
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΤΜΗΜΑ: ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ,
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

«Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΟΝ
ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΟΥ ΒΑΘΥΡΡΕΜΑΤΟΣ ΑΓΙΑΣ»

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ:

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Δ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΕΜ: 1111004

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Ι. ΒΑΡΑΛΗΣ

Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ

Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

ΒΟΛΟΣ, 2013

**Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΟΥ ΒΑΘΥΡΡΕΜΑΤΟΣ ΑΓΙΑΣ**

Στους γονείς μου...

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5
Βιβλιογραφία - Σύντομογραφίες	9
Κεφάλαιο 1: Ιστορικά του Βαθυρρέματος και της έρευνας	31
Κεφάλαιο 2: Αρχιτεκτονική του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου	81
Κεφάλαιο 3: Αρχαιολογική διερεύνηση στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου.....	111
Συμπεράσματα	131
Παραρτήματα.....	139
1. Επιστολές δημοσιευμένες στο <i>PL</i>	141
2. Κατάλογος Τάφων.....	145
3. Κατάλογος Γλυπτών Ανασκαφής	175
4. Κατάλογος Κεραμικής Βασιλικής	183
5. Κατάλογος Κεραμικής Παρεκκλησίου	205
6. Κατάλογος Αντικειμένων Μικροτεχνίας.....	215
7. Κατάλογος Νομισμάτων	221
8. Κατάλογος Γυάλινων Αγγείων	227
Πίνακας Εικόνων.....	231
Πίνακας Σχεδίων.....	235
Φωτογραφικό Υλικό & Σχέδια.....	237

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την αρχιτεκτονική του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βαθύρρεμα της Αγιάς και τα ευρήματα από τις ανασκαφικές έρευνες που έχουν διενεργηθεί στο ναό. Ο σημερινός επισκέπτης της περιοχής μπορεί να χαρακτηρίσει την Παναγία μάλλον ως ξωκλήσι, ωστόσο άλλοτε ήταν ο κεντρικός ναός ενός ανθηρού οικισμού που άκμασε στα βυζαντινά χρόνια και διαλύθηκε μόλις το 1688, λόγω θανατηφόρας επιδημίας. Ο Νικόλαος Γιαννόπουλος στις έρευνές του για τη βυζαντινή επισκοπή της Βεσαίνης ήταν ο πρώτος που παρατήρησε ότι ο ναός ήταν μία επισκευασμένη βυζαντινή βασιλική¹. Ο Δημήτρης Αγραφιώτης με διάφορες ευκαιρίες που αφορούσαν στην ιστορία της Αγιάς και της περιοχής της, επανήλθε στα προβλήματα που έθετε η ιδιαίτερα σημαντική αφιερωματική επιγραφή της εκκλησίας που ανέφερε τον πρωτοσπαθάριο Ευστάθιο. Το 1979 ο Νίκος Νικονάνος στα πλαίσια της διδακτορικής του διατριβής επιχειρηματολόγησε υπέρ της ύπαρξης βυζαντινής φάσης στο ναό², και έδωσε το περίγραμμα της οικοδομικής ιστορίας του, αλλά δεν επέμεινε στη χρονολόγηση του συνόλου των φάσεων του. Οι ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν υπό την επίβλεψη του κ. Λάζαρου Δεριζιώτη, παλαιού προϊσταμένου της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας, και της κ. Σουζάνας Χούλια, αρχαιολόγου της ίδιας Εφορείας, προσέφεραν πολύτιμες μαρτυρίες για την ιστορία του μνημείου και για τη διάρκεια της ζωής του³.

Αφορμή για την ενασχόλησή μου με το ναό της Παναγίας αποτέλεσε η παραχώρηση του αρχαιολογικού υλικού από τις ανασκαφές της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για μελέτη και δημοσίευση. Οι λόγοι που επέλεξα να μελετήσω την Παναγία του Βαθυρρέματος αφορούν τόσο στη θέση του μνημείου όσο και στο γεγονός ότι το ανασκαφικό υλικό ήταν ακόμη αδημοσίευτο. Πράγματι, το μνημείο, αν και σήμερα βρίσκεται σε εγκαταλελειμμένο και σχετικά απόμερο από τις κύριες οδούς σημείο, την εποχή της ίδρυσής του ανήκε στην περιφέρεια της Βεσαίνης, που τοποθετείται στο σημερινό Αετόλοφο (πρώην Δέσιανη) της Αγιάς, σε μία κομβική περιοχή (διοικητικά, στρατιωτικά και εμπορικά) και ως εκ τούτου σε θέση ιδιαίτερα σημαντική. Επιπλέον, οι οικοδομικές φάσεις του ναού, συνδυαζόμενες με τα αρχιτεκτονικά γλυπτά, την κεραμική και τα αντικείμενα μικροτεχνίας που

---

¹ Γιαννόπουλος 1940, 377.

² Νικονάνος 1979, 27-29, 33-34.

³ Δεριζιώτης 1983, 202. Χούλια 1989α, 214. Η ίδια 1989β, 158.

αποκαλύφθηκαν κατά τις έρευνες της Εφορείας θα ήταν δυνατόν να αποτυπώσουν το οικοδομικό, καλλιτεχνικό και βιοτικό επίπεδο των κατοίκων του βυζαντινού και μεταβυζαντινού οικισμού. Έτσι, αρχικά προέκυψε η ανάγκη συστηματικότερης διερεύνησης των αρχιτεκτονικών φάσεων της βασιλικής και ακολούθησε η μελέτη των ευρημάτων, με την ελπίδα ότι θα φωτιστούν τόσο η χρονολόγηση των φάσεων του ναού όσο και οι εκφάνσεις της ζωής των κατοίκων της περιοχής από τα βυζαντινά χρόνια και εξής.

Για λόγους μεθοδολογικούς η εργασία μου χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Αρχικά, παρουσιάζω εν συντομία τη γεωγραφική θέση του Βαθυρρέματος και την ιστορία της περιοχής από την υστερορρωμαϊκή εποχή μέχρι την εγκατάλειψή του. Στη συνέχεια, περιγράφω το ναό της Παναγίας και προτείνω το διαχωρισμό των οικοδομικών φάσεων του μνημείου. Τέλος, μελετώ τα αρχαιολογικά ευρήματα που προήλθαν από τις ανασκαφικές έρευνες της Εφορείας. Η εργασία συμπληρώνεται από τελικά συμπεράσματα και ολοκληρώνεται με τα παραρτήματα των σχετικών καταλόγων και των πινάκων.

Ευχαριστώ θερμά την προϊσταμένη της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Σταυρούλα Σδρόλια, όχι μόνο για την άδεια χρήσης του αρχείου και της βιβλιοθήκης της Εφορείας, αλλά πολύ περισσότερο για την εμπιστοσύνη, την προτροπή της για την ενασχόλησή μου με το θέμα και την αμέριστη βοήθειά της σε όλη την πορεία της έρευνάς μου. Πολύ διευκολύνθηκα από την κ. Άννα Γιαλούρη, αρχαιολόγο της ίδιας Εφορείας, την οποία ευχαριστώ για την κατανόηση και τη βοήθειά της σε όλη την πορεία των μεταπτυχιακών σπουδών μου συνολικά.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Θεοκλή Καναρέλη, αναπληρωτή καθηγητή στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, που πρόθυμα επιμελήθηκε τα σχέδια των φάσεων και του τριβήλου της βασιλικής, στον κ. Αναστάσιο Αντωνάρα, αρχαιολόγο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης και μέλος της *Association internationale pour l'histoire du verre*, που με χαρά μοιράστηκε τις γνώσεις του μαζί μου και συνέβαλε καθοριστικά στη χρονολόγηση ενός γυάλινου μυροδοχείου, καθώς και στην κ. Βασιλική Πέννα, επίκουρο καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Νομισματικής και Σιγίλλογραφίας στο Τμήμα της Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, που μου έδωσε στοιχεία για τα μολυβδόβουλλα που αποκαλύφθηκαν.

Μέρος της μελέτης δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς τη συνεργασία και το έμπρακτο ενδιαφέρον του αρχαιοφύλακα Αγιάς, κ. Αντώνη Δημηρούλη, ο οποίος ακούραστα έδωσε διευκρινιστικές απαντήσεις σε κάθε μου απορία που αφορούσε στην πορεία του ανασκαφικού έργου. Επίσης, τον ευχαριστώ για την ευγενική παραχώρηση των φωτογραφιών από το προσωπικό του αρχείο. Ξεχωριστές ευχαριστίες χρωστώ στο συντηρητή αρχαιοτήτων, Μάριο Γκέρο, που βοήθησε στον καθαρισμό της κεραμεικής, στη συγκόλληση του γυάλινου μυροδοχείου, καθώς και αρκετών τμημάτων αγγείων. Με παροχή πληροφοριών και υλικού με βοήθησαν η κ. Κατερίνα Παπαδοπούλου, προϊσταμένη των Γενικών Αρχείων του Κράτους με έδρα το Μεταξοχώρι Αγιάς, και η Κωνσταντίνα Γκαραλιάκου, απόφοιτη του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Σημαντική ήταν η συμβολή του Γιώργου Δάλλα, υπαλλήλου της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στον οποίο οφείλεται η ψηφιοποίηση του φωτογραφικού αρχείου της Εφορείας, αλλά και της επικεφαλής του εργαστηρίου συντήρησης μετάλλων της ΙΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, κ. Σταματίας Γκουτζουρέλα, για την ευγενική άδεια χρήσης του στερεοσκοπίου, προκειμένου να φωτογραφηθεί ένα από τα μολυβδόβουλλα. Επίσης, για το συνεχές ενδιαφέρον τους για την πορεία της έρευνάς μου και τις πολύτιμες συμβουλές, που τόσο γενναιόδωρα μου έδιναν, ευχαριστώ τις κ. Τένια Αναστασιάδου, Μαρία Κοντογιαννοπούλου και Μαρία Βλαχάκη, αρχαιολόγους της 7^{ης} Εφορείας.

Κλείνοντας, ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ από καρδιάς στους επιβλέποντες καθηγητές μου, κ. Γιάννη Βαραλή, Μαρία Βασιλάκη και Πάρι Γουναρίδη, για τις πολύτιμες συμβουλές, συζητήσεις και παρατηρήσεις τους σε όλα τα στάδια της της μελέτης μου. Στην εμπειρία και τη σοφή τους καθοδήγηση οφείλω την τελική του μορφή. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ απευθύνεται στους γονείς και τους φίλους μου, που κατανόησαν την ανάγκη απομόνωσής μου και με ενθάρρυναν ο καθένας με τον τρόπο του.

Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Βιβλιογραφία

Συνοτομογραφίες περιοδικών και σειρών

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABME	Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΘΣΕ	Α. Μαζαράκης-Αινιάν, επιμ., Αρχαιολογικό Έργο στη Θεσσαλία και Στερεά Ελλάδα
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΘΜ	Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών
ΔΑΦΕΟ	Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
Εκκλησίες	Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, 1453- 1850
ΕΕΒΣ	Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΘΘΙ	Θεσσαλία. Θέματα Ιστορίας
ΘεοΕσ	Θεσσαλική Εστία
ΘεοΗμ	Θεσσαλικό Ημερολόγιο
ΘεοΧρ	Θεσσαλικά Χρονικά
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.
Μακεδονία	Ι. Κολιόπουλος, Ι. Χασιώτης, επιμ., Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία: Ιστορία – Οικονομία – Κοινωνία – Πολιτισμός. Η Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία, τόμ. Α'
NE	Νέος Ελληνομνήμων
NEE	Νεολόγον «Εβδομαδιαία Επιθεώρησις»
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ABSA	The Annual of the British School at Athens
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
BNJ	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	Cahiers archéologiques
DOP	Dumbarton Oaks Papers
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JSAH	Journal of the Society of Architectural Historians
TravMém	Travaux et Mémoires
REB	Revue des Études Byzantines
ZRVI	Zbornik Radova Vizantolškog Instituta

Πηγές

- Αγάπιος 1796
 Βρυέννιος 1768
 Γερμανός 1764
- Αγάπιος μοναχός, *Βιβλίον καλούμενον Γεωπονικόν* 1796
 Βρυεννίου Ιωσήφ, *Τὰ εὐρεθέντα*, τόμ. 1-2, Λειψία 1768
 Γερμανού ιερομονάχου (επιμ.), *Ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Συμεών του Νέου και θαυματουργού του και ανυποδήτου, ψαλλομένη τη δεκάτη ενάτη του Απριλίου μηνός, Σμύρνη* 1764
- Παπαϊωάννου 1964
 Πύρρος 1831
 Πύρρος 1838
 Ράλλης, Ποτλής 1855 [1992]
- Παπαϊωάννου Μ. (επιμ.), *Ιωάννου Οικονόμου Επιστολαί διαφόρων Ελλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητών, εμπόρων και εσναφίων (1759- 1824), Αθήνα* 1823 [1964]
- Πύρρος, Δ., *Εγκόλπιον των ιατρών, ήτοι πρακτική ιατρική περιέχουσα την ύλην της ιατρικής, την φαρμακοποιάν, την υγιεινήν, το αντιδοτάριον των υλών, την οικονομικήν διαιτητικήν των ανθρώπων, την πρακτικήν βοτανικήν κατά το σύστημα του σοφού Λιναίου*, τόμ. 1-2, Εν Ναυπλίω 1831
- Πύρρος Δ., *Βοτανική πρακτική προσηρμοσμένη εις την ιατρικήν και οικονομίαν μεθ' όσης επιμελείας συνεργανισθείσα, εκ διαφόρων σοφών συγγραφέων, και συντεθείσα κατ' αλφάβητον και κατά το σύστημα του σοφού Λιναίου*, τόμ. 1-3, Εν Αθήναις 1838
- Ράλλης Γ.Α., Ποτλής Μ., *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων Πατέρων*, τόμ. 5, Εν Αθήναις 1855 [1992]
- Alexiad*
 Björnsthäl 1979
- Anna Comnena, *Alexiad*, Παρίσι, τ.1, 1937
 Björnsthäl J. J., *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779, Μεσεβρινός (Μετάφραση - Προλεγόμενα - Σημειώσεις)*, Θεσσαλονίκη 1979
- CIL*
 Darrouzès 1981
- Corpus Inscriptionum Latinarum*
 Darrouzès J.A.A., *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Texte critique, introduction et notes. Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, τόμ. 1, Paris 1981
- IGSV*
 Leake 1967
 Leake 1998
 Leake 1999
- Inscriptiones Graeciae Septentrionalis Voluminibus VII et VIII non comprehensae, Pars 2. Inscriptiones Thessaliae*, έκδ. Kern O., Berolini 1897
 Leake W. M., *Travels in Northern Greece*, τόμ. 3, Amsterdam 1967
 Leake W. M., «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1809-1810, κεφάλαιο 41» Σπανός Κ.(σχόλια), Αργυρούλης Β. (μετάφρ.), *ΘεσΗμ* 34 (1998) 96-126
 Leake W. M., «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1809-1810, κεφάλαιο 42» Σπανός Κ.(σχόλια), Αργυρούλης Β. (μετάφρ.), *ΘεσΗμ* 35 (1999) 124-144
- PL*
 Miklosich, Müller 1860
- Migne J.P., *Patrologiae cursus completus, Series Latina*
 Miklosich F., Müller I., *Acta et diplomata graeca medii aevi, Sacra et profana*, τόμ. 1, Vindobonnae 1860
- Λεξικά και Εγκυκλοπαιδείες**

- Γεννάδιος 1914
AKN ³2002
- Γεννάδιος, Π. Γ., *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Αθήνα 1914
Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Ινστιτούτο
Νεοελληνικών Σπουδών Ίδρυμα Μανόλη
Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2002³
- Autenrieth ⁵1887
LS
- Autenrieth G., *Ομηρικόν Λεξικόν*, Αθήνα ⁵1887
Liddell H.G., Scott R., επιμ., *A Greek-English Lexicon*,
Oxford 1996
- ODB
- Kazhdan A.P., Talbot A.-M. (επιμ.), *The Oxford
Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, Washington D.C. 1991
- Paulys Real-Encyclopädie*
- A. Pauly, G. Wissowa (επιμ.), *Paulys Real-
Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*,
Neue Bearbeitung
- Winkelmanns, Lilie κ.ά., 1998-2009
- Winkelmanns F., Lilie R.-J., Ludwig Cl., Pratsch Th.
κ.ά. (επιμ.), *Prosopographie der mittelbyzantinischen
Zeit. Zweite Abteilung, 867-1025, 1- 3 (1998-2009)*

Βο η θ ή μ α τ α : 1. Ε λ λ η ν ό γ λ ω σ σ α

- Αβραμέα 1974
- Αβραμέα Α., *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή
εις την ιστορικόν γεωγραφίαν*, Αθήνα 1974
- Αγγελίδη, Παπαμαστοράκης 2000
- Αγγελίδη Χρ., Παπαμαστοράκης Τ., «Η μονή των
Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας»,
στο: Βασιλάκη Μ. (επιμ.), *Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις
της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2000, 373-
387
- Αγραφιώτης 1977
- Αγραφιώτης Δ. Κ., «Ανέκδοτα έγγραφα από την επαρχία
Αγιάς (1839- 1877)», *ΘεσΕσ* 21 (1977)
- Αγραφιώτης 1986
- Αγραφιώτης Δ. Κ., «1. Ο Αετόλοφος και το Βαθύρεμα της
Αγιάς, 2. Το χειρόγραφο του Χ. Χατζημιχάλη *Το Συμπόσιον
του Σατράπου*, (εισαγωγή - σχόλια - επιμέλεια)», *ΘεσΗμ* 10
(1986) 17-57
- Αγραφιώτης 1990
- Αγραφιώτης Δ. Κ., «Το περιεχόμενο της πρόθεσης του
Αγίου Αθανασίου από το Βαθύρεμα της Αγιάς (18^{ος} - 19^{ος}
αι.)», *ΘεσΗμ* 17 (1990) 81-91
- Αγραφιώτης 1991
- Αγραφιώτης Δ. Κ., «Σχόλια σε ένα χωρίο της Άννας
Κομνηνής: *Αλεξιάς*, Ε, 5,3: Συμβολή στην ιστορική
γεωγραφία της επαρχίας της Αγιάς», *ΘεσΗμ* 19 (1991) 65-
80
- Αγραφιώτης 1992
- Αγραφιώτης Δ.Κ., «Η καταστροφή του Βαθυρέματος της
Αγιάς, Απρίλιος - Ιούνιος 1688», στο: *Πρακτικά 1^{ου}
Συνεδρίου Λαρισινών Σπουδών, Λάρισα, 9- 10 Μαρτίου 1991*,
Λάρισα 1992, 155-176
- Αγραφιώτης 1997α
- Αγραφιώτης Δ. Κ., «Η επαρχία της Αγιάς κατά το 1897-
1898», *ΘεσΗμ* 31 (1997) 161-191

- Αγραφιώτης 1997β Αγραφιώτης Δ. Κ., «Συμπληρώσεις και σχόλια σε ημιτελή επιγραφή του Αγίου Νικολάου στο Βαθύρεμα της Αγιάς», *ΘεσΗμ* 32 (1997) 57-64
- Αγραφιώτης 1998 Αγραφιώτης Δ. Κ., *Χώρα Αγιά*, Λάρισα 1998
- Αναστασίου 1985 Αναστασίου Ι., «Η αλληλογραφία του Βελή Πασά με το Πατριαρχείο για το Μητροπολίτη Λαρίσης Πολύκαρπο», στο: *Πρακτικά του Α' Ιστορικού – Αρχαιολογικού Συμποσίου, Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον, 26- 28/04/1985*, Λάρισα 1985, 323-339
- Αντωνάρας 2002 Αντωνάρας Α., «Εισαγωγή στην ιστορία του βυζαντινού γυαλιού», στο: Κόρδας Γ., Αντωνάρας Α. (επιμ.), *Ιστορία και τεχνολογία του αρχαίου γυαλιού*, Αθήνα 2002, 177-192
- Αδάμ-Βελένη, Ιγνατιάδου 2010 Αδάμ-Βελένη Π., Ιγνατιάδου Δ. (επιμ.), *Γβάλινος Κόσμος, Glass Cosmos*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2010
- Ασδραχάς 1988α Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική Κοινωνία και Κοινωνία ιη' και ιθ' αι. Υποθέσεις και προσεγγίσεις*, Αθήνα 1988
- Ασδραχάς 1988β Ασδραχάς Σπ., *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988
- Αυδίκος 1996 Αυδίκος Ε., *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη Κοινωνία*, Αθήνα 1996
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2009 Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας. Τοιχογραφίες*, Αθήνα 2009
- Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1984 Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου Α., «Βυζαντινή κεραμεική στην Άρτα», *ΔΧΑΕ* 12 (1984) 453-472
- Βακαλόπουλος 1974 Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1974
- Βασιλάκη, Τσιρώνη 2000 Βασιλάκη Μ., Τσιρώνη Ν., «Απεικονίσεις της Παναγίας και η σχέση τους με το θείο Πάθος», στο: Βασιλάκη Μ. (επιμ.), *Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2000, 453-463
- Βαραλής 1996- 1997 Βαραλής Ι. Δ., «Παρατηρήσεις για τη θέση του Ευαγγελισμού στη μνημειακή ζωγραφική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο», *ΔΧΑΕ* 19 (1996- 1997) 201-219
- Βελένης 1982 Βελένης Γ., «Το πολύκογχο ιερό Βήμα των τρισυπόστατων εκκλησιών της Τουρκοκρατίας», *Εκκλησίες* 2 (1982) 13-20
- Βελένης 1984 Βελένης Γ., *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984
- Βελένης 2003 Βελένης Γ., *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2003
- Βελένης 2008 Βελένης Γ., «Ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγίας των Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη», στο Πέννας Χ., Vanderheyde C. (επιμ.), *La sculpture byzantine VIIIe – XIIe siècle. Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des Antiquités Byzantines et l'École française d'Athènes, 6- 8 Septembre 2000*, Athènes, Paris 2008, 231-247
- Βογιατζής 1999 Βογιατζής Σ., «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕ* 20 (1999) 111-128
- Βογιατζής 2000 Βογιατζής Σ., *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αιώνα*.

- Οι μονές του αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα), Αθήνα 2000*
- Βογιατζίδης 1924 Βογιατζίδης Ι. Κ., «Το Χρονικόν των Μετεώρων. Ιστορική ανάλυσις και ερμηνεία (κεφάλαιον πρώτον)», *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 139-175
- Βογιατζίδης 1925 Βογιατζίδης Ι. Κ., «Το Χρονικόν των Μετεώρων. Ιστορική ανάλυσις και ερμηνεία (κεφάλαιον δεύτερον)», *ΕΕΒΣ* 2 (1925) 149-162
- Βογιατζίδης 1949 Βογιατζίδης Ι. Κ., «Η θέσις της κυρίως Ελλάδος εντός του Βυζαντινού κράτους», *ΕΕΒΣ* 19 (1949) 252-258
- Βοκοτόπουλος 1969 Βοκοτόπουλος Π., «Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου», *ΔΧΑΕ* 5 (1969) 72-77
- Βοκοτόπουλος 1975 Βοκοτόπουλος Π., *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, από του τέλους του 7^{ου} μέχρι του τέλους του 10^{ου} αιώνας, Θεσσαλονίκη 1975*
- Βοκοτόπουλος 1977 Βοκοτόπουλος Π., «Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππάδος 1976», *ΑΑΑ* 10/2 (1977) 149-168
- Βοκοτόπουλος 1979 Βοκοτόπουλος Π., «Ο ναός του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι του Ζαγορίου», *Εκκλησίες* 1 (1979) 111-120
- Βοκοτόπουλος 1991 Βοκοτόπουλος Π., «Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππάδος», *ΠΑΕ* (1987) [1991] 149-153
- Βοκοτόπουλος 1992 Βοκοτόπουλος Π., «Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππάδος», *ΠΑΕ* (1989) [1992] 169-175
- Βοκοτόπουλος 1994 Βοκοτόπουλος Π., «Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππάδος», *ΠΑΕ* (1991) [1994] 169-177
- Βοκοτόπουλος 1996 Βοκοτόπουλος Π., «Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππάδος», *ΠΑΕ* (1993) [1996] 111-116
- Βοκοτόπουλος 1997 Βοκοτόπουλος Π., «Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππάδος», *ΠΑΕ* (1984) [1997] 117-122
- Βοκοτόπουλος 2000 Βοκοτόπουλος Π., «Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππάδος», *ΠΑΕ* (1998) [2000] 141-142
- Βοκοτόπουλος 2007 Βοκοτόπουλος Π., *Παντάνασσα Φιλιππάδος, Αθήνα 2007*
- Βολανάκης 2002 Βολανάκης Ι., «Βυζαντινά υάλινα μυροδοχεία από τη Ρόδο», στο: Θέμελης Π. (επιμ.), *Το γυαλί από την Αρχαιότητα έως Σήμερα. Β' Συνέδριο Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997, Αθήνα 2002, 153-170*
- Γαλάνη-Κρίκου, Τουράτσογλου, Τσούρτη 2000 Γαλάνη-Κρίκου Μ., Τουράτσογλου Ι., Τσούρτη Η., *Συλλογή Ηλία Καντά. Βυζαντινά Νομίσματα, Αθήνα 2000*
- Γαλερίδης κ.ά 1995 Γαλερίδης Α., Σπανός Κ., Μακρής Κ., Πυργιώτης Γ., Παπαγεωργίου Β., Κάλφα Β., *Τα Πέτρινα Γεφύρια της Θεσσαλίας, Αθήνα 1995*
- Γερμανός 1933 Γερμανός, Μητροπολίτης Δημητριάδος, «Α' Σταυροί, Β' Επιγραφαι», *ΘεσΧρ* 4 (1933) 158- 163
- Γεωργιάδης 1880 Γεωργιάδης Ν., *Θεσσαλία, Αθήνα 1880*

- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-1974 Γεωργοπούλου-Μελαδίνη Μ., «Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας», *ΑΔ 29 (1973-1974) Β'2-Χρονικά*, 499-512
- Γιαλούρη 2008 Γιαλούρη Α., «Η βυζαντινή Λάρισα μέσα από τις πηγές και τα μνημεία», στο: *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά Συνεδρίου, 9- 11 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2008, 490-503
- Γιαννόπουλος 1894α Γιαννόπουλος Ν.Ι., «Ιστορικά. Βίος Αγίου Νικολάου του Νέου και η Βουνένη της Θεσσαλίας», *NEE 3 (1894) 698-700*
- Γιαννόπουλος 1894β Γιαννόπουλος Ν.Ι., «Ιστορικά. Βίος Αγίου Νικολάου του Νέου και η Βουνένη της Θεσσαλίας», *NEE 3 (1894) 715-717*
- Γιαννόπουλος 1894γ Γιαννόπουλος Ν.Ι., «Ιστορικά. Βίος Αγίου Νικολάου του Νέου και η Βουνένη της Θεσσαλίας», *NEE 3 (1894) 738-740*
- Γιαννόπουλος 1894δ Γιαννόπουλος Ν.Ι., «Ιστορικά. Βίος Αγίου Νικολάου του Νέου και η Βουνένη της Θεσσαλίας», *NEE 3 (1894) 746*
- Γιαννόπουλος 1894ε Γιαννόπουλος Ν.Ι., «Ιστορικά. Χρονικά σημειώματα της επαρχίας Αλμυρού», *NEE 3 (1894) 915-917*
- Γιαννόπουλος 1894στ Γιαννόπουλος Ν.Ι., «Ιστορικά. Χρονικά σημειώματα της επαρχίας Αλμυρού», *NEE 3 (1894) 927-928*
- Γιαννόπουλος 1932- 1933 Γιαννόπουλος Ν. Ι., *Ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αγιάς*, χειρόγραφο, Αγιά 1932-1933
- Γιαννόπουλος 1933 [1935] Γιαννόπουλος Ν. Ι., «Η Επισκοπή Βεσαίνης εν Θεσσαλία», στο: *Αναμνηστικός τόμος εις μνήμην Σπ. Λάμπρου*, Αθήνα 1933, 199-204
- Γιαννόπουλος 1933 Γιαννόπουλος Ν. Ι., «Η Επισκοπή Βεσαίνης και η πόλις Βεσαίνη εν Θεσσαλία», *ΘεσΧρ 4 (1933) 212-216*
- Γιαννόπουλος 1935 Γιαννόπουλος Ν. Ι., «Επισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας», *Θεολογία 13 (1935) 23-27*
- Γιαννόπουλος 1940 Γιαννόπουλος Ν. Ι., «Έρευναι εν τη επαρχία Αγιάς», *ΕΕΒΣ 16 (1940) 370-383*
- Γιαννόπουλος 1972 Γιαννόπουλος Ι., «Τα τσιφλίκια του Βελή Πασά, υιού του Αλή Πασά», *Μνήμων 2 (1972) 135- 158*
- Γιαγκάκη 2012 Γιαγκάκη Αν., *Εφραλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11^{ος} - 17^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2012
- Γιωργουδέλη 2011 Γιωργουδέλη, Στ., *Μελέτη ποιοτικών χαρακτηριστικών κατά τη συντήρηση μούρων (Morus alba L.)*, Διδ. διατριβή, Αθήνα 2011
- Γκαραλιάκου 2012 Γκαραλιάκου Κ., *Το Όρος των Κελλίων: Γραπτές μαρτυρίες και αρχαιολογικά δεδομένα*, Πτυχιακή εργασία, Τμήμα ΙΑΚΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2013
- Γκιοιές 1987 Γκιοιές Ν., *Βυζαντινή Ναοδομία (600- 1204)*, Αθήνα 1987
- Γουλούλης 1985 Γουλούλης Στ., «Ο τάφος του αγίου Αχιλλίου και η τιμή των λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 985 μ.Χ.», στο: *Πρακτικά του Α' Ιστορικού - Αρχαιολογικού*

- Συμπόσιον, Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον, 26-28/04/1985, Λάρισα 1985, 211-240
- Γουλούλης 1991 Γουλούλης Στ., *Αντωνίου Λαρίσης Εγκώμιο εις τον Άγιο Κυπριανό Λαρίσης. Προλεγόμενα – κείμενο – μετάφραση*, Λάρισα 1991
- Γουλούλης 1992 Γουλούλης Στ., «Όρος των Κελλίων. Συμβολή τοπογραφική και ιστορική», στο: *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, 473-497
- Γουλούλης 2008 Γουλούλης, Στ., «Κέντρα λατρείας τοπικών αγίων στη μεσαιωνική Θεσσαλία», στο: *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά Συνεδρίου, 9- 11 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2008, τόμ. 2, 399-409
- Γουλούλης 2012 Γουλούλης Στ., «Η ανατολική Όσσα και η μοναστική «κοινότητα» των Κελλίων (νεότερα δεδομένα: χρονολογικά και τοπογραφικά όρια)», στο: *Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία – Τέχνη – Ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα 2010, 187-204
- Γούναρης 2000 Γούναρης Γ.Γ., *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία. Α΄ Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2000
- Γουργιώτης 1983 Γουργιώτης Γ. Κ., «Ο βυζαντινός Τύρναβος», *Αρχαιολογία* 8 (1983) 64-68
- Γραμμένος, Κνιθάκης 1994 Γραμμένος Δ. Β., Κνιθάκης Γ., *Κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών του Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1994
- Δάλλας 1935: Δάλλας Μ., «Επαρχία Αγιάς», *ΘεσΧρ, Έκτακτος έκδοσις πεντηκονταετηρίδος* (1935) 99-112γ
- Δάλλας 1937 Δάλλας Μ., *Η Αγιά διά μέσου των αιώνων*, Αθήναι 1937
- Δεριζιώτης 1983 Δεριζιώτης, Λ., «Εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών Νομού Λαρίσης», *ΑΔ* 31 (1976) [1983] *Β΄1-Χρονικά*, 202
- Δεριζιώτης 1984 Δεριζιώτης, Λ., «Εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών και ψηφιδωτών Νομού Λαρίσης», *ΑΔ* 30 (1975) [1984] *Β΄1-Χρονικά*, 187
- Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005 Δεριζιώτης Λ., Κουγιουμτζόγλου Σπ., «Η περραιβική Τριπολίτις κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (τοπογραφία – ιστορία – αρχαιολογικές ανακαλύψεις)», *ΘεσΗμ* 48 (2005) 129-176
- Δεριζιώτης 2009 Δεριζιώτης Λ., «Ανασκαφικές εργασίες στο Νομό Λάρισας. Λάρισα, πλατεία Φρουρίου», *ΑΔ* 55 (2000) [2009] *Β΄ Χρονικά*, 523-527
- Δημητροκάλλης 1972 Δημητροκάλλης Γ., *Συμβολαί εις την μελέτην των βυζαντινών μνημείων της Νάξου*, τόμ. 1, Αθήναι 1972
- Δημητροκάλλης 1982 Δημητροκάλλης Γ., *Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί μαιάνδροι*, Αθήνα 1982
- Δούσμανης 1925 Δούσμανης Β., *Ιστορία της Θεσσαλίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ΄ ημάς*, τόμ. 1-2, Αθήναι 1925

- Δρακούλης 2008 Δρακούλης Δημ., «Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Θεσσαλίας στην πρώιμη Βυζαντινή περίοδο», στο: *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά Συνεδρίου, 9-11 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2008*, τόμ. 2, 385-397
- Δρανδάκης 2002 Δρανδάκης Ν. Β., *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002
- Δρόσος 2003 Δρόσος Ν., «Είκοσι τέσσερις ενθυμήσεις από την Αγιά (1803- 1853)», *ΘεσΗμ* 43 (2003) 85-96
- Δρόσος 2006 Δρόσος Ν., *Η ιστορική Μελίβοια*, Μελίβοια 2006
- Δρόσος 2008 Δρόσος Ν., «Ιστορική - εκκλησιαστική τοπογραφία της επαρχίας Αγιάς (9^{ος}- 19^{ος} αιώνες)», στο: *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, τ. 2, Πρακτικά Συνεδρίου 9- 11 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2008*, 577-594
- Δρούγου 2009 Στέλλα Δρούγου, επιμ., *Κεράμια Φιλίας. Α. Νομισματική - Σφραγιστική, τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Αθήνα 2009
- Ευγενίδου 1982 Ευγενίδου Δ., «Τα κεραμικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης», *Αρχαιολογία* 3 (Μάιος 1982) 61-65
- Εσφιγμενίτης 1889α Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, «Περί Αγιάς ή Αγουιάς», *Προμηθεύς* 1 (Ιούλιος 1889) 49
- Εσφιγμενίτης 1889β Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, «Περί της επαρχίας Αγιάς», *Προμηθεύς* 1 (Αύγουστος 1889) 57-58
- Εσφιγμενίτης 1889γ Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, «Περί της επαρχίας Αγιάς», *Προμηθεύς* 1 (Οκτώβριος 1889) 74
- Εσφιγμενίτης 1889δ Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, «Περί της επαρχίας Αγιάς», *Προμηθεύς* 1 (Νοέμβριος 1889) 82
- Ζακυθηνός 1941 Ζακυθηνός Δ.Α., «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 208-274
- Ζακυθηνός 1948 Ζακυθηνός Δ.Α., «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 42-62
- Ζακυθηνός 1949 Ζακυθηνός Δ.Α., «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *ΕΕΒΣ* 19 (1949) 3-25
- Ζακυθηνός 1951 Ζακυθηνός Δ.Α., «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 179-209
- Ζακυθηνός 1965 Ζακυθηνός Δ.Α., *Η Βυζαντινή Ελλάς 392- 1204*, Αθήναι 1965
- Ζακυθηνός 21977 Ζακυθηνός Δ.Α., *Η Βυζαντινή Ιστορία 324- 1071*, Αθήναι 21977
- Ζαφειροπούλου, Καζάκου, Γιαννουλάκη 2001 Ζαφειροπούλου Ντ. (γενική επιμ.), Καζάκου Μ. (επιμ. κειμένων), Γιαννουλάκη Αργ. (καλλιτεχνική επιμ.) *Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη: Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2001

- Ζίας 1989 Ζίας Ν., «Πρωτόθρονη στο Χαλκί», στο: Μ. Χατζηδάκης (επιμ.), *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Ψηφιδωτά - Τοιχογραφίες, Νάξος*, Αθήνα 1989, 30- 49
- Θεοχαρίδης 1990 Θεοχαρίδης Πλ., «Μοναστηριακή αρχιτεκτονική», στο: *Μακεδονία*, 184-195
- Θεοχαρίδου 1990 Θεοχαρίδου Κ., «Η εκτός του Άθω Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική», στο: *Μακεδονία*, 204-213
- Θεοχαρίδου 1994 Θεοχαρίδου Κ., *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994
- Θωμάς 1991 Θωμάς Γ., *Η ανέκδοτη χωρογραφία της Α. Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά: ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991
- Καλαμαρά 2001 Καλαμαρά Π., «Η χρήση φυτών για την παρασκευή βαφικών υλών κατά την πρόιμη και τη μέση Βυζαντινή περίοδο», στο: Μπέρκι Μ. (επιμ.), *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά. Παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους. 7ο Τριήμερο Εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21- 25 Μαρτίου 1997*, Αθήνα 2001, 132-137
- Καλοπίση-Βέρτη 2003 Καλοπίση-Βέρτη Σ., *Διδακτική συλλογή βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής*, Αθήνα 2003
- Καραγιάννη 2006 Καραγιάννη Φ., *Επισκοπικοί ναοί της μέσης Βυζαντινής περιόδου. Το παράδειγμα της Μακεδονίας*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006
- Καρπόζηλος 2002 Καρπόζηλος Α., *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τόμ. 1-2, Αθήνα 2002
- Κορδάτος 1960 Κορδάτος Γ., *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς από τα αρχαία χρόνια ως τα σήμερα*, Αθήνα 1960
- Κορρέ-Ζωγράφου 1995 Κορρέ-Ζωγράφου Κ., *Τα κεραμικά του Ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 2002 Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε., «Υαλοπίνακες και υαλοστάσια στο Βυζάντιο», στο: Κόρδας Γ., Αντωνάρας Α. (επιμ.), *Ιστορία και τεχνολογία του αρχαίου γυαλιού*, Αθήνα 2002, 119-128
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Τούρτα 1997 Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε., Τούρτα Α., *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997
- Κουκουλές 1949 Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. 3, Εν Αθήναις 1949
- Κουκουλές 1951 Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. 4, Εν Αθήναις 1951
- Κριτζάς 1971 Κριτζάς Χ., «Το βυζαντινόν ναυάγιον Πελαγονήσου - Αλοννήσου», *ΑΑΑ* 4 (1971) 176-182
- Κωνσταντάς, Φιλιππίδης ¹1791 [1970] Κωνσταντάς Γρ., Φιλιππίδης Δ., *Γεωγραφία νεωτερική περί της Ελλάδος*, Κουμαριανού Αικ. (επιμ.), Αθήναι ¹1791 [1970]
- Κωνσταντάς, Φιλιππίδης ¹1791 [1988] Κωνσταντάς Γρ., Φιλιππίδης Δ., *Δημητρίεις Γεωγραφία νεωτερική*, Κουμαριανού Αικ. (επιμ.), Αθήνα ¹1791 [1988]
- Λαοσηθιωτάκης 1960- 1961 Λαοσηθιωτάκης Κ., «Δύο εκκλησίες στο Νομό Χανίων», *ΔΧΑΕ* (1960- 1961) 9-56

- Λεονάρδος 1836 [1992] Λεονάρδος Ι. Α., *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, Σπανός Κ. (σχόλια - επιμ.), Λάρισα [1836] 1992
- Λόουντεν 2003 Λόουντεν Τζ., *Πρώιμη χριστιανική και βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2003
- Μαμαλούκος 2001 Μαμαλούκος Στ., *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2001
- Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου 1982 Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου Θ. Σ., «Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρικλιτης βασιλικής κατά το 18^ο και το 19^ο αιώνα», *Εκκλησίες 2* (1982) 83-110
- Μέλφος 2009 Μέλφος Β, *Ο πράσινος θεσσαλικός λίθος και τα λατομεία της Χασιάμπαλης*, Νέσσωνας 2009
- Μότσιανος, Μπίντση 2011 Μότσιανος Ι., Μπίντση Ε. (επιμ.), *Μία ιστορία από φως στο φως. Light on Light: An Illuminating Story*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2011
- Μούμου 2007 Μούμου Χ., *Η δράση των χειμάρρων της λεκάνης της Κάρλας σε φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007
- Μουρογιάννη 1973 Μουρογιάννη Γ.Γ., «Ξένοι περιηγητές στη Θεσσαλία πριν από το 1821», *ΑΘΜ 2* (1973) 201-212
- Μουτσόπουλος 1990 Μουτσόπουλος Ν., *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1990
- Μουτσόπουλος 1992 Μουτσόπουλος Ν. Κ., *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος - 11ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992
- Μουτσόπουλος 1999 Μουτσόπουλος Ν., *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα*, Θεσσαλονίκη 1999
- Μπούρας 1962 Μπούρας Χ., «Η αρχιτεκτονική του ναού της επισκοπής Σκύρου», *ΔΧΑΕ 2* (1960 - 1961) 57-76
- Μπούρας 1979 Μπούρας Χ., «Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την Τουρκοκρατία και ο πατριάρχης Καλλίνικος», *Εκκλησίες 1* (1979) 159-168
- Μπούρας 1988 Μπούρας Χ., «Αρχιτεκτονική», στο: Κομίνης Α. (επιμ.), *Οι θησαυροί της μονής Πάτμου*, Αθήνα 1988, 23-54
- Μπούρας 1994 Μπούρας Χ., «Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνας», στο: Γιαννιάς J.J. (επιμ.), *Η βυζαντινή παράδοση μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 1994, 147-163
- Μπούρας 2001 Μπούρας Χ., *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001
- Μυλωνάς 1982 Μυλωνάς Π., «Η μονή της Πέτρας στη Νότια Πίνδο», *Εκκλησίες 2* (1982) 121-138
- Νεράντζη-Βαρμάζη 1997 Νεράντζη-Βαρμάζη Β., «Η εικόνα της Θεσσαλίας στο α' μισό του 14^{ου} αι.», στο: *Η Λάρισα και η περιοχή της από την Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα, Πρακτικά του 3^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα, 8- 9 Απριλίου 1995*, Λάρισα 1997, 97-108

- Νικολάου 2004 Νικολάου Γ., «Νομισματική κυκλοφορία στη βυζαντινή Θεσσαλία (6^{ος} - 14^{ος} αι.)», *Οβολός* 7 (2004), *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης*, 571-588
- Νικολακόπουλος 1985 Νικολακόπουλος Γ. Α., «Η Ελληνική μεσαιωνική κεραμική», *Αρχαιολογία* 17 (Νοέμβριος 1985) 41-47
- Νικονάνος 1973 Νικονάνος Ν., «Έρευνες στην επαρχία Αγιάς Λαρίσης», *ΑΘΜ* 2 (1973) 39-57
- Νικονάνος 1974 Νικονάνος Ν., «Έρευνες στην επαρχία Αγιάς Λαρίσης», *ΑΘΜ* 3 (1974) 163-177
- Νικονάνος 1979 Νικονάνος Ν., *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10^ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1979
- Ντάμπλιας 2008 Ντάμπλιας Χρ., «Πολιτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα την περίοδο της Λατινοκρατίας στη Λάρισα (1205 - 1212)», στο: *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά Συνεδρίου, 9- 11 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2008*, τόμ. 2, 473-481
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1979 Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ., «Η ανόρθωση, 802-945. Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων», *ΙΕΕ* 8 (1979) 95-97
- Ευγγόπουλος 1952 Ευγγόπουλος Α., *Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1952
- Ευγγόπουλος 1957 Ευγγόπουλος Α., *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα 1957
- Οικονομίδης 1979 Οικονομίδης Ν., «Η ενοποίηση του Ευρασιατικού Χώρου, 945- 1071. Το Βόρειο Σύνορο», *ΙΕΕ* 8 (1979) 116-125
- Οικονόμου 2003 Οικονόμου Κ.Ε., *Η αρχιτεκτονική της Κοιμήσεως Θεοτόκου στην Αιανή Κοζάνης (μορφολογική - τυπολογική διερεύνηση)*, Θεσσαλονίκη 2003
- Οικονόμου 2008 Οικονόμου Κ.Α., *Η Λάρισα και η θεσσαλική ιστορία από τη Ρωμαιοκρατία έως την Οθωμανική κατάκτηση (1^{ος} αι. π.Χ. έως το 1423)*, τόμ. 3, Λάρισα 2008
- Ορλάνδος 1951 Ορλάνδος Α., «Η ΄Πισκοπή της Σαντορίνης (Παναγία της Γωνιάς)», *ΑΒΜΕ* 7 (1951) 178-214
- Ορλάνδος 1961 Ορλάνδος Α., «Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΒΜΕ* 9 (1961) 3-112
- Ορλάνδος 1967 Ορλάνδος Α., «Έκθεσις περί των ανασκαφών Βιβλιοθήκης Αδριανού και Ρωμαϊκής Αγοράς», *ΑΕ* (1964) [1967], *Παράρτημα*, 6-59
- Ορλάνδος 1973 Ορλάνδος Α., «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας-Νυκλίου», *ΑΒΜΕ* 12 (1973) 3-171
- Ορλάνδος 2^η1994 Ορλάνδος Α., *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης. Μελέτη περί της γενέσεως, της καταγωγής, της αρχιτεκτονικής μορφής και της διακοσμήσεως των χριστιανικών οίκων λατρείας από των αποστολικών χρόνων μέχρις Ιουστινιανού*, Εν Αθήναις 2^η1994
- Ορλάνδος 2000 Ορλάνδος Α., *Η εν Ελλάδι εκκλησιαστική αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 2000

- Παζαράς 1977 Παζαράς Θ., «Κατάλογος χριστιανικών αναγλύφων πλακών με ζωομόρφους παραστάσεις», *Βυζαντινά* 9 (1977) 23-95
- Παζαράς 1988 Παζαράς Θ., *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988
- Παλιούρας 1995 Παλιούρας Α. (επιμ.), *Μακεδονία. Αρχαιολογία – Πολιτισμός, Ειδική Έκδοση για το Έθνος*, Αθήνα 1995
- Πάλλας 1950-1951 Πάλλας Δ., «Σαλαμινικά Γ'. Οι τάφοι (παρατηρήσεις περί των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών ταφών)», *ΑΕ* (1950- 1951) 163-181
- Παπαγεωργίου 1986 Παπαγεωργίου Γ., *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1986
- Παπαγιαννόπουλος 1935 Παπαγιαννόπουλος Ι., «Επαρχία Λαρίσης», *ΘεσΧρ, Έκτακτος έκδοσις πεντηκονταετηρίδος* (1935) 249-288ι
- Παπαδοπούλου 2002 Παπαδοπούλου Β., *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999 Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., Μαυρικού Φ. Ν., Μπακιρτζής Χ., *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002 Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), *Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο. Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Μυστράς, κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα 2002
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003 Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., «Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στο Βυζαντινό κόσμο», στο Μπακιρτζής Χ. (επιμ.), *7^ο Συνέδριο Μεσαιωνικών κεραμικών της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11- 16 Οκτωβρίου 1999, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 2003, 45-66
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005 Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., επιμ., *Από χώμα, νερό και φωτιά. Η τέχνη της κεραμικής στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Ημερολόγιο 2006*, Θεσσαλονίκη 2005
- Πασαλή 1991 Πασαλή Α., «Ο Άγιος Παντελεήμων στην Ανατολή της Αγιάς», στο: *Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1991, 78
- Πασαλή 1994 Πασαλή Α., *Οι ναοί της επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1994
- Πασαλή 2003 Πασαλή Α., *Οι ναοί της επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2003
- Πελεκανίδης, Χατζηδάκης 1984 Πελεκανίδης Στ., Χατζηδάκης Μ., *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Ψηφιδωτά – τοιχογραφίες, Καστοριά*, Αθήνα 1984
- Πέννα 1999 Πέννα Β., «Εικονογραφικά βυζαντινών μολυβδοβούλλων: ο αυτοκράτορας, η Εκκλησία, η αριστοκρατία», *ΔΧΑΕ* 20 (1998) [1999] 261- 273

- Πέννα 2000 Πέννα Β., «Η απεικόνιση της Θεοτόκου στα νομίσματα και τα μολυβδόβουλλα», στο: Βασιλάκη Μ. (επιμ.), *Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2000, 209-217
- Πέννας 1998 Πέννας Χ., «Αδημοσίευτα βυζαντινά μολυβδόβουλλα του Βυζαντινού Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 20 (1998) 285-289
- Πέτκος, Καραγιάννη 2007 Πέτκος Α.Σ., Καραγιάννη Φλ. (επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Βεροίας*, Βέροια 2007
- Πετρονώτης 1997 Πετρονώτης Α., «Οθωμανικά σρχιτεκτονήματα θεσσαλικού Αλμυρού», στο: *Αχαιοφθιωτικά Β΄, Πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας, 3- 4 Ιουνίου 1995*, τόμ. 2, Αλμυρός 1997, 23-125
- Πλεσιώτη 2003 Πλεσιώτη Κ., *Τα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας με βάση τις χορηγικές μαρτυρίες (π. 900 - 1400). Συμβολή στη μελέτη της τέχνης και της κοινωνίας της βυζαντινής Θεσσαλίας*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003
- Πολυβίου 1993 Πολυβίου Μ., «Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών αγιορείτικων καθολικών», στο: *Πολιτιστική κληρονομιά και αρχιτεκτονική παράδοση στη Χαλκιδική και το Άγιο Όρος. Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Συμποσίου, Ουρανούπολη Χαλκιδικής, 14- 16 Σεπτεμβρίου 1990*, Θεσσαλονίκη 1993, 113-117
- Πολυβίου 1990 Πολυβίου Μ., «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο Άγιο Όρος», στο: *Μακεδονία*, 196-203
- Προκοπίου 1980 Προκοπίου Γ.Α., *Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του βυζαντινού ναού*, Αθήνα 1980
- Σαββίδης 1992 Σαββίδης Α.Γ.Κ., «Ο Λέων Σγουρός στη Λάρισα το 1204», στο: *Πρακτικά του 1^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 9- 10 Μαρτίου 1991*, Λάρισα 1992, 55-72
- Σαββίδης 1996 Σαββίδης Α., «Θεσσαλική βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιογραφία, Β΄ συμβολή», *ΘεσΗμ* 29 (1996) 280-288
- Σάθας 1972 Σάθας Κ., *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, Μιχαήλ Ψελλού ιστορικοί λόγοι, επιστολαί και άλλα ανέκδοτα*, τόμ. 5, Αθήνα 1972 (φωτοαναστατική ανατύπωση)
- Σακελλίων 1973 Σακελλίων Γ.Α., «Φιλέλληνες στην Αγιά Λαρίσης το 19^ο αιώνα», *ΑΘΜ* 2 (1973) 69-108
- Σαράντη 2009 Σαράντη Ε., «Ο χώρος στη βυζαντινή σκέψη», στο: Χατζητρύφωνος Ε., *Ćurčić Sl.* (επιμ.), *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα. Πρόσληψη και αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής στη βυζαντινή τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2009, 98-131
- Σβορώνος 1987 Σβορώνος Ν., *Η βυζαντινή επαρχία, πέντε μαθήματα*, Αθήνα 1987
- Σδρόλια 2006α Σδρόλια Στ., «Η πορεία του Αλεξίου Κομνηνού το 1083 στη Θεσσαλία. Τα νέα ευρήματα στον Κίσσαβο και το Μαυροβούνι», στο: *ΑΕΘΣΕ* 1 (2006) 403-419

- Σδρόλια 2006β Σδρόλια Στ., «Η ζωγραφική της μονής Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγιάς (1590). Παρατηρήσεις στο πρόγραμμα και την εικονογραφία του καθολικού», *ΔΧΑΕ* 27 (2006) 221-232
- Σδρόλια 2008 Σδρόλια Στ., «Τα μοναστήρια των Αγράφων», στο: *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά Συνεδρίου 9- 11 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2008*, 512-521
- Σιμόπουλος ⁸1994 Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ. – 1700. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή από τα περιηγητικά Χρονικά*, τόμ. 1, Αθήνα ⁸1994
- Σινοδινός 1995 Σινοδινός Θ., «Μοναστήρια και εκκλησίες. Ιδιότυπη αρχιτεκτονική με θαυμαστή εσωτερική διακόσμηση, τοιχογραφίες και ξυλόγλυπτα τέμπλα», *Εφημ. Καθημερινή, Αφιέρωμα*, 30- 07-1995, 15-18
- Σκιαδαρέσης 2008 Σκιαδαρέσης Γ., «Προσκτίσματα μεταβυζαντινών ναών», στο: Καραγιάννη Φλ. (επιμ.), *Προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών Ναών, Εισαγωγικές ομιλίες, θεματικές και ελεύθερες παρεμβάσεις, Πρακτικά 2^ο Σεμιναρίου της ΑΙΜΟΣ - ΕΜΜΑΒΠ, Θεσσαλονίκη, 16 Ιουνίου 2006, Θεσσαλονίκη 2008*, 86-99
- Σκλάβου-Μαυροειδή 1999 Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999
- Σκουβαράς, Μακρής ²1998 Σκουβαράς Β., Μακρής Κ., *Αρχαιολογικός και ιστορικός οδηγός Θεσσαλίας*, Βόλος ²1998
- Σπανός 1995 Σπανός Κ., «Τα χωριά στα ανατολικά της Λάρισας το 1876 κατά το Δωρόθεο Σχολάριο», *ΘεσΗμ* 28 (1995) 145-155
- Σπανός 2008 Σπανός Κ., «Εννιά Αγιώτικοι οικισμοί στην απογραφή των Οθωμανών του 1454–55», στο: *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά Συνεδρίου, 9- 11 Νοεμβρίου 2006*, τόμ. 1-2, Θεσσαλονίκη 2008, 679-687
- Σπεράντοας 1978 Σπεράντοας Θ.Κ., *Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, μερική γεωγραφία, βιβλίον ηθικών*, αρχιμ. Φιλάρετος Βιτάλης (επιμ.), Αθήνα 1978
- Σμπυράκη-Καλαντζή 1990 Σμπυράκη-Καλαντζή Αικ., «Ιστορικός πίνακας της Θεσσαλίας κατά την παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο», *Αρχαιολογία* 34 (Μάρτιος 1990) 85-86
- Στεργιούλης 2009 Στεργιούλης Χ., «Δύο άγιοι επίσκοποι της Λάρισας στα ύστερα βυζαντινά χρόνια», *Το Τάλαντο* (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2009) 9-10
- Συθιακάκη 2002 Συθιακάκη Β., *Η αρχιτεκτονική γλυπτική της Θεσσαλίας και της Φθιώτιδας στα παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002

- Σωτηρίου 1927 Σωτηρίου Γ., «Βυζαντινά Μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αι. 1. Μονή Ολυμπιώτισσης», *ΕΕΒΣ* 4 (1927) 315-331
- Σωτηρίου 1928 Σωτηρίου Γ., «Βυζαντινά Μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αι. 2. Η μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου παρά το Τσάγεζι (Κομνήνειον-Κονομειό)», *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 349-375
- Σωτηρίου 1929 Σωτηρίου Γ., «Βυζαντινά Μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αι. 3. Η βασιλική της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εν Καλαμπάκα», *ΕΕΒΣ* 6 (1929) 291-315
- Σωτηρίου 1932 Σωτηρίου Γ., «Βυζαντινά Μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αι. 4. Αι μοναί των Μετεώρων», *ΕΕΒΣ* 9 (1932) 382-415
- Σωτηρίου 1942 Σωτηρίου Γ., *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Αθήναι 1942
- Σωτηρίου 1931 Σωτηρίου Μ., «Ο ναός της Σκριπούς Βοιωτίας», *ΑΕ* (1931) 119-157
- Τερεζάκης 2008 Τερεζάκης, Γ., «Δημογραφική διερεύνηση στη Θεσσαλία κατά τον ύστερο μεσαίωνα», στο: *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Πρακτικά Συνεδρίου 9-11 Νοεμβρίου 2006*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 2008, 555-563
- Τζαμαλής 1981 Τζαμαλής Α., *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας 1184-1566*, Αθήνα 1981
- Τζιαφάλιας 1995 Τζιαφάλιας Αθ., «Νομός Λάρισας, Νερόμυλοι Αγιάς, Αγρός Κωνστ. Βλαχοκόστα», *ΑΔ* 45 (1990) [1995], *Β'1-Χρονικά*, 214-217
- Τσιλιπάκου 1998 Τσιλιπάκου Α., «Βυζαντινές μαρμάρινες εικόνες από τη Θεσσαλονίκη», *Βυζαντινά* 19 (1998) 289-381
- Τσιρώνη 2000 Τσιρώνη Ν., «Η Θεοτόκος στην περίοδο της Εικονομαχίας», στο Βασιλάκη Μ. (επιμ.), *Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2000, 27-39
- Τσιτουριδου 1985 Τσιτουριδου Α., *Η Παναγία των Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1985
- Τσοποτός 21974 Τσοποτός Δ.Κ., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 21974
- Τσουγκαράκης 1999 Τσουγκαράκης Δ., *Εισαγωγή στη βυζαντινή σφραγιδογραφία*, Αθήνα 1999
- Φιλίππου 2010 Φιλίππου Ε., *Η Πρώτη Νορμανδική Εκστρατεία στις Δυτικές Βαλκανικές Επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (1081- 1085 μ.Χ.)*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010
- Φουντά 2009 Φουντά Π., «Ανασθηλωτικές - στερεωτικές εργασίες Νομού Λάρισας. Πολυδένδρι, Ναός Κοίμησης Θεοτόκου», *ΑΔ* 55 (2000) [2009] *Β'1-Χρονικά*, 512
- Χαριτωνίδου 1982 Χαριτωνίδου Αγγ., «Μορφές μεταβυζαντινής κεραμεικής: αθηναϊκά εργαστήρια», *Αρχαιολογία* 4 (Αύγουστος 1982) 60-64

- Χασιώτης 1971 Χασιώτης Ι., *Θεσσαλική βιβλιογραφία, Πρώτη καταγραφή (1936-1962)*, Βόλος 1971
- Χατζηδάκης 1979 Χατζηδάκης Μ., «Η Μεσοβυζαντινή Τέχνη. Η Αναβίωση των Μακεδόνων (867-1071)», *IEE* 8 (1979) 288-325
- Χατζημιχάλης 1975 Χατζημιχάλης Θ., *Ένα πανηγύρι στα χρόνια της σκλαβιάς, Σακελλίων Γ.Α. (Εισαγωγή - Σχόλια - Επιμέλεια)*, Αθήνα 1975
- Χατζημιχάλης 1977 Χατζημιχάλης Θ., *Ο όσιος Συμεών ο ανυπόδητος και μονοχίτων (ιστορικών αφηγήματα)*, Σακελλίων Γ.Α. (Εισαγωγή - Σχόλια - Επιμέλεια), Αθήνα 1977
- Χατζημιχάλης 1981 Χατζημιχάλης Θ., *Η κατάρα και το ανάθεμα, Έργα και ημέρες του Βελή πασά στην επαρχία Αγίας Λαρίσης, Σακελλίων Γ.Α. (Εισαγωγή - Σχόλια - Επιμέλεια)*, Λάρισα 1981
- Χατζητάκη-Καψωμένου 2001 Χατζητάκη-Καψωμένου Χ., «Γυναικείες χρήσεις βοτάνων: στο μεταίχμιο της θεραπευτικής και της μαγείας», στο: Μπέρκι Μ. (επιμ.), *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά. Παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους. 7ο Τριήμερο Εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι, 21- 25 Μαρτίου 1997*, Αθήνα 2001, 164-178
- Χατζητρύφωνος 2009 Χατζητρύφωνος, «Παραστάσεις και αναπαραστάσεις της αρχιτεκτονικής στο Βυζάντιο. Η σκέψη πίσω από την εικόνα», στο: Χατζητρύφωνος Ε., *Ćurčić S. (επιμ.), Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα. Πρόσληψη και Αναπαράσταση της Αρχιτεκτονικής στη Βυζαντινή Τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2009, 132-171
- Χούλια 1989α Χούλια Σ., «Αναστηλωτικές Εργασίες Νομού Λάρισας», *ΑΔ* 38 (1983) [1989] *Β'1-Χρονικά*, 214
- Χούλια 1989β Χούλια Σ., «Στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες Νομού Λάρισας», *ΑΔ* 39 (1984) [1989] *Β'1-Χρονικά*, 158

Βοηθήματα: 2. Ξενογλωσσο

- Altripp 2000 Altripp M., «Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in byzantinischen Kirchen Griechenlands», *BCH* 124 (2000) 377-412
- Avramea 2002 Avramea A., «Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries», στο: Laiou A. (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2002, 57-90
- Avraméa, Feissel 1987 Avraméa A., Feissel D., «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. IV.

- Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores)», *TravMém* 10 (1987) 357-398
- Babić 1969 Babić G., *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969
- Bees 1971- 1976 Bees N., «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)», *BNJ* 21 (1971-1976)
- Bellinger 1992 Bellinger A.R. (επιμ.), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, τόμ. 1, Washington D.C. 1992
- Bouras 1971 Bouras Ch., «Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse», *CahArch* 21 (1971) 137-149
- Bouras 2002 Bouras Ch., «Aspects of the Byzantine City, Eight-Fifteenth Centuries», στο: Laiou A. (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2002, 497-528
- Bouras 2004 Bouras Ch., «The Soteira Lykodemou at Athens. Architecture», *ΔΧΑΕ* 25 (2004) 11-24
- Brouskari 1988 Brouskari M., «Collection Paul Canellopoulos (XVIII). Vases byzantins», *BCH* 112/1 (1988), 503-517
- Buchwald 1979 Buchwald H., «Lascarid Architecture», *JÖB* 28 (1979) 261-296
- Cormack 1997 Cormack R., *Painting the Soul. Icons, Death Masks and Shrouds*, London 1997
- Cormack, Vassilaki 2008 Cormack R., Vassilaki M. (επιμ.), *Byzantium 330- 1453, κατάλογος έκθεσης*, London 2008
- Ćurčić 2009 Ćurčić Sl., «Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα», στο: Χατζητρίφωνος Ε., Ćurčić Sl. (επιμ.), *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα. Πρόσληψη και Αναπαράσταση της Αρχιτεκτονικής στη Βυζαντινή Τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 2009, 30-63
- Cutler 1966 Cutler A., «A Baroque Account of Byzantine Architecture. Leone Allacci's *De Templis Graecorum recentioribus*», *JSAH* 25/2 (1996) 79-89
- Dagron 1977 Dagron G., «Le Christianisme dans la ville byzantine», *DOP* 31 (1977), 1-25
- Darrouzès 1986 Darrouzès J., «Sur les variations numériques des évêchés byzantins» *REB* 44 (1986) 6-44
- Davidson 1952 Davidson Gl., *Corinth XII. The Minor Objects. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, Princeton, New Jersey 1952
- Dennis 2001 Dennis G., «Death in Byzantium», *DOP* 55 (2001) 1-7
- Ferjančić 2008 Ferjančić B., «Οι Αλβανοί στη Θεσσαλία το 14^ο αιώνα» (μετάφραση Πανάρας Ι.), *ΘεσΗμ* 54 (2008) 305-313
- Gkioles 2006-2007 Gkioles N., «The Church Kapnikarea in Athens: Remarks on its History, Typology and Form», *Zograf* 31 (2006-2007) 15-27

- Brightman 1896 [1965] Brightman F.E., *Liturgies Eastern and Western, Vol. 1: Eastern Liturgies*, Oxford 1896 [1965]
- Hadji-minaglou 1992 Hadji-minaglou G., *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada), Études Péloponnésiennes VIII*, Paris, Athènes 1992
- Hayes 2008 Hayes J.W., *The Athenian Agora XXXII. Roman Pottery: Fine-Ware Imports*, Princeton, New Jersey 2008
- Helly 1992 Helly B., «Από τη Μελίβοια στη Δημητριάδα» (μετάφραση Περράκη Α.), στο: Αγραφιώτης Δ. (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Ιστορικού - Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγιά και την Επαρχία της στις 3-4/04/1993*, Αγιά 2002, 35-43
- Hrochová 1967 Hrochová V., *Byzantská města ve 13.-15. století: příspěvek k sídelní topografii středověkého řecka (Villes byzantines aux 13e-15e siècles. Contribution à la topographie des villes Grecques au Moyen Âge)*, Praha 1967
- Jacoby 1991- 1992 [1997] Jacoby D., «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *BZ* 84-85/2 (1991-1992) 452-500 (αναδημοσίευση στο: *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Variorum, Aldershot 1997, άρθρο 000)
- Jacoby 1993 [2001]α Jacoby D., *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993 (αναδημοσίευση στο: «Les Juifs de Byzance: une communauté marginalisée», *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot 2001, άρθρο 000, 103-154)
- Jacoby 1993 [2001]β Jacoby D., «The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1024- 1261): the Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance», *JÖB* 43 (1993) 000-000 (αναδημοσίευση στο: «Silk Crosses the Mediterranean», *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot 2001, άρθρο 000, 141-201)
- Jacoby 1997 [2001]α Jacoby D., «Le vie del Mediterraneo. Idee, nomini, oggetti (secoli XI - XVI)», στο: Aivaldi G. (επιμ.), *Collana dell' Istituto di storia del medioevo e della espansione europea, n. 1, Genova, 19-20 aprile 1994*, Genova 1997 (αναδημοσίευση στο: «Silk Crosses the Mediterranean», *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot 2001, άρθρο 000, 55- 79)
- Jacoby 1997 [2001]β Jacoby D., « Byzantine Crete in the Navigation and Trade, Networks of Venice and Genoa», στο: Balleto L. (επιμ.), *Oriente e Occidente tra medioevo ed età moderna. Studi in onore di Geo Pisyarino*, Acqui Terme 1997 (αναδημοσίευση στο: *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot 2001, 517-540)

- Jacoby 2001 Jacoby D., «Jews and the Silk Industry of Constantinople», στο: *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Variorum, Aldershot 2001, 1-20
- James 2007 James L. (επιμ.), *Art and text in Byzantine Culture*, Cambridge 2007
- Kaldellis 2009 Kaldellis A., *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge 2009
- Kazanaki-Lappa 2002 Kanazaki-Lappa M., «Medieval Athens», στο: Laiou A. (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2002, 639-646
- Kiel 2002 Kiel M., «Επίσημες Τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά το 16^ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο», Αγραφιώτης Δ., Γουλούλης Στ. (συνεργ.), Τζιγκουνάκης Β. (μετάφρ.), στο: Αγραφιώτης Δ. (επιμ.) *Πρακτικά του Α' Ιστορικού – Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγιά και την Επαρχία της στις 3- 4/04/1993*, Αγιά 2002, 225-276
- Kiel 2006 Kiel M., «Οθωμανικές διοικητικές πηγές», *ΘΘΙ* 2 (2006) 16-35
- Koder, Hild 1987 Koder J., Hild Fr., «Η βυζαντινή Θεσσαλία: Οικισμοί – τοπωνύμια – μοναστήρια», Σπανός Κ., Αγραφιώτης Δ. (επιμέλεια και σχόλια), Παρασκευάς Γ. (μετάφρ.), *ΘεσΗμ* 12 (1987) 11-112
- Konidaris 1959 Konidaris G.I., «Zur Frage der Entstehung der Diözese des Erzbistums von Achrida und der Notitia No 3 bei Parthey», *Θεολογία* 30 (1959) 1-19
- Koumoulides, Walter 1975 Koumoulides J., Walter Chr., *Byzantine and Post Byzantine Monuments at Aghia in Thessaly, Greece. The Art and Architecture of Saint Panteleimon*, London 1975
- Laurent 1965 Laurent V., *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin, Tome 5. L'Église de Constantinople: le clergé et les moines. Les archevêchés autocéphales (Chypre et Bulgarie)*, Paris 1965
- Magdalino 1991 Magdalino P., «Μέση Ρωμανία, η Θεσσαλία και η Ηπειρος στον Ύστερο Μεσαίωνα» Αλεξόπουλος Γ. (μετάφρ.), *ΘεσΗμ* 19 (1991) 33-52
- Magdalino 1992 Magdalino P. (επιμ.), *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium 4th-13th Century*, *Papers from the 26th Spring Symposium of Byzantine Studies*, St. Andrews 1992
- Majeska 1984 Majeska G., *Russian Travelers to Constantinople in the 14th and 15th centuries*, Washington D.C. 1984
- Megaw 1931-1932 Megaw H., «The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches», *ABSA* 32 (1931-1932) 90-130
- Mango 1988 Mango C., *Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, ελλ. μετάφρ., Αθήνα 1988
- Martiniani-Reber 1986 Martiniani-Reber M., *Lyon, Musée historique des tissus. Soieries sassanides, coptes et byzantines, Ve – XIe siècles*, Paris 1986

- Morgan 1942 Morgan Ch., *Corinth XI. The Byzantine Pottery. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, Cambridge, Massachusetts 1942
- Mottas, Decourt 1997 Mottas Fr., Decourt J.C., «Voies et milliaires romains de Thessalie», *BCH* 121 (1997) 311-354
- Mottas, Decourt 2001 Mottas Fr., Decourt J.C., «Δρόμοι και ρωμαϊκοί οδοδείκτες στη Θεσσαλία» Polese G. (μετάφραση), *ΘεσΗμ* 39 (2001) 111-121
- Mylonas 1984 Mylonas P., «Le plan initial du catholicon de la Grande Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite», *CahArch* 32 (1984) 89-112
- Nesbitt, Oikonomides 1991-2005 Nesbitt J., Oikonomides N. (επιμ.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 1-5, Washington D.C. 1991-2005
- Nicol 1991 Nicol D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Μία συνεισφορά στην ιστορία της Ελλάδας κατά το Μεσαίωνα*, Αθήνα 1991
- Oikonomides, 1972 Oikonomides N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972
- Oikonomides 1994: Oikonomides N., «Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie», *TravMém* 12 (1994) 479-493
- Ostrogorsky 1959α Ostrogorsky G., «Byzantine Cities in the Early Middle Ages», *DOP* 13 (1959) 45-66
- Ostrogorsky 1959β Ostrogorsky G., «The Byzantine Empire in the World of the 7th Century», *DOP* 13 (1959) 1-21
- Ousterhout 1999 Ousterhout R., *Master Builders of Byzantium*, Princeton, New Jersey 1999
- Papastavrou 2007 Papastavrou H., *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle: L'Annonciation*, Venise 2007
- Raptis 2006 Raptis K., «Water as Power; Early Christian and Byzantine Watermills in Greece: Typology and Distribution», στο: Angelakis A.N., Koustoyiannis D. (επιμ.), *1st IWA International Symposium on Water and Wastewater. Technologies in Ancient Civilizations, Iraklio, Greece, October 2006*, Iraklio 2006, 109-117
- Rodley 1994 Rodley L., *Byzantine Art and Architecture. An Introduction*, Cambridge 1994
- Sanders 2002 Sanders G.D.R., «Corinth», στο: Laiou A. (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2002, 647-654
- Ševčenko 1995 Ševčenko N., «Servants of the Holy Icon», στο: Mouriki D., Moss Chr.Fr., Kiefer K. (επιμ.), *Byzantine East, Latin West, Art- Historical Studies in Honor of K. Weitzmann*, Princeton, New Jersey 1995, 547-553
- Sodini 1977 Sodini J.-P., «Remarques sur la sculpture architecturale de Béotie et du Péloponnèse à l'époque paléochrétienne», *BCH* 101 (1977) 423-450

- Spremo-Petrović 1971 Spremo-Petrović N., *Proporcijski odnosi u bazilikama Ilirske prefektore (Proportions architecturales dans les plans des basiliques de la Préfecture de l'Illyricum)*, Beograd 1971
- Talbot-Rice 1967 Talbot-Rice T., *Everyday Life in Byzantium*, London 1967
- Vanderheyde 2005 Vanderheyde C., *La sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis du Xe au XIIIe siècle (Épire, Étolie- Acarnanie et Sud de l'Albanie)*, BCH Suppl. 45, Paris, Athènes 2005
- Vemi 1989 Vemi V., *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, BCH Suppl. XVII, Paris, Athènes 1989
- Vranoussi 1964: Vranoussi E., «Le mont des Kellia, Note sur un passage d'Anna Comnène (V,5,3)», ZRVI 8/2 (1964) 459-164
- Vryonis 1981 Vryonis Sp., «The "Panegyris" of the Byzantine Saint», στο: Hackel S. (επιμ.), *The Byzantine Saint, University of Birmingham 14th Spring Symposium of Byzantine Studies*, London 1981 (επανέκδ. New York 2001), 196-226
- Xyngopoulos 1955 Xyngopoulos A., *Thessalonique et la peinture macédonienne*, Athènes 1955
- Zacos, Veglery 1972-1986 Zacos G., Veglery A. (επιμ.), *Byzantine Lead Seals*, τόμ. 1-5, Bâle 1972-1986

Ιστοτοποί

- ✓ http://www.diki.gr/digital_172.html

- ✓ <http://www.persee.fr>
- ✓ <http://anemi.lib.uoc.gr/>
- ✓ <http://openarchives.ekt.gr/set/1236/page:100>
- ✓ <http://en.bookfi.org/>
- ✓ <http://de.wikisource.org/>
- ✓ <http://el.wikipedia.org>
- ✓ <http://www.herb.gr/index.php/news/Morus/>
- ✓ [http://de.wikisource.org/wiki/Paulys_Realencyclo%C3%A4die_der_classische
n_Altertumswissenschaft/Register/er](http://de.wikisource.org/wiki/Paulys_Realencyclo%C3%A4die_der_classischen_Altertumswissenschaft/Register/er)
- ✓ http://www.ccoins.ru/germany/brandenburg_en.html
- ✓ [http://www.scribd.com/doc/59439369/Migne-Patrologiae-cursus-completus-
Series-latina-1800-Volume-215](http://www.scribd.com/doc/59439369/Migne-Patrologiae-cursus-completus-Series-latina-1800-Volume-215)
- ✓ [http://www.scribd.com/doc/59439369/Migne-Patrologiae-cursus-completus-
Series-latina-1800-Volume-216](http://www.scribd.com/doc/59439369/Migne-Patrologiae-cursus-completus-Series-latina-1800-Volume-216)
- ✓ <http://maps.google.gr>
- ✓ http://el.wikipedia.org/wiki/Θέμα_Ελλάδος

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

Το Βαθύρρεμα βρίσκεται στο 3^ο χλμ της επαρχιακής οδού Αγιάς – Λάρισας πριν από την παράκαμψη του Γερακαριού στα δεξιά του δρόμου (**εικ.1**, χάρτης)⁴. Είναι μία τοποθεσία στις υπώρειες της ΝΑ Όσσας σε υψόμετρο 222μ. που οφείλει το όνομά της στο «*βαθύ ρεῦμα τὸ μεταξὺ Αγίου Ἀθανασίου καὶ Χονδρορράχης, δυτικῶς αὐτοῦ κειμένης*»⁵ και κατά την παράδοση ήταν το μεγαλύτερο χωριό πριν από την ανάπτυξη της Αγιάς το 17^ο αιώνα⁶. Στο Βαθύρρεμα σώζονται ο ναός του Αγίου Νικολάου (**εικ.2, αρ.1**), ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου (ή αλλιώς *Παναγία*) που πανηγυρίζει στις 23 Αυγούστου (**εικ.2, αρ.2**)⁷, τα ερείπια μιας ακόμη εκκλησίας αφιερωμένης στη μνήμη των αγίων Θεοδώρων (**εικ.2, αρ.3**) και το μοναστήρι με τα κελιά και τους υπόλοιπους βοηθητικούς χώρους γύρω από το καθολικό που είναι αφιερωμένο στον Άγιο Αθανάσιο (**εικ.2, αρ.4**)⁸. Στην ευρύτερη περιοχή πενιχρά λείψανα οικιών, που συνεχώς μειώνονται λόγω της εντατικής καλλιέργειας του εδάφους, μαρτυρούν τον άλλοτε ακμαίο οικισμό. Στο γύρισμα του 19^{οο} αιώνα ήταν ακόμη ορατά ερείπια από εκατό περίπου σπίτια σύμφωνα με τη διαβεβαίωση του λόγιου από το Μεταξοχώρι Θεόδωρου Χατζημιχάλη⁹. Ο οικισμός καταγράφεται με το όνομα αυτό για πρώτη φορά – από όσο γνωρίζουμε – στο κατάστιχο απογραφής της οθωμανικής διοίκησης του 1423 – 1425, λίγα μόλις χρόνια μετά την οριστική κατάκτηση της Θεσσαλίας¹⁰. Είναι βέβαιο λόγω των αρχαιολογικών ευρημάτων ότι ως οικισμός υπήρχε από τους αρχαίους χρόνους, με διαφορετική ίσως ονομασία. Πιστεύουμε ότι η κατοίκηση ήταν συνεχόμενη τουλάχιστον από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, ενώ σημαντικός σταθμός για την ιστορία της πόλης ήταν ο 9^{ος} αιώνας, αφού τότε ιδρύθηκε η επισκοπή της Βεσαινής, στην οποία υπήχθη. Θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να διαγράψουμε την ιστορική πορεία του οικισμού, αρχίζοντας από τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και καταλήγοντας στα τέλη του 19^{οο} αιώνα.

⁴ Koder, Hild 1987, 29, Νικονάνος 1979, 27, Αγραφιώτης 1986, 38 και Σπανός 2008, 681.

⁵ Χατζημιχάλης ²1977, 74 και Αγραφιώτης 1992, 156.

⁶ Νικονάνος 1973, 56, Κορδάτος 1960, 458, 471- 474, Βακαλόπουλος 1974, 86- 87 και Kiel 2002, 236.

Η ανάπτυξη της Αγιάς οφείλεται στις εμπορικές σχέσεις (πώληση μεταξίου και βαμμένων υφασμάτων) με τη Θεσσαλονίκη και την Ευρώπη (κυρίως τη Γερμανία), πρβλ. Δάλλας 1935, 104, Δάλλας 1937, 23, Τσοποτός ²1974, 171- 173 και Σπανός 1995, 147.

⁷ Χατζημιχάλης ²1977, 100.

⁸ Οι τρεις εκκλησίες βρίσκονται σε πολύ κοντινή απόσταση η μία από την άλλη, όπως έχει παρατηρήσει ήδη ο Νικονάνος ότι ισχύει για τις δύο πρώτες (1979, 29) και ο Αγραφιώτης για την Παναγία και τους Αγίους Θεοδώρους (1986, 41).

⁹ Χατζημιχάλης ²1977, 85. Ο Αγραφιώτης και ο Σακελλίων δίνουν το χρονικό πλαίσιο στο οποίο έζησε ο Χατζημιχάλης, δηλαδή το διάστημα 1873- 1931 (Χατζημιχάλης 1975, 23, 27 και Αγραφιώτης 1986, 45).

¹⁰ Kiel 2002, 236 και Δρόσος 2008, 583.

Υστερορωμαϊκοί χρόνοι

Η πηγή που μνημονεύει την παρουσία μιας πόλης στην περιοχή που μας ενδιαφέρει ήδη από τους αρχαίους χρόνους είναι το κείμενο του Άγγλου περιηγητή Leake, ο οποίος επισκέφτηκε τη Θεσσαλία το Δεκέμβριο του 1809¹¹. Με λογοτεχνικό ύφος στην περιγραφή του ισχυρίζεται ότι κατευθυνόμενος από το χωριό Πλασιά προς την Αγιά, πιθανώς στον απομονωμένο λόφο που υψώνεται από την πεδιάδα ανάμεσα από το χωριό Πλασιά και τους πρόποδες της Όσσας, εντοπίζεται η θέση ενός αρχαίου οικισμού, την ύπαρξη του οποίου πιστοποιούν η ίδια η διαμόρφωση του εδάφους, αλλά και τα πολλά ίχνη των τοίχων στην πλαγιά του βουνού και τη γύρω άκρη του λόφου¹². Μπορεί όμως να παρερμήνευσε τα βυζαντινά ερείπια και να τα αναγνώρισε ως αρχαία εξαιτίας της επαναχρησιμοποίησης των αρχαίων δομικών υλικών – αλλά αυτό είναι μία υπόθεση. Συνεχίζει την αφήγησή του λέγοντας ότι η κοιλάδα της Δέσιανης (σημερινού Αετολόφου) αναζωογονείται από ένα ρέμα που χύνεται στο Ασμάκι¹³ και σκιάζεται σε μερικά μέρη από μεγαλοπρεπή πλατάνια και πικροδάφνες, σχίνα και λυγαριές. Τα χωριά που βρίσκονται σε αυτή την πλευρά περιστοιχίζονται από μουριές, αμπέλια, σιτάρι και καλαμπόκι, αλλά και από μία ποικιλία δέντρων¹⁴. Σε απόσταση είκοσι πέντε λεπτών από τη Δογάνη (σημερινή Ανάβρα) βρίσκεται η Δέσιανη με ελληνικά σπίτια και

¹¹ Ο Γεωργιάδης μας εφιστά την προσοχή ότι ο Άγγλος περιηγητής επισκέφτηκε πολλά μέρη της Θεσσαλίας, αλλά υπάρχουν στο κείμενό του πολλά ελλείποντα και εσφαλμένα χωρία (1880, 5). Ο Τσοποτός θεωρεί ότι είναι ο μόνος από τους ξένους περιηγητές που προσδιορίζει ποια κεφαλοχώρια μετατράπηκαν σε τσιφλίκια του Αλή πασά και του γιου του Βελή (21974, 215). Στο παράρτημα του βιβλίου του (269- 271) αναδημοσιεύει τα τσιφλίκια του Αλή πασά στη Θεσσαλία έχοντας ως πηγή το σημείωμα του δασκάλου του γένους Φιλητά. Εκεί στο Δήμο Δωτίου αναφέρεται η Δέσιανη (Αετόλοφος) μαζί με την Κάπισσα (Σωτηρίτσα) και την Τσούξανη (Δήμητρα).

¹² Leake 1967, 406: «21- 12: «an insulated eminence which rises from the form of the plain between Plessiá and the foot of Mount Ossa, but nearer to the latter, has apparently been the site of an ancient 'come', as well from the form of the ground as from numerous vestiges of walls on the slope and around the brow of the height», πρβλ. Leake 1998, 119-120.

¹³ Αυτό είναι αναληθές. Το ρέμα που περνά έξω από τον Αετόλοφο και χύνεται στην Κάρλα είναι αυτό του Βαθυρρέματος που πηγάζει από το χωριό Ανατολή, αλλά ακολουθεί διαφορετική πορεία από το Ασμάκι, που επίσης χύνεται στην Κάρλα σε άλλο όμως σημείο, στα ΒΔ.

¹⁴ Leake 1967, 407: «The valley of Dhésiani is enlivened by a rivulet which flows to the Asmáki and is shaded in some places by majestic plane-trees, in others by the oleander, lentisk and agnus castus. The villages on the including heights of Ossa and Pelium as well as those in the valley are surrounded by mulberry plantations, vineyards and fields of corn, which is just above ground: in the lowest levels the land is prepared for maize. To the left the snowy peak of Kíssavo surmounts lower heights well covered with a variety of trees. [...] Some fine groves of planes border the rivulet a little beyond Dhésiani», πρβλ. Leake 1998, 120.

ένα σεράι του Βελή πασά¹⁵. Σχολιάζει ότι η Δέσιανη στο παρελθόν ήταν εμφανώς πιο σημαντική, λόγω των τεσσάρων αρχαίων ναών, οι οποίοι έχουν κτιστεί με υλικό σε δεύτερη χρήση από άλλα μνημεία της περιοχής. Μάλιστα, στο δάπεδο του σημαντικότερου ναού παρατήρησε δύο πλάκες από μάρμαρο Χασάμπαλη, ενώ σε μία μη προσδιορισμένη εκκλησία κατέγραψε επιτύμβια στήλη, στην οποία διάβασε το όνομα «Ερμιόνη»¹⁶.

Δυστυχώς είναι τόσο γενική η περιγραφή του που δεν μπορούμε στηριζόμενοι στις πληροφορίες του κειμένου να είμαστε κατηγορηματικοί για το ποια ακριβώς περιοχή εννοεί. Ωστόσο, οι ανασκαφικές έρευνες της ΙΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας στην περιοχή των Νερομύλων Αγιάς έχουν ξεκαθαρίσει κάπως το τοπίο. Οι έρευνες αυτές έφεραν στο φως τα ερείπια ενός οικισμού που ανάγεται στα ρωμαϊκά χρόνια και που, τόσο λόγω της έκτασής του όσο και των εγκαταστάσεών του, μαρτυρεί έναν ιδιαίτερα αναπτυγμένο οικισμό¹⁷. Φαίνεται, όμως ύστερα και από τις έρευνες της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας ότι ο οικισμός στην ίδια περίπου τοποθεσία ήταν ακμαίος κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Ο Bruno Helly κάνει την υπόθεση ότι ο ρωμαϊκός οικισμός αργότερα μετατοπίστηκε και επεκτάθηκε στα δυτικά, στη μικρή κοιλάδα του αρχαίου χωριού Βαθυρρέματος, όπου έγινε μία σημαντική επισκοπή με το όνομα Βέσαινα¹⁸.

Έχει ενδιαφέρον να σταθούμε στα φυτά που αναφέρει ο Leake ότι φύονταν στην περιοχή λόγω του ευνοϊκού κλίματος, γιατί η μελέτη τους πιθανόν να μας δώσει πολύτιμα στοιχεία για την οργάνωση, την οικονομία και τις συνήθειες των κατοίκων της περιοχής. Τα φυτά είναι δύο κατηγοριών, τα αυτοφυή της άγριας χλωρίδας και τα ήμερα καλλιεργήσιμα. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα πλατάνια, οι πικροδάφνες (το μόνο καλλωπιστικό), τα σχίνα και οι λυγαριές, ενώ στη δεύτερη οι μουριές, τα αμπέλια, το σιτάρι και το καλαμπόκι. Η σημασία των φυτών και των δύο ομάδων είναι

¹⁵ Τσοποτός 21974, 224 («Χωριό ἐλεύθερον, μετατραπὲν τελευταίως εἰς τσιφλίκιον ὑπὸ τοῦ Βελή πασά»), 237.

¹⁶ Leake 1967, 418: 24- 12: «*Dhésiani was once evidently of more importance than it is at present, as it contains four ancient churches, two of which are large. In all of them are many squared blocks, brought from some neighboring Hellenic site. One of these is the tomb-stone of a woman named Hermione. In the pavement of the principle church are two handsome slabs of verd-antique, or at least of a species of green marble, of which I observed two similar pieces at Aghiá, one of them lying at a fountain*» και Leake 1999, 125. Η επιτύμβια στήλη είναι καταγεγραμμένη στο IGSV 1080, 217.

¹⁷ Ανάμεσα στα ευρήματα είναι και Ρωμαϊκά λουτρά του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα (πρβλ. Τζιαφάλιας 1995, 214- 217, πίν.101- 102) στα οποία χρησιμοποιήθηκε μάρμαρο και από το λατομείο της Χασάμπαλης (Μέλφος 2009, 38).

¹⁸ Helly 1992, 38.

πρόδηλη, όχι μόνο σε διατροφικό επίπεδο για τους ανθρώπους και τα ζώα (σιτάρι - καλαμπόκι¹⁹, σταφύλι²⁰, μουριά²¹, σχίνος²²), αλλά και σε φαρμακευτικό και οικονομικό. Από το σιτάρι²³, τη σταφίδα, το φλοιό και τα φύλλα της μαύρης μουριάς, από τα τρυφερά φύλλα, τον καρπό και το φλοιό του πλατάνου, από την πικροδάφνη, τον ώριμο σχινόκαρπο και τη λυγαριά μετά από ειδική επεξεργασία έφτιαχναν φαρμακευτικά σκευάσματα (έλαια, αλοιφές, καταπλάσματα, αφεψήματα) με επολωτικές ιδιότητες²⁴. Μόνα τους ή σε συνδυασμό με εκχυλίσματα άλλων φυτών απέδιδαν παυσίπονες, αιμοστατικές, αντιπυρετικές, αντιφλεγμονώδεις, αντιοξειδωτικές, κατευναστικές, αντικαταθλιπτικές, αντιβακτηριδιακές, αποχρεμπτικές, εντομοαπωθητικές, καλλυντικές, (αντι)αφροδισιακές ιδιότητες, λειτουργούσαν ως αντίδοτο στο δηλητήριο των ερπετών και συνέβαλαν στην επούλωση των εγκαυμάτων.

Η χρήση των φυτών αυτών δεν περιοριζόταν στην αυτοκατανάλωση του οικισμού για την αντιμετώπιση των ποικίλων ασθενειών²⁵, αλλά επεκτεινόταν και στο εμπόριο, ενισχύοντας τους κατοίκους οικονομικά. Συγκεκριμένα, οι μουριές καλλιεργούνταν κυρίως γιατί τα φύλλα και οι τρυφεροί βλαστοί προοριζόνταν ως τροφή για το μεταξοσκώληκα και τις κασιέκες²⁶. Επικουρικά, ο φλοιός του δέντρου χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή χαρτιού και κλωστών για την υφαντουργία ενδυμάτων και από την ξυλεία φτιάχνονταν από αγροτικά εργαλεία και άμαξες έως

¹⁹ Γεννάδιος 1914, 896: το σιτάρι και το καλαμπόκι είναι βασική πρώτη ύλη για την παρασκευή αλευριού, σμιγδαλιού, πλιγουριού, τραχανά και κολλύβων, αλλά και για τη ζωοτροφή.

²⁰ Αγάπιος 1796, 77, 83, Πύρρος 1838, τ.1, 193- 4.

²¹ Γεννάδιος 1914, 670 και <http://el.wikipedia.org> (στις 12-02-2013).

²² Πύρρος 1831, τ.2, 17 και Γεννάδιος 1914, 946 (ως υποκατάστατο του πιπεριού).

²³ Το σιτάρι αλεθόταν σε χειρόμυλους, αλλά όταν επρόκειτο για μεγάλες ποσότητες χρησιμοποιούνταν νερόμυλοι, οι οποίοι πρέπει να υπήρχαν λόγω των άφθονων νερών της περιοχής, πρβλ. Bouras 2002, 519.

²⁴ Αγάπιος 1796, 31- 32, 93, 115- 116, 129- 130, Πύρρος 1831, τ.2, 17, 28, 42, 114, 129- 130, 149, Πύρρος 1838, τ.1, 194 και τ.2, 119- 120, 159- 160, Γεννάδιος 1914, 6, 67- 70, 673, 675-6, 700, 792- 795, Καλαμαρά 2001, 132- 137, Χατζητάκη – Καψωμένου 2001, 164- 178, <http://el.wikipedia.org> (στις 12-02-2013), Γιωργουδέλη 2011, 10 και άρθρο του Σάκη Κουβάτσου στα *Χανιώτικα Νέα* αναδημοσιευμένο στο <http://www.herb.gr/index.php/news/Morus/> (στις 12-02-2013).

²⁵ Όπως σημειώνει και ο Dennis (2001, 4): «*diseases of all sorts were endemic in the Byzantine world and, despite relatively advanced medical care, more often than not proved fatal*». Καταλαβαίνουμε τη σημασία χρήσης των φαρμακευτικών φυτών, τη στιγμή που ακόμα και ένας επιπόλαιος για τα σημερινά δεδομένα τραυματισμός, εκείνη την εποχή μπορούσε να οδηγήσει στο θάνατο.

²⁶ Αγάπιος 1796, 129- 130. Γεννάδιος 1914, 673, 675- 6. Το έδαφος και οι κλιματολογικές συνθήκες ευνοούσαν την καλλιέργεια, γιατί πληρούσαν τις ιδανικές προϋποθέσεις που αναφέρει ο Jacoby (1991- 1992 [1997], 453, 472): «*ideally the soil should be level, deep, light, rich in humus, moist and well drained; it should easily warm up and the climate should be moderate*» και παρακάτω «*water was used at various stages in the treatment of silk and its properties affected the quality of the yarn, the dyeing process and the fabric*».

βαρέλια²⁷. Για τις χρωστικές τους ιδιότητες καλλιεργούνταν η μουριά, τα κλαδιά και οι ρίζες του πλατάνου, καθώς και οι καρποί της λυγαριάς²⁸. Επίσης, χρησιμοποιούσαν το μαλακό ξύλο του πλατάνου στην επιπλοποιία²⁹, το ξύλο της πικροδάφνης στην κατασκευή λαβών εργαλείων³⁰, το ξύλο του σχίνου για την παραγωγή ξυλανθράκων και αντικειμένων καθημερινής χρήσης³¹, ενώ το ξύλο της λυγαριάς ήταν χρήσιμο στην κατασκευή καθισμάτων, καλαθιών και κοφινιών για όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής εργασίας, από το νοικοκυριό μέχρι τη συγκομιδή της σοδειάς, το ψάρεμα και τους ληπούς, αλλά και στην τονρευτική³². Τα πλεονεκτήματα των παραπάνω φυτών συνεχίζονται, καθώς τα πλατάνια και η λυγαριά βοηθούσαν στην αποστράγγιση του εδάφους, γεγονός σημαντικό στις παραποτάμιες περιοχές³³, οι μουριές σε δενδροστοιχίες, τα πλατάνια και – σε μικρότερο βαθμό – ο σχίνος προσδιόριζαν τα όρια της ιδιοκτησίας – πρακτική που εν πολλοίς διατηρήθηκε μέχρι πρόσφατα. Επιπλέον, ο σχίνος εξαιτίας της συγγένειάς του με το μαστιχόδενδρο αποδίδει κολλώδεις ιδιότητες (ρητινή) χρήσιμες στους ζωγράφους για την προετοιμασία των βερνικιών τους, καθώς και στη λιθογραφία³⁴, ενώ ο αλεσμένος καρπός του παρήγαγε ένα πρασινωπό εύγευστο έλαιο χρήσιμο για κατανάλωση, για φωτισμό³⁵ και ως φάρμακο, ενώ τα φύλλα του είναι απαραίτητα στη βυρσοδεψία³⁶. Τέλος, το αιθέριο έλαιο της λυγαριάς και τα άνθη της χρησιμοποιούνταν στην αρωματοποιία και τη σαπωνοποιία³⁷.

Στο σύνολό τους τα παραπάνω φυτά, που ευδοκίμούν λόγω κλίματος, είναι πολύτιμα όχι μόνο για την υγεία και τη διατροφή των κατοίκων της περιοχής, αλλά και

²⁷ Γεννάδιος 1914, 670 και <http://el.wikipedia.org> (στις 12-02-2013).

²⁸ Στο ίδιο, 6, 670, 792- 795.

²⁹ Στο ίδιο, 792- 795.

³⁰ Στο ίδιο, 700, Πύρρος 1831, τ.2, 129- 130 και 1838, τ.2, 120.

³¹ Γεννάδιος, 1914, 738- 4.

³² Στο ίδιο, 6.

³³ Στο ίδιο, 6, 792- 795. Μέχρι την αποστράγγιση της Κάρλας το 1962, όταν ο χειμώνας είχε πολλά χιόνια και βροχές ο Πηνειός πλημμύριζε και μερικές φορές τα νερά της Κάρλας έφταναν μέχρι και την πεδιάδα της Δήμητρας. Μπορεί η σοδειά να καταστρεφόταν, ωστόσο οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής επωφελούνταν από τα ψάρια που έφερναν τα νερά. Σύμφωνα με τη Μούμου (2007, 5, 20, 22, 25) «αυτό ήταν εφικτό, διότι ήταν μία λίμνη με μικρό βάθος (έως πέντε μέτρα) που σε συνδυασμό με το ομαλό ανάγλυφο της λεκάνης που τη φιλοξενούσε δεν είχε σταθερή επιφάνεια στη διάρκεια της εξελικτικής της πορείας. Έτσι, μια μικρή αύξηση του όγκου των νερών της θα προκαλούσε μετατόπιση της ακτογραμμής της σε μία ζώνη μεγάλου εύρους». Σημειώνει επίσης ότι η λίμνη στέρεψε λόγω ξηρασίας επτά φορές ανάμεσα στα χρόνια 1860 έως 1908 και υπενθυμίζει ότι ο Πηνειός επικοινωνούσε με αυτή μέσω της λίμνης Νεσσανίδος και του ρέματος Ασμάκι (2007, 26, 35).

³⁴ Πύρρος 1838, τ. 2, 160.

³⁵ Ο Γεννάδιος αναφέρει ότι από το σταφύλι έφτιαχναν οινόπνευμα και φωτιστικό έλαιο (1914, 67).

³⁶ Γεννάδιος 1914, 783- 4 και <http://el.wikipedia.org> (στις 12-02-2013)

³⁷ Γεννάδιος 1914, 6.

για την εμπορεύσιμη αξία τους. Επιπλέον, μας δίνουν μία εικόνα για τις καθημερινές συνήθειες και δραστηριότητες των ανθρώπων, οι οποίοι εκτός από τη γεωργία³⁸ και την κτηνοτροφία πρέπει να ασχολούνταν με τη σηροτροφία³⁹, τη βαφή νημάτων ή και υφασμάτων, τη βυρσοδεψία⁴⁰, την παραγωγή κρασιού⁴¹, τη μελισσοκομία⁴², τη σαπωνοποιία, την καλαθοπλεκτική⁴³ και την πρακτική ιατρική, που προκύπτει από τη σωστή επεξεργασία και τη χρήση των βοτάνων και των φυτών. Ένας τέτοιος οικισμός πιθανότατα θα είχε επικοινωνία με μεγαλύτερα κέντρα, στα οποία και θα διοχέτευε τα προϊόντα του. Ήταν επομένως κοντά σε οδικό δίκτυο⁴⁴. Από αυτό το δίκτυο έχει σωθεί ένα μικρό μονότοξο Βυζαντινό γεφύρι στα δεξιά του σημερινού δρόμου, κοντά στις δύο γέφυρες, την παλιά και τη νέα (εικ.4)⁴⁵. Το πλάτος του είναι μικρό, επειδή προοριζόταν για τους πεζούς ή για τα μουλάρια. Πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι θα υπήρχε και πλατύτερο γεφύρι, από όπου θα μπορούσαν να διέλθουν άμαξες, το οποίο ίσως βρισκόταν λίγο παρακάτω, στη θέση του διατηρητέου γεφυριού.

Αν και για την αρχαία εποχή οι διαθέσιμες πληροφορίες των πηγών είναι πενιχρές, τα αρχαιολογικά δεδομένα προσφέρουν απτή μαρτυρία για τα χρόνια που εξετάζουμε. Συγκεκριμένα, από το Βαθύρρεμα περισυλλέχθηκε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα ένα μυλλiάριο οδού⁴⁶. Πρόκειται για ένα σημαντικό εύρημα που έδωσε ώθηση στην έρευνα, καθώς έστρεψε το ενδιαφέρον των μελετητών στην περιοχή. Βρέθηκε «*έν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Νικολάου*» σύμφωνα με τον επιμελητή Νικόλαο

³⁸ Πρβλ. Νικολάου (2004, 571), που χαρακτηρίζει τη Θεσσαλία ως «*τον κύριο σιτοβολώνα της αυτοκρατορίας στο Βαλκανικό χώρο, που διέθετε υπερεπάρκεια και κάποτε πλεόνασμα αγροτικών προϊόντων και αφθονία υδάτων*».

³⁹ Γερολυμάτου 2008, 161, 188, 281: τα μεταξωτά υφάσματα και τα κατεργασμένα κόκκινα δέρματα συγκαταλέγονταν στα είδη πολυτελείας, η διακίνηση των οποίων ήταν περιορισμένη και ελεγχόμενη από τον αυτοκράτορα, ο οποίος τα χρησιμοποιούσε ως διπλωματικό δέλεαρ.

⁴⁰ Γερολυμάτου 2008, 202: το κράτος διατηρούσε μεταξύ άλλων προϊόντων το μονοπώλιο στη βυρσοδεψία και στα μεταξωτά υφάσματα.

⁴¹ Το κρασί, τα δημητριακά και το λάδι ήταν τα πιο σημαντικά αγροτικά προϊόντα της Βυζαντινής οικονομίας, πρβλ. Talbot- Rice 1967, 177.

⁴² Η λυγαριά είναι μελισσοτροφικό φυτό (Γεννάδιος 1914, 6).

⁴³ Πρβλ. Talbot- Rice, 1967, 136: η σαπωνοποιία και η καλαθοπλεκτική ήταν ανάμεσα στις πιο σημαντικές βιοτεχνίες στο Βυζάντιο.

⁴⁴ Avramea 2002, 57: «*the Byzantines inherited and used the well organized system of Roman roads, adapting it to the requirements of their own period*» και Bouras 2002, 505 («*cities sited at the intersection of land and sea routes or where major roads arrived in safe harbors*»), 511.

⁴⁵ Η νεότερη, χτισμένη στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αιώνα, είναι επίσης διατηρητέο μνημείο, πρβλ. Γαλερίδης κ.ά 1995, 158- 161. Την ύπαρξη του Βυζαντινού γεφυριού σημείωσε ο Αγραφιώτης (1986, 42), χαρακτηρίζοντάς το «*παλιό*» .

⁴⁶ Avramea 2002, 62 «*the Roman practice of making distances in miles on pillars (miliaria) was not continued in the Byzantine period, though they are mentioned in the sources*».

Γιαννόπουλο, όπως διαβάζουμε στον Κατάλογο της Καταγραφής Λιθίνων από την περιοχή της Αγιάς - ακριβές αντίγραφο του οποίου φυλάσσεται στην 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων⁴⁷. Είναι ένας αποκεκρουσμένος κιονίσκος από γκριζο μάρμαρο, φέρει επιγραφή στα λατινικά και έχει ύψος 0,85μ. Ανάγεται στην εποχή της δεύτερης Τετραρχίας των Κωνσταντίνου και Μαξιμίνου, στα 305- 306, και αποτελεί μία ισχυρή ένδειξη ότι κοντά στο σημείο εύρεσής του περνούσε κάποιος δημόσιος δρόμος⁴⁸. Τον 4^ο αιώνα η Θεσσαλία (*Provincia Thessalia*) ανήκε μαζί με άλλες δέκα επαρχίες στη Διοίκηση Μοισιών, που ήταν μία από τις δώδεκα Διοικήσεις της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπως διαμορφώθηκε από τη διοικητιάνεια μεταρρύθμιση, σύμφωνα με τον κατάλογο *Laterculus Veronensis* του 297 ή 303 - 324⁴⁹.

Το κείμενο της επιγραφής του μιλλιαρίου έχει ως εξής:

Dd(ominum) n[n(ostorum)]
 Const[anti et]
 Maximi[ani Aug(ustorum)]
 et Seu[eri et]
 Maximin[i nob(ilissimorum) Cae]s(arum)
 mil(liarium)
 [_ . _ . _]⁵⁰.

Οι François Mottas και Jean - Claude Decourt σε κοινή τους μελέτη που αφορούσε τους ρωμαϊκούς δρόμους στη Θεσσαλία αναφέρονται στο δημόσιο δρόμο που ένωνε την πόλη της Λάρισας με τη Μελίβοια, την «ανατολική οδό», η οποία περνούσε από το Βαθύρρεμα⁵¹. Ισχυρίζονται ότι η βασική αξία αυτής της οδού είναι το γεγονός ότι διευκόλυνε τις ανταλλαγές στο πλούσιο οροπέδιο της Αγιάς και το σημαντικό αρχαίο κέντρο της Κενταυροπόλεως, ενώ παράλληλα συνέδεε το ηπειρωτικό κομμάτι της Θεσσαλίας με το Αιγαίο χωρίς τη μεσολάβηση του Παγασητικού κόλπου. Σύμφωνα με τους μελετητές μία δευτερεύουσα οδός ξεκινούσε από την Αγιά και κατευθυνόταν ΝΑ

⁴⁷ Γιαννόπουλος 1932- 1933, 1 (αρ. κατ. 7), αλλά και Χατζημιχάλης ²1977, 77- 78.

⁴⁸ *CIL*, αρ.14206, 2316, Mottas, Decourt 1997, 327: το οδικό δίκτυο της Θεσσαλίας ενδιέφερε ιδιαίτερα τους Ρωμαίους, οι οποίοι ξαναοργάνωσαν το παραμελημένο οδικό της δίκτυο και ένωσαν την περιοχή με την Εγνατία Οδό.

⁴⁹ Δρακούλης 2008, 388.

⁵⁰ Mottas, Decourt 1997, 350.

⁵¹ Αγραφιώτης 1986, 25: «ύπαρξη ενός μικρού τμήματος λιθόστρωτου στη θέση «Καλύβια» μεταξύ των χωριών Νερομύλων και Βαθυρρέματος». Mottas, Decourt 1997, 343- 344 και των ιδίων, 2001, 113- 114: «τα κατά τόπους σωζόμενα κομμάτια ενός λιθόστρωτου δρόμου ίσως είναι τα εναπομείναντα τμήματα του περάσματος».

ακολουθώντας τους πρόποδες του Μαυροβουνίου⁵², περνούσε από την Κάρλα και κατέληγε στη Δημητριάδα. Υποστηρίζουν ότι αυτοί οι δύο οδικοί άξονες συνέχισαν να είναι σε χρήση και κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Όμως, για το λόγο ότι η βυζαντινή περίοδος δεν εμπίπτει στα χρονικά όρια της μελέτης τους, παραπέμπουν στο λήμμα «Kellia» του Eugen Oberhammer⁵³ και στο μελέτημα του Σταύρου Γουλούλη⁵⁴.

Ο Oberhammer παραθέτει τρεις πηγές που αναφέρουν τη λέξη «Κελλία»: πρόκειται για δύο χωρία από την *Αλεξιάδα*, όπου η συγγραφέας αφηγείται την πορεία του πατέρα της, Αλέξιου Κομνηνού, από την Κωνσταντινούπολη προς τη Θεσσαλία στην εκστρατεία που πραγματοποίησε για την αντιμετώπιση των Νορμανδών, για μία μνεία του μοναστηριού Άγιος Γεώργιος τῶν Κελλίων στη Νίκαια και για μία αναφορά σε μία επιστολή του πάπα Ιννοκέντιου του Γ' στις αρχές του 13^{ου} αιώνα⁵⁵. Το τελευταίο απόσπασμα είναι σημαντικό, διότι αποκαλύπτει τη δικαιοδοσία του Λαρίσης στην επικράτειά του και τα όρια αυτής κατά την εποχή του πάπα Ιννοκέντιου του Γ', καθώς την εποχή εκείνη διατηρούσε το δικαίωμα είσπραξης των φόρων από τα μοναστήρια των Κελλίων⁵⁶.

Ο Γουλούλης προσπαθεί να εντοπίσει τη γεωγραφική έκταση των Κελλίων και εκθέτει τους λόγους για τους οποίους πιστεύει ότι πρέπει να τα αναζητήσουμε στην ανατολική Όσσα. Ισχυρίζεται ότι στους πρόποδες του Κισσάβου πιθανώς υπήρχαν οικισμοί και μοναστικά ιδρύματα, τα οποία ήταν πιο ψηλά ή σε ακατοίκητα μέρη. Δεν μπορούμε όμως να υπολογίσουμε την έκταση που καταλάμβαναν, επειδή οι διαθέσιμες πηγές είναι λίγες και αόριστες. Παρ' όλα αυτά ο ερευνητής δέχεται ότι κατείχαν το χώρο

⁵² Αγραφιώτης 1991, 67 και Αβραμέα 1974, 59: Μαυροβούνιο ονομάζεται το βόρειο τμήμα της οροσειράς του Πηλίου.

⁵³ Pauly, Wissowa 1921, λήμμα «Kellia» (Eugen Oberhammer), 147-148.

⁵⁴ Γουλούλης 1992, 473- 497.

⁵⁵ «Kellia, Gegend am Südbhang der Ossa in Thessalien, wo im Mittelalter Klöster entstanden. Kaiser Alexios I zog hier 1082 mit seinem Heere gegen die Normannen zwischen Ossa und Pelion hindurch, um den Temperraß zu vermeiden, (V. 5:) τοῖς μέρεσι τῆς Λαρίσης ἐγγίσας καὶ διελθὼν διὰ τοῦ βουνοῦ τῶν Κελλίων καὶ τὴν δημοσίαν λεωφόρον (die Tempestraße) δεξιόθεν καταλιπὼν καὶ τὸν βουνὸν οὐτοσὶ ἐγχωρίως καλούμενον Κίσσαβον κατήλθεν εἰς Ἐβεζάν. (XV, 1:) εἰς τινα τόπον Κελλία ἐγχωρίως ὀνομαζόμενον. Bereits in den Akten des Konzils von Nikaia 787 n. Chr. Wird ein Kloster erwähnt (Άγιος Γεώργιος τῶν Κελλίων). Papst Innozenz III schreibt in seinen Briefen Archiepiscopus Larissensis – monasteriis Kelliae indebitas exactions imponens. Willkürlich erscheint mir dagegen die auch von Dentzer übernommene Einsetzung des Namens in die sog. Partitio Romaniae, den Vertrag über die Teilung des byzantinischen Reiches von 1204, durch Tafel. Für die Lesung Viels der Wiener Hss. Spricht, daß die neue Generalkarte von Mitteleuropa Bl. 40/ 40 Larisa in jener Gegend eine Ruine Vigla (Warte) verzeichnet», Pauly, Wissowa 1921, λήμμα «Kellia» (Eugen Oberhammer), 147.

⁵⁶ PL, στήλη 230, αρ. επιστολής 42, βλ. και παράρτημα για το περιεχόμενο της επιστολής.

μεταξύ Στομίου – Καρίτσας και Αθανάτης (δηλαδή Μελίβοιας), για το λόγο ότι στην περιοχή εκείνη εντοπίζονται τα περισσότερα αρχαιολογικά λείψανα και επειδή η τοπική παράδοση τα τοποθετεί σε αυτό το σημείο. Τέλος, ανάγει την αρχική εγκατάσταση των μοναχών βασισμένος σε αγιολογικά κείμενα στον 9^ο αιώνα, ενώ θεωρεί ότι διαλύθηκαν μετά το 14^ο αιώνα, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται και την εξαφάνιση του μοναχισμού στην περιοχή⁵⁷.

Το γνωστό χωρίο της *Αλεξιάδος* της Άννας Κομνηνής⁵⁸ αναφέρεται σε δύο δρόμους και υπαινίσσεται τη χρήση του ενός δημόσιου δρόμου από το στράτευμα του αυτοκράτορα Αλέξιου του Α΄ στα 1082- 1083 εναντίον των Νορμανδών της Λάρισας. Ωστόσο, η εν λόγω αναφορά προκάλεσε πολλή συζήτηση και διχογνωμία ανάμεσα στους ερευνητές⁵⁹, οι οποίοι κατά καιρούς προσπάθησαν να παρουσιάσουν τη διαδρομή που ακολούθησε ο αυτοκράτορας, επειδή όπως σχολιάζει ο Δημήτρης Αγραφιώτης «προσδιορίζει άγνωστα τοπωνύμια διά των αγνώστων σήμερα τουλάχιστον χώρων και οικισμών⁶⁰». Έτσι, κάθε ερευνητής ερμηνεύει με το δικό του τρόπο το απόσπασμα και προσδιορίζει σε διαφορετικές γεωγραφικές θέσεις τα στάδια της διαδρομής του στρατεύματος, για το λόγο ότι τουλάχιστον πριν από τη δεκαετία του 1990 είχαν εντοπιστεί λίγες βυζαντινές θέσεις στον Κίσαβο⁶¹.

Η επισήμανση αρχαιολογικών καταλοίπων της βυζαντινής περιόδου, ήδη από τις έρευνες του Αγραφιώτη στην περιοχή της Αγιάς και στην παράλια ζώνη, αλλά και από τις ανασκαφικές έρευνες της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας⁶², επιτρέπει να δεχτούμε ως πιθανή την άποψη των Αγραφιώτη, Γουλούλη και Σταυρούλας

⁵⁷ Γουλούλης 1992, 484, 497.

⁵⁸ «...καί τοίς μέρεσι τῆς Λαρίσσης ἐγγίσας καί διελθὼν διὰ τοῦ βουνοῦ τῶν Κελλίων καί τὴν δημοσίαν λεωφόρον δεξιόθεν καταλιπὼν καί τὸν βουνὸν οὐτωσὶ ἐγχωρίως καλούμενον Κίσαβον κατῆλθεν εἰς Ἐβεζάν: χωρίον δὲ τοῦτο βλαχικὸν τῆς Ἀνδρωνίας ἔγγιστα διακειμένον. Ἐκεῖθε δὲ καταλαβὼν ἐτέραν αὐθις κωμόπολιν Πλαβίτζαν συνηθῶς καλουμένην, ἀγχοῦπου τοῦ οὐτωσὶ πως καλουμένου ποταμοῦ +ρέοντος διακειμένην, τὴν σκηνὴν κατέθετο ἀποχρῶντα τάφρον διορύξας. Καί ἐγερθεῖς ἐκεῖθεν ὁ βασιλεὺς ἀπῆλθεν ἄχρι τῶν Κηπουρείων τοῦ Δελφινᾶ κακεῖθεν εἰς τὰ Τρίκαλα...», *Alexiad*, V5.

⁵⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι με το θέμα ασχολήθηκαν ο Κεραμόπουλος (1939), η Βρανούση (1964), ο Χατζηγιάννης (1966), η Αβραμέα (1974 και το 2002), ο Νικονάνος (1979), ο Γλαβίνας (1984), ο Κατσάνης (1984), η Ιωαννιδάκη- Ντόστογλου (1989), ο Αγραφιώτης (1991), η Σδρόλια (2006α), η Γιαλούρη (2008) και ο Γουλούλης (1992 και 2010).

⁶⁰ Αγραφιώτης 1991, 65.

⁶¹ Ο Νικονάνος έδωσε μία πρώτη καταγραφή των βυζαντινών μνημείων της επαρχίας Αγιάς σε δύο δημοσιεύσεις πριν από την έκδοση του βιβλίου του (1973, 1974).

⁶² Βλ. Αγραφιώτης 1991, 76 υποσημείωση 2, όπου παραθέτει ονομαστικά τις βυζαντινές θέσεις που εντόπισε ο ίδιος, Σδρόλια 2006α, 404- 409, όπου παρουσιάζονται οι μεσοβυζαντινές θέσεις του Κισσάβου που πρόσφατα ήρθαν στο φως ύστερα από ανασκαφικές έρευνες και μας επιτρέπουν να ταυτίσουμε το όρος των Κελλίων με μεγαλύτερη σιγουριά με τον Κίσαβο, αλλά και Γουλούλης 2010, 194- 199.

Σδρόλια, που μπορεί να συνοψιστεί στην ακόλουθη διαδρομή⁶³: ο Αλέξιος διέσχισε τις ΝΑ υπώρειες της Όσσας, που μπορούν να ταυτιστούν με το όρος των Κελλίων του κειμένου, και βγήκε στην πεδιάδα της Αγιάς. Εκεί είχε δύο επιλογές, ή να ακολουθήσει τη δημόσια οδό που κατευθύνεται μέσω των Νερομύλων, του Βαθυρρέματος, του Γερακαρίου⁶⁴, της Δήμητρας και του χώρου μεταξύ του Ελευθερίου και της Μαρμαρίνης στη Λάρισα ή να πάρει το δρόμο για τη Δημητριάδα μέσω του χωριού Ποταμιά και, στο ύψος της Κάρλας, να στρίψει για τα Τρίκαλα. Καταλαβαίνουμε ότι, αν αυτή η υπόθεση ισχύει, ο Αλέξιος προτίμησε τη δεύτερη διαδρομή, αφήνοντας στα δεξιά του τη δημόσια λεωφόρο που οδηγούσε στη Λάρισα, για να φτάσει στα χωριά κοντά στην Κάρλα όπου και στρατοπέδευσε⁶⁵.

Ο πατριάρχης Ιωάννης ο Η΄ ο Γλυκεύς υπέγραψε τον περιουσιακό έλεγχο για «*τὰ περὶ τὴν Βάρναν πατριαρχικὰ καστέλλια*» ανάμεσα στα οποία αναφέρονται και «*τὰ Κελλία ἤτοι τὸ Λυκοστόμιον*»⁶⁶. Το δεδομένο αυτό δίνει άλλη διάσταση και ίσως οφείλουμε να δεχτούμε ότι η διακλάδωση του δημόσιου παραλιακού δρόμου τοποθετούνταν πριν από τα Τέμπη. Αυτό συνεπάγεται ότι μάλλον η διαδρομή που ακολούθησε ο αυτοκράτορας Αλέξιος ήταν η ακόλουθη: Λειποκαρυά - Καλλιπεύκη - Γόννοι - Ελασσόνα (μέσω Μελούνας) - Δεσκάτη - Δήμητρα - Καρπερό - Καλαμπάκα - Τρίκαλα - Λάρισα⁶⁷. Το πλεονέκτημα αυτής της διαδρομής είναι ότι ο αυτοκράτορας δεν θα είχε ακάλυπτα τα νώτα του στρατού του και επιπλέον είναι πιο σύντομος δεδομένου ότι παρήλαυναν πεζοί. Στην περίπτωση που αυτή η εκδοχή απηχεί την αλήθεια, τα Κελλία τοποθετούνται στο στενό της Λειποκαρυάς, δηλαδή στο «*Στενό των Καναλίων*»,

⁶³ Αγραφιώτης 1991, 72- 74, Γουλούλης 1992, 478, Σδρόλια 2006α, 403- 409 και Γουλούλης 2010, 200- 201. Ο Νικονάνος εν μέρει μπορεί να ενταχθεί στην παραπάνω ομάδα των ερευνητών, καθώς πιστεύει ότι το όρος των Κελλίων συνεχιζόταν στο Μαυροβούνι και τις βόρειες υπώρειες του Πηλίου (1979, 132). Η επικοινωνία της Θεσσαλίας με το βορρά πραγματοποιούνταν με ένα δημόσιο δρόμο που ξεκινούσε από τη Θεσσαλονίκη και μέσω Δίου και της κοιλάδας των Τεμπών διέσχιζε τον Πηνειό και έφτανε στη Λάρισα, πρβλ. Δρακούλης 2008, 394.

⁶⁴ Helly 1992, 6- 7: «*là il existe un passage avec une route qui depuis Agia va droit au Sud, passe à proximité de l' actuel village d' Aétolophos et remonte une vallée courte et ouverte occupée par un petit affluent de l' Amyros, et à l' entrée de laquelle se trouve le village actuel de Prinias. Au fond de cette vallée, le voyageur trouve un seuil facile qui lui permet de descendre très rapidement sur la plaine thessalienne*». Σε υποσημείωση παρατηρεί ότι επειδή οι περιηγητές του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα όταν κατευθύνονταν στη λεκάνη της Αγιάς ακολουθούσαν τη διαδρομή Καστρί - Γερακαρίου μέσω Πλασιάς, αυτό μάλλον συνεπάγεται ότι δεν γνώριζαν άλλη διαδρομή.

⁶⁵ Μετά τον Αλέξιο τον ίδιο δρόμο ακολούθησαν ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός το 1204 και ο Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος το 1333 (Αγραφιώτης 1986, 24 και Σδρόλια 2006α, 408 υποσημείωση 35).

⁶⁶ Miklosich, Muller 1860, 95.

⁶⁷ Φιλίππου 2010, 111- 118 και Γκαραλιάκου 2013, 4- 12 και 27.

που από παραφθορά έγινε «Κελλίων»⁶⁸. Ωστόσο, η διαλεύκανση αυτού του ζητήματος, ξεπερνά τα όρια αυτής της μελέτης. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι οι απόψεις των μελετητών επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός οδικού δικτύου σε χρήση κοντά στην περιοχή που μας ενδιαφέρει⁶⁹.

Τα αγαθά μέχρι και το 19^ο αιώνα διοχετεύονταν μέσω εμπορικών δρόμων με τρεις τρόπους⁷⁰: με τη διαρκή αγορά των πόλεων (όπου συγκεντρώνονταν η αγροτική κυρίως παραγωγή για να προωθηθεί από εκεί σε μεγάλα κέντρα), με την εβδομαδιαία αγορά (που κάποτε διεξαγόταν και δύο φορές την εβδομάδα σε συγκεκριμένο πάντα σημείο του οικισμού, όπου πωλούνταν κυρίως τρόφιμα, αλλά και «διατηρήσιμα προϊόντα» · οι παραγωγοί – έμποροι ανάλογα με το προϊόν που διέθεταν έστηναν τον πάγκο τους σε συγκεκριμένο σημείο, ακολουθώντας τους κανόνες της αγορανομίας) και με τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια (που σχετιζόνταν με τη γιορτή ενός αγίου και ήταν ο κύριος αγωγός του εμπορίου, γιατί έδινε τη δυνατότητα της προσφοράς μεγάλης ποικιλίας εμπορευμάτων από όλη την επικράτεια⁷¹ – ανάλογα φυσικά και με τη φήμη της κάθε εμποροπανηγυρης)⁷².

Για την πρώτη κατηγορία⁷³ στερούμαστε απτών αποδείξεων, αλλά πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι όλοι οι οικισμοί της επαρχίας θα προωθούσαν τα σιτηρά, τα μεταξωτά υφάσματα, τα βαμμένα νήματα και μέρος του κρασιού και του λαδιού τους στην πόλη της Λάρισας, στο λιμάνι του Αλμυρού⁷⁴ ή στη σκάλα του Αγιοκάμπου, για να καταλήξουν στη Θεσσαλονίκη⁷⁵, στην Κωνσταντινούπολη ή σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα⁷⁶, όπως συνέβαινε με την Κόρινθο, η οποία από τον 9^ο έως τον 11^ο αιώνα

⁶⁸ Πρόταση του Κεραμόπουλου, πρβλ. Αγραφιώτης 1991, 66.

⁶⁹ Αγραφιώτης 1986, 25, Mottas, Decourt 1997, 343- 344 και των ιδίων, 2001, 113- 114.

⁷⁰ Νγυονίς 1981, 198- 200, Αοδραχάς 1988α, 33- 35 και του ίδιου 1988β, 48- 49, Γερολυμάτου 2008, 265- 273.

⁷¹ Για παράδειγμα, το πανηγύρι της Αγιάς επισκέπτονταν δερματέμποροι από την Κοζάνη, τα Ιωάννινα, τη Λάρισα και τον Τύρναβο, γιατί φημιζόταν για τη βυρσοδεψία και τη σαπωνοποιία (εννέα βυρσοδεψεία στην Αγιά που κατανάλωναν ετησίως 16.000 με 17.000 δέρματα), πρβλ. Χατζημιχάλης 1975, 107.

⁷² Αοδραχάς 1988α, 33- 35 και του ίδιου 1988β, 48- 49. Άλλα ονομαστά πανηγύρια ήταν των Φαρσάλων, του Τυρνάβου, της Ελασσόνας και της Λάρισας.

⁷³ Bouras 2002, 512- 514.

⁷⁴ Γιαννόπουλος 1894ε, 915, Γεωργιάδης 1880, 121, Magdalino 1991, 42, Αβραμέα 1974, 183 και Bouras 2002, 511: «*the hinterland of Thessaly was served successively by the harbors of Thessalian Thebes, Demetrias, Almyros and lastly Volos*».

⁷⁵ Avramea 2002, 65, 70.

⁷⁶ Αοδραχάς 1988β, 44- 47, 51: «*ως ένα βαθμό το Κράτος οργανώνει, ελέγχει και ιδιοποιείται ένα τμήμα της παραγωγής που πραγματοποιείται στις αυτοκρατορικές γαίες [...] και στον αγροτικό τομέα ο έλεγχος ασκείται στην καλλιέργεια των δημητριακών, σιτηρών και*

συγκέντρωνε σε ανοιχτό χώρο κάθε εβδομάδα προϊόντα από τη γύρω επαρχία και τα προωθούσε – πρακτική που ακολούθησαν οι Βενετοί αργότερα⁷⁷. Όσον αφορά στη λειτουργία της εβδομαδιαίας αγοράς στο Βαθύρρεμα, διαθέτουμε μια έμμεση μαρτυρία, η οποία – με την προϋπόθεση ότι η συνήθεια δεν άλλαξε με το πέρασμα του χρόνου και δεν κάνουμε αναχρονισμό – επιβεβαιώνει την τοπική προφορική παράδοση, που κάνει λόγο για την εβδομαδιαία αγορά του Σαββάτου⁷⁸. Σύμφωνα με τον Αγραφιότη στο χάρτη του τοιφλικιού της Πηνελόπης Φωτιάδη⁷⁹, που χρονολογείται το 1902, αναγράφεται το τοπωνύμιο «*Παζαρόστρατα*» ανάμεσα στα χωριά Ανάβρα και Βαθύρρεμα. Εξίσου έμμεσες είναι η μαρτυρίες που διαθέτουμε για τα εμπορικά πανηγύρια, που συνήθως πλαισιώναν τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές. Ο λόγος είναι ότι αντλούμε τις πληροφορίες από εκκλησιαστικές πηγές, στις οποίες γίνεται προσπάθεια να τονιστεί το θρησκευτικό κομμάτι και όχι το κοσμικό – εμπορικό⁸⁰, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται ότι τα πανηγύρια δεν απέφεραν σημαντικά οικονομικά οφέλη⁸¹. Είναι γενικά παραδεκτό ότι με αφορμή τις γιορτές προς τιμήν του πολιούχου αγίου και τη μαζική προσέλευση των προσκυνητών⁸² (όπως για παράδειγμα συνέβαινε στην Κωνσταντινούπολη κάθε Τρίτη στην περιφορά της εικόνας της Παναγίας Οδηγήτριας⁸³,

---

ρυζιού· ισχύει, όμως και στη διακίνηση των αγροτικών προϊόντων [...] στο εξωτερικό εμπόριο προεξάρχουν τα υφαντά».

⁷⁷ Sanders 2002, 650 και Γερολυμάτου 2008, 250- 253: τα πανηγύρια πρόσφεραν ευκαιρίες διείσδυσης στις επαρχιακές αγορές για τους ξένους εμπόρους ήδη από τον 9^ο αιώνα.

⁷⁸ Εοφίγγμενίτης 1889β, 57- 58, Αγραφιότης 1986, 26 και Σπανός 1995, 147. Η παράδοση θέλει η Αγία να διατήρησε την ημέρα του Σαββάτου για τη δική της εβδομαδιαία αγορά μετά τη διάλυση του Βαθυρρέματος. Πράγματι, η «λαϊκή» αγορά της Αγίας διεξαγόταν κάθε Σάββατο. Επί δημαρχίας Δ. Δανιήλ (1978- 1982) μετατέθηκε την Παρασκευή. Ονομαστή ήταν και η αγορά της Τετάρτης στη Λάρισα, η οποία διεξαγόταν στην ίδια θέση (σημερινή πλατεία Φρουρίου) από τα Βυζαντινά χρόνια, πρβλ. Παπαγιαννόπουλος 1935, 269.

⁷⁹ Η Π. Φωτιάδη ήταν η ιδιοκτήτρια της ευρύτερης περιοχής μετά την απελευθέρωση.

⁸⁰ Κουκουλές 1949, 270, Χατζημιχάλης 1975, 29 και Νγιοπίς 1981, 210- 214. Υπήρχαν πολλοί «πειρασμοί» που αποπροσανατόλιζαν τους πιστούς και για αυτό ήταν δεικτικοί στο κήρυγμά τους. Ωστόσο, το οικονομικό όφελος της ενορίας, της μονής, της μητροπόλεως και του πατριαρχείου πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο, πρβλ. Βελήνης 1982, 17.

⁸¹ Γερολυμάτου 2008, 267- 269.

⁸² Για τη διευκόλυνση των περιηγητών με προορισμό τους Αγίους Τόπους από νωρίς είχαν εκδοθεί «ταξιδιωτικοί οδηγοί», πρβλ. Ανταμεία 2002, 63.

⁸³ Τα μέλη της αδελφότητας των Οδηγών ήταν επιφορτισμένα με τη φροντίδα και τη διεξαγωγή της περιφοράς της θαυματουργής εικόνας κάθε εβδομάδα. Η πανηγύρις αυτή έγινε αγαπημένο «στιγμιότυπο» για την τέχνη, καθώς απαθανατίστηκε σε αρκετές φορητές εικόνες, σε ένα κεντημένο ύφασμα από τη Μόσχα και στην περίφημη τοιχογραφία στη μονή της Βλαχέρνας στην Άρτα. Η μεγαλοπρέπεια και η πολυκοσμία του εορτασμού προξενούσε στους ξένους περιηγητές μεγάλο θαυμασμό. Ενδεικτικά: Majeska 1984, 36-37, Ševčenko 1995, 548, Αγγελίδη, Παπαμαστοράκης 2000, 379, Παπαδοπούλου 2002, 82- 87, Bouras 2002, 514- 515, Cormack, Vassilaki 2008, 394 (R. Cormack) και Αχειμάστου- Ποταμιάνου 2009, 73- 74.

στη Σελεύκεια προς τιμή της Αγίας Θέκλας⁸⁴, στη Θεσσαλονίκη με τα Δημήτρια⁸⁵, στη Λάρισα στο πλαίσιο του εορτασμού του Αγίου Αχιλλείου από τον 9^ο αιώνα⁸⁶ και στην Αγιά προς τιμήν των Αγίων Αντωνίων από το 17^ο αιώνα⁸⁷) γύρω από το ναό συγκεντρώνονταν έμποροι με την πραμάτεια τους και συν τω χρόνω η *πανήγυρις* αυτή εμπλουτιζόταν. Μάλιστα, υπήρχε χωρική οργάνωση ανά είδος προϊόντος⁸⁸. Για το λόγο αυτό τα πανηγύρια είχαν πολλαπλή διάσταση. Εκτός από το θρησκευτικό – προσκυνηματικό και το οικονομικό σκέλος (ευκαιρία για κέρδος⁸⁹, αγορά ειδών οικιακού εξοπλισμού, αλλά και ζώων⁹⁰), ήταν μία ευκαιρία για ψυχαγωγία και κοινωνικοποίηση και, ιδιαίτερα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ήταν ευκαιρία για διασκέδαση και σύφιξη των σχέσεων⁹¹.

Συμπερασματικά, μπορούμε με την ασφάλεια που μας δίνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα να δεχτούμε την πρόταση των Mottas και Decourt ότι αυτή η δημόσια οδός που συνέδεε την Αγιά με τη Λάρισα είναι η ίδια με αυτή της Ρωμαϊκής περιόδου, στην οποία ανήκει και το μιλλιάριο που βρέθηκε στον Άγιο Νικόλαο του Βαθυρρέματος και χρονολογείται στα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια, ανεξάρτητα με το αν ο Αλέξιος επέλεξε να διέλθει με το στράτευμά του από εκεί ή όχι⁹². Η λεκάνη της Αγίας υπήρξε ένα ενδιαφέρον σταυροδρόμι κατά τον Helly, γιατί διευκόλυνε τις σχέσεις και το εμπόριο ανάμεσα στους οικισμούς που συνόρευαν με το Θερμαϊκό κόλπο στο βορρά και την πεδιάδα του Αλμυρού στο νότο⁹³. Όπως παρατηρεί και η Μαρία Γερολυμάτου, «μια σειρά από αγορές στον ελλαδικό χώρο όφειλαν την ευημερία τους στο γεγονός ότι βρίσκονταν πάνω στους χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους που εξασφάλιζαν την

⁸⁴ Vryonis 1981, 200. Από τις 24 Σεπτεμβρίου και για μία εβδομάδα από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα μαρτυρείται ότι πολλοί ασθενείς πήγαιναν για να γιατρευτούν από τα ιαματικά λουτρά του ναού.

⁸⁵ Κουκουλές 1949, 270- 275, Χατζημιχάλης 1975, 30- 31, Vryonis 1981, 202- 210 και Bouras 2002, 509.

⁸⁶ Παπαγιαννόπουλος 1935, 269, 288α, Γουλούλης 1985, 235- 237 και του ίδιου, 2008, 401- 402.

⁸⁷ Λεονάρδος 1836, 111, Γεωργιάδης 1880, 204, Εσφιγμενίτης 1889α, 50- 51, Κορδάτος 1960, 471 (με λανθασμένη ημερομηνία), Χατζημιχάλης 1975, 40- 48, Vryonis 1981, 222- 226 και Σπανός 1995, 147.

⁸⁸ Χατζημιχάλης 1975, 92- 96 και Γερολυμάτου 2008, 270- 273.

⁸⁹ Γερολυμάτου 2008, 268- 270.

⁹⁰ Χατζημιχάλης 1975, 27- 37, 92- 96, 103 και Αοδραχάς 1988β, 48- 49, 53.

⁹¹ Χατζημιχάλης 1975, 29- 34 και Παπαγιαννόπουλος 1935, 253.

⁹² Πρόκειται για το μιλλιάριο που αναφέρει η Αβραμέα (1974, 82). Στο κείμενό της τοποθετεί την εύρεσή του στο γειτονικό χωριό Νερόμυλοι, ενώ σε υποσελίδια σημειώσή της (αρ. 8) διευκρινίζει ότι ο Γιαννόπουλος αναφέρει ως προέλευση το ναό του Αγίου Νικολάου στο Βαθύρρεμα. Επειδή ο Κατάλογος Καταγραφής των Λιθίνων από την περιοχή της Αγιάς παραδίδει ως τόπο προέλευσης τον Άγιο Νικόλαο, αυτή την ένδειξη δεχόμαστε ως σωστή.

⁹³ Helly 1992, 1.

επικοινωνία της Ιταλίας με την Κωνσταντινούπολη»⁹⁴. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι το Βαθύρρεμα, που σήμερα είναι στα δεξιά του δρόμου Αγιάς - Λάρισας, στο παρελθόν βρισκόταν πάνω σε δρόμο που συνέδεε την Αγιά με τη Λάρισα και ως εκ τούτου ήταν σημαντικό και λόγω θέσεως, αλλά και λόγω των εμπορικών δραστηριοτήτων των κατοίκων και των καλλιεργειών τους.

Βυζαντινή περίοδος

Τον 5^ο αιώνα η *Provincia Thessalia* ανήκε μαζί με άλλες πέντε επαρχίες στη Διοίκηση Μακεδονίας του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας, σύμφωνα με τον κατάλογο *Notitia Dignitatum* (περίπου 430)⁹⁵. Τον επόμενο αιώνα υπαγόταν μαζί με άλλες στη Διοίκηση του Ιλλυρικού, σύμφωνα με το *Συνέκδημο του Ιεροκλέους*, το οποίο ανήκε στη θρησκευτική δικαιοδοσία του πάπα της Ρώμης υπό το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης που κατείχε τον τίτλο του παπικού εξάρχου⁹⁶. Το 732 ο Λέων ο Γ' ο Ίσαυρος υπήγαγε τις μέχρι τότε αυτοκέφαλες εκκλησίες του Ιλλυρικού στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Με την οριστική αυτή υπαγωγή και τη θέσπιση των θεμάτων η Κεντρική Ελλάδα γνώρισε μια περίοδο ακμής (**εικ.5**)⁹⁷. Εν τω μεταξύ, η Λάρισα στο διάστημα μεταξύ 344 και 431 είχε υψωθεί σε μητρόπολη⁹⁸.

Η επόμενη μνεία που διαθέτουμε για την περιοχή του Βαθυρρέματος προέρχεται από τα «*Τακτικά*» των εκκλησιαστικών επισκοπών που υπάγονταν στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Οικονόμου, κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αιώνα υπάγονταν είκοσι πέντε επισκοπές στη μητρόπολη Λάρισας - ανάμεσα στις οποίες και η Βεσαϊνή - ενώ τον επόμενο αιώνα ο αριθμός αυξήθηκε σε τριάντα⁹⁹. Η Βεσαϊνή εμφανίζεται ως έδρα Επισκοπής στη *Notitia 10* που δημοσιεύει ο Jean Darrouzès και ανάγεται στο τέλος του 10^{ου} αιώνα¹⁰⁰. Συγκεκριμένα, ανάμεσα στις διαθέσιμες

⁹⁴ Γερολυμάτου 2008, 155.

⁹⁵ Δρακούλης 2008, 388.

⁹⁶ Βογιατζίδου 1949, 256, Talbot- Rice 1967, 63, Αβραμέα 1974, 42, Βοκοτόπουλος 1975, 6, Συθιακάκη 2002, 72- 74, Kazanaki - Lappa 2002, 641, Γιαλούρη 2008, 491 και Δρακούλης 2008, 388.

⁹⁷ Βογιατζίδου 1949, 256, Βοκοτόπουλος 1975, 6, Συθιακάκη 2002, 72- 74 και Γιαλούρη 2008, 492.

⁹⁸ Αβραμέα 1974, 44- 46 και Συθιακάκη 2002, 75. Ο Darrouzès ανεβάζει την ημερομηνία στον 6^ο αιώνα (1981, 103).

⁹⁹ Οικονόμου 2008, 39.

¹⁰⁰ Darrouzès 1981, 95- 117, 326- 327 και 339.

γραπτές πηγές¹⁰¹ σε ένα χειρόγραφο του 15^{ου} αιώνα¹⁰² ο επίσκοπος Βεσαίνης αναφέρεται για πρώτη φορά μαζί με τους επισκόπους Καπουλιάνων, Γαρδικίου, Λεστίνου (Βελεστίνου), Χαρμένων και Περιστεράς και η επισκοπή του κατέχει την ενδέκατη θέση¹⁰³ ανάμεσα στις επισκοπές που υπάγονται στη μητρόπολη Λάρισας¹⁰⁴. Γίνεται σαφές ότι τα «*Τακτικά*», παρά τις όποιες διαφορές στην παράδοση των χειρογράφων, μας παρέχουν ένα *terminus* για την επιβεβαίωση της ύπαρξης της επισκοπικής έδρας στη Βεσαίνη στα τέλη του 10^{ου} αιώνα¹⁰⁵.

Το 986 ο Σαμουήλ κατέλαβε την κεντρική Μακεδονία, τη Θεσσαλία και έφτασε μέχρι την Κόρινθο¹⁰⁶. Επέστρεψε θριαμβευτής στις Πρέσπες με πλήθος λαφύρων και αιχμαλώτων. Εκεί, στο νησάκι της μικρής λίμνης, έκτισε μία βασιλική αφιερωμένη στη μνήμη του επισκόπου Λαρίσης Αχιλλείου, για να στεγάσει το λείψανό του που μετέφερε από τη Λάρισα, μαζί με τα λείψανα του Ρηγίνου επισκόπου Σκοπέλου και του Διοδώρου επισκόπου Τρίκκης¹⁰⁷. Παράλληλα, ίδρυσε κράτος που είχε κέντρο του αρχικά την περιοχή γύρω από τη λίμνη. Στη συνέχεια όμως, η έδρα μεταφέρθηκε στην Αχρίδα, η οποία έγινε και η θρησκευτική έδρα του κράτους του. Ο Σαμουήλ ανακήρυξε την επισκοπή Βουλγαρίας (η οποία μέχρι τότε υπαγόταν στο πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως) σε αυτοκέφαλο πατριαρχείο, πετυχαίνοντας ό,τι δεν κατόρθωσε ο προκάτοχός του. Μάλιστα, εξάρτησε τις μητροπόλεις και τις επισκοπές των βυζαντινών εδαφών που κατέλαβε από το νέο πατριαρχείο. Μετά την οριστική νίκη του Βασιλείου του Β' στο Κλειδί το 1014, αν και τα εδάφη ενσωματώθηκαν στη Βυζαντινή επικράτεια, ο αυτοκράτορας λίγο αργότερα (γύρω στο 1020) επέλεξε να παραχωρήσει όλες τις επισκοπές που είχαν αποτελέσει τμήμα του κράτους του Σαμουήλ στην αυτοκέφαλη

¹⁰¹ Darrouzès 1981, 103, 110 και 326: η ασυμφωνία των χειρογράφων επισημαίνεται σε πολλά σημεία των *Notitiae*. Με το θέμα έχει ασχοληθεί ο Darrouzès σε άρθρο του το 1986, ενώ την ίδια διαπίστωση κάνει και ο Magdalino (1991, 41).

¹⁰² Darrouzès 1981, 110- 111: πρόκειται για τον *Parisinus* 1362, που επαναλαμβάνει τη λίστα των επισκοπών όπως παρουσιάζονται στο γράμμα του πατριάρχη Φιλοθέου το Σεπτέμβριο του 1371.

¹⁰³ Ο Αγραφιώτης γράφει δέκατη όγδοη (1986, 17) στηριζόμενος προφανώς – επειδή δεν μνημονεύει την πηγή του – στις *Notitiae* του Parthey. Στον κατάλογο που δημοσιεύουν οι Ράλλης και Ποτλής ο Βεσαίνης κατέχει τη δέκατη έβδομη θέση και ο Λαρίσης την εικοστή πέμπτη. Ο τίτλος γνωστοποιεί ότι ο κατάλογος αναφέρεται στο πώς «*έχουσι αι τάξεις των θρόνων των Εκκλησιών παρά του βασιλέως Λέοντος του Σοφοῦ*», ενώ σε σημείωσή τους οι εκδότες διορθώνουν ότι το κείμενο ανάγεται στο τέλος του 10^{ου} ή στις αρχές του 11^{ου} αιώνα (1855 [1992], 473- 474, 482).

¹⁰⁴ Darrouzès 1981, 327 και 339.

¹⁰⁵ Darrouzès 1981, 103: «*la liste simple des métropoles permet de placer vers la fin du Xe siècle*».

¹⁰⁶ Γεωργιάδης 1880, 117, Δούσμανης 1925, 192- 193, Ζακυθηνός 1977, 426, Γουλούλης 1985, 211, Σμπυράκη -Καλαντζή 1990, 85, Μουτσόπουλος 1999, 17, 95, 117, 125- 126, 131, Γιαλούρη 2008, 492 και Οικονόμου 2008, 45.

¹⁰⁷ Οικονομίδης 1979, 120, Γουλούλης 1985, 211 και Μουτσόπουλος 1999, 117, 125- 126, 131.

πλέον αρχιεπισκοπή με έδρα την Αχρίδα – προσθέτοντας ίσως και μερικές από τις επισκοπές των μητροπόλεων Θεσσαλονίκης, Λαρίσης¹⁰⁸, Ναυπάκτου και Δυρραχίου, παρά τις διαμαρτυρίες των μητροπολιτών¹⁰⁹. Αυτές οι επισκοπές ήταν φόρου υποτελείς στην αρχιεπισκοπή, με τη διαφορά ότι η φορολογία δινόταν σε είδος (αγροτικά προϊόντα). Στο εξής ο αρχιεπίσκοπος της Βουλγαρίας ήταν ανεξάρτητος από τον πατριάρχη και διοριζόταν απευθείας από τον αυτοκράτορα, που για το λόγο αυτό κατείχε εξέχουσα θέση στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Σύμφωνα με το Vitalien Laurent οι περισσότερες επισκοπές πρέπει να επέστρεψαν στην πρότερή τους κατάσταση ίσως πριν από το 1050¹¹⁰. Παρ' όλα αυτά παρέμειναν για αρκετό διάστημα υπό διαφορετικό καθεστώς, γεγονός που θα είχε τις συνέπειές του τόσο στο θρησκευτικό τομέα όσο και στον οικονομικό¹¹¹.

Σύμφωνα με το Νίκο Σβορώνο η πολιτική αστάθεια, η δημογραφική κρίση, οι δηώσεις, οι λιμοί και οι καταστροφές των πολέμων από τον 7^ο αιώνα και εξής είχαν μεγάλο αντίκτυπο στη βυζαντινή επαρχία και ολόκληρες περιοχές ερήμωσαν¹¹². Η μείωση του πληθυσμού στο σύνολο της αυτοκρατορίας υπολογίζεται στο 30 με 40%. Ωστόσο, ενώ στις αρχές του 9^{ου} αιώνα η αυτοκρατορία είχε 11.000.000 κατοίκους, δύο αιώνες μετά ο πληθυσμός αγγίζει τα 20.000.000. Παρατηρείται μία αύξηση της τάξης του 82% – δηλαδή κάθε χρόνο ο πληθυσμός πρέπει να αυξανόταν κατά 0,27%. Στο ποσοστό αυτό, βέβαια, οφείλουμε να συνυπολογίσουμε και τις περιοχές που επανακτήθηκαν το 10^ο και τον 11^ο αιώνα, κάτι που σημαίνει ότι η δημογραφική εξέλιξη της αυτοκρατορίας αρχίζει και σταθεροποιείται¹¹³. Παράλληλα, φαίνεται ότι τον 9^ο και κυρίως το 10^ο αιώνα το εμπόριο ξαναβρίσκει τις αγορές του βορρά¹¹⁴. Είναι η περίοδος που κλείνονται οι πρώτες εμπορικές συμφωνίες με τη Ρωσία και τη Βουλγαρία, ενώ η ανάκτηση της Κάτω Ιταλίας επιτρέπει στο εμπόριο να συνδεθεί και πάλι με τη Δύση, όπου αναπτύσσεται η αστική οικονομία¹¹⁵. Με άλλα λόγια εμφανίζονται πολλές επικερδείς ευκαιρίες στις

¹⁰⁸ Η μητρόπολη της Λάρισας έχασε πιθανότατα τότε εννιά επισκοπές: Δημητριάδος, Φαρσάλου, Θουμακού, Ζητούνιου, Εζερού, Λοιδορικού, Τρίκκης, Εχίνου και Κολύδρου, πρβλ. Konidaris 1959, 11, 19.

¹⁰⁹ Οικονομίδης 1979, 122- 125, Kaldellis 2009, 82.

¹¹⁰ Laurent 1965, 317.

¹¹¹ Konidaris 1959, 2- 3 («στα τρία διατάγματα του Βασιλείου εμφανίζονται τριάντα ένας επίσκοποι υπό τον Αχρίδος, δώδεκα εκ των οποίων ανήκαν σε βόρειες ελληνικές πόλεις»), Laurent 1965, 317, Αβραμέα 1974, 32, Ζακυθηνός 1977, 439, Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου 1979, 96- 97, Οικονομίδης 1979, 123- 124.

¹¹² Σβορώνος 1987, 61.

¹¹³ Στο ίδιο, 61.

¹¹⁴ Στο ίδιο, 68.

¹¹⁵ Στο ίδιο, 68.

οποιές είναι πιθανό (έστω και έμμεσα) να συμμετείχαν με τα προϊόντα τους οι κάτοικοι της Βεσαίνης.

Από μία επιστολή που εντάσσεται στο corpus των έργων του Μιχαήλ Ψελλού αντλούμε πληροφορίες για την τύχη της επισκοπής τον 11^ο αιώνα. Συγκεκριμένα, ο άγνωστός μας συντάκτης της απευθύνεται στον «πραίτορα της Πελοποννήσου και Ελλάδος Νικηφορίτζη» και γράφει μεταξύ άλλων τα εξής: «ὁ θεοφιλέστατος Βεσαίνης ἐπίσκοπος, λογιώτατε καὶ λαμπρότατε, ἔστι μὲν ὡς ἀπεδείχθη πτωχὸς καὶ συμπτώχου ἐπισκοπῆς πρόεδρος, συκοφαντεῖται δὲ δύο ἢ τὰ μέγιστα, ὅτι τε πλούσιος, καὶ ὅτι θρόνου εὐδαίμονος. Τοῦ μὲν οὖν χρημάτων πολλῶν μὴ εὐπορεῖν γέγονεν ἐνταῦθα δοκιμασία σαφῆς καὶ ἔλεγχος προφανῆς, περὶ δὲ τῆς εὐδαιμονίας τῆς λαχούσης τοῦτον ἐπισκοπῆς, αὐτὸς σὺν κριτῆς καὶ ἐξεταστῆς κάθησαι. [...] οὐχὶ μονοχίτων τρόπον τινὰ καὶ ὁ τῆς Βεσαίνης ἐπίσκοπος, βραχεῖαν ἔχων περιβολήν, καὶ ταύτην ἀναγκαιοτάτην, εἶτα δὴ καὶ περὶ αὐτῆς κινδυνεύων;¹¹⁶». Προτού εξετάσουμε το περιεχόμενο της επιστολής, κρίνουμε απαραίτητο να παραθέσουμε στοιχεία για τον παραλήπτη της. Πρόκειται για το Νικηφόρο¹¹⁷, το συνεργάτη του Μιχαήλ του Ζ' (1071-1078), που έστειλε στην Ελλάδα ο Ρωμανός ο Δ' ο Διογένης (1068-1071) με τον τίτλο του πραίτορος¹¹⁸, αφού τον αποφυλάκισε¹¹⁹. Ήταν γνωστός για την αυστηρότητά του όσον αφορά στα φορολογικά ζητήματα, σε βαθμό που όσοι υπέφεραν από την πολιτική του, όπως ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, τον κατηγορήσαν ψευδώς για απληστία και διαφθορά. Σκοπός του ήταν να εξασφαλίσει την ασφάλεια της πρωτεύουσας¹²⁰, αλλά και την προμήθεια και την αυτάρκειά της σε σιτηρά¹²¹. Για το λόγο αυτό προχώρησε σε δύο ενέργειες: έκτισε μία κεντρική σιταποθήκη στη Ραιδεστό, όπου συγκεντρωνόταν το

¹¹⁶ Σάθας 1972, 344-346.

¹¹⁷ Γνωρίζουμε ότι πέθανε το 1078: *ODB*, 3, 1475, λήμμα «Nikephoritzes», (Charles M. Brand).

¹¹⁸ Από το τέλος του 10^{ου} αιώνα ο όρος *πραίτωρ* ήταν συνώνυμο του *κριτή* (δηλ. του δικαστή), ενός ατόμου με τη δικαιοδοσία της πολιτικής διαχείρισης μιας επαρχίας: *ODB*, 3, 1710, λήμμα «praetor» (Alexander Kazhdan).

¹¹⁹ Φυλακίστηκε γιατί κατηγορήθηκε ότι συκοφάντησε την Ευδοκία: *ODB*, 3, 1475, λήμμα «Nikephoritzes», (Charles M. Brand).

¹²⁰ Προέβη στην ανασύσταση του τάγματος των Αθανάτων, της προσωπικής δηλαδή φρουράς του αυτοκράτορα, την οποία και εξόπλισε πλήρως με πανοπλία, κράνη, ακόντια και ασπίδες *ODB*, 1, 220, λήμμα «Athanatoi», (Alexander Kazhdan).

¹²¹ Η σημασία της εξασφάλισης σιτηρών την εποχή ήταν τεράστια, διότι μετά την οριστική απώλεια της Αιγύπτου και γενικότερα των επαρχιών της Αφρικής που κατά κύριο λόγο προμήθευαν την αυτοκρατορία με σιτάρι, μειώθηκε και η ποσότητα και η ποιότητα του διαθέσιμου σίτου.

σιτάρι από όλες τις επαρχίες και επέβαλε φόρο στο εμπόριο των δημητριακών. Οι κινήσεις αυτές σύμφωνα με τον Ατταλειάτη είχαν αντίκτυπο στον πληθωρισμό¹²².

Ας επιστρέψουμε στην επιστολή. Καταλαβαίνουμε καταρχάς ότι κάποιος έκανε μία καταγγελία φορολογικής φύσεως (ίσως κάποιος «ανταγωνιστής») και ότι ο γράφων μεσολάβησε στο Νικηφορίτζη για να επιληφθεί του θέματος, ώστε ο επίσκοπος να τύχει απαλλαγής από τους φόρους που έπρεπε να καταβάλει¹²³. Τα αποσπάσματα αποκαλύπτουν μία καθόλου εύρωστη κατάσταση για την επισκοπή. Συγκεκριμένα, την περίοδο εκείνη ο επίσκοπος Βεσαίνης παρουσιάζεται να αντιμετωπίζει αρκετές δυσκολίες εξαιτίας της φτώχειας της επισκοπής του σε σημείο που ο ίδιος να είναι «*μονοχίτων τρόπον τινά*» και να κινδυνεύει «*περι αυτής*»¹²⁴. Μάλλον, πρόκειται για υπερβολική δήλωση, που σκοπό είχε να πετύχει φοροαπαλλαγή ή ελάφρυνση από τα οικονομικά βάρη. Παρ' όλα αυτά είναι πιθανό εν μέρει να απηχεί μια αληθινή κατάσταση, διότι κατά τη διάρκεια της κατάληψης της Θεσσαλίας από το Σαμουήλ και την ενσωμάτωσή της στη Βουλγαρία οι κάτοικοι ζημιώθηκαν τόσο σε παραγωγικό και οικονομικό επίπεδο όσο και σε ανθρώπινο δυναμικό. Από τις απώλειες αυτές είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι επήλθε γρήγορα ή εύκολα ανάκαμψη μετά το 1014¹²⁵. Επιπλέον, αν προσθέσουμε τους υπερβολικούς φόρους και τη συγκέντρωση ενός μεγάλου ποσοστού από τη σοδειά των κατοίκων που επέβαλε ο Νικηφορίτζης – αν πιστέψουμε την κριτική του Ατταλειάτη – καταλαβαίνουμε ότι ακόμη και αν η περιγραφή της επιστολής παραποιεί την αλήθεια, αυτό ίσως έγινε με κίνητρο την προστασία και την εξασφάλιση των κατοίκων της επισκοπής, ώστε να μπορέσουν να ορθοποδήσουν.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα έρχονται να συμπληρώσουν τις γνώσεις μας για τον οικισμό. Μία έμμετρη επιγραφή είναι ιδιαίτερα ξεχωριστή, γιατί μνημονεύει την επαρχία Βεσαίνης και το διοικητή της, πρωτοσπαθάριο Ευστάθιο (εικ.6)¹²⁶. Είναι χαραγμένη πάνω σε ένα σπασμένο σήμερα κίονα, ο οποίος τετραγωνίστηκε για το

¹²² ODB, 3, 1475, λήμμα «Nikephoritzes», (Charles M. Brand) και Γερολυμάτου 2008, 198- 201.

¹²³ Αναπάντητο ερώτημα είναι το γιατί ο άγνωστός μας αποστολέας προτίμησε να απευθυνθεί στον κριτή του θέματος της Πελοποννήσου και όχι στον κριτή του θέματος της Ελλάδος, από τη στιγμή που γνωρίζουμε ότι κάθε θέμα διοικούνταν από ένα στρατηγό (με πολιτική και στρατιωτική εξουσία) και από έναν κριτή (με δικαστική δικαιοδοσία και με μέριμνα για την εφαρμογή των νόμων), πρβλ. Σβορώνος 1987, 63- 64.

¹²⁴ Σάθας 1972, 344- 346 (αρ. επιστολής 103), Αγραφιώτης 1986, 18 και Οικονόμου 2008, 121.

¹²⁵ Οικονομίδης 1979, 122- 125 και Δούσμανης 1925, 194- 195.

¹²⁶ Η στήλη φυλάσσεται στις αποθήκες της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας και σύμφωνα με τη μουσειολογική μελέτη θα συμπεριληφθεί στη μόνιμη έκθεση του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας.

σκοπό αυτό¹²⁷. Περιουλλέχθηκε από το ναό του Αγίου Νικολάου και μεταφέρθηκε για φύλαξη στο σχολείο της Αγίας τον Ιούλιο του 1899¹²⁸. Αρχικά ανήκε στον κοντινό ναό της Παναγίας από όπου άγνωστο πότε αποσιπάστηκε¹²⁹. Ο Αγραφιώτης μας πληροφορεί τα εξής: «η στήλη (γνώμη μας είναι ότι πρόκειται για κίονα) είχε βρεθεί σε δύο τεμάχια συνολικού μήκους 2,50μ. Το ενεπίγραφο ως πολύτιμο μεταφέρθηκε στην Αγιά, το υπόλοιπο παρέμεινε στο χώρο του Βαθυρρέματος και μεταγενέστερα μεταφέρθηκε από τον Άγιο Νικόλαο στο ναό της Παναγίας, όπου και «φυτεύτηκε» πλάι στον πρώτο πεσσό της¹³⁰». Η στήλη πρωτοδημοσιεύτηκε από το Νικόλαο Γιαννόπουλο¹³¹, ο οποίος διάβασε το εξής κείμενο¹³²:

† Καλλιπόνων ἰδρ[ῶ]
 τος ἀριστεῖησι μογῶν
 ὄν κατάμαρψον ἱερὸν τῆς
 4 [θε]όπαιδος ὑπερθεν
 [.._Εὐ]στάθιος τεῦξε
 [τέ]γεον λαχεῖν ἄγ-
 εῖν γαῖαν
 8 [τ]ήνδε Βεσαίνης κυ-
 δάλιμος πρωτοσπαθ[άριος.]

Η επιγραφή αναφέρει ότι «αγωνιζόμενος για τα κατορθώματα που του κόστισαν ιδρώτα και πόνο ο Ευστάθιος ανακαίνισε τη στέγη στο ιερό που ήταν αφιερωμένος στην Παναγία, ο ένδοξος πρωτοσπαθάριος στον οποίο έλαχε η μοίρα να κυβερνήσει σε

¹²⁷ Το τμήμα που φέρει την επιγραφή έχει μήκος 1,34μ.

¹²⁸ Χατζημιχάλης ²1977, 77- 79.

¹²⁹ Ενδεχομένως να συνέβη το 1877, όταν, όπως παραδίδει ο Χατζημιχάλης, μια ομάδα περαστικών Γκέκηδων από το ναό της Παναγίας έσπασαν έναν άλλο δίπηχυ κίονα, γιατί πίστευαν ότι ήταν κοίλος και έκρυβε κάποιο θησαυρό (1981, 50- 51).

¹³⁰ Αγραφιώτης 1986, 23. Από το ναό της Παναγίας το κάτω μέρος του κίονα (ύψους 0,98μ.) μεταφέρθηκε στο Αρχοντικό του Αλεξούλη στην Αγιά το 1990 και πήρε τον αριθμό Λ 329. Πριν από λίγα χρόνια μεταφέρθηκε στις αποθήκες του Διαχρονικού Μουσείου στη Λάρισα.

¹³¹ Γιαννόπουλος 1932- 1933, 6- 7 (αρ. κατ. 26). Σύμφωνα με τον Αγραφιώτη (1986, 36) την επιγραφή αντέγραψε ο Θεόδωρος Χατζημιχάλης από τον Κατάλογο της Αρχαιολογικής Συλλογής της Αγίας και την ενσωμάτωσε στο σχετικό με τον Όσιο Συμεών τον Ανυπόδητο χειρόγραφο του. Ωστόσο, επειδή όσο ζούσε δεν το δημοσίευσε, θεωρούμε ως πρώτη δημοσίευση αυτή του Γιαννόπουλου (1933 [1935], 199- 204). Επίσης, Αγραφιώτης 1998, 73.

¹³² Στην έκτη σειρά ο Χαρ. Φίλιος, που συνέταξε και τον Κατάλογο, διάβασε ΟΣ ΛΑΧΕ ΝΑΙΕΙΝ, δηλ. ο οποίος έτυχε να κατοικεί: Αγραφιώτης 1986, 47- 48 (υποσημείωση 11), 56 (υποσημείωση 103).

αυτήν τη χώρα της Βεσαίνης¹³³». Οι πληροφορίες που μας δίνει η στήλη για την προσωπικότητα του Ευσταθίου δεν είναι επαρκείς, για να την ανασυστήσουμε πλήρως. Γνωρίζουμε ότι κατείχε το αξίωμα του *πρωτοσπαθαρίου*, αξίωμα που συνήθως παρεχόταν σε μέλη της συγκλήτου και ενίοτε σε ξένους πρίγκιπες. Μέχρι το 10^ο αιώνα ήταν συνώνυμο ενός υψηλού τίτλου που χορηγούνταν στους διοικητές των θεμάτων, ενώ τον επόμενο αιώνα έχασε τη σημασία της¹³⁴. Περαιτέρω στοιχεία μπορεί να μας δώσει το προσδιοριστικό επίθετο *κυδάλιμος* που συνοδεύει την ιδιότητα του Ευσταθίου. Ωστόσο, δεν είμαστε βέβαιοι αν η λέξη χρησιμοποιείται ως επίθετο ή ως επιθετικός προσδιορισμός. Ίσως είναι δηλωτικό της ανδρείας του. Η λέξη είναι ομηρική – εντοπίζεται σε διάφορα χωρία της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*¹³⁵ χαρακτηρίζοντας το ήθος του Αγαμέμνονα, του Αχιλλέα, του Ευρύμαχου και ενίοτε αφορά ολόκληρα έθνη. Σύμφωνα με το *Ομηρικό Λεξικό* του George Autenrieth η λέξη *κυδάλιμος* είναι ένα επίθετο ηρώων που ετυμολογείται από τη λέξη *κῦδος*, που σημαίνει «*μεγαλειότητα, ύψηλότης, εὐκλεία, λαμπρότης, χαρὰ ἐπὶ νίκη, θρίαμβος*¹³⁶». Κατ' επέκταση, η λέξη *κυδάλιμος* ερμηνεύεται ως «*μεγαλοπρεπής, σεμνὸς τὴν ὄψιν*¹³⁷». Ωστόσο, ο Νικόλαος Οικονομίδης τονίζει ότι στις κτητορικές – αφιερωτικές επιγραφές ήταν κοινή πρακτική η χρήση λέξεων δηλωτικών της αξίας και του μεγαλείου του κτήτορα¹³⁸, επομένως, ἐπ' αυτού η επιγραφή δεν είναι αρκούντως κατατοπιστική¹³⁹.

Αν και δεν μπορούμε να ανασυστήσουμε την προσωπικότητά του ή τη δράση του, η επιγραφή μπορεί να μας δώσει ένα χρονολογικό πλαίσιο. Σύμφωνα με το Γιαννόπουλο οι γραφικοί χαρακτήρες της έμμετρης επιγραφής θυμίζουν τους αντίστοιχους από το ανάγλυφο πλαίσιο της Θεοτόκου δεομένης που βρίσκεται στο ναό της Παναγίας στη Μακρυνίτσα¹⁴⁰, το οποίο ο Γεώργιος Σωτηρίου ενέταξε στο 13^ο αιώνα. Ο Γιαννόπουλος λαμβάνοντας υπόψη την ομοιότητα των γραμμάτων των δύο επιγραφών, αλλά πολύ περισσότερο τον τρόπο απόδοσης των τονικών σημείων συμπέρανε ότι η στήλη τοποθετείται χρονικά στο 12^ο ή το 13^ο αιώνα. Ο Διονύσιος Ζακοθηνός αντιπρότεινε μία πρωιμότερη χρονολόγηση για το λόγο ότι μετά τον 11^ο

¹³³ Avraméa, Feissel 1987, 368.

¹³⁴ ODB, 3, 1748, λήμμα «protospatharios» (Anthony Cutler, Alexander Kazhdan).

¹³⁵ L.S., 2, 791: ενδεικτικά: Z 184, Z 204, K 16, M 45, P 378, Σ 33, ξ 206, φ 247.

¹³⁶ Autenrieth ⁵1887, 188.

¹³⁷ Autenrieth ⁵1887, 188.

¹³⁸ Oikonomides 1994, 486.

¹³⁹ Από το προσωπογραφικό λεξικό των Winkelmanns, Lilie κ.ά.(1998-2009) απουσιάζει μνεία του Ευσταθίου.

¹⁴⁰ Γιαννόπουλος 1933 [1935], 201- 202.

αίωνα το αξίωμα του πρωτοσπαθαρίου έπαψε να χρησιμοποιείται¹⁴¹. Την τελευταία άποψη ενστερνίζονται η Άννα Αβραμέα και ο Νίκος Νικονάνος, ο οποίος μάλιστα ανάγει την επιγραφή στις αρχές του 11^{ου} αιώνα¹⁴² - χρονολόγηση που πιστεύουμε ότι είναι σωστή.

Το 1933 ο μητροπολίτης Δημητριάδος Γερμανός, έχοντας υπόψη του τη δημοσίευση της στήλης, κατέγραψε τις σκέψεις του σε ανοιχτή επιστολή, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ορθοδοξία*¹⁴³. Στην επιστολή υποστήριξε ότι στο χωριό Δέσιανη (Αετόλοφος) ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου κοσμεείται με ένα σύνθρονο (εικ.7)¹⁴⁴, η ύπαρξη του οποίου δικαιολογείται πλήρως μετά την εύρεση της στήλης που μνημονεύει μια επισκοπή, της οποίας το όνομα θυμίζει σε παραφθορά το σημερινό «Δέσιανη»¹⁴⁵. Γι' αυτό πρότεινε την ταύτιση της Βεσαίνης με το χωριό του Αετολόφου και υπαινίχθηκε ότι η στήλη ανήκε στον εκεί ναό της Κοίμησης. Μετά το δημοσίευμα αυτό ο Γιαννόπουλος επισκέφτηκε το χωριό και ευκαιριακά το Βαθύρρεμα. Η εκ του σύνεγγυς παρατήρηση των «ἀπειράριθμων συντριμμαίων κεράμων, όπτοπλίνθων άγγείων και διαφόρων μαρμάρων», από κοινού με τις τρεις εκκλησίες¹⁴⁶ και τα παρεκκλήσια που βρίσκονταν στον Αετόλοφο, σε συνδυασμό με την ύπαρξη του συνθρόνου και με το περιεχόμενο της επιγραφής τον οδήγησαν στο να αποδεχτεί την πρόταση του Δημητριάδος Γερμανού, ότι δηλ. η Δέσιανη ταυτίζεται με τη βυζαντινή Βέσαινα και ότι ήταν η έδρα της επισκοπής Βεσαίνης¹⁴⁷. Ενισχυτικό στοιχείο στην υπόθεσή του ήταν ότι η πληθώρα των παραπάνω αρχαιολογικών τεκμηρίων δεν μπορεί να δικαιολογηθεί διαφορετικά σε ένα μικρό χωριό που ήταν κάποτε τσιφλίκι, ενώ το

¹⁴¹ Ζακυθηνός 1948, 47- 48, Οικονομίδης 1972, 297 («αυτοκρατορικό αξίωμα σε ισχύ από το 718 ή ακόμα από το 692 έως το 12^ο αιώνα») και ODB, 3, 1748, λήμμα «protospatharios» (Anthony Cutler, Alexander Kazhdan).

¹⁴² Νικονάνος 1979, 25- 26 και Avraméa, Feissel 1987, 368- 369.

¹⁴³ Γιαννόπουλος 1933, 212- 214, όπου αναδημοσιεύεται η επιστολή από το περιοδικό *Ορθοδοξία*, αρ. φύλλου 106, της 15^{ης} Οκτωβρίου 1933.

¹⁴⁴ Για το σύνθρονο, πρβλ. Νικονάνος 1979, 20, πίν.5β.

¹⁴⁵ Γιαννόπουλος 1933, 213, πρβλ. και Καραγιάννη 2006, 181- 193.

¹⁴⁶ Οι τρεις εκκλησίες είναι ο ναός του Αγίου Νικολάου του Νέου του εν Βουνένη αθλήσαντος, ο ναός των Αγίων Θεοδώρων και ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή συνοπτικά «*Παναγία*», (Γιαννόπουλος 1940, 370- 372 όπου και σύντομη παρουσίασή τους).

¹⁴⁷ Ο προσδιορισμός της θέσης της επισκοπής Βεσαίνης ήταν κάτι που απασχόλησε αρκετές φορές στο παρελθόν τον ερευνητή. Αρχικά, ταύτισε την επισκοπή *Βεσαίνης* με αυτή της *Βιαιίνης* και της *Βουνένης*, διότι θεώρησε ότι οι τρεις γραφές αναφέρονται στην ορθή γραφή *Βουνένης* που παραφθάρθηκε από τους αντιγραφείς των χειρογράφων (Γιαννόπουλος 1894β, 716- 717' 1894γ, 738- 739). Αργότερα, πρότεινε εναλλακτικά το χωριό *Βίτσαινα* του νομού Τρικάλων, το χωριό Βεσιανά του νομού Χανίων και το χωριό Βεσένη του νομού Αχαΐας και Ήλιδος που έχουν την ίδια κοινότητα, από τα οποία δηλώνει ότι για το πρώτο είναι πιο πιθανή η ταύτιση (1933 [1935], 200). Μετά την ανακάλυψη της στήλης παραδέχεται ότι η επισκοπή πρέπει να αναζητηθεί στην επαρχία Αγιάς (1933 [1935], 202).

όνομα του χωριού «διέσωσε κατά τι παρεφθαρμένον τὸ ὄνομα τῆς Θεσσαλικῆς ταύτης πόλεως», εννοώντας τη Βεσαίνη¹⁴⁸.

Ο Γιαννόπουλος ισχυρίστηκε ότι η μικρή πόλη Βέσαινα το 16^ο αι. έχασε τον επισκοπικό της θρόνο και συγχωνεύτηκε με την επισκοπή Δημητριάδος – αν και μέχρι τότε υπαγόταν στο μητροπολίτη της Λάρισας – και σταδιακά συρρικνώθηκε, λόγω της ανάπτυξης της Αγιάς και ενός όμορου οικισμού, του Βαθυρρέματος. Για το Βαθύρρεμα δίνει μόνο την πληροφορία ότι ανάμεσα στα 1655 με 1680 καταστράφηκε από τους Τούρκους και οι κάτοικοί του το εγκατέλειψαν και μετοίκησαν στα γύρω χωριά. Παρόλα αυτά επισκέφτηκε κάπως βιαστικά την περιοχή και επισήμανε την ύπαρξη τριών εκκλησιών¹⁴⁹. Από αυτές περισσότερα στοιχεία μάς έδωσε για τον Άγιο Νικόλαο, του οποίου η στέγη είχε καταπέσει από καιρό και είχε δημιουργήσει φθορές στην αγιογράφηση, με αποτέλεσμα η επιγραφή στην οποία βασίστηκε ο Δημητριάδος Γερμανός για να χρονολογήσει το μνημείο, να είναι πλέον δυσανάγνωστη¹⁵⁰.

Όσοι ερευνητές ασχολήθηκαν με το θέμα του προσδιορισμού της έδρας της επισκοπής Βεσαίνης συμφωνούν σε ένα, ότι δηλ. πρέπει να την εντάξουμε στην περιοχή της Αγιάς. Όταν όμως, καλείται ο καθένας να προτείνει μια συγκεκριμένη τοποθεσία, τότε οι απόψεις διαφοροποιούνται. Μπορούμε με τα μέχρι στιγμής δεδομένα να χωρίσουμε τους μελετητές σε τέσσερις ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν όσοι τάσσονται

¹⁴⁸ Γιαννόπουλος 1940, 370. Ο Κορδάτος καταρρίπτει το επιχείρημα του Γιαννόπουλου ως γλωσσολογικά και ιστορικά αστήρικτο, τη στιγμή που στην Ήπειρο και τη Μακεδονία υπάρχουν τοποθεσίες με παρόμοιο όνομα (Βίσιανη) και τόσο το ολάβικο *vysane* (sic) όσο και το βουλγάρικο *visan* (sic) σημαίνουν «ύψωμα» (1960, 482, υποσημείωση 2).

¹⁴⁹ Γιαννόπουλος 1940, 381: λόγω έλλειψης χρόνου πήγε στις δύο από αυτές, λέγοντας ότι προς βορρά πάνω σε κάποιο από τους λόφους υπάρχει κάποιο παρεκκλήσιο που εκείνη τη στιγμή δεν μπόρεσε να επισκεφτεί, όμως δεν έδωσε άλλες πληροφορίες. Μάλλον πρόκειται για τον Άγιο Αθανάσιο και όχι για τους Αγίους Θεοδώρους, για το λόγο ότι ο πρώτος βρίσκεται σε μεγαλύτερο υψόμετρο, ενώ ο δεύτερος αν και πολύ κοντά με το ναό της Παναγίας ήταν κατεστραμμένος.

¹⁵⁰ Το 1933 ο μητροπολίτης Δημητριάδος Γερμανός δημοσίευσε στα *Θεσσαλικά Χρονικά* (Γερμανός 1933, 162) μία σειρά επιγραφών από καθολικά μονών, εξωκκλήσια και ενοριακούς ναούς της επαρχίας Αγιάς, ανάμεσα στις οποίες και μία (αρ. 13) από το ναό του Αγίου Νικολάου στο Βαθύρρεμα. Ο μητροπολίτης παραδίδει το ακόλουθο κείμενο: «*Ανηγέρθη και άνιστορήθη.../ άρχιερατεύοντος Δημητριάδος Ιωσήφ Ίνδικτιώνος ΞΣΤ δια συνδρομής Ανδρέου ιερέως και τῆς συζύγου αὐτοῦ Αἰκατερίνης*» με βάση το οποίο η ανακαίνιση έγινε στα 1302. Ο Γιαννόπουλος κατά την επίσκεψή του διάβασε «*άρχιερατεύοντος Δημητριάδος Ιωσήφ και συνδρομῆ τοῦ ιερέως // Ανδρέου και τῆς συζύγου αὐτοῦ Αἰκατερίνης*» (Αγραφιώτης 1997β, 57- 58). Ο Αγραφιώτης προτείνει σε άρθρο του διορθώσεις, οι οποίες ανάγουν την ανακαίνιση του ζωγραφικού διακόσμου της εκκλησίας στα χρόνια του επισκόπου Δημητριάδος Ιωσήφ του Α΄ και συγκεκριμένα στα 1558. Το διορθωμένο κείμενο της επιγραφής έχει ως εξής: «*Ανηγέρθη και άνιστορήθη.../ άρχιερατεύοντος Δημητριάδος Ιωσήφ [εν τω ΖΞς΄ έτει] δια συνδρομής Ανδρέου ιερέως και τῆς συζύγου αὐτοῦ Αἰκατερίνης*» (Αγραφιώτης 1997β, 64).

υπέρ της άποψης ότι ο σημερινός Αετόλοφος είναι η βυζαντινή Βεσαίνη, ενώ στη δεύτερη όσοι πιστεύουν ότι είναι το Βαθύρρεμα. Μία άλλη κατηγορία αποτελείται από λίγους που πρότειναν μία τρίτη, αλλά μάλλον απίθανη εκδοχή (όπως για παράδειγμα ο Γιάννης Κορδάτος που προτείνει τη θέση Παλαιόκαστρο της Αγιάς¹⁵¹) και στην τελευταία ανήκουν όσοι επιλέγουν να μην πάρουν θέση και απλώς αναδημοσιεύουν τα επιχειρήματα των δύο πρώτων ομάδων, τονίζοντας την αμηχανία και τη δυσκολία τους επί του θέματος (Αβραμέα, Οικονόμου).

Ο Γιαννόπουλος, όπως προαναφέραμε, σε δύο δημοσιεύσεις του παρατήρησε ότι το χωριό *Δέσιανη* (δηλαδή ο Αετόλοφος) διέσωσε κάπως παραφθαρμένο το όνομα *Βεσαίνη* και πρότεινε την ταύτισή τους, ενώ η γνωστοποίηση από τον αρχιεπίσκοπο Δημητριάδος της ύπαρξης του συνθρόνου στο ναό της Παναγίας στον Αετόλοφο, λίγο νωρίτερα, τον βοήθησε να υποστηρίξει ότι το σύνθρονο και η ενεπίγραφη στήλη που αναφέρει τον πρωτοσπαθάριο Ευστάθιο είναι η απόδειξη ότι το χωριό είναι η πόλη που αναζητούμε, που άλλωστε διαθέτει «*ιερὸν τῆς θεόπαιδος*»¹⁵². Ο Ζακουθηνός δείχνει να το συμμαριζέται¹⁵³, ενώ ο Friedrich Hild στο σχετικό του λήμμα για το Βαθύρρεμα αναφέρει πως «*υποστηρίχτηκε ότι διαδέχτηκε τη βυζαντινή Βέσαινα κι ακόμη ότι ήταν η ίδια η Βέσαινα*»¹⁵⁴.

Από την άλλη, ο Αγραφιώτης άσκησε κριτική και αντέκρουσε το συλλογισμό του Γιαννόπουλου σε εννέα σημεία, βασιζόμενος και σε πληροφορίες που διέσωσε ο Χατζημιχάλης, ο οποίος αναφέρει το όνομα του Δημητρίου Φίλιου ως του πρώτου συντάκτη του Καταλόγου της Αρχαιολογικής Συλλογής της Αγιάς¹⁵⁵. Η βασικότερη ένσταση έγκειται στην παρατήρηση ότι η στήλη βρέθηκε στο ναό του Αγίου Νικολάου του Βαθυρρέματος από τον έφορο αρχαιοτήτων Φίλιο, ο οποίος τη μετέφερε στο Σχολαρχείο της Αγιάς στις 25 Ιουλίου του 1899, όπου και την παρέδωσε στο σχολάρχη Χαράλαμπο Σούρλα μαζί με άλλα δέκα εννιά λίθινα ευρήματα από την περιοχή του Βαθυρρέματος, αλλά και από άλλα χωριά. Ο Γιαννόπουλος όμως, ενώ στην πρώτη δημοσίευση¹⁵⁶ έδωσε αυτές τις ακριβείς πληροφορίες, στη δεύτερη¹⁵⁷ ανακοίνωσε ότι την εντόπισε ο ίδιος στον Αετόλοφο το 1932 και ότι τη μετέφερε στο Σχολαρχείο της Αγιάς. Συνάμα, η ύπαρξη του συνθρόνου στο ναό της Παναγίας στον Αετόλοφο, που βοήθησε

¹⁵¹ Κορδάτος 1960, 482.

¹⁵² Γιαννόπουλος 1940, 370.

¹⁵³ Ζακουθηνός 1948, 47.

¹⁵⁴ Koder, Hild 1987, 29, 34.

¹⁵⁵ Χατζημιχάλης ²1977, 78- 79 και Αγραφιώτης 1986, 17- 27.

¹⁵⁶ Γιαννόπουλος 1933, 201.

¹⁵⁷ Γιαννόπουλος 1933 [1935], 214, αλλά και 1940, 370.

την τεκμηρίωση του Γιαννόπουλου, για τον Αγραφιότη δεν είναι ξεκάθαρο σε ποια από τις τρεις οικοδομικές φάσεις του ναού αντιστοιχεί¹⁵⁸. Προς ενίσχυση της άποψής του ότι το Βαθύρρεμα είναι η βυζαντινή Βεσαίνη ανέφερε την ύπαρξη ενός επισκοπικού θρόνου στον Άγιο Αθανάσιο του Βαθυρρέματος, που σωζόταν το 1922 όταν ο Χατζημιχάλης τον επισκέφτηκε¹⁵⁹.

Τέλος, για τον Αγραφιότη η Βέσαινα ως πρωτεύουσα δεν μπορούσε να είναι μακριά από το δημόσιο δρόμο, ο οποίος περνούσε από το Βαθύρρεμα και όχι από τον Αετόλοφο, που βρίσκεται πίσω από δύο λόφους¹⁶⁰. Το πιο σημαντικό όμως κατά τη γνώμη μας στοιχείο, που διέφυγε της προσοχής του μελετητή, είναι ότι το ίδιο το μνημείο δικαιολογεί την ύπαρξη ενός κίονα: ο ναός της Παναγίας στο Βαθύρρεμα διέθετε τρίβηλο, μέσω του οποίου επικοινωνούσε ο νάρθηκας με τον κυρίως ναό (σχ.2)¹⁶¹. Αντίθετα, ο ναός της Κοίμησης του Αετολόφου είναι μία βασιλική με πεσοστοιχίες και η επικοινωνία με τον κυρίως ναό γίνεται σήμερα με ένα χαμηλό ορθογώνιο άνοιγμα, το οποίο δεν διαδέχθηκε κανένα παλαιότερο τρίβηλο¹⁶². Επομένως, το «*ιερὸν τῆς θεόπαιδος*» της επιγραφής είναι ο ναός της Κοίμησης της Παναγίας στο Βαθύρρεμα, που μάλιστα ανήκε στη «*χώρα*» της Βεσαίνης, δηλαδή στα όρια της επικράτειας της επαρχίας της επισκοπής αυτής. Δυστυχώς τα μέχρι στιγμής στοιχεία δεν επαρκούν για να αποδείξουμε την αλήθεια της μιας ή της άλλης άποψης.

Στα 1159 οι σημειώσεις που κράτησε ο Ισπανός περιηγητής ραββίνος Βενιαμίν από την Τουδέλη, επιβεβαιώνουν την ακμή της περιοχής¹⁶³: όταν επισκέφτηκε την πόλη, συνάντησε μια ακμάζουσα και ευημερούσα εβραϊκή κοινότητα εκατό ατόμων περίπου:

¹⁵⁸ Όπως απέδειξε ο Michael Altripp σε άρθρο του, η ύπαρξη ενός συνθρόνου σε κάποιο ναό δεν αποτελεί επαρκές τεκμήριο ούτε για τη χρονολόγηση ούτε για το χαρακτηρισμό ενός μνημείου ως επισκοπικού ναού. Ο λόγος είναι ότι ενώ η γενικευμένη χρήση του ανάγεται στην Ύστερη Αρχαιότητα, συνεχίζει να εμφανίζεται έως και τα παλαιολόγια χρόνια – μερικές φορές ακόμη και αργότερα. Άλλοτε εμφανίζεται ως νέα κατασκευή και άλλοτε ως παλιό σώμα που ενσωματώνεται σε κάτι νέο και με τον τρόπο αυτό ανανεώνεται. Επομένως, διαπιστώνουμε ότι η ύπαρξη του συνθρόνου στο ναό της Παναγίας στον Αετόλοφο δεν αποδεικνύει *de iure* ότι ο ναός αυτός είναι ο αρχικός καθεδρικός ναός της επισκοπής, πρβλ. Altripp 2000, 402- 410, 412 και Οικονόμου 2003, 33- 39 με το παράδειγμα ναών της Νάξου.

¹⁵⁹ Χατζημιχάλης ²1977, 85 και Αγραφιότης 1986, 26- 27, 41, 53, 57 και 1990 81- 91. Μάλιστα, ο Γ. Τσακνάκης, ιδιοκτήτης του αγρού στον οποίο βρίσκεται η μονή του Αγίου Αθανασίου δάνεισε προς μελέτη μία πρόθεση με καταγραφές του 18^{ου}, 19^{ου} και λιγοστές του 20^{ου} αιώνα, η οποία όμως όσον αφορά στους αρχιερείς μαρτυρεί ονόματα από το 16^ο αιώνα, εκ των οποίων περίπου το 1/3 ανήκουν σε γνωστούς αρχιερείς της Δημητριάδος.

¹⁶⁰ Αγραφιότης 1986, 17- 27.

¹⁶¹ Νικονάνος 1979, 29- 30, πίν.7β.

¹⁶² Νικονάνος 1979, 17.

¹⁶³ Ο Σιμόπουλος πιστεύει ότι πρέπει να είχε και την ιδιότητα του εμπόρου, γι' αυτό και σημειώνει στοιχεία για την εμπορική κίνηση κάθε περιοχής (⁸1994, 219).

«σε απόσταση μιας ημέρας (από την πόλη του Αλμυρού) βρίσκεται η *Bissina*, όπου ζουν εκατό περίπου Εβραίοι»¹⁶⁴. Η παρατήρηση αυτή μάς είναι πολύτιμη, διότι επιβεβαιώνει την ανάπτυξη της πόλης, όπως προέκυψε όχι μόνο μέσα από τις καλλιέργειες, αλλά πρωτίστως ίσως από τη σηροκαλλιέργεια¹⁶⁵, τη βαφή νημάτων – υφασμάτων και από τις εμπορικές συναλλαγές και τους δεσμούς που διατηρούσε με το λιμάνι του Αλμυρού, το οποίο ήταν ένα από τα αξιολογότερα της περιοχής, όπως μας πληροφορεί και ο Άραβας γεωγράφος *Idrisi* ήδη από τον 11^ο αιώνα ¹⁶⁶ και κυρίως από το 12^ο, σύμφωνα με την *Αβραμέα*¹⁶⁷. Δεν είναι τυχαίο ίσως ότι ο Βενιαμίν έφτασε στη Βέσαινα μετά την επίσκεψή του στον Αλμυρό, που για τα δεδομένα της εποχής η μεταξύ τους απόσταση (ταξίδι μιας μέρας) δεν πρέπει να θεωρούνταν μακρινή. Ίσως όμως, με τη μετάβασή του εκεί έκανε μία μικρή παράκαμψη για τον επόμενο σταθμό του, τη Θεσσαλονίκη, στην οποία πήγε διά θαλάσσης πιθανότατα από τη σκάλα του Αγιοκάμπου, αφού ο ίδιος δεν αναφέρει την επιστροφή του στον Αλμυρό¹⁶⁸.

Στο ερώτημα που ανακύπτει, γιατί επισκέφτηκε μία πόλη όχι τόσο μεγάλη ή γνωστή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στον Αλμυρό συνάντησε ανθρώπους από τη Βέσαινα ή εκεί άκουσε για τις εμπορικές δραστηριότητες των κατοίκων του οικισμού και θέλησε να σχηματίσει προσωπική άποψη επί του θέματος. Άλλωστε, είναι γνωστή η ενασχόληση των Εβραίων κατοίκων της Βυζαντινής επικράτειας τόσο με το εμπόριο όσο και με την επεξεργασία και την πώληση των μεταξωτών υφασμάτων¹⁶⁹. Η παρουσία τους

¹⁶⁴ Σιμόπουλος ⁸1994, 224. Σε υποσημείωση εξηγεί ότι πρόκειται για τη βυζαντινή πόλη Βισσένα (Βέσαινα), που μαζί με τη Φάρσαλο, το Θαυμακό, Γρεβένικο, Αλμυρό και τη Δημητριάδα αποτελούν τμήμα του θεσσαλικού τοιφλικιού της Ευφροσύνης Δούκαινας. Επίσης, *Anramea* 2002, 73.

¹⁶⁵ Jacoby 2001, 1: ο περιηγητής αναφέρει τα εργαστήρια μεταξιδιού που συνάντησε στη Θήβα, στη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Το ότι δεν συγκαταλέγεται η Βέσαινα ανάμεσα στους δεν συνεπάγεται απαραίτητα ότι οι κάτοικοι δεν ασχολούνταν με την εκτροφή του μεταξοσκώληκα και την πώληση του κουκουλιού του, χωρίς δηλαδή να το επεξεργαστούν. Άλλωστε, σύμφωνα με τη Γερολυμάτου (2008, 193) «τον 11^ο και 12^ο αιώνα στο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης παρατηρείται παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων και ενδυμάτων λιγότερο πολυτελών, πλην όμως καλής ποιότητας, τα οποία κυκλοφορούσαν ελεύθερα και απευθύνονταν σε μία διευρυνόμενη αγορά, εσωτερική και εξωτερική». Επίσης, Kazanaki – Lappa 2002, 644- 645, αλλά και Talbot- Rice 1967, 126 (όπου αναφέρεται η εξειδίκευση των εργαστηρίων σε συγκεκριμένα στάδια της επεξεργασίας του μεταξωτού υφάσματος στην πρωτεύουσα).

¹⁶⁶ Γιαννόπουλος 1894ε, 915, Γεωργιάδης 1880, 121 και Magdalino 1991, 42.

¹⁶⁷ *Αβραμέα* 1974, 183.

¹⁶⁸ Σιμόπουλος ⁸1994, 224: «από εκεί, ύστερα από θαλάσσιο ταξίδι δύο ημερών, φτάνει κανείς στη Θεσσαλονίκη».

¹⁶⁹ Jacoby 2001, 12: «*these Jews were involved in several stages of the industrial process, namely the dyeing of silk fibers or fabrics, their weaving and the tailoring of garments. The manufacture of silk fabrics and vestments took place either in imperial or in private workshops*». Επίσης, Γερολυμάτου

είναι συνώνυμη με κομβικά σταυροδρόμια, με βιομηχανικά κέντρα και με το εμπόριο¹⁷⁰. Οι βιοτεχνίες τους κατείχαν σημαντικές θέσεις στο χώρο των μεταξωτών σε όλο το φάσμα της παραγωγής και της διακίνησής τους, κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη και τη Θήβα το 12^ο αιώνα, στον τομέα των γουναρικών και του δέρματος¹⁷¹. Από τον 11^ο κυρίως αιώνα αναπτύχθηκαν κέντρα παραγωγής και εμπορίας μεταξωτών στον Ελλαδικό χώρο (Θήβα, Κόρινθος, Πάτρα) που εφοδίαζαν κατά κύριο λόγο την εγχώριο αγορά, η οποία δεν περιοριζόταν στους αριστοκράτες και τους κληρικούς, αλλά επεκτάθηκε σταδιακά και στους εύπορους αστούς¹⁷².

Ένα γαλλικό ιπποτικό μυθιστόρημα του Chrétien de Troyes, *Erec et Enide*, που χρονολογείται γύρω στο 1180, παρέχει μία μαρτυρία για τη σηροκαλλιέργεια – αν και αρκετά γενικόλογη – καθώς αναφέρεται σε «*une coute de paile*»/ «*qui venue estoit de Thessalie*»¹⁷³, κάτι που αν μη τι άλλο αντανακλά την αξία και τη φήμη των μεταξωτών της Θεσσαλίας. Ο Jacoby επισημαίνει ότι ένα χειρόγραφο του ίδιου μυθιστορήματος, που ανάγεται στο 13^ο αιώνα, παραδίδει τη γραφή «*fu de soie Almeria*». Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Αλμυρός αναφέρεται όχι μόνο ως πόλη που διατηρούσε βιοτεχνίες μεταξιού¹⁷⁴, αλλά κυρίως ως λιμάνι διαμετακομιστικού εμπορίου και, για το λόγο αυτό, είναι δελεαστική η σκέψη ότι στον παραπάνω στίχο πίσω από τον «*Αλμυρό*» κρύβονται οι πόλεις της ευρύτερης περιοχής που παρήγαγαν μεταξωτά προϊόντα, όπως η Βέσαινα. Επειδή όμως, η Βέσαινα ίσως να μην ήταν τόσο γνωστή στο ξένο αναγνωστικό κοινό όσο το λιμάνι του Αλμυρού είτε είναι πιθανό ο ίδιος ο ποιητής να μην την γνώριζε ή, ακόμη και αν την είχε υπόψη του, να την απέρριψε λόγω διαφοράς στο μέτρο (*Al-me-ri-a* και *Ves-se-na* ή *Vis-se-na*), να επέλεξε τελικά τη λέξη *Almeria*. Το γεγονός αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί προκειμένου ο ποιητής να δώσει αληθοφάνεια στα λεγόμενά του στα πλαίσια της μυθοπλασίας και να εντυπωσιάσει τον αναγνώστη, παρουσιάζει τόπους και δεδομένα γνωστά στο Δυτικό κόσμο της εποχής. Η Βέσαινα ήταν ένα κέντρο παραγωγής

2008, 161: οι Εβραίοι της περιφέρειας απασχολήθηκαν και στην παραγωγή των μεταξωτών υφασμάτων, που αποτελούσε μία παραδοσιακή εργασία των ομοθρήσκων τους.

¹⁷⁰ Jacoby 1993 [2001]α, 133.

¹⁷¹ Jacoby 1993 [2001]α, 133. Θυμίζουμε στο σημείο αυτό την ύπαρξη σχινών στην περιοχή, τα φύλλα του οποίου χρησιμοποιούνταν στη βυρσοδεψία. Παράλληλα, η Όσσα και ο Όλυμπος ήταν γνωστά βουνά για τα πολλά τους θηράματα, βλ. Σιμόπουλος ⁸1994, 625.

¹⁷² Jacoby 1997 [2001]α, 61- 62.

¹⁷³ Jacoby 1997 [2001]α, 63 υποσημείωση αρ.55.

¹⁷⁴ Πετρονάτης 1997, 90- 91: ο Αλμυρός παρήγαγε μετάξι σε μικρές ποσότητες στα χρόνια που η περιοχή ανήκε στο Βελή πασά, δηλαδή σε αρκετά μεταγενέστερη εποχή.

και εμπορίας μεταξωτών αρκετά σημαντικό, αν και στερούμαστε απτών αποδείξεων, άλλων από τη μεταγενέστερη παρατήρηση του Leake για τις αιωνόβιες μουριές. Σε περίπτωση πάντως που η υπόθεσή μας ισχύει, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι η Βέσαινα δεν είχε την ακτινοβολία άλλων μεγάλων κέντρων, όπως είναι η Θήβα, η Πάτρα, η Κόρινθος και η Θεσσαλονίκη, αλλά τουλάχιστον έχαιρε κάποιας εμβέλειας.

Το χρυσόβουλλο του Αλέξιου του Γ', συνταγμένο το 1198, με το οποίο παραχωρήθηκαν στους Βενετούς εμπορικά προνόμια, εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την τύχη της περιοχής¹⁷⁵. Το χρυσόβουλλο έχει σωθεί μόνο στο λατινικό του πάρισο και ο συντάκτης του μνημονεύει τις διοικητικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας στις οποίες οι Βενετοί αποκτούν ελευθερία στις εμπορικές τους δραστηριότητες¹⁷⁶. Στην εικοστή πέμπτη σειρά, στην περιφέρεια «της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος και Θεσσαλίας» ανάμεσα στις επαρχίες και στις «επισκέψεις» αναφέρεται και η «*Episkepsis Domocu et Vesenis*»¹⁷⁷. Η παράθεση της Βεσαίνης, μιας μάλλον μικρής πόλης, σε ένα τόσο σημαντικό επίσημο έγγραφο δεν πρέπει να μας προβληματίζει. Η παρουσία της εξηγείται εύκολα, αν λάβουμε υπόψη ότι δεν ήταν διόλου μια τυχαία περιοχή, εφόσον θα επέτρεπε τον έλεγχο του εμπορεύσιμου μεταξιού. Άλλωστε, η περιοχή αποτελούσε μέρος της κτηματικής περιουσίας της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης¹⁷⁸, συζύγου του Αλεξίου του Γ'¹⁷⁹, γεγονός που κάνει βάσιμη την υπόθεση ότι τα εργαστήρια μεταξωτών ελέγχονταν από τον αυτοκράτορα, όπως συνέβαινε και με

¹⁷⁵ Ο Αλέξιος ο Α' ο Κομνηνός το 1082 υπέγραψε ένα παρόμοιο χρυσόβουλλο. Οι Βενετοί απέκτησαν το δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα όλα τα προϊόντα αφορολόγητα σε όλη την αυτοκρατορία. Οι πόλεις και τα νησιά που αναγράφονται στο χρυσόβουλλο βρίσκονται πάνω στη γραμμή Βενετία - Κωνσταντινούπολη - Συρία, ενώ με μερικές από αυτές, όπως η Θήβα και το Δυρράχιο, ήδη είχαν εμπορικές σχέσεις. Το πλεονέκτημα με αυτό το χρυσόβουλλο, όπως και με τα μεταγενέστερα του Ιωάννη του Β' στα 1126 και του Αλέξιου του Γ' στα 1198, είναι ότι οι Βενετοί μπορούσαν να επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους όπου επιθυμούσαν και μάλιστα χωρίς να πληρώνουν δασμούς, πρβλ. Τζαμαλής 1981, 14, Jacoby 1997 [2001]β, 524 και Bouras 2002, 524.

¹⁷⁶ Γερολυμάτου 2008, 189: «η παραχώρηση εμπορικών προνομίων στις Ιταλικές ναυτικές πόλεις ήταν μία πρακτική ευρύτατα διαδεδομένη», προκειμένου να πετύχουν την επικύρωση συμμαχιών.

¹⁷⁷ Ενδεικτικά: Γιαννόπουλος 1894, 916, Ζακυθηνός 1941, 209-210, Ζακυθηνός 1949, 22-23, Ζακυθηνός 1951, 179, Αβραμέα 1974, 157, Koder, Hild 1987, 34, Magdalino 1991, 41 και Οικονόμος 2008, 121.

¹⁷⁸ Ο όρος «επίσκεψις» από το 10^ο έως το 13^ο αιώνα περιγράφει μία συγκεκριμένη περιοχή που ως περιουσία ανήκει στην κυριότητα του αυτοκράτορα. Παράλληλα, η ίδια λέξη μπορεί σε κείμενα μέχρι το 12^ο αιώνα να χρησιμοποιείται για να δηλώσει την οικονομική διαίρεση ενός θέματος («*the fiscal division of a theme*»): ODB, 1, 717, λήμμα «Episkepsis» (Mark C. Bartusis). Αποτελούν ιδιαίτερες φορολογικές ίσως και διοικητικές περιφέρειες, ενώ στα παλαιολόγια χρόνια παίρνουν μεγάλη έκταση οι νέες αυτές κατοχής γης, Σβορώνος 1987, 83-84.

¹⁷⁹ Mango 1988, 332-333: ο Αλέξιος ο Γ' βασίλευσε το διάστημα 1195-1203.

την περίπτωση των αντίστοιχων στη Θήβα¹⁸⁰. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι αντίθετα το γεγονός αυτό αντανακλά τη σημασία, αλλά και την ιδιαίτερη θέση της επισκοπής αυτής στα τέλη του 12^{ου} αιώνα.

Την ίδια εποχή η επισκοπή της Βεσαίνης αναφέρεται στη *Notitia 13*, που περιλαμβάνει την τάξη των επισκοπών κάθε μητρόπολης μέχρι το 12^ο αιώνα¹⁸¹. Σε αυτή κατέχει την τρίτη θέση μετά τις επισκοπές Σκοπέλου και Δημητριάδος. Η μητρόπολη *Λαρίσης τῆς Ἑλλάδος* κατέχει τώρα την τριακοστή πέμπτη θέση «*κατά τήν τάξιν τῶν μητροπόλεων καθὼς ἐν τῷ χαρτοφυλακείῳ ἀναγέγραπται*» (δηλ. υποβιβάστηκε κατά μία θέση σε σχέση με τα τέλη του 10^{ου} αιώνα)¹⁸². Αυτό ίσως να είναι απόρροια της νέας οικονομικής κατάστασης. Αντίθετα, στο «*Τακτικό 10*» του Parthey, που αναδημοσιεύει η Αβραμέα, παρατηρούμε ότι μετά το 1204 ο Βεσαίνης κατέχει την ενδέκατη θέση και η Λάρισα βρίσκεται στην τριακοστή τέταρτη θέση¹⁸³. Στις υπόλοιπες *Notitiae* δεν υπάρχει μνεία της επισκοπής, χωρίς αυτό να συνεπάγεται απαραίτητα την κατάργησή της.

Ένα άλλο επίσημο έγγραφο στο οποίο εντοπίζουμε μνεία της επισκοπής Βεσαίνης είναι το κείμενο της *Partitio Romaniae*. Πρόκειται για ένα έγγραφο γραμμένο λίγο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 (μεταξύ Μαΐου και Σεπτεμβρίου), με το οποίο α priori οι κατακτητές διαμοίρασαν τις περιοχές της αυτοκρατορίας¹⁸⁴. Διαβάζουμε στην «*Ανατολική Χέρσο Ελλάδα και Θεσσαλία*» – μετά την επίσκεψη Πλαταμώνος, το όριο Λαρίσης, την επαρχία Βλαχίας με τα προσωπικά και μοναστηριακά κτήματα – τα «*pertinentia Imperatricis, scilicet Vesna, Fersala, Domocos, Revenica, duo Almiri cum Demetriadi*¹⁸⁵». Για ποια imperatrix όμως πρόκειται; Σε γενικές γραμμές η έρευνα σήμερα οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι οι συντάκτες αυτού του εγγράφου βασίστηκαν σε ελληνόγλωσσα κείμενα και καταλόγους, εξαιτίας των γεωγραφικών όρων και κάποιων λέξεων που παρέμειναν στην πλειοψηφία τους

¹⁸⁰ Γιαννόπουλος 1894ε, 916 (προσθέτει και τον Αλμυρό με τη Δημητριάδα), Κορδάτος 1960, 482, υποσημείωση 1, Nicol 1974, 28- 30 και Αγραφιώτης 1986, 48, υποσημείωση 13. Από το περιεχόμενο της *Partitio Romaniae* μπορούμε να υποθέσουμε, σύμφωνα με τον Τσοποτό, ότι η αυτοκράτειρα Ευφροσύνη είχε εκτεταμένες εκτάσεις στη Θεσσαλία που ανήκαν στις Επισκοπές της, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν οι πόλεις Βέσινα, Φάρσαλα, Δομοκός, Ραβένικα, οι δύο Αλμυροί και η Δημητριάδα (?1974, 14). Επίσης, Σαββίδης 1992, 67 και Jacoby 1997 [2001]α, 62.

¹⁸¹ Darrouzès 1981, 136 και 148.

¹⁸² Darrouzès 1981, 363.

¹⁸³ Αβραμέα 1974, 255, πίν.Β.

¹⁸⁴ Ενδεικτικά: Ζακυθηνός 1949, 23, Ζακυθηνός 1951, 179- 209 (ιδίως 180, 191- 194), Magdalino 1991, 41.

¹⁸⁵ Μετάφραση χωρίου: την επίσκεψη της αυτοκράτειρας, δηλ. τη Βεσαίνη, τα Φάρσαλα, το Δομοκό, το Ρεβένικο, τους δύο Αλμυρούς και τη Δημητριάδα (Ζακυθηνός 1951, 191).

αναλλοιώτες (δηλαδή απλώς έγινε η προσαρμογή τους στο λατινικό αλφάβητο)¹⁸⁶. Το πιο πιθανό είναι να βασίστηκαν στις κρατικές απογραφές που πραγματοποιήθηκαν επί Ισαακίου του Β' και του γιου του, Αλέξιου του Δ' ¹⁸⁷. Αν η υπόθεση αυτή ισχύει, τότε πρέπει να δεχτούμε ότι η Μαρία, η σύζυγος του Ισαακίου είναι η εν λόγω αυτοκράτειρα, η οποία ούσα χήρα μετά την άλωση παντρεύτηκε το Βονιφάτιο το Μομφερατικό και εξακολουθούσε να ορίζει την «περιουσία της»¹⁸⁸. Εντύπωση, επίσης προκαλεί το γεγονός ότι το περιεχόμενο της *Partitio Romaniae* παρουσιάζει ομοιότητα με το χρυσόβουλλο του Αλεξίου του Γ', καθώς συναντούμε τις τρεις κύριες θεσσαλικές περιφέρειες, με τη διαφορά όμως ότι μαθαίνουμε επιπλέον πως επτά επισκέψεις ανήκαν στην περιουσία της αυτοκράτειρας· και η Βέσαινα ήταν μία από αυτές, κάτι που σημαίνει ότι ενδεχομένως θα έχαιρε και της ανάλογης προστασίας και προσοχής. Η αναφορά της Βεσαίνης φανερώνει επίσης ότι στο γύρισμα του 13^{ου} αιώνα ήταν ακόμη το ίδιο κρατερή με τη δεκαετία του 1190, όταν δηλαδή ο Βενιαμίν από την Τουδέλη ταξίδεψε από τον Αλμυρό προς τη Θεσσαλονίκη και πέρασε από την περιοχή¹⁸⁹. Όπως ο Jacoby υπογραμμίζει, η Λατινική κατάκτηση συνέβαλε στην κατάργηση του συγκεντρωτικού αυτοκρατορικού συστήματος ελέγχου της παραγωγής και της διαχείρισης του μεταξιού, λόγω του κατακερματισμού των επαρχιών που εμπόδιζε τη διατήρησή του. Επιπλέον, κάνει γνωστό ότι οι Λατίνοι ήδη από τα μέσα του 12^{ου} αιώνα δεν περιορίστηκαν στην αγοραπωλησία του μεταξιού, αλλά επεκτάθηκαν στην παραγωγή του στην Ιταλία. Για το σκοπό αυτό εγκατέστησαν τεχνίτες από τις περιοχές που ήλεγχαν στη Βενετία¹⁹⁰. Γεγονός όμως είναι ότι τα μεταξωτά υφάσματα που παρήγαν τα αυτοκρατορικά εργαστήρια ποιοτικά ήταν ανώτερα των ιδιωτικών, ακόμα και αν τα πρώτα είχαν τη

¹⁸⁶ Jacoby 1993 [2001]β, 149.

¹⁸⁷ Για τις επισκέψεις του Ισαακίου Β', πρβλ. Γερολυμάτου 2008, 156. Ο Αλέξιος ο Δ' συγκυβέρνησε με τον πατέρα του το μικρό διάστημα 1203- 1204 (Mango 1988, 332- 333).

¹⁸⁸ Nicol 1974, 35- 39, Αγραφιώτης 1986, 48, υποσημείωση 13 και Magdalino 1991, 42. Ο Κορδάτος (1960, 165) αναφέρει ότι «ο αρχηγός των σταυροφόρων πήρε την περιοχή της Λάρισας, την επαρχία Βλαχίας μαζί με τις μεγάλες ιδιωτικές ιδιοκτησίες και τα μοναστηριακά κτήματα α και αγροκτήματα που εξουσίαζε πριν η αυτοκράτειρα Ευφροσύνη, δηλ. τα Βεσενά (Βέσαινα), τα Φάρσαλα, το Δομοκό, τη Ραβέννικα, τον κάτω και άνω Αλμυρό, τη Δημητριάδα και το Βελεστίνο. Τα απέραντα αυτά φέουδα της Ευφροσύνης Δούκαινας, γυναίκας του Αλέξιου Γ' του Άγγελου, τα είχε παραχωρήσει σε φεουδάρχες (π.χ. την περιοχή της Δημητριάδας στον Κ. Μαλιασσηνό ή Μελισσηνό)».

¹⁸⁹ Γιαννόπουλος 1894ε, 915, Ζακυθηνός 1951, 182, 192, Αβραμέα 1974, 156- 157, Τσοποτός ²1974, 14, Αγραφιώτης 1986, 18, Koder, Hild 1987, 34, Magdalino 1991, 42 και Οικονόμου 2008, 121.

¹⁹⁰ Jacoby 1993 [2001]β, 68. Ο Jacoby υπενθυμίζει ότι ήδη το 1147 ο βασιλιάς της Σικελίας Ρογήρος ο Β' μετά την κατάληψη της Θήβας και της Κορίνθου πήρε μαζί του επιστρέφοντας ανθρώπους που γνώριζαν την επεξεργασία του μεταξιού (1991- 1992 [1997], 462).

μορφή μικρής επαρχιακής βιοτεχνίας, ανάλογες με αυτές που πρέπει να φανταστούμε ότι λειτουργούσαν στη Βεσαΐνη¹⁹¹.

Πάντως με την Δ΄ Σταυροφορία και την αναστάτωση των ελληνικών χωρών τονώθηκε η κίνηση των επαρχιών, καθώς ενισχύθηκαν οι δυνατοί, ευνοήθηκε η διοικητική αποκέντρωση και αναζωογονήθηκαν οι κοινοτικοί θεσμοί, σύμφωνα με τον Απόστολο Βακαλόπουλο¹⁹². Παρ' όλα αυτά, σε εκκλησιαστικό επίπεδο μετά την κατάληψη της Θεσσαλίας από τους Λατίνους και την εγκατάσταση καθολικού αρχιεπισκόπου¹⁹³ στη Λάρισα από τον πάπα Ιννοκέντιο τον Γ', άλλαξαν τα δεδομένα. Ο καθολικός αρχιεπίσκοπος κληρονόμησε τα προνόμια, τα δικαιώματα και τα κτήματα του ορθοδόξου, όμως τα ονόματα στη λατινική καταγραφή είναι φθαρμένα και έτσι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τα ονόματα των εδρών των επισκοπών¹⁹⁴. Οι πηγές που διαθέτουμε δεν αναφέρουν ποτέ ακριβώς ανέλαβε Λατίνος αρχιεπίσκοπος την επαρχία της Λάρισας¹⁹⁵. Η πρώτη σαφής αναφορά προέρχεται από μία επιστολή γραμμένη στις 10 Ιουλίου του 1208, με την οποία ο πάπας Ιννοκέντιος επικυρώνει τις κτήσεις που κατείχε η μητρόπολη της Λάρισας από τα Βυζαντινά χρόνια¹⁹⁶. Μόλις τέσσερις μέρες αργότερα ο πάπας ζητά τη συμβουλή του για τη θέση κατάταξης της επαρχίας στην ιεραρχία¹⁹⁷. Οι δύο αυτές επιστολές μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο αρχιεπίσκοπος χειροτονήθηκε πριν από τον Ιούλιο του 1208, χωρίς να μπορούμε να πούμε σίγουρα αν ήταν ο πρώτος ή αν υπήρχε κάποιος προκάτοχος¹⁹⁸. Γνωρίζουμε όμως ότι, επειδή ήρθε σε σύγκρουση με τον τοπικό άρχοντα Γουλιέλμο di Larsa¹⁹⁹, ζήτησε άδεια για μεταφορά της έδρας του στα Φάρασαλα²⁰⁰. Συμπεραίνουμε ότι αν και η Λατινική Εκκλησία προσπάθησε να ιδρυθεί σε στέρεες βάσεις για να πετύχει μακροβιότητα, τα ποικίλα προβλήματα και κυρίως η εχθρότητα των γηγενών στέκονταν εμπόδιο²⁰¹.

¹⁹¹ Jacoby 1991- 1992 [1997], 498.

¹⁹² Βακαλόπουλος 1974, 91.

¹⁹³ Γιαλούρη 2008, 492, Ντάμπλιας 2008, 479 σημείωση 25: οι Λατίνοι έχουν το βαθμό του αρχιεπισκόπου αντί του μητροπολίτη.

¹⁹⁴ Γεωργιάδης 1880, 124 και Ντάμπλιας 2008, 475.

¹⁹⁵ Ντάμπλιας 2008, 476.

¹⁹⁶ *PL*, τ.215, στήλη 1435, αρ.122 και Ντάμπλιας 2008, 476.

¹⁹⁷ *PL*, τ.215, στήλη 1433, αρ.114 και Ντάμπλιας 2008, 476.

¹⁹⁸ Ντάμπλιας 2008, 476.

¹⁹⁹ Ντάμπλιας 2008, 476: ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός άφησε στο βαρόνο Γουλιέλμο di Larsa τη διοίκηση της πόλης και των περιχώρων της.

²⁰⁰ *PL*, τ.215, στήλη 1471, αρ.140 και Ντάμπλιας 2008, 476.

²⁰¹ Ντάμπλιας 2008, 477.

Μετά το θάνατο του Βονιφάτιου του Μομφερατικού, ο Λατίνος αυτοκράτορας Ερρίκος, παραχώρησε στη σύζυγό του περιοχές της Θεσσαλίας, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η Βέσαινα. Στη σχετική επικύρωση του πάπα Ιννοκέντιου του Γ' το 1210 αναφέρονται ανάμεσα στις πόλεις η Δημητριάδα, το Αρχοντοχώρι, οι δύο Αλμυροί και η Βέσαινα²⁰². Ο Αγραφιώτης συμπληρώνει σε σχόλιο κάτω από το λήμμα του Hild μία επιπλέον πηγή που διαθέτουμε για την επισκοπή και χρονολογείται στις αρχές του 13^{ου} αιώνα (ίσως τον Ιούνιο – Ιούλιο του 1222). Πρόκειται για την επιστολή του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου προς τον Λαρίσης Καλοσπίτη, ο οποίος χαρακτηρίζει την περιοχή «*εὐνδρον χωρίον καὶ πᾶσι βρῦον τοῖς ἀγαθοῖς*²⁰³». Το Φεβρουάριο του 1222 διαδόθηκε ότι πέθανε, ενώ η αλήθεια ήταν ότι είχε αρρωστήσει και μετέβη στη Βέσαινα, για να αναρρώσει εξαιτίας του ήπιου κλίματος²⁰⁴.

Στην *Ἐκθεσι τοῦ Βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ γέροντος* η μητρόπολη της Λάρισας υποβιβάζεται ἔξι θέσεις («*τάξις τεσσαρακοστή πρώτη*»), γεγονός που συμφωνεί με τα στοιχεία που παραδίδει η *Notitia* 17²⁰⁵. Το βασικό πρόβλημα με αυτή την πηγή είναι η χρονολόγησή της, καθώς κατονομάζει ένα αυτοκράτορα, τον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο, αλλά το κείμενο δεν είναι το αυθεντικό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι ένα προϊόν φαντασίας²⁰⁶. Η περίοδος που καλύπτει περιορίζεται χρονικά από την καταληκτική ημερομηνία του 1323 – ένα *terminus ante quem* – οπότε πρέπει να δεχτούμε ότι παρουσιάζει μια κατάσταση που διαμορφώθηκε στη στροφή του 14^{ου} αιώνα ή λίγο πιο πριν.

Ο υποβιβασμός της μητρόπολης πρέπει να αντανακλά μία γενικότερη ύφεση στην πλειοψηφία των επισκοπών που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του Λαρίσης, άρα ίσως και της Βεσαίνης. Αν προσπαθήσουμε να αναζητήσουμε τους λόγους που οδήγησαν σε αυτή την κατάσταση, ένα συνοδικό έγγραφο του Σεπτεμβρίου του 1371 μπορεί να μας προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες. Πρόκειται για ένα σιγίλλιο με το οποίο ο

²⁰² Ζακυθηνός 1948, 47, Nicol 1974, 35- 39, Κορδάτος 1960, 166, Koder Hild 1987, 34 και 18 και Magdalino 1991, 42: μετά το θάνατο του Βονιφάτιου το 1207 και μέχρι το 1210 η περιοχή επανήλθε στη Μαρία από κοινού με το γιο τους, Δημήτριο και δύο χρόνια μετά περιήλθε στην κατοχή του Μιχαήλ της Ηπείρου. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η περιοχή άλλαξε μέσα σε λίγα χρόνια αρκετούς ιδιοκτήτες.

²⁰³ Με το σχόλιο αυτό επιβεβαιώνεται η καταλληλότητα του νερού της περιοχής, που όπως προαναφέραμε (σημείωση 20) είναι σημαντικός παράγοντας στην παραγωγή του μεταξιδιού. Ο Γεωργιάδης (1880, 160-161) τονίζει ότι «*κατὰ τὸν 11^{ον} – 12^{ον} αἰῶνα αἱ μοναὶ κεῖνται ἐντὸς τερπινοτάτης φύσεως· πηγαὶ διαυγῶν καὶ εὐχύμων ὑδάτων, ἄλση πυκνὰ καὶ κατάσκια, ὀρίζων εὐρύς καὶ μαγευτικός, θέσις ὄχυρὰ*».

²⁰⁴ Bees 1971- 1976, 144, 230, Αγραφιώτης 1986, 18, Koder, Hild 1987, 34 και Οικονόμου 2008, 121.

²⁰⁵ Ράλλης, Ποτλής 1855 [1992], 490, 492 και Darrouzès 1981, 396.

²⁰⁶ Darrouzès 1981, 179, 182- 184.

πατριάρχης Φιλόθεος, σε απάντηση αιτήματος του μητροπολίτη Λαρίσης, του παραχώρησε την άδεια «διενεργεῖν ἀκωλύτως τὰ ἀρχιερατικά» στις επισκοπές που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του²⁰⁷. Ο πατριάρχης, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα του αιτήματος, ενέκρινε την «ἀπόλυσιν συγιλλιώδους γράμματος, ὡς ἂν πᾶσαι αἱ ὑπὸ τὴν ἀγιωτάτην τῆς Λαρίσης μητρόπολιν ἐπισκοπαί, ἢ Δημητριάς, τὸ Φάρσαλον, ἢ Θανμακός, τὸ Ζητούνιον, ἢ Ἐζερ, τὸ Λοιδορίκιον, ἢ Μουντινίτζα, ἢ Σταμή, ἢ Τρίκη, ἢ Δομένικος, ἢ Κατρία, τὸ Γαρδίκιον, ἢ Περιστερά, τὸ Ραδοβίσδιον, ἢ Πατζουνά καὶ ἢ Βέσαινα ὧσιν ἅπασαι ὑποτεταγμέναι τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ τῆς Λαρίσης, καθὼς καὶ ἀπ' ἀρχῆς ἦσαν²⁰⁸». Ο λόγος για τον οποίο ο μητροπολίτης ζήτησε την επίσημη αναγνώριση των υπαγομένων σε αυτόν εδρών είναι το γεγονός ότι «ἀρτίως διὰ τὰς πλείους ὑπὸ βαρβάρους τελεῖν καὶ ἀλλοφύλοις ἔθνεσι καὶ πολὺν χρόνον ἔχειν δίχα τῆς δεούσης ἀρχιερατικῆς ἐπισκέψεως εἰς τοσοῦτον κατέστη τὸ κατ' αὐτάς, ὥστε καὶ ἀγνοεῖν τοὺς εὕρισκομένους ἐκεῖ, εἴ γε καὶ ἐτέλουν ὄλως ὑπὸ τὸν τῆς μητροπόλεως Λαρίσης θρόνον²⁰⁹». Αβίαστα προκύπτει το παρακάτω ερώτημα: τι προηγήθηκε και ο μητροπολίτης «ἔχειν πολὺν χρόνον δίχα τῆς δεούσης ἀρχιερατικῆς ἐπισκέψεως»; Ποια γεγονότα υπαινίσσεται η πηγή; Το σημείο αυτό χρήζει περαιτέρω ανάλυσης.

Μπορούμε με σχετική ασφάλεια να αναγάγουμε την αρχή της αναταραχής στη Λατινοκρατία, κατά τη διάρκεια της οποίας τοποθετήθηκε Λατίνος επίσκοπος με έδρα τη Λάρισσα²¹⁰. Ο Λατινικός κλήρος εκβίαζε τον πληθυσμό, για να αλλάξει το δόγμα του και να μνημονεύει τον Πάπα στα δίπτυχα της θείας λειτουργίας. Οι Λατίνοι επίσκοποι με την έγκριση του καρδινάλιου Πελαγίου έκαιγαν τις εκκλησίες και τα μοναστήρια, φυλάκιζαν και εξόριζαν. Από τη συμπεριφορά αυτή οι Λατίνοι άρχοντες αναγκάστηκαν στις 2 Μαΐου του 1210 να φέρουν το θέμα προς επίλυση στη Σύνοδο της Ραβέννας, αλλά παρά τις αποφάσεις δεν υπήρξε καμία αλλαγή²¹¹. Έτσι, το 1222 που επέστρεψαν οι Μαλιασσηνοί θεωρήθηκαν ως οι πραγματικοί απελευθερωτές. Γύρω στα 1300 οι Καταλανοί, που αρχικά είχαν έρθει ως μισθοφόροι του Ανδρόνικου του Γ' από την Ισπανία, κατέληξαν να κάνουν επιδρομές στη Θεσσαλία και τελικά δέκα χρόνια μετά

²⁰⁷ Miklosich, Muller 1860, 587- 588.

²⁰⁸ Στο ίδιο, 587- 588.

²⁰⁹ Στο ίδιο, 587- 588.

²¹⁰ Αβραμέα 1974, 186: «ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία ὑπὸ τὴν μητρόπολι Λαρίσης τάσσεται ὁμοῦ μετὰ τοῦ λοιποῦ Ἰλλυρικοῦ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ πάπα τῆς Ρώμης».

²¹¹ Γιαννόπουλος 1894ε, 916 και Κορδάτος 1960, 167.

κατέλαβαν τη Λαμία, το Δομοκό, τον Αλμυρό και τη Δημητριάδα²¹². Μία επιπλέον απόδειξη της αστάθειας στα χρόνια μετά το 1318 είναι το ότι ο μητροπολίτης Λάρισας Κυπριανός είχε μεταφέρει την έδρα του στην επισκοπή Χαρμαίνης και στη συνέχεια στα Τρίκαλα, γιατί η Λάρισα ήταν μία επισφαλής, έρημη και μάλιστα ανοχύρωτη πόλη²¹³. Στην πόλη των Τρικάλων βρήκε ένα ασφαλές καταφύγιο, επωφελούμενος του κενού του επισκοπικού θρόνου, όπως έκανε και ο διάδοχός του, Αντώνιος²¹⁴. Από το 1318 οι Άλβανοί λεηλατούσαν την ύπαιθρο σε σημείο που ο Ελληνικός πληθυσμός και οι Καταλανοί αναγκάστηκαν να μετατοπιστούν στα κάστρα, ενώ μέχρι τα χρόνια του Καντακουζηνού είχαν αποβεί ένας σημαντικός παράγοντας στην περιοχή²¹⁵. Επιπλέον, στο α' μισό του 14^{ου} αιώνα ήταν ιδιαίτερα αισθητή η παρουσία των Βενετών στα παράλια της Θεσσαλίας και κυρίως στο λιμάνι του Πτελεού, που το κατείχαν μόνιμα και το χρησιμοποιούσαν ως βάση για τις εμπορικές τους δραστηριότητες, αφαιρώντας έσοδα από τους Βυζαντινούς²¹⁶. Τριάντα χρόνια αργότερα, το Νοέμβριο του 1348, άρχισε η περίοδος της οκτάχρονης Σερβοκρατίας στη Θεσσαλία υπό τον κράλη Στέφανο Δουσάν²¹⁷. Για άλλη μια φορά, μέρος του πληθυσμού είτε στράφηκε προς τα παράλια είτε έφυγε με κατεύθυνση το νότο εξαιτίας της μεγάλης αναταραχής που προκλήθηκε,

²¹² Κορδάτος 1960, 170- 171. Ο Γεωργιάδης (1880, 134) αναφέρει ότι η εταιρεία των Καταλανών ήρθε μετά από πρόσκληση του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου το 1309 ως επικουρικές δυνάμεις για τις Ασιατικές επαρχίες που την περίοδο εκείνη λυμαινόταν από τους Τούρκους. Ο Δούσμανης συμπληρώνει ότι, επειδή ο αυτοκράτορας άλλαξε γνώμη, εκείνοι στο πλευρό των Τούρκων εισέβαλαν στο Βυζάντιο (1925, 206).

²¹³ Γιαλούρη 2008, 492.

²¹⁴ Σε συνοδικό γράμμα ο πατριάρχης Ιωάννης ο Η' ο Γλυκεύς επέτρεψε στο μητροπολίτη Λαρίσης να εγκατασταθεί στην επισκοπή Χαρμαίνης, η οποία την περίοδο εκείνη «έν στερήσει εύρισκομένην αρχιερέως γνωσίου», μέχρι να αποκατασταθεί η τάξη στην έδρα του (Miklosich Muller 1860, 79), γιατί η Λάρισα ήταν άδεια και εγκαταλειμμένη και η εκκλησία του Αγίου Αχιλλείου χρησιμοποιούταν ως άντρο ληστών (Kiel 2002, 230). Ο Γουλούλης υποστηρίζει ότι την εποχή του μητροπολίτη Κυπριανού είχε επικρατήσει στη Λάρισα ένα επαναστατικό κίνημα ανάλογο των Ζηλωτών που αναστάτωσε την πόλη και που καθιστούσε αδύνατη τη διαμονή του μητροπολίτη στην έδρα του και για το λόγο αυτό είχε αυτοεξοριστεί τρόπον τινά στα Τρίκαλα (1991, 30- 34, Οικονόμου 2008, 87 και Magdalino 1991, 44). Ο Στεργιούλης πληροφορεί ότι ο Κυπριανός αρχικά εγκαταστάθηκε στα Χάρμαινα και στη συνέχεια στα Τρίκαλα. Στις αρχές του 1333 ο Αντώνιος, που τον διαδέχτηκε, εγκαταστάθηκε στα Τρίκαλα (2009, 9- 10).

²¹⁵ Δούσμανης 1925, 206- 207, Βακαλόπουλος 1974, 27, Ferjančić 2008, 305- 311: ο Καντακουζηνός έστειλε στη Θεσσαλία τον ανιψιό του Ιωάννη Άγγελο ως κυβερνήτη, ο οποίος στρατολόγησε τους Άλβανούς και τους ενσωμάτωσε στο βυζαντινό δυναμικό της περιοχής, για να ελεγχθεί η δράση τους. Ο στρατός αυτός αποτελούσε μία σημαντική εφεδρεία και οι Άλβανοί στρατιώτες αναφέρονταν ισοτίμα με τους Έλληνες. Όταν μετά το θάνατο του Ιωάννη Άγγελου ο Στέφανος Δουσάν εισέβαλε στην περιοχή, οι Άλβανοί άλλαξαν στρατόπεδο και, ως ανταμοιβή, τους μοιράστηκαν τα κτήματα που εγκατέλειψαν οι Έλληνες.

²¹⁶ Νεράντζη - Βαρμάζη 1997, 98. Οι ανασκαφές σε Πτελεό και Αλμυρό αποδεικνύουν ότι τα λιμάνια του Παγασητικού κόλπου περνούσαν περίοδο άνθισης στα υστεροβυζαντινά χρόνια.

²¹⁷ Δούσμανης 1925, 207: ο Δουσάν αυτοονομάστηκε Δεσπότης της Άρτας και Κόμης της Μεγαλοβλαχίας.

ενώ οι επίσκοποι εκδιώχθηκαν από τις έδρες τους²¹⁸. Μία μεγάλη τάξη αρχόντων διατήρησε τα προνόμια που είχε αποκτήσει επί Λατινοκρατίας, όπως οι οικογένειες των Μαλιασσηνών, των Γαβριηλόπουλων και των Στρατηγόπουλων²¹⁹. Στο τρίτο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα οι περιοχές που κατέλαβε ο Σέρβος κράλης υπήχθησαν στον αρχιεπίσκοπο Ιπεκίου και Σερβίας²²⁰. Μάλιστα, η κίνησή του αυτή οδήγησε σε σχίσμα²²¹. Με τον ερχομό του Συμεών Ούρεση στα Τρίκαλα κάπως άλλαξε η κατάσταση και από τον Αύγουστο του 1359 έως το 1371, που απεβίωσε, κυβέρνησε ένα ιδιότυπο ελληνοσερβικό κράτος με έδρα τα Τρίκαλα²²². Στο διάστημα αυτό δεν τοποθετήθηκε άλλος μητροπολίτης και η επαρχία ήταν χωρίς ποιμένα²²³. Οι σχέσεις των εκκλησιών αποκαταστάθηκαν το Μάιο του 1371 ύστερα από τη συγκατάθεση του κράλη Ιωάννη Ούγλεση και την απόδοση σιγγλιώδους γράμματος του πατριάρχη Φιλοθέου. Οι δύο αρχηγοί συναποφάσισαν και συνυπέγραψαν την επιστροφή στην προτεραιότητα κατάσταση και τον αφορισμό όσων ανεξαρτήτου ιδιότητος «*τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ διαστήσαντες καὶ σχίσαντες καὶ τὰ μέλη αὐτῆς ἀποστήσαντες τῆς κεφαλῆς*²²⁴».

²¹⁸ Γουλούλης 1991, 45 και Στεργιούλης 2009, 9-10. Ο Αντώνιος μετά από πολλές περιπέτειες κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη και έμεινε εκεί έως ότου ο γιος του Δεσπότη της Ηπείρου, Νικηφόρος Δούκας, απελευθέρωσε τη Θεσσαλία.

²¹⁹ Βακαλόπουλος 1974, 200- 202.

²²⁰ Το 1355 (δηλαδή μετά το θάνατο του κράλη) η διοίκηση της Θεσσαλίας πέρασε στο Δεσπότη της Ηπείρου, Νικηφόρο Β' Άγγελο, ο οποίος προσπάθησε να εδραιώσει την κυριαρχία του εκεί.

²²¹ Οι Σέρβοι σεβάστηκαν την ιδιωτική και εκκλησιαστική ιδιοκτησία στη Θεσσαλία, όπως προκύπτει από τα χρυσόβουλλα και τα υπόλοιπα δημόσια έγγραφα του Στέφανου Δουσάν και του αδερφού του Ούρεση, από τα οποία συμπεραίνουμε ότι οι Θεσσαλοί άρχοντες συνέχισαν να απολαμβάνουν τα προνόμια που απέρρεαν από την κατοχή των κτημάτων τους. Οι άρχοντες αυτοί δεν είχαν μόνο πολιτική δύναμη, αλλά και πλούτο που πήγαιζε από τη γαιοκτησία. Από τις σωζόμενες πηγές μπορεί κάποιος να συμπεράνει ότι το ίδιο διάστημα η εκκλησιαστική ιδιοκτησία στη Θεσσαλία ήταν πολύ μεγάλη, με συνέπεια να περιορίζεται ο αριθμός των μικροϊδιοκτητών και να μειώνεται η έκταση των κτημάτων τους, γεγονός που προκαλούσε αναταραχές και αντιδράσεις (Βακαλόπουλος 1974, 102, 200- 201). Ανάμεσα στις κυριότερες κτήσεις των μονών που αναφέρονται ενδεικτικά από τον Τσοποτό συγκαταλέγεται στην επαρχία Αγίας η Δέσιανη (Αετόλοφος), το όνομα της οποίας ο μελετητής το αποδίδει στην ομώνυμη εκκλησία που ίδρυσαν οι Σέρβοι στην περιοχή αποδίδοντας τιμή στη Dečani του κράλη στο Ιπέκιο. Αν η υπόθεση ισχύει, πρέπει να δεχτούμε ότι η περιοχή του χωριού αφιερώθηκε από τους Σέρβους στη μονή, γεγονός σήνηθες. Στο σημείο αυτό όμως, ο Τσοποτός εκφράζει την επιφύλαξή του, γιατί όπως δηλώνει «*ἐκτὸς ἀπὸ αὐτῆ τῆ σύμπτωση τοῦ ὀνόματος (Δέσιανη = Βεσαΐνη) καὶ τῆς μέχρι σήμερα διάσωσης τῆς μικρῆς ἐκκλησίας στὸ χωριὸ (δηλαδή στον Αετόλοφο) με τὸν βυζαντινὸν διάκοσμον*» δεν έχουμε καμία άλλη μαρτυρία που να ενισχύει την παραπάνω υπόθεση (Τσοποτός ²1974, 21- 22 και 27).

²²² Γουλούλης 1991, 49.

²²³ Γουλούλης 1991, 49.

²²⁴ Miklosich, Muller 1860, 553- 555.

Τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνουν ότι προηγήθηκε ένα διάστημα²²⁵ που άλλαξε τις ισορροπίες στην ευρύτερη περιοχή σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο ορθόδοξος επίσκοπος μετά την ενθρόνισή του να χρειαζόταν ένα επίσημο έγγραφο του πατριαρχείου που να επιβεβαιώνει τα όρια της δικαιοδοσίας του και τα δικαιώματά του. Έτσι, θα μπορούσε «*πάντα διενεργεῖν κατὰ τῶν ἱερῶν κανόνων*» στους οικισμούς της δικαιοδοσίας του. Αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι η ύπαρξη της επισκοπής Βεσαίνης, η οποία φυσικά στο διάστημα αυτό ακολούθησε την τύχη της Θεσσαλίας και θα πρέπει να φανταστούμε ότι, λόγω των δυσχερειών σε όλους τους τομείς, άρχισε να παρακμάζει.

Εξετάζοντας τους λόγους που συντέλεσαν στη σταδιακή παρακμή της Βεσαίνης στη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι αιτία ήταν ο συνδυασμός αρκετών και διαδοχικών δεινών – που σίγουρα δεν ήταν κάποια «μεμονωμένα» περιστατικά. Επιδρομές, λεηλασίες και πόλεμοι, επαχθείς φόροι και αλλαγές σε διοικητικό επίπεδο, ξηρασίες, πλημμύρες και λιγοστές ή προβληματικές σοδειές, επιδημίες και θανατικά συμπληρώνουν τον κατάλογο²²⁶. Κατά τη διάρκεια της ηουχαστικής έριδας, αλλά και του ανταγωνισμού μεταξύ του Καντακουζηνού και του Αποκαύκου η αγροτική κοινωνία της Θεσσαλίας σύμφωνα με το Βακαλόπουλο σχεδόν καταστράφηκε, γιατί λόγω της αστάθειας στράφηκε στα κάστρα, στις οχυρωμένες πόλεις ή στα ορεινά για προστασία²²⁷. Παράλληλα, την περίοδο αυτή η αστική τάξη που διαμορφώθηκε από το εμπόριο με την Ιταλία επιθυμούσε μερίδιο στα κοινά και ο ανταγωνισμός του Καντακουζηνού με τον Απόκαυκο τους παρείχε την ευκαιρία που δεν έπρεπε να χάσουν²²⁸.

²²⁵ Γεωργιάδης 1880, 122- 138, Nicol 1991, 21, 42- 44, 111, Κορδάτος 1960, 165- 175 και Βακαλόπουλος 1974, 27- 208.

²²⁶ Γεωργιάδης 1880, 134- 138, Δούσμανης 1925, 205 (επιδημία πανώλης στη Δημητριάδα το 1278), Κορδάτος 1960, 166- 178, Σμπυράκη – Καλαντζή 1990, 85- 86, Magdalino 1991, 38, Nicol 1991, 111, Σιμόπουλος ^s1994, 125, 151, 189- 190, 238, 452 και Οικονόμου 2008, 82- 101.

²²⁷ Νεράντζη – Βαρμάζη 1997, 100: τα φρούρια δεν ήταν πάντα καλά εφοδιασμένα ή επανδρωμένα. Οι πόλεις ήταν ασφυκτικά περιορισμένες *intra muris* και για το λόγο αυτό συχνά εκδηλώνονταν πυρκαγιές.

²²⁸ Βακαλόπουλος 1974, 109.

Μετά την οθωμανική κατάκτηση

Στα 1393, που έκαναν την πρώτη εμφάνιση οι Οθωμανοί στην περιοχή με αρχηγό το Βαγιαζήτ, μεγάλο τμήμα της ανατολικής Θεσσαλίας ανήκε στην Εταιρεία των Καταλανών, ενώ οι εκτάσεις του Κισσάβου και του Πηλίου ήταν κατακερματισμένες: άλλες σε φέουδα, που ανήκαν σε άρχοντες, άλλες στο Βυζαντινό δημόσιο ή σε ξένους κατακτητές και άλλες ήταν μοναστηριακές κτήσεις (βακούφικα)²²⁹. Ήδη όμως από το 1325 η θεσσαλική γη ήταν κατεστραμμένη από τους προηγούμενους εισβολείς και σχεδόν άδεια από κατοίκους²³⁰. Η ευρύτερη περιοχή της Αγιάς χωρίστηκε από τους Οθωμανούς στο ναχιγιέ της Κασρίτσας (σημερινό Καστρί) και στο ναχιγιέ του Πλαταμώνα, τα οποία ελέγχονταν από τον καζά της Λάρισας²³¹. Όσον αφορά στη γαιοκτησία, πρέπει μάλλον να δεχτούμε την υπόθεση ότι περίπου τα πρώτα εκατό χρόνια της Τουρκοκρατίας συνεχίστηκε το ίδιο καθεστώς στην περιοχή, με τη διαφορά ότι τα κτήματα «άλλαξαν χέρια»: στη θέση των Βυζαντινών ή των ξένων αρχόντων εμφανίστηκαν οι πλούσιοι Οθωμανοί και οι δημόσιες γαίες έγιναν χάσια.

Όπως ισχυρίζονται ο Νικόλαος Γεωργιάδης και ο Κορδάτος, τουλάχιστον κατά τους πρώτους χρόνους της Τουρκικής κατάκτησης δεν προκλήθηκαν καταστροφές²³², για το λόγο ότι οι περισσότεροι από τους φεουδάρχες, τους μοναχούς και τους ιερείς διαφωνούσαν με την ένωση των δύο Εκκλησιών και γι' αυτό δεν έφεραν ιδιαίτερη αντίσταση και δεν υπήρξαν αντίποινα²³³. Παράλληλα, η βαριά φορολογία και οι καταπιέσεις είχαν εξαθλιώσει τους ελεύθερους γεωργούς και τους δουλοπάροικους, προλειπώντας με τον τρόπο αυτό το έδαφος για την τουρκική κατάκτηση²³⁴. Όμοια οι Οθωμανοί δεν πείραζαν όσα κτήματα στο Πήλιο και στον Κισσαβο ήταν βακούφικα. Παρόλα αυτά, ο Ιωσήφ Βρυέννιος μαρτυρεί ότι οι χριστιανικοί πληθυσμοί ελαττώθηκαν και η οικονομία των εκκλησιαστικών επαρχιών μαράζωσε στις αρχές του 15^{ου} αιώνα²³⁵.

²²⁹ Γεωργιάδης 1880, 134- 141, Δούσμανης 1925, 210, Κορδάτος 1960, 167- 180 και διεξοδικά Nicol 1991, 111- 219 (όπου η τύχη της Θεσσαλίας συνυφασμένη με αυτή του Δεσποτάτου της Ηπείρου).

²³⁰ Kiel 2002, 231.

²³¹ Δρόσος 2008, 583.

²³² Μετά το 1425 οριστικοποιήθηκε η κατάκτηση της παράλιας ζώνης της Θεσσαλίας έως και της Λαμίας με τα περίχωρά της από τους Οθωμανούς (Βακαλόπουλος 1974, 234).

²³³ Γεωργιάδης 1880, 141 και Κορδάτος 1960, 182.

²³⁴ Βακαλόπουλος 1974, 277.

²³⁵ Είναι ενδεικτικά τα παραδείγματα: στην εποχή του Βρυεννίου σχεδόν κάθε επαρχία είχε μόλις δύο ή τρεις φτωχές πόλεις ανά επαρχία, κάθε μητρόπολη είχε μόλις είκοσι χωριά στην περιφέρειά της και τέλος ένα πικνοκατοικημένο χωριό είχε μόλις δέκα οικογένειες και μάλιστα ήταν πάρα πολύ φτωχές. Αντίθετα, η προϊούσα κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική: πεντακόσια χρόνια πριν, σχεδόν κάθε επαρχία είχε εκατό πόλεις και μάλιστα πλούσιες, κάθε μητρόπολη πριν από τριακόσια χρόνια, είχε χίλια χωριά και διακόσια χρόνια πριν, κάθε

Οι πληροφορίες που έχουμε εμπλουτίζονται από το περιεχόμενο των δελτίων απογραφής των Οθωμανών. Στην απογραφή του πληθυσμού (ταχρίρ²³⁶) που διέταξε ο Μουράτ ο Β΄ στα 1423 - 1425, καταγράφηκαν μόλις τέσσερα αμιγώς χριστιανικά χωριά στην περιοχή της Καστρίτσας: η Αγιά, το Βαθύρρεμα, η Δέσιανη και η Καστρίτσα²³⁷. Αυτό το έγγραφο φαίνεται ότι σώζει την πρώτη μνεία του Βαθυρρέματος. Ωστόσο, διαθέτουμε τη μεταφρασμένη εκδοχή του πρωτοτύπου κειμένου στην οποία δεν αναφέρεται με ποια ονομασία παραδίδεται στο κατάστιχο ο οικισμός. Το «κενό» αυτό αναπληρώνει η επόμενη απογραφή. Στο κατάστιχο του 1454 - 1455, μέρος του οποίου δημοσίευσε ο Κώστας Σπανός²³⁸, ο Αετόλοφος καταγράφεται με διπλή ονομασία ως *Viseni* και ως *Büyük Göl*, δηλαδή Μεγάλη Λίμνη (φ. 213a)²³⁹ και το Βαθύρρεμα (φ. 213b) ως *Vasirima*²⁴⁰. Πιστεύουμε ότι τα κατάστιχα²⁴¹ επιτρέπουν την ταύτιση του Αετολόφου με τη Βεσαίνη, γιατί ως πηγή είναι πιο κοντά στην εποχή που έζησε ο πρωτοσπαθάριος Ευστάθιος. Επομένως, το Βαθύρρεμα ήταν ένας περίπου ίσος πληθυσμιακά οικισμός με τη Βεσαίνη, με παρόμοια χαρακτηριστικά και δυνατότητες, που ακολούθησε όμως τη δική του πορεία στα όρια της επισκοπής που ανήκε.

Σχετικά με την πληθυσμιακή σύνθεση των οικισμών ενδεικτικά σημειώνουμε ότι στην απογραφή του 1454 - 1455 η Αγιά είχε 115 οικογένειες (συνολικά επτακόσια άτομα), το Βαθύρρεμα 28, ο Αετόλοφος 27, το Μεγαλοβρυσσο 5 και η Μελίβοια 28²⁴². Από το ίδιο κατάστιχο μαθαίνουμε ότι όλη η σημερινή επαρχία της Αγιάς ήταν τιμάριο των αδερφών Ιμπραήμ και Γιουσοφ Ισαμπη, οι οποίοι εισέπραξαν από φόρους μόνο από την Αγιά, τον Αετόλοφο και το Βαθύρρεμα το ποσό των 13.289 άσπρων, ποσό που

χωριό είχε περισσότερες από εκατό πλούσιες οικογένειες. Βρυέννιος 1768, 217 και Βακαλόπουλος 1974, 268- 269.

²³⁶ Σύμφωνα με τον Kiel (2002, 226) τα οθωμανικά ταχρίρ εκτός από τα πληθυσμιακά στοιχεία (τις κεφαλές των οικογενειών και τους ανύπαντρους νέους) προσφέρουν με λεπτομέρεια την αγροτική παραγωγή κάθε χωριού, τους τόπους αλιείας, τις αλυκές, τις τοπικές αγορές με το εισόδημά τους, τους νερόμυλους, τα υλοτομεία, τα μοναστήρια και τις εκκλησίες που εκμεταλλεύονταν τη γη ή κάποια άλλη περιουσία.

²³⁷ Kiel 2002, 231 και Δρόσος 2008, 583.

²³⁸ Σπανός 2008, 679- 687.

²³⁹ Σπανός 2008, 679. Η ονομασία Μεγάλη Λίμνη οφείλεται πιθανότατα στους βάλτους της περιοχής.

²⁴⁰ Σπανός 2008, 681.

²⁴¹ Kiel 2006, 18: «στα τέλη των βυζαντινών χρόνων οι Βυζαντινοί μιμήθηκαν τις οθωμανικές διοικητικές πρακτικές και όχι αντίστροφα», επομένως δεν μπορεί να υποστηριχτεί σύμφωνα με τον καθηγητή ότι οι Οθωμανοί αντέγραψαν τα ονόματα των οικισμών από κάποιο βυζαντινό κατάστιχο.

²⁴² Kiel 2002, 236 και Δρόσος 2008, 583. Ο Σπανός δίνει άλλα στοιχεία: Αγιά 123 οικογένειες, εκ των οποίων οι 8 είχαν για αρχηγό μια χήρα · Αετόλοφος 29 οικογένειες, εκ των οποίων οι 2 με αρχηγό μια χήρα · Βαθύρρεμα 30 οικογένειες, εκ των οποίων οι 3 με αρχηγό μια χήρα.

μεγαλώνει αν συμπεριλάβουμε και τους φόρους των υπολοίπων χωριών²⁴³. Από τον κατάλογο των φόρων αντλούμε πληροφορίες για την παραγωγική δυναμική του Βαθύρρεματος. Συγκεκριμένα, οι κάτοικοι καλλιεργούσαν σιτάρι και κριθάρι (μάλιστα υπολογίστηκε η παραγωγή του σιταριού της χρονιάς σε 5,5 σημερινούς τόνους), βίκο, κουκιά, λινάρι, είχαν μπουστάνια και κηπευτικά, αμπέλια και κυψέλες, είχαν 76 πρόβατα και περίπου ισάριθμους χοίρους²⁴⁴ (κάθε τρία πρόβατα ο φόρος ήταν ένα άσπρο νόμισμα). Τέλος, πλήρωναν το «νυφιάτικο» και το «ισπέντσα», ένα φόρο μόνο για τους χριστιανούς γεωργούς²⁴⁵. Το Βαθύρρεμα ήταν τρίτο στην κατάταξη όσον αφορά την παραγωγή του σιταριού μετά την Αγιά και τον Αετόλοφο και πέμπτο στην εκτροφή προβάτων (πρώτη η Αγιά και έβδομος ο Αετόλοφος)²⁴⁶.

Δεν είναι τολμηρό να θεωρήσουμε ότι σταδιακά οι πληθυσμοί των πόλεων αραιώθηκαν και τα σπίτια εγκαταλείφθηκαν, όχι μόνο εξαιτίας της ύφεσης του εμπορίου και της εξάπλωσης των μεγάλων ιδιοκτησιών σε βάρος των μικρών, αλλά κυρίως λόγω των συχνών επιδρομών των Οθωμανών επί Μουράτ Α΄ και Βαγιαζήτ Α΄, καθώς και της ειρηνικότερης διείσδυσης μουσουλμανικών πληθυσμών ανά οικογένειες ή ανά μικρές ομάδες, οι οποίες αναζητούσαν νέους τόπους εγκατάστασης²⁴⁷. Τα παραπάνω άλλαξαν τα δεδομένα και το γεωγραφικό χάρτη των επαρχιών. Τα ονόματα των εγκαταλειφθέντων πόλεων με τον καιρό λησμονήθηκαν, κάποια διατηρήθηκαν και κάποια απέκτησαν νέα²⁴⁸. Παράλληλα με την ίδρυση χωριών που προορίζονταν για κατοίκηση από μουσουλμανικό πληθυσμό άρχισε η (επαν)ίδρυση χριστιανικών χωριών στα ορεινά και καθώς τα περισσότερα από αυτά απέκτησαν σλάβικα ονόματα πρέπει να υποθέσουμε, σύμφωνα με τον Machiel Kiel, ότι σηματοδοτούν τη θέση μεσαιωνικών προοθωμανικών οικισμών που είχαν εξαφανιστεί κατά το 14^ο αιώνα και οι νέοι άποικοι απλώς αναβίωσαν τα παλιά ονόματα που είχαν διατηρηθεί στη μνήμη²⁴⁹.

²⁴³ Σπανός 2008, 679- 681.

²⁴⁴ Εν πολλοίς συνειδητοποιούμε ότι οι ασχολίες των κατοίκων παρέμειναν ίδιες έως και την επίσκεψη του Leake (βλ. παραπάνω υποσημείωση 13).

²⁴⁵ Σπανός 2008, 681.

²⁴⁶ Σπανός 2008, 685.

²⁴⁷ Βακαλόπουλος 1974, 269.

²⁴⁸ Χατζημιχάλης 1974, 74 και Αγραφιώτης 1992, 156. Το Βαθύρρεμα ονομάστηκε *Büyükk - Köy* (Μπουγιούκ- κίοι), δηλαδή *Μεγαλόχωρι*.

²⁴⁹ Kiel 2002, 234 και Δρόσος 2008, 580- 581. Για παράδειγμα: Κουκουράβα (Αμυγδαλή), Σελίτσανη (Ανατολή), Νιβόλιανη (Μεγαλόβρυσος), Βουλγαρινή (Έλαφος). Σύμφωνα με το Χατζημιχάλη (1977, 75- 76) το Βαθύρρεμα είναι το μοναδικό χωριό με ελληνικό όνομα, γιατί

Ο Χατζημιχάλης μας δίνει μια πληροφορία που εκμαίευσε από εγγράμματους Οθωμανούς της Λάρισας για τον οικισμό του Βαθυρρέματος: «όταν ή Θεσσαλία κατεκτήθη υπό του Σουλτάν Βαγιαζήτ εν έτει 1396, ή κώμη αυτή άπετέλει πρωτεύουσαν δήμου» και κάθε Σάββατο πραγματοποιούταν η εβδομαδιαία αγορά²⁵⁰. Μάλλον από το χαρακτηρισμό «πρωτεύουσαν δήμου» προέρχεται η τούρκικη ονομασία *Μπουγιούκ-κιόι*, που δηλώνει σύμφωνα με τον Αγραφιώτη ότι ο οικισμός του Βαθυρρέματος ήταν «το Μεγάλο χωριό», η Χώρα, τόσο πριν (λόγω θέσεως, καλλιεργειών και εμπορικών δραστηριοτήτων των κατοίκων) όσο και μετά την Οθωμανική κατάκτηση και ότι η τούρκικη επωνυμία αντανakλά και αποδίδει τη διοικητική και την πληθυσμιακή υπεροχή του Βαθυρρέματος έναντι των υπολοίπων οικισμών της περιοχής²⁵¹.

Κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «Οθωμανικής Ειρήνης» (1450 - 1590) παρατηρείται ευμάθεια, η οποία εκφράζεται με την αύξηση του πληθυσμού σε όλη την επικράτεια. Συγκεκριμένα, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των καταστίχων του 1455 με του 1570 ο χριστιανικός πληθυσμός του ναχιγιέ της Καστριτίας αυξήθηκε έξι φορές (από 347 σε 2.139 νοικοκυριά), ποσοστό που ξεπερνούσε το μέσο όρο της γενικής Ευρωπαϊκής ανάπτυξης²⁵². Ταυτόχρονα οι μουσουλμάνοι έποικοι αυξήθηκαν από 300 σπίτια σε 813, δηλαδή λιγότερο από τρεις φορές²⁵³. Ο λόγος αυτής της δημογραφικής αύξησης δεν έρχεται μόνο ως απόρροια της ειρηνικής συμβίωσης των δύο λαών. Ο κατάλογος της Άγκυρας T.K.G.M.60 και το αντίγραφό του T.D.695 δείχνουν ότι μετά την απογραφή του 1521 και πριν από το 1539 - 1540 πολλά σημαντικά χωριά της περιοχής (Αγιά, Δέσιανη, Διαβατό, Καρίτσα, Αμπελάκια και μια «αλυσίδα» τούρκικων

κατά τις επιδρομές των Βουλγάρων του 6^{ου} αιώνα δεν είχε ακόμη συσταθεί, δεν επηρεάστηκε από τους Αλβανούς που είτε εγκαταστάθηκαν νοτιότερα (στη Δογάνη και τη Γρούβιανη), είτε συγχωνεύτηκαν ή εκδιώχτηκαν από τους κατοίκους και τέλος δεν εκτουρκεύτηκε, γιατί προστατευόταν από τους αρματολούς, επειδή βρίσκεται πάνω στο πέρασμα που οδηγεί από τον Κίσοαβο στον Όλυμπο και από εκεί στα βουνά των Αγράφων. Ο Σπανός (2008, 685) πιστεύει ότι τα τοπωνύμια σε -ιανη πρέπει να θεωρηθούν λατινικά ή λατινογενή και ότι παρουσιάστηκαν από τον 7^ο αιώνα και μετά, άρα οι οικισμοί προϋπήρχαν της οθωμανικής κατάκτησης, κατά την οποία οι κάτοικοι σκόρπισαν στα βουνά για ασφάλεια και όταν επικράτησε ηρεμία, επανήλθαν και τα ονόματα διατηρήθηκαν.

²⁵⁰ Χατζημιχάλης 1974, 77 και Αγραφιώτης 1992, 26,156.

²⁵¹ Αγραφιώτης 1992, 156- 159. Η πληθυσμιακή υπεροχή του Βαθυρρέματος έναντι των υπολοίπων έχει αμφισβητηθεί και απορριφθεί από την έρευνα, πρβλ. Kiel 2002, 236, υποσημείωση 19α.

²⁵² Kiel 2002, 235 και Δρόσος 2008, 583.

²⁵³ Kiel 2002, 235 και Δρόσος 2008, 583: τώρα το Βαθύρρεμα έχει 113, η Αγιά 312 και ο Αετόλοφος 140. Οι Νερόμυλοι ήταν χωριό με αμιγώς μουσουλμανικό πληθυσμό, που ιδρύθηκε στα αμέσως μετά την κατάκτηση χρόνια.

χωριών βόρεια του Πηνειού) αντί να παραχωρηθούν ως πηγή εισοδήματος στο ζαΐμη της Καστρίτσας, πέρασαν στη δικαιοδοσία του Στέμματος και συγκεκριμένα της πριγκίπισσας Μιχριμάχ, κόρης του Σουλεϊμάν²⁵⁴ και τότε ίσως τα χωριά μπήκαν σε νέα μονάδα, διοικούμενα από βοεβόδα της πριγκίπισσας υπό άλλο φορολογικό καθεστώς.

Ο Kiel ισχυρίζεται ότι παρά τις αυξημένες δυσκολίες του τέλους του 16^{ου} αιώνα, την έλλειψη εδαφών, τον υπερπληθυσμό, την οικονομική κρίση του 1585 - 1595 τα πιο πολλά από τα χριστιανικά χωριά της περιοχής της Καστρίτσας συνέχισαν να αναπτύσσονται²⁵⁵. Αποδεικτικό στοιχείο αποτελεί το περιεχόμενο του καταλόγου του χαρατοίου MAD15326 του έτους 1595 σε συνδυασμό με το γεγονός ότι απολάμβαναν την προστασία του Στέμματος. Αντίθετα, η παρακμή άρχισε το 17^ο αιώνα, όπως δείχνουν οι κατάλογοι χαρατοίου των ετών 1602, 1642 και 1682, αλλά πάλι δεν ήταν τόσο γενικευμένη. Το Βαθύρρεμα ανήκε στις εξαιρέσεις, γιατί όπως και η Ραψάνη, η Αμυγδαλή και το Μεγαλόβρυσσο τύγχαναν ενός προνομιακού φορολογικού καθεστώτος²⁵⁶. Επιπλέον, οι περιοχές αυτές λόγω των προϊόντων τους (μετάξι και βαμβακερά υφάσματα, βαφές, βυρσοδεψία, αμπελουργία, δημητριακά, ελιές, υλοτομία κ.ά.) και του εμπορίου απέκτησαν οικονομική άνεση τέτοια, που επέτρεπε την ανοικοδόμηση ευρύχωρων αλλά ταπεινών σπιτιών, καθώς και τη συντήρηση (αποκατάσταση ή αναστήλωση) παλαιών ναών²⁵⁷.

Η Ακολουθία τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Συμεῶν τοῦ Νέου καὶ θαυματουργοῦ τοῦ καὶ Ἀνυποδήτου, παρὰ Γερμανοῦ Τερομονάχου κατονομάζει τον οικισμό της Βεσαίνης ως «Βαθὺ Ρεῦμα»²⁵⁸. Ο βιογράφος, που γράφει τη δεκαετία του 1760, αισθάνεται την ανάγκη να κατατοπίσει τον αναγνώστη για το πού βρίσκεται ο οικισμός. Για το λόγο αυτό μνημονεύει την Αγιά ως γνωστότερο σημείο αναφοράς. Συμπεραίνουμε από τη λεπτομέρεια αυτή ότι πιθανότατα το 18^ο αιώνα ο οικισμός είτε είχε συρρικνωθεί είτε είχε περιπέσει σε αφάνεια και άρα δεν είχε την παλιά του φήμη. Ο Βίος, που έπεται της ακολουθίας που ψάλλεται κατά την ημέρα που τιμάται η μνήμη του οσίου, αναφέρει: «ὅταν δὲ ἔγινε χρονῶν δεκαπέντε παραίτησε τοὺς γονεῖς του καὶ ὑπῆγεν μαζῇ μετὸν Ἐπίσκοπον τῆς Δημητριάδος, τοῦ ὁποῖου ἡ Ἐπισκοπὴ εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν Ἐπαρχίαν τοῦ Λαρίσης. Τὸν καιρὸν λοιπὸν ἐκεῖνον ἀρχιεράτευεν ἓνας ἐπίσκοπος ἐναρέτου βίου, εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν αὐτὴν ὀνόματι Παχώμιος, καὶ μετὸ νὰ

²⁵⁴ Kiel 2002, 255- 256. Στα 1539 παντρεύτηκε το μεγάλο Βεζύρη Ρουστέμ πασά.

²⁵⁵ Στο ίδιο, 235- 236.

²⁵⁶ Στο ίδιο, 235- 236.

²⁵⁷ Στο ίδιο, 236- 237. Ο ισλαμικός νόμος απαγόρευε την ανέγερση νέων εκκλησιών.

²⁵⁸ Γερμανοῦ 1764, 20. Επίσης, Γιαννόπουλος 1940, 376 και Νικονάνος 1979, 27.

είναι υπό την Επαρχίαν του Ἐπισκόπου ἢ χώρα του, ἢ ὁποία εἶναι σιμὰ εἰς τὴν Ἀγυρὰν, καὶ ὀνομάζεται Βαθὺ Ρεῦμα ὑπέμενε μετ' αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ὕστερον καὶ τοῦ μοναδικοῦ ἠξίωσεν αὐτὸν ἐπαγγέλλματος, καὶ τῆς ἱεροδιακονίας».

Αν εμπιστευτούμε το βιογράφο, που ισχυρίζεται ότι τον καιρό εκείνο επίσκοπος Δημητριάδος ήταν ο Παχώμιος, μπορούμε να βρούμε πότε έζησε ο Συμεών. Διαβάζουμε το όνομά του σε μία επιγραφή της μονής των Αγίων Αναργύρων της Αγιάς που χρονολογείται το 1588, ενώ η δράση του είναι γνωστή και το 1581 και το 1590 από άλλες πηγές²⁵⁹. Το 1583 ίδρυσε τη Μονή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Φλαμούρι του Πηλίου, για την οποία εξασφάλισε σταυροπηγιακό καθεστώς με πατριαρχικά σιγίλλια των ετών 1593 και 1594 ²⁶⁰. Πέθανε, όμως τον επόμενο χρόνο και τελικά η μονή θεμελιώθηκε από τους διαδόχους του τον Απρίλιο του 1595 και ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 1602²⁶¹. Αυτό σημαίνει ότι ο όσιος, αν όντως έζησε 110 χρόνια, γεννήθηκε το 1484 - και έζησε σχεδόν όλο το 16^ο αιώνα²⁶².

Εξάλλου, το παραπάνω χωρίο είναι σημαντικό, γιατί σύμφωνα με το βιογράφο, όταν ήταν ο όσιος Συμεών έφηβος, η επισκοπή Δημητριάδος υπαγόταν στον Λαρίσης. Είναι γνωστό ότι το 1757 άλλαξαν τα δεδομένα στην ιστορία της θρησκευτικής διοίκησης της Θεσσαλίας, καθώς η επισκοπή Δημητριάδος προβιάστηκε σε αρχιεπισκοπή. Η πρωτοβουλία ανήκε στον πατριάρχη Καλλίνικο τον Γ', ο οποίος καταγόταν από τη Ζαγορά του Πηλίου. Συνάμα, επί των ημερών του Καλλινίκου ο αδελφός του, Γρηγόριος, διετέλεσε επίσκοπος Δημητριάδος. Με την κίνηση αυτή ο πατριάρχης τίμησε την πατρίδα του, αλλά και προήγαγε τον αδελφό του σε αξίωμα και τιμή. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1794, ο πατριάρχης Γεράσιμος την προβίβασε σε μητρόπολη και με την πάροδο λίγων ετών ακόμα πήρε στη δικαιοδοσία της την περιοχή της Αγιάς²⁶³, όπως ο τίτλος που μέχρι σήμερα φέρει, φανερώνει: *μητροπολίτης Δημητριάδος, Αγιάς και Ζαγοράς και υπερτίμου και εξάρχου Πελασγών*²⁶⁴. Μάλιστα ο μητροπολίτης διατηρούσε και κατοικία στην Αγιά μέχρι πρότινος (**εικ.8, 9**)²⁶⁵.

²⁵⁹ Γιαννόπουλος 1933, 216, υποσημείωση 1.

²⁶⁰ Εοφγιμενίτης 1889α, 49, Χατζημιχάλης ²1977, 46 και Σινοδινός 1995, 17. Αρχικά κτίστηκε ένας μικρός ναός αφιερωμένος στην Αγία Τριάδα.

²⁶¹ Γερμανού 1764, 24- 25 και Σινοδινός, 1995, 17.

²⁶² Χατζημιχάλης ²1977, 46 και ίδιου, 1981, 26.

²⁶³ Κωνσταντάς Φιλιππίδης ¹1791 [1970], 111 και Κορδάτος 1960, 190.

²⁶⁴ Γεωργιάδης 1880, 190- 191, Θωμάς 1991, 61.

²⁶⁵ Κωνσταντάς Φιλιππίδης ¹1791 [1970], 122, Δάλλας 1935, 101, του ίδιου 1937, 18- 19, Θωμάς 1991, 71 και Σπανός 1995, 147.

Ο Σιμόπουλος ισχυρίζεται ότι τα τέλη του 16^{ου} και οι αρχές του 17^{ου} αιώνα ήταν ένα διάστημα κατά το οποίο ο Ελληνικός πληθυσμός της Ρούμελης, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας επανειλημμένως επαναστάτησε εναντίον των Οθωμανών, υποκινούμενοι από πολλές Ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες με τον τρόπο αυτό εξυπηρετούσαν την εξωτερική πολιτική τους. Εξαιτίας όμως της έλλειψης οργάνωσης, σχεδιασμού, πολεμοφοδίων και ικανού αριθμού μαχητών οι προσπάθειες όχι μόνο συνθλίβονταν, αλλά επακολουθούσαν και αντίποινα. Δεν ήταν λίγες οι φορές που ολόκληρα χωριά ερημώθηκαν είτε λόγω των σφαγών που ακολούθησαν ως τιμωρία είτε των μετέπειτα δυσμενών συνθηκών, που μεγάλωναν την καταπίεση. Κοντά σε αυτά τα δεδομένα πρέπει να προσθέσουμε τον αντίκτυπο του ανταγωνισμού σε όλο το 17^ο αιώνα μεταξύ των ισχυρών Ευρωπαϊκών κρατών και της Υψηλής Πύλης, ενώ την ίδια περίοδο το εμπόριο είχε καταστεί προβληματικό, αφού οι ληστές λυμαινόνταν ανεξέλεγκτοι την ύπαιθρο και οι πειρατές τα νησιά και τα παράλια²⁶⁶.

Επιπλέον, από τη στιγμή που εγκαταστάθηκε στη Λάρισα ο σουλτάνος Μωάμεθ ο Δ' το 1669, για να παρακολουθεί καλύτερα την πολιορκία του Χάνδακα, νέα δεινά ήρθαν να προστεθούν στους κατοίκους. Ο σουλτάνος, όντας επιρρεπής στο κυνήγι αγρίων ζώων, συχνά οργάνωνε παγάνες²⁶⁷ στον Κίσσαβο και στον Όλυμπο και υποχρέωνε τις γύρω περιοχές να του στέλνουν είκοσι χιλιάδες άντρες κάθε φορά. Η «στρατολογία» γινόταν ανάλογα με τον πληθυσμό κάθε χωριού και η διάρκεια της δραστηριότητας αυτής, της οποίας ο σουλτάνος ήταν απλώς θεατής από το θεωρείο του, μπορεί να έφτανε τις τριάντα μέρες. Κατά μέσο όρο σε κάθε κυνήγι σκοτώνονταν γύρω στα πεντακόσια άτομα²⁶⁸.

Οι Δημητρίεις, Κωνσταντάς και Φιλιππίδης, στη μελέτη τους για τη γεωγραφική έκταση και την ιστορία της Θεσσαλίας αναφερόμενοι στην επαρχία της Αγιάς έγγραψαν ότι ανήκε διοικητικά στη Μαγνησία²⁶⁹ και ως προς τα εκκλησιαστικά ότι υπαγόταν στον αρχιεπίσκοπο Δημητριάδος, ο οποίος είχε έδρα στην Αγιά και διημέρευε εκεί αρκετό καιρό. Ως κεφαλοχώρι υπαγόταν σε αυτή πολλά χωριά και μάλιστα περισσότερα από τα είκοσι τέσσερα του Πηλίου και έχει τα *«δευτερεΐα τῆς Λαρίσσης καὶ εἰς αὐτὴν*

²⁶⁶ Σιμόπουλος ⁸1994, 445- 452.

²⁶⁷ Παγάνια είναι ο ιδιαίτερος τρόπος κυνηγιού, που συνίσταται στην ανίχνευση, καταδίωξη και παγίδευση θηράματος από ομάδα κυνηγών που ενεργούν βάσει σχεδίου (ΛΚΝ ³2002, 994). Γλαφυρή περιγραφή της διεξαγωγής του κυνηγιού στο Σιμόπουλος ⁸1994, 625- 635.

²⁶⁸ Σιμόπουλος ⁸1994, 625- 635.

²⁶⁹ Κωνσταντάς, Φιλιππίδης ¹1791 [1970], 94 και 100, όπου και εκφράζουν την αμηχανία τους για τον ακριβή προσδιορισμό των γεωγραφικών συνόρων της Μαγνησίας. Πρβλ. επίσης, Εσφιγμενίτης 1889β, 57.

θεωρούνται αί κοιναί ύποθέσεις του τόπου». Από τα χωριά που υπάγονται στην Αγιά δεν αναφέρεται το Βαθύρρεμα, αλλά ο κοντινός Αετόλοφος («Δέσεν») ²⁷⁰.

Τα περισσότερα χωριά από την επαρχία της Αγιάς²⁷¹ παραχωρήθηκαν, όπως αναφέρθηκε, στη μητέρα του σουλτάνου και διοικούνταν από βοεβόδα, που είχε ως έδρα το Μεταξοχώρι²⁷². Η περιοχή παρέμεινε για μεγάλο διάστημα στη βασιλική οικογένεια. Οι περιοχές αυτές παραλείπονται από τους φορολογικούς καταλόγους του τέλους του 16^{ου} έως και των αρχών του 17^{ου} αιώνα, προφανώς επειδή τα αγαθά του Στέμματος είχαν ανεξάρτητη διοίκηση, της οποίας τα αρχεία δεν είχαν ακόμη ταξινομηθεί όταν ο Kiel έκανε την έρευνά του²⁷³. Μετά το θάνατο της Μιχριμάχ το 1578, η περιουσία της μεταβιβάστηκε σε υψηλές κυρίες της αυτοκρατορίας. Μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι ο διακανονισμός παρέμεινε σε ισχύ και τα επόμενα χρόνια και για το λόγο αυτό ακόμα και σε χαλεπούς καιρούς τα μέρη αυτά συνέχιζαν να ευημερούν. Έτσι, το 17^ο αιώνα, όταν σε πολλά μέρη ο πληθυσμός μειωνόταν δραματικά, τέτοιες περιοχές συνέχιζαν να εξελίσσονται²⁷⁴. Το ίδιο συνέβη και σε όλο το 18^ο αιώνα. Τη στιγμή που αλλού τα πράγματα χαρακτηρίζονταν από μία στασιμότητα, αυτές οι περιοχές ήταν πόλος έλξης για δραστήριους – και όχι μόνο – ανθρώπους με επιχειρηματικό πνεύμα. Είναι η εποχή που ιδρύονται οι πρώτες εμπορικές συντροφίες και συνεταιρισμοί²⁷⁵. Ο Ζωσιμάς Εσοφιγμενίτης μας πληροφορεί ότι οι κάτοικοι του Βαθυρρέματος βάσιζαν το εισόδημά τους στη βαφή των κόκκινων νημάτων που εξήγαγαν στη Γερμανία, την Αυστρία, τη Λειψία, τη Σμόρνη και την Κωνσταντινούπολη²⁷⁶, πληροφορία που επιβεβαιώνεται από

²⁷⁰ Κωνσταντάς, Φιλιππίδης 1791 [1970], 121- 123. Οι λιγοστές πληροφορίες που δίνουν για τον Αετόλοφο είναι οι εξής: «Δέσεν χωριό χριστιανικό με εκατόν πενήντα σπίτια εις τόν κάμπον. Είναι πρὸς τὰ νότια τῆς Αγείας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπέχει ἕως τρία τέταρτα τῆς ὄρας [...] καὶ ὑπόκειται κατὰ τὰ πνευματικά εις τὸν ἀρχιεπίσκοπον Δημητριάδος». Όμοια, ο Γεωργιάδης 1880, 204.

²⁷¹ Σπεράντοσας 1978, 143- 144: τα χωριά Έλαφος και Αμυγδαλή ανήκαν φορολογικά στη Λαμία, ενώ η Δήμητρα, η Ανάβρα, η Πρινιά και οι Νερόμυλοι ήταν στον αντιπρόσωπο της σουλτάνας.

²⁷² Kiel 2002, 256: ο βοεβόδας της σουλτάνας Hatidje είχε έδρα το Μεταξοχώρι.

²⁷³ Στο ίδιο, 256.

²⁷⁴ Στο ίδιο, 256- 257.

²⁷⁵ Χατζημιχάλης 1981, 14, υποσημείωση 7: οι πρώτες εμπορικές συντροφίες ιδρύονται στην Τσαριτσάνη το 1670 και ακολουθούν της Αγιάς το 1759, των Αμπελακίων το 1770 και ο συνεταιρισμός τους δέκα χρόνια μετά. Επίσης, Δάλλας 1937, 23 (η Αγιά και τα Αμπελάκια είχαν εμπορικές σχέσεις με τη Βιέννη πολύ πριν από το 1854) και Σπανός 1995, 147 (η Αγιά μέχρι την άλωση Βιέννης από Ναπολέοντα το 1805 εξήγαγε βαμμένα νήματα, αλατζάδες, φιτιλιά, ζωνάρια, σερβέτες και διάφορα μεταξωτά πανιά στην Αυστρία).

²⁷⁶ Εσοφιγμενίτης 1889α, 49.

τα ανασκαφικά δεδομένα, καθώς βρέθηκε αργυρό μέταλλο από το Βρανδεμβούργο του 1619²⁷⁷.

Όμως, οι ισορροπίες άλλαξαν το 1803, όταν δηλαδή ο γιος του Αλή πασά των Ιωαννίνων Βελής, αγόρασε την περιοχή του Αετόλοφου και την έκανε τοιφλίκι του²⁷⁸. Σύμφωνα όμως, με μία ενθύμηση του 1803 (στις 26 Ιουνίου) συμπεραίνουμε ότι ο Αετόλοφος είχε περιέλθει στην περιουσία του Βελή πριν από αυτή την ημερομηνία, γιατί τότε την επισκέφτηκε για να συγκεντρώσει το σιτάρι των κτημάτων του. Τον επόμενο μήνα (στις 8 Ιουλίου) ο χώρος στο βόρειο άκρο της λίμνης Κάρλας είχε γεμίσει με νερό, ενώ παράλληλα είχε ολοκληρωθεί η ανέγερση του παλατιού²⁷⁹. Όταν έγινε η αγοραπωλησία, το Βαθύρρεμα αποτελούσε «κισλά», δηλαδή λιβάδι ενωμένο με τον Αετόλοφο. Υποθέτουμε ότι οι λόγοι που οδήγησαν το Βελή στην αγορά της περιοχής ήταν καθαρά οικονομικοί, διότι θα επωφελούνταν από τα σιτηρά και τη σηροτροφία, η οποία εν τω μεταξύ είχε περάσει στο Μεταξοχώρι και στην Αγιά²⁸⁰. Άλλωστε, για οικονομικούς λόγους είχε εντάξει και τον Αλμυρό στην περιουσία του, όπως μας πληροφορεί ο Αργύρης Πετρονώτης, ο οποίος μελέτησε τμήμα της ανέκδοτης αλληλογραφίας του Βελή με τον εμπορικό του πράκτορα στη Μάλτα ονόματι Jameson Hunter²⁸¹. Το κύριο σώμα των επιστολών μιλά για την εξαγωγή σιταριού από τα τοιφλίκια της Θεσσαλίας και άλλων προϊόντων από το λιμάνι του Βόλου και από άλλες σκάλες του Παγασητικού. Η γη του Αλμυρού ήταν σημαντική για το Βελή λόγω της παραγωγής καπνού εξαιρετικής ποιότητας και μεταξιού – σε μικρές όμως ποσότητες²⁸².

Σχεδόν αμέσως με την αγορά της περιοχής διά της τέρψεως αυτού και του χαρεμιού του έφτιαξε μία τεχνητή λίμνη²⁸³ στον Αετόλοφο²⁸⁴ κατά το πρότυπο της

²⁷⁷ Πρβλ. παρακάτω 3^ο Κεφάλαιο.

²⁷⁸ Χατζημιχάλης 1981, 56 και Αγραφιώτης 1986, 27: ο Αετόλοφος έως το 1803 ήταν ελευθεροχώρι και το Βαθύρρεμα ήταν μέσα στη δικαιοδοσία του.

²⁷⁹ Δρόσος 2003, 85- 86

²⁸⁰ Björnsthäl 1979, 129.

²⁸¹ Πετρονώτης 1997, 85, 90.

²⁸² Πετρονώτης 1997, 85, 90.

²⁸³ Αρκετοί μελετητές αναφέρονται στην κατασκευή της λίμνης. Ενδεικτικά: Λεονάρδος 1836 [1992], 112, Γεωργιάδης 1880, 204, Εσφιγμενίτης 1889γ, 74, Γιαννόπουλος 1940, 370, Κορδάτος 1960, 482- 483, Αγραφιώτης 1986, 29, Θωμάς 1991, 71, Αγραφιώτης 1991, 168 και Σπανός 1995, 150.

²⁸⁴ Η θέση επιλέχτηκε λόγω του όμορφου τοπίου: αιωνόβιοι πλάτανοι και πολλά νερά (Χατζημιχάλης 1981, 27 και Σπανός 1995, 150). Μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες διατηρούνταν τμήματα του υδραγωγείου κοντά στον Αετόλοφο που έκτισε ο Βελής, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της λίμνης και του συγκροτήματός του. Το νερό μεταφερόταν από το Βαθύρρεμα στο υδραγωγείο και από εκεί στη λίμνη με πήλινους αγωγούς, μερικοί εκ των οποίων φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο αρχοντικό του Αλεξούλη στην Αγιά.

λίμνης των Ιωαννίνων. Ο Χατζημιχάλης αναπλάθει τις συνθήκες (η αρχή των εργασιών ήταν ανήμερα της Κυριακής του Πάσχα) και το καθεστώς της αγγαρίας υπό τις οποίες δημιουργήθηκε αυτή η λίμνη, που προκάλεσε αγανάκτηση στους κατοίκους και πρόσκαιρη μείωση των γεννημάτων τους και γι' αυτό αύξηση των τιμών των προϊόντων²⁸⁵. Από τη στιγμή που τα χωριά άλλαξαν ιδιοκτήτη, άλλαξε και η οικονομική κατάσταση των κατοίκων, καθώς αυξήθηκαν οι φόροι προς όφελος της αύξησης των εισοδημάτων του Βελή. Ο Ιωάννης Γιαννόπουλος δημοσιεύει τμήμα από το αρχείο του Αλή πασά που βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και αφορά μια καταγραφή του εισοδήματος του γιου του Βελή μη προσδιορισμού έτους «*ἀπὸ τζεφλικιά του μαλκιανέδες του καὶ καθ' ἑξῆς, ὁποῦ εἰς μίαν ἀνάλογον καὶ εὐτυχεισμένην χρονιάν, νὰ πουληθῆ τὸ σιτάρη πρὸς πέντε γρόσσια πόσο ἤμπορεῖ νὰ γένη*²⁸⁶». Στο βιλαέτι της Λάρισας αντιστοιχούν ανάμεσα στα άλλα 39 ζευγάρια²⁸⁷ από τη «*Δέσιανη μὲ Βαθύρεμα, ἤτοι Μπουγιούκ- κοῖ μὲ τὸν μῦλον καὶ κισλὰ*²⁸⁸», ενώ παρακάτω σημειώνεται ότι ο ίδιος ο Βελής καλείται να πληρώσει «*ποδοκόπιο*» και «*χρονικό*» για τη Δέσιανη ύψους 5.000 γροσίων²⁸⁹, ποσό που αν μη τι άλλο έπρεπε να εισπράξει σε πολλαπλάσιο βαθμό, ώστε να του μείνει κέρδος.

Ο Λεονάρδος στη δική του *Χωρογραφία* (δημοσιευμένη σαράντα πέντε χρόνια μετά από το έργο των Δημητρίων) συγκαταλέγει την επαρχία Αγιάς με τα χωριά της στο γεωγραφικό - διοικητικό τμήμα της Θετταλομαγνησίας, της οποίας μάλιστα είναι και πρωτεύουσα²⁹⁰. Αναφέρει την ονομασία του χωριού *Βαθύρμον*, για το οποίο γράφει μόνο ότι «*εἶναι ἓνα ἑλληνικὸ χωριὸ*» που βρίσκεται στα πέριξ της τοποθεσίας, ενώ συμπληρώνει σε υποσελίδια σημείωσή του ότι έχει διαλυθεί από το 17^ο αιώνα²⁹¹.

²⁸⁵ Χατζημιχάλης 1981, 26- 43.

²⁸⁶ Γιαννόπουλος 1972, 148.

²⁸⁷ Γιαννόπουλος 1972, 145: ο όρος «ζευγάρια» αντιστοιχεί στην παραχωρημένη έκταση στους ζευγίτες, την οποία καλλιεργούν με ζευγάρι βοδιών ή με ζεύγος αρότρων, μαζί με τα αναγκαία κτίρια για κατοίκηση και αποθήκευση.

²⁸⁸ Γιαννόπουλος 1972, 148. Για τη χρήση των υδρομύλων από την ύστερη αρχαιότητα και εξής, πρβλ. Raptis 2006, 111 κ.ε., όπου αναφορά στην αλλαγή του καθεστώτος της ιδιοκτησίας των υδρομύλων από το 10^ο αιώνα έως την ύστερη Βυζαντινή εποχή (ο έλεγχός τους σταδιακά πέρασε από τους ιδιώτες στα μοναστήρια ή τις τοπικές εκκλησίες).

²⁸⁹ Γιαννόπουλος 1972, 158.

²⁹⁰ Για το Λεονάρδο η Θεσσαλία περιέχει έξι τμήματα (Θεσσαλιώτις, Φθιώτις, Πελασιώτις, Εστώτις, Περραιβία και Θεσσαλομαγνησία, βλ. 1836, 33) και όχι πέντε, όπως υποστηρίζουν οι Δημητρίεις (Φθιώτις, Εστώτις, Θεσσαλιώτις, Πελασιώτις και Μαγνησία, βλ. Κωνσταντάς, Φιλιππίδης ¹1791 [1970], 94).

²⁹¹ Λεονάρδος 1836 [1992], 83. Ισχυρίζεται ότι στο χωριό Δήμητρα υπήρχε ένα «*παλατιδίον*» του Βελή πασά, ενώ για τον Αετόλοφο μνημονεύει ότι οι κάτοικοι προστατεύονταν από τον

Το 1838 ο αντιπρόξενος Βόλου Δ. Καρίλου ή Κορίλου ζήτησε από το Γρηγόριο Κωνσταντά να του στείλει μία περιγραφή της Μαγνησίας. Ο Κωνσταντάς ξανάγραψε το αρχικό χειρόγραφο, για να κρατήσει κατά το συνήθειό του τα πρόχειρα φύλλα και να στείλει τα καθαρογραμμένα. Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η τύχη των τελευταίων. Ωστόσο, τα πρώτα βρέθηκαν τυχαία στη Βιβλιοθήκη της Σχολής των Μηλεών, είναι ελλιπή και σε σκόρπια φύλλα²⁹². Παρόλα αυτά, είμαστε τυχεροί, γιατί μάς έχει σωθεί η περιγραφή της επαρχίας Αγιάς, από την οποία αξίζει να συγκρατηθεί ότι η Αγιά είναι πρωτεύουσα και μητρόπολη της επαρχίας και ότι ο Δημητριάδος κατοικεί το χειμώνα εκεί. Όσον αφορά στην περιοχή που μας ενδιαφέρει ονομάζει μόνο τη Δέσιανη. Στο χωριό αυτό, που ήταν τσιφλίκι του Βελή πασά, τοποθετεί μία μικρή λίμνη κοντά στην οποία ο Βελής έχτισε παλάτια, που έκαψαν οι Τούρκοι αργότερα, όταν έχασε την εξουσία του²⁹³.

Αργότερα, η κυριότητα της περιοχής πέρασε στο γαμπρό του Βελή, το Νετζήπι μπέη, ο οποίος την πούλησε στη συνέχεια (το 1840) στο μουλά της Λάρισας, Σουκρή εφέντη²⁹⁴. Από το αρχείο του Μιλτιάδη Δάλλα μαθαίνουμε ότι το 1868 η *Μονή Βαθύρρεμα* (sic) σόναψε δάνεια, πράγμα που σημαίνει ότι τουλάχιστον η μονή του Αγίου Αθανασίου κατοικούνταν από μοναχούς²⁹⁵. Εννέα χρόνια αργότερα ο Δωρόθεος Σχολάριος στην έκθεσή του για τους οικισμούς που ανήκαν στη μητρόπολη Δημητριάδος δεν αναφέρει το Βαθύρρεμα, ίσως γιατί είχαν απομείνει ελάχιστοι κάτοικοι ή η κατοίκηση να είχε γίνει εποχιακή²⁹⁶. Η Αγιά είχε τότε 1.850 κατοίκους και ο Αετόλοφος 200. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας η περιοχή πέρασε ως ενιαίο τσιφλίκι στην ιδιοκτησία της Πηνελόπης Φωτιάδη, η οποία πούλησε το λόφο του

αρχιεπίσκοπο Δημητριάδος και ότι στη μέση της λίμνης ήταν (ακόμη) σε καλή κατάσταση διατήρησης το «*ύδροτεχνουργικό οικοδόμημα*» του Βελή πασά.

²⁹² Θωμάς 1991, 7-10. Ο επιμελητής μας ενημερώνει ότι το χειρόγραφο που κράτησε ο Κωνσταντάς μετά το θάνατό του δημοσιεύτηκε από το μαθητή του Νικόλαο Μάγνη στα 1860, ο οποίος το οικειοποιήθηκε επεμβαίνοντας ελάχιστα στο κείμενο του δασκάλου του.

²⁹³ Θωμάς 1991, 71. Σε υποσελίδια σημείωση του κειμένου μαθαίνουμε ότι η λίμνη κατασκευάστηκε αφού ο Βελής αγόρασε την περιοχή της Δέσιανης το 1805 στην άκρη του χωριού, εκμεταλλευόμενος τα νερά των χειμάρρων που περνούσαν από εκεί και κατέληγαν στην Κάρλα (το ορθό: 1803). Σ' εκείνο το απομονωμένο σημείο έκτισε ένα «*πύργο*» ως πρώτο κατάλυμα και, αργότερα στη μέση της λίμνης, έφτιαξε κιόσκι ως ησυχαστήριο.

²⁹⁴ Χατζημιχάλης 1981, 56 και Αγραφιώτης 198, 29- 32.

²⁹⁵ Δάλλας 1937, 6. Σε σημείωση πληροφορούμαστε ότι «*ταύτης υπήρχε μετόχιον παρά τὸ Ναϊδριον ἁγίας Παρασκευῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ὠνομάζετο Ζωγράφος Θεσσαλός τοῦ ποτὲ Μιχαὴλ Αποστόλη*».

²⁹⁶ Σπανός 1995, 150.

Βαθυρρέματος την τετραετία 1925- 1928 σε αγρότες από την Ανατολή και τον Αετόλοφο²⁹⁷.

Ανακεφαλαιώνοντας, παραθέτουμε τις διάφορες εκδοχές για την τύχη του οικισμού που έχουν προταθεί από τους μελετητές. Ο Λεονάρδος το μόνο που αναφέρει για τον οικισμό είναι ότι διαλύθηκε το 17^ο αιώνα, χωρίς να αναφέρει το γιατί²⁹⁸. Ο Εσφιγμενίτης αποδίδει την καταστροφή του στον ανταγωνισμό μεταξύ των κατοίκων του Βαθυρρέματος και της Αγιάς – γεγονός που τοποθετεί χρονικά στα 1655 – 1680²⁹⁹. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ο βλάχικος πληθυσμός της Αγιάς συκοφάντησε τους κατοίκους του Βαθυρρέματος στους Τούρκους οι οποίοι το κατέστρεψαν. Ο Κορδάτος δεν δέχεται ότι οι Βλάχοι κάτοικοι της Αγιάς επηρέασαν τους Τούρκους σε τέτοιο σημείο, ώστε να τους ωθήσουν να το καταστρέψουν³⁰⁰. Επιπλέον, ισχυρίζεται ότι πολύ πριν από το τρίτο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα η Αγιά είχε παρουσιάσει σημάδια ακμής, ενώ ήδη από το 16^ο είχε δικό της επισκοπο υπό τον Λαρίση³⁰¹. Παρατηρεί, όμως ότι η Αγιά, της οποίας ο πληθυσμός είχε αυξηθεί, είχε ανάγκη από καλλιεργήσιμες εκτάσεις³⁰². Ο Δημήτριος Γερορρίζος επαναλαμβάνει μία άποψη που διατυπώθηκε το 1842 από το λόγιο Αριστείδη Γόνιο στην *Εβδομαδιαία Επιθεώρησι του Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως* και που με τα χρόνια πήρε τη μορφή της προφορικής τοπικής παράδοσης, η οποία συνοψίζεται στα εξής: η Βυζαντινή κόμη του Βαθυρρέματος έγινε ο αποδέκτης επισκόπων από το Ικόνιο της Μικράς Ασίας (τους «Κονιάρηδες») στο πρώτο τρίτο του 15^{ου} αιώνα, οι οποίοι καταπίεζαν τους γηγενείς σε σημείο που οι τελευταίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να ανέβουν στα ορεινά, όπου και δημιούργησαν ένα νέο οικισμό, τη Σελίτσιανη (σημερινή Ανατολή)³⁰³. Ο Χατζημιχάλης πιστεύει ότι μέσω του Βελή πασά εκπληρώθηκε η παράδοση που ήθελε τον όσιο Συμεών να έχει καταραστεί τη γενέτειρά του, επειδή όσο ζούσε οι συμπολίτες του τού συμπεριφέρθηκαν σκληρά³⁰⁴. Ο Σακελλίων συμφωνεί ότι ο οικισμός δεν καταστράφηκε ολοκληρωτικά το 17^ο αιώνα, αλλά θεωρεί ότι το τελειωτικό πλήγμα ήρθε από το Βελή πασά³⁰⁵. Ο Kiel απορρίπτει τόσο την εκδοχή του Γερορρίζου όσο και του Χατζημιχάλη, χωρίς ο ίδιος να

²⁹⁷ Χατζημιχάλης 1981, 56 και μαρτυρία των σημερινών ιδιοκτητών παρακειμένων αγροτεμαχίων.

²⁹⁸ Λεονάρδος 1836, 112.

²⁹⁹ Εσφιγμενίτης 1889α, 49.

³⁰⁰ Κορδάτος 1960, 480- 481.

³⁰¹ Εσφιγμενίτης 1889δ, 82.

³⁰² Κορδάτος 1960, 481.

³⁰³ Γερορρίζος 1964, 25.

³⁰⁴ Χατζημιχάλης 1977, 46- 47.

³⁰⁵ Χατζημιχάλης 1981, 10, 15 (υποσημείωση 9) και 57 (υποσημείωση 29) και Αγραφιώτης 1992, 162.

διατυπώνει κάποια υπόθεση³⁰⁶. Τέλος, ο Αγραφιώτης επιχειρηματολόγησε υπέρ της άποψης ότι ο οικισμός διαλύθηκε από επιδημία χολέρας που ξέσπασε το 1688 στην επαρχία Αγιάς³⁰⁷. Για τον ερευνητή, το γεγονός ότι οι σχετικές παραδόσεις που αποδίδουν την καταστροφή του οικισμού στους Τούρκους ανάγονται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και εξής αποτελούν απόδειξη ότι είναι κατασκευάσματα της ίδιας εποχής και ως τέτοια εκπλήρωναν συγκεκριμένους προπαγανδιστικούς σκοπούς. Ήταν άλλωστε η εποχή των αγώνων της ανεξαρτησίας και έπρεπε το εθνικό λαϊκό αίσθημα να αναζωπυρωθεί. Από την άλλη, η αναγωγή στο ανάθεμα του οσίου κατανοείται και δικαιολογείται στα πλαίσια ενός ιστορικού αφηγήματος, που αναπλάθει την τοπική παράδοση. Τα δεδομένα αυτά σε συνδυασμό με το περιεχόμενο μιας *ενθύμησης*³⁰⁸ που βρήκε καταγεγραμμένη σε εκκλησιαστικό βιβλίο από το ναό του Αγίου Νικολάου του Βαθυρρέματος ώθησαν τον Αγραφιώτη στο συμπέρασμα ότι τον Απρίλιο του 1688 από την επιδημία της χολέρας πέθαναν χίλιοι άνθρωποι που κατοικούσαν στη «Χώρα», δηλαδή στο Βαθύρρεμα, ανάμεσά τους και ο παπα- Άνθιμος, τον οποίο ταυτίζει με τον ιερομόναχο Άνθιμο ή το Θεωνά που βρήκε καταγεγραμμένους στην τρίπτυχη πρόθεση της μονής του Αγίου Αθανασίου Βαθυρρέματος, η οποία διασώζει ονόματα από το 16^ο έως τον 20^ο αιώνα³⁰⁹. Ολοκληρώνοντας την επιχειρηματολογία του προσθέτει προς ενίσχυση των παραπάνω την πληθώρα των βιαστικών ταφών που εντοπίζονται σε μια έκταση μεταξύ της θέσης *Πύργος* έως και το ναό της Παναγίας, καθώς και τις ταφές που αποκαλύφθηκαν στο δάπεδο του ναού κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών³¹⁰.

³⁰⁶ Kiel 2002, 232 και 236, υποσημείωση 19: η ιστορία που αφορά τους κατοίκους από το Ικόνιο είναι μεταγενέστερη εφεύρεση. Η λέξη προήλθε από παραφθορά του «Κουϋν – eri» που σημαίνει «βοσκός προβάτων» και είναι όνομα ενδεικτικό επαγγέλματος και όχι γεωγραφικής περιοχής. Παράλληλα, τα οθωμανικά κατάστιχα φανερώσουν ότι δεν ήταν πάντα το μεγαλύτερο χωριό της περιοχής.

³⁰⁷ Αγραφιώτης 1992, 169- 174.

³⁰⁸ Το περιεχόμενο της ενθύμησης έχει ως εξής: «† ενετη απωυ της ενσαρκου ικωνομιας των κηρηου ημ(ων) ις χυ αχπη εν/ μηνή απρηλήων εβαρηση τω θανατηκό ης την χωρα κ(αι) επέθα/ νων ψηχες ως χηλην κ(αι) τα(ον) αυτων χρωνον επατησαν η κλε/ πτης την σιλήτζηνην κ(αι) ηταν κ(αι) ω πα(πα)νικολας ο μηκρος ηκη φεν/ γατως κ(αι) των επηραν κ(αι) τον επηγαν στω βονη κ(αι) τον εσκέν/ τζηψαν κ(αι) εφηγεν απω τα χερηά τος και ιλθεν ης την χωραν/ .αποθανιν εν μηνή ηωληου ης στης ιγ [=13]. Των αυτόν χρο/ [νον] επέθανεν ο λάμπρος του αγοραστωυ κ(αι) ο πα(πα)διμος κ(αι) ο/ πα(πα)γιάννης ο κασαντρηνος κ(αι) ο πα(πα)αβαράμης του προύβα/ κ(αι) ο πα(πα)σίμος κ(αι) ο πα(πα)θιωνάς κ(αι) ο νικολας καλαητζης/ κ(αι) ο μηχως του πουλω κ(αι) δια τουτο έγγραψα δια [εν]/ θημησιν. Ευχεστε και μην καταράστε. † ανθημος ἱερωμ(ό)ναχως», Αγραφιώτης 1992, 171- 172.

³⁰⁹ Αγραφιώτης 1990, 81, 83, 85 και Αγραφιώτης 1992, 173.

³¹⁰ Αγραφιώτης 1986, 31, 38 και 1992, 174. Η θέση «Πύργος» εκτείνεται βόρεια του Αγίου Νικολάου και του ναού της Παναγίας.

Πιστεύουμε ότι ακόμη και μετά τον αποδεκατισμό του πληθυσμού από την ασθένεια³¹¹ ο οικισμός εξακολουθούσε να αραιοκατοικείται. Με τον καιρό οι κάτοικοι μετοίκησαν στα γύρω χωριά και χρησιμοποιούσαν τις περιουσίες τους στο Βαθύρρεμα ως εποχιακό κατάλυμα για τις αγροτικές ή τις κτηνοτροφικές τους εργασίες, ενώ παράλληλα επισκέπτονταν τις εκκλησίες και τη μονή του Αγίου Αθανασίου για προσκυνηματικούς σκοπούς – πρακτική που εν πολλοίς συνεχίζεται έως σήμερα³¹².

Από τα παραπάνω στοιχεία απορρέει το συμπέρασμα ότι οι γραπτές πηγές μαρτυρούν όχι μόνο την ύπαρξη μιας επισκοπής με το όνομα Βεσαίνη, αλλά τη συνδέουν με ιστορικά πρόσωπα (όπως ο πρωτοσπαθάρης Ευστάθιος, ο μητροπολίτης Καλοσπίτης, ο επίσκοπος Δημητριάδος Παχώμιος και ο όσιος Συμεών) και γεγονότα (για παράδειγμα, η επισκοπή ακολουθεί τη μοίρα των υπολοίπων κατά τη Λατινοκρατία, τη Σερβοκρατία και την Τουρκοκρατία). Επιπλέον, η δράση της εβραϊκής κοινότητας υπαινίσσεται ένα ανθηρό οικονομικό επίπεδο των κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι θα είχαν σχέσεις όχι μόνο με τη Λάρισα, αλλά ενδεχομένως και με τη Θεσσαλονίκη μέσω του Αλμυρού ή της σκάλας του Αγιοκάμπου. Η υπόθεση αυτή μπορεί να στηριχτεί σε δύο δεδομένα, στο οδικό δίκτυο που συνέδεε την περιοχή της Αγιάς με τη Λάρισα και τη Δημητριάδα, αλλά και στην πληροφορία που μας δίνει ο Άραβας γεωγράφος Idrīsī ότι ο Αλμυρός ήδη από τον 11^ο αιώνα³¹³ και κυρίως από το 12^ο³¹⁴ ήταν σπουδαίος εμπορικός σταθμός³¹⁵. Επιπλέον, η πόλη είχε δεσμούς και με την πρωτεύουσα, εφόσον η ευρύτερη περιοχή ανήκε στην προσωπική ιδιοκτησία αυτοκρατειρών. Αναμφίβολα, στα χρόνια από τον 11^ο έως το πρώτο τέταρτο περίπου του 12^{ου} αιώνα η Βεσαίνη βρισκόταν σε περίοδο ακμής, ενώ από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα παρουσιάζε δυσχέρειες. Επιπλέον, εξαιτίας των επιδημιών ή άλλων δυσμενών οικονομικοκοινωνικών συνθηκών ο πληθυσμός συρρικνώθηκε ή μετακινήθηκε, με αποτέλεσμα ο αρχικός πυρήνας της άλλοτε ανθηρής πόλης σταδιακά από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα να πνέει τα λοίσθια.

Η τοποθέτηση της στήλης του πρωτοσπαθαρίου Ευσταθίου στον 11^ο αιώνα³¹⁶ μας δίνει ένα επαρκές στοιχείο για το πότε ανακαινίστηκε ο ναός, γεγονός που λειτουργεί

³¹¹ Bouras 2002, 507- 508: οι επαρχιακές πόλεις ήταν πυκνοκατοικημένες, καταλάμβαναν μικρή έκταση, γεγονός που βοηθούσε τη μετάδοση και τη γρήγορη εξάπλωση των ασθενειών.

³¹² Αγραφιώτης 1992, 167.

³¹³ Για το οδικό δίκτυο βλ. παραπάνω σημ. 51, 92 και για τον Άραβα γεωγράφο βλ. Γεωργιάδης 1880, 121 και Magdalino 1991, 42.

³¹⁴ Αβραμέα 1974, 183.

³¹⁵ Γερολυμάτου 2008, 252- 257: παρουσία ξένων εμπόρων, που τόνωσαν την οικονομία.

³¹⁶ Ζακυθηνός 1948, 47- 48, Νικονάνος 1979, 25- 26 και Ανραμέα, Feissel 1987 368- 369.

και ως *terminus* για τη σύσταση της επισκοπής. Επιπλέον, η μελέτη του ίδιου του ναού ως αρχιτεκτονικού συνόλου, της γλυπτικής του, αλλά και των ανασκαφικών ευρημάτων που ήρθαν στο φως από τις εργασίες της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας αναμφισβήτητα προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία για τη χρονολόγησή του. Παράλληλα, από τη μελέτη αυτή μπορούμε να συνάγουμε πολύτιμες πληροφορίες τόσο για την πληθυσμιακή δυναμική της Βυζαντινής πόλης όσο και για την οικονομία της, αλλά και γενικότερα για την ενδεχόμενη επίδραση που άσκησε στη γύρω περιοχή, καθώς - όπως φάνηκε - η πορεία της ήταν αδιάλειπτη έως τις αρχές περίπου του 18^{ου} αιώνα.

Κεφάλαιο 2

Εισαγωγή

Ο ναός της Παναγίας ανήκει στον τύπο της τρικλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με νάρθηκα, ενός τύπου που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στη Θεσσαλία (σχ.1)³¹⁷. Η πρώτη αναφορά στο ναό είναι πιθανόν αυτή του Νικόλαου Γιαννόπουλου³¹⁸. Μετά από γρήγορη επίσκεψή του στο μνημείο σημείωσε ότι παρόλο που ήταν *έπεσκευασμένη* διατηρούσε ορατά *«έντετοιχισμένα λίθινα βυζαντινά γλυπτά διαζώματα και κιονόκρανα»*, καθώς και το μαρμάρινο κατώφλι της εισόδου, που πίστευε ότι ήταν είτε παλαιοχριστιανικό είτε βυζαντινό³¹⁹. Ακολούθησε το 1979 η δημοσίευση του Νικόλαου Νικονάνου, ο οποίος ενέταξε τη βασιλική στην ενότητα των δρομικών τρικλιτων ναών και την συνεξέτασε με την Κοίμηση της Θεοτόκου στον Αετόλοφο και τη Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο³²⁰. Επτά χρόνια αργότερα ο Δημήτριος Αγραφιώτης αναφέρθηκε σε αυτόν αδρομερώς³²¹.

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η οικοδομική ιστορία του μνημείου που υπέστη σοβαρές επεμβάσεις, οι περισσότερες από τις οποίες ανιχνεύονται ακόμη στο σώμα του κτιρίου. Για τη μελέτη του ναού βασιστήκαμε στα σχέδια του Νικονάνου, στο σχεδιαστικό και στο φωτογραφικό αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας και, φυσικά, στο ίδιο το μνημείο. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία που μας παρέχει η αρχαιολογική έρευνα (ανασκαφή, καθαρισμός, αφαίρεση επιχρισμάτων) και η παρατήρηση, μπορούμε με σχετική ασφάλεια να μιλήσουμε για έξι οικοδομικές φάσεις.

---

³¹⁷ Νικονάνος 1979, 15.

³¹⁸ Γιαννόπουλος 1940, 377.

³¹⁹ Γιαννόπουλος 1940, 377 και Αγραφιώτης 1986, 39.

³²⁰ Νικονάνος 1979, 27- 34.

³²¹ Αγραφιώτης 1986, 20- 21, 38- 39.

Σημερινή κατάσταση του ναού

Ο ναός με τις μικρές του αναλογίες δεν επιβάλλεται στο χώρο. Έχει μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 9,50μ. πλάτος (εξαιρουμένων των πεζουλιών) και μήκος 11,50μ. Οι αλληπάλληλες επεμβάσεις έχουν αλλοιώσει το χαρακτήρα του ναού εξωτερικά σε τέτοιο σημείο, ώστε να δίνει την εντύπωση ενός ταπεινού επαρχιακού μνημείου³²². Στο εσωτερικό ο ναός ήταν άλλοτε κατάγραφος με τοιχογραφίες, από τις οποίες σώζονται λίγα κατάλοιπα³²³.

Το κεντρικό ιερό βήμα και το κεντρικό κλίτος έχουν διαστάσεις 6,35μ. × 3,15μ. Στο ιερό η αψίδα είναι εσωτερικά και εξωτερικά ημικυκλική, με χορδή 1,10μ. Ο ημικύλινδρος εσωτερικά είναι ακόσμητος από τοιχογραφίες, όπως και το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού, το οποίο υπερβαίνει το σημερινό ξύλινο επίπεδο ταβάνι (**εικ.10**). Σχεδόν στο μέσο του ημικυκλίου της αψίδας ανοίγεται μία μικρή φωτιστική σχισμή, διαστάσεων 0,07μ. × 0,56μ. (**εικ.11, σχ.1**). Τα ανατολικά άκρα της τοξοστοιχίας του βόρειου και του νότιου τοίχου που αντιστοιχούν στο ιερό είναι χαμηλά και στενά (διαστάσεις: 2,60μ. ύψος, 0,82μ. πλάτος το βόρειο τόξο και 0,86μ, πλάτος το νότιο)³²⁴ και το κλειδί τους βρίσκεται σε 2,10μ. απόσταση από το δάπεδο. Στα δυτικά μέτωπα των πεσσών που χωρίζουν το χώρο της αψίδας από τα παραβήματα σχηματίζονται λειτουργικές κόγχες (χορδής 0,30μ., **εικ.12, 13, σχ.2**)³²⁵. Στο μεγαλύτερο τμήμα του βόρειου και του νότιου τοίχου, καθώς και στα εσωρράχια των διόδων επικοινωνίας με τα παραβήματα σώζονται λείψανα από την ιστορία του ναού.

Δύο επίκρανα παραστάδων βρίσκονται εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση στις γωνίες που σχηματίζει ο ανατολικός τοίχος του ιερού και τα άκρα της αψίδας (**εικ.14, 15**). Η αγία τράπεζα είναι κτισμένη με πλίνθινες πλάκες (πάχους 0,03μ. – 0,04μ.) που επιστέφονται από ένα τεμάχιο αποκεκρουμένου στις πλάγιες όψεις λίθινου αρχιτεκτονικού μέλους, ενδεχομένως επιθήματος (**εικ.16**). Το δάπεδο του ιερού σήμερα είναι καλυμμένο με τοιμέντο και υπερυψωμένο σε σχέση με τον υπόλοιπο ναό κατά 0,155μ.

³²² Νικονάνος 1979, 31- 32, Χατζημιχάλης 1981, 50-51 («ό ναός παρεμορφώθη σχεδόν όλος εκ των προχείρων έπισκευών αυτού» ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα) και Αγραφιώτης 1986, 38-39.

³²³ Δεριζιώτης 1983, 202 και 1984, 187. Η τοιχογράφηση του ναού σώζεται σε δύο επάλληλα στρώματα. Η δημοσίευσή τους θα γίνει σε ιδιαίτερη εργασία.

³²⁴ Νικονάνος 1979, 30.

³²⁵ Νικονάνος 1979, 30: «άνοίγονται ήμικυκλικά κογχάρια...είχαν καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα».

Η πρόθεση έχει διαστάσεις 1,84μ. × 2,20μ.³²⁶ στον ανατολικό τοίχο της ανοίγεται ένα κογχάριο, που ευθυγραμμίζεται με το κέντρο της απόστασης του κλίτους ως προς το πλάτος του (εικ.17, σχ.1). Έκκεντρα έχει ανοιχτεί μία μικρή σχισμή, από όπου μπαίνει ελάχιστο φως (0,28μ. × 0,075μ.). Είναι η μοναδική πηγή φωτός και το διαμέρισμα είναι αρκετά σκοτεινό. Ένα παλαιοχριστιανικό επίθημα αμφικίονα παραθύρου με διακόσμηση λογχοειδών φύλλων βρίσκεται σε δεύτερη χρήση εντοιχισμένο στην κόγχη της πρόθεσης. Στο νότιο τοίχο σώζονται λείψανα του αρχικού ζωγραφικού διακόσμου.

Το διακονικό έχει διαστάσεις 2,13μ. × 2,20μ.³²⁷. Σήμερα έχει κλειστεί η κόγχη της ανατολικής πλευράς του διακονικού, την ύπαρξη του οποίου μαρτυρεί ραφή που είναι ορατή σε σημείο αντίστοιχο με αυτήν της πρόθεσης (εικ.18, σχ.1)³²⁸. Επίσης, στον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους στο σημείο που γωνιάζει με την κεντρική αψίδα του ιερού διακρίνεται τμήμα κοσμήτη καλυμμένο με επιχρισμα σοβά, διαστάσεων 0,40μ. × 0,10μ. (εικ.18). Ένα παράθυρο στο νότιο τοίχο χαρίζει άπλετο φως σχεδόν σε όλο το ιερό (0,90μ. × 1,25μ.). Τέλος, ψηλά στο βόρειο τοίχο σώζονται παραστάσεις από την αγιογράφιση της βασιλικής.

Το τέμπλο σήμερα εκτείνεται μπροστά όχι μόνο από το ιερό, αλλά και από τα παραβήματα (εικ.19- 21). Είναι χτισμένο από βιομηχανικές στενές πλίνθους (διατάσεων 0,22μ. × 0,05μ.) και το κεντρικό τμήμα φέρει τριμερή τοξωτή διάταξη με ενδιάμεσες λευκές μαρμάρινες ρομβοειδείς ψηφίδες. Ένα ξύλινο βημόθυρο³²⁹ και ένα βήλο κλείνουν το άνοιγμα της Ωραίας Πύλης, εμποδίζοντας την ορατότητα στο εσωτερικό του ιερού. Στην πρόσοψη δύο σκαλισμένες ξύλινες επιφάνειες (0,73μ. × 0,56μ.) τοποθετήθηκαν αντί για θωράκιο κάτω από τις δύο νεότερες δεσποτικές εικόνες του Χριστού και της Παναγίας Βρεφοκρατούσας (διαστάσεις εικόνων: 0,72μ. × 0,96μ.) εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης. Οι κορυφές των τόξων κοσμούνται με ένα μικρό μαρμάρινο σταυρό λευκού χρώματος, ενώ πάνω από το κεντρικό τόξο σε ξύλινο πλαίσιο είναι τοποθετημένη μία εικόνα του Μυστικού Δείπνου. Στην κορυφή του πλαισίου υπάρχει ένας μεγάλος ξύλινος σταυρός με τρίλοβη απόληξη των κεραιών του. Η σημερινή θέση του τέμπλου μπροστά από το Ιερό Βήμα δεν λαμβάνει υπόψη τη θέση των παραστάσεων των τοιχογραφιών στους τοιχοπεσσούς. Τα τμήματα του τέμπλου που αντιστοιχούν στα παραβήματα είναι παρόμοιας τεχνολογίας, αλλά πιο απλά (λείπουν οι λεπτομέρειες με

³²⁶ Για τη χρησιμότητα και το ρόλο της πρόθεσης πρβλ. Cutler 1966, 84

³²⁷ Για τη χρησιμότητα και το ρόλο του διακονικού πρβλ. Cutler 1966, 84.

³²⁸ Νικονάνος 1979, 29- 30.

³²⁹ Ύψος θύρας ιερού 1,43μ., πλάτος 0,925μ.

τις μαρμάρινες ψηφίδες). Εκατέρωθεν των παραστάδων της θύρας οι επιφάνειες είναι κτισμένες μέχρι τη γέννηση του τόξου. Τη θύρα της πρόθεσης κοσμεί μία εικόνα με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ σε προτομή και μία αναλόγων διαστάσεων εικόνα με τον Αρχάγγελο Γαβριήλ βρίσκεται στη θύρα του διακονικού. Μπροστά από τις δύο δεσποτικές εικόνες, καθώς και από τις τρεις θύρες υπάρχουν κανδήλες, οι οποίες είναι στερεωμένες από την οροφή.

Τα κλίτη διαιρούνται από δύο τοξοστοιχίες, οι οποίες είναι ψηλότερες και ευρύτερες σε σχέση με τις αντίστοιχες στο ιερό (διαστάσεις: 3,05μ. ύψος, 1,00μ.- 1,10μ. πλάτος **σχ.1**)³³⁰. Η απόσταση μεταξύ των πεσσών του βόρειου τοίχου είναι 0,99μ. και του νότιου 1,07μ. Τα εσωρράχια σώζουν τοιχογραφίες και από τις δύο φάσεις του τοιχογραφικού διακόσμου (**εικ.22, 23**). Το κεντρικό κλίτος έχει διαστάσεις 3,15μ. × 4,13μ. Σώζεται διάκοσμος στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας των τοίχων, εκτός από το δυτικό (**εικ.24, 25**). Φορητές εικόνες του 20^{ου} αιώνα είναι αναρτημένες σε διάφορα σημεία του κλίτους, πέραν των δύο ξύλινων εικονοστασιών.

Το βόρειο κλίτος έχει μέγιστες εσωτερικές διαστάσεις 4,105μ. × 1,84μ. Ο βόρειος τοίχος παρουσιάζει μία κλίση προς το εσωτερικό (**εικ.26**). Φέρει ένα μόνο παράθυρο (0,95μ. × 0,65μ.), το οποίο ευθυγραμμίζεται με το ανατολικό τόξο της βόρειας τοξοστοιχίας του κεντρικού κλίτους (**σχ.1**). Ο τοίχος που πλαισιώνει το παράθυρο δεν είναι κάθετος σε όλο του το πλάτος (0,90μ.) ως προς αυτό, αλλά σχηματίζει αμβλεία γωνία προς το εσωτερικό του ναού (σε πλάτος 0,60μ.). Το κλίτος επικοινωνεί με το νάρθηκα με τοξωτό άνοιγμα, πλάτους 0,745μ. (**σχ.1**). Οι τοίχοι του βόρειου κλίτους είναι επιχρισμένοι με ασβέστη, που κάλυψε τα λείψανα της τοιχογράφησης.

Το νότιο κλίτος έχει μέγιστες εσωτερικές διαστάσεις 4,38μ. × 2,12μ.³³¹. Στο νότιο τοίχο ανοίγεται ένα παράθυρο (0,85μ. × 1,25μ.). Το μεγαλύτερο τμήμα του πλάτους του παραθύρου ευθυγραμμίζεται με το μεσαίο πεσό του νότιου τοίχου του κεντρικού κλίτους (**σχ.1**). Παλαιότερα είχε ίσως αφαιρεθεί η νότια παραστάδα του δυτικού τοίχου του, αλλά έχει αποκατασταθεί στις πρόσφατες εργασίες του 1990 (πλάτος εισόδου 0,775μ.)³³². Τοιχογραφίες σώζονται μόνο στο ανώτερο τμήμα του βόρειου τοίχου του

³³⁰ Νικονάνος 1979, 30.

³³¹ Ο Νικονάνος (1979, 30) βρίσκει ότι η αναλογία που υπάρχει ανάμεσα στο κεντρικό κλίτος και στα πλάγια ως προς το πλάτος είναι 1,66 και του μήκους προς το πλάτος είναι 0,78, αριθμοί που πλησιάζουν τις αντίστοιχες των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς (0,77 και 1,45) και της Παναγίας στη Μέντζενα (0,88 και 1,77), πρβλ. Βοκοτόπουλος 1975, 104- 105, πίν.Α.

³³² Βλ. παρακάτω, ε' φάση. Στην κάτοψη του Νικονάνου απόκλιση παρουσιάζει επίσης και η πορεία του νότιου τοίχου (1979, 28, σχ.3).

κλίτους σε δύο στρώματα, καθώς και στο ανατολικό μέτωπο της βόρειας παραστάδας της εισόδου του κλίτους (**εικ.27, 28**).

Ο νάρθηκας καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτος του ναού (εσωτερικές διαστάσεις: 8,58μ. πλάτος, 2,20μ. μήκος στα νότια έως 2,50μ. στα βόρεια, **σχ.1**)³³³. Η επικοινωνία με τα πλάγια κλίτη γίνεται μέσω τοξωτών διόδων, ενώ με το κεντρικό μέσο ενός χαμηλού ορθογώνιου ανοίγματος (2,01μ. × 1,20μ. στην ανατολική όψη και 1,28μ. στη δυτική)³³⁴. Ο Νικονάνος δικαιολογημένα αποκαθιστά στην αρχική φάση τριβήλο, καθώς στην εποχή του διατηρούνταν τα ακραία τμήματα των πλαγίων λοβών και οι παραστάδες όπου αυτά πατούσαν. Δυστυχώς σήμερα δεν είναι ορατά, καθώς καλύφθηκαν κατά τις εργασίες συντήρησης στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Με βάση τα τότε σωζόμενα λείψανα ο Νικονάνος υπολόγισε τις διαστάσεις του τριβήλου από το δάπεδο³³⁵ στα 2,65μ. για το πλάτος του και 2,70μ. για το ύψος του, ενώ το μετακίονιο διάστημα πρέπει να είχε έκαστο πλάτος περίπου 0,65μ. Το μεσαίο άνοιγμα πρέπει να είχε το ίδιο πλάτος με τα πλάγια και οι κίονες δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τα 0,35μ. σε διάμετρο (**σχ.2**)³³⁶.

Ο νάρθηκας φωτίζεται από τρία παράθυρα, ένα στα νότια (0,88μ. × 1,16μ.) και δύο στα δυτικά (0,96μ. × 1,80μ. τα μόνα με τοξωτή απόληξη) που πλαισιώνουν τη θύρα της εισόδου. Στο νότιο άκρο του έχει τοποθετηθεί μία αποτοιχισμένη τοιχογραφία που παριστάνει τον άγιο Παντελεήμονα (**εικ.29**)³³⁷. Το νότιο μέτωπο του εσωραχίου της εισόδου του νότιου κλίτους σώζει μία τοιχογραφία με τους αγίους Αναργύρους (**εικ.30**). Πάνω από το υπέρθυρο της εισόδου που οδηγεί στον κυρίως ναό βρίσκεται εντοιχισμένο σε δεύτερη χρήση ένα τμήμα επιθήματος παλαιοχριστιανικού κιονόκρανου³³⁸, το οποίο καλύπτεται μερικώς από ένα σταυρόσχημο φωτιστικό (**εικ.31**). Η επικοινωνία με το εξωτερικό γίνεται με μία σύγχρονης κατασκευής σιδερένια θύρα που βρίσκεται στο μέσο της δυτικής πλευράς³³⁹. Στην εξωτερική πλευρά του ναού η ημικυκλική εσοχή πάνω από

³³³ Για τη χρησιμότητα και το ρόλο του νάρθηκα πρβλ. Cutler 1966, 82 και Babić 1969, 46. Για τις καθορισμένες θέσεις των πιστών στην εκκλησία πρβλ. Μπούρας 1979, 162.

³³⁴ Η μέτρηση του Νικονάνου είναι: ύψος 1,75μ. και πλάτος 1,30μ. (1979, 30). Η διαφορά στο ύψος οφείλεται στη νέα στάθμη του δαπέδου, το οποίο μάλιστα είναι κατά τι υπερυψωμένο (0,05μ.) σε σχέση με το νάρθηκα και το κεντρικό κλίτος.

³³⁵ Σήμερα είναι λίγο πιο ψηλό το δάπεδο από ό,τι το 1979.

³³⁶ Νικονάνος 1979, 30

³³⁷ Δεριζιώτης 1984, 187, πίν. 135. Ανήκει στο δεύτερο στρώμα της ιστόρησης του ναού.

³³⁸ Γιαννόπουλος 1940, 377, Νικονάνος 1979, 32 και Αγραφιώτης 1986, 39.

³³⁹ Διαστάσεις: 1,10μ. πλάτος, 1,95μ. ύψος. Η θύρα διατηρεί κατά πάσα πιθανότητα την αρχική θέση, διότι το πιο συνηθισμένο στις βασιλικές ήταν η ύπαρξη μιας θύρας απέναντι ακριβώς από την αψίδα του ιερού βήματος, πρβλ. Ορλάνδος 1994, 399 και Βοκοτόπουλος 1975, 159.

το υπέρθυρο της εισόδου κοσμεύεται με μία σύγχρονη φορητή εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ.32).

Το σημερινό δάπεδο του ναού έχει καλύψει τις τομές που έγιναν τη δεκαετία του 1990³⁴⁰ και η στάθμη του δαπέδου της βασιλικής υψώθηκε. Παρ' όλα αυτά είναι χαμηλότερο από τη στάθμη του περιβάλλοντος χώρου. Έτσι, ένα μικρό σκαλοπάτι (0,10μ.) συναντά ο επισκέπτης μπαίνοντας στο νάρθηκα, ενώ οριακά υψηλότερο (0,05μ.) είναι το σημείο μεταξύ των παραστάδων της εισόδου για το κεντρικό κλίτος. Υπερυψωμένος είναι και ο χώρος του ιερού (κατά 0,155μ.), ενώ το σκαλοπάτι μπροστά από την Ωραία Πύλη έγινε ημικυκλικό.

Το σημερινό ταβάνι του ναού αποτελείται από ξύλα τύπου «ραμποτέ». Είναι επίπεδο στο χώρο του κεντρικού κλίτους και του ιερού βήματος, ενώ στα πλάγια κλίτη και στο νάρθηκα παρουσιάζει κλίση προς τα έξω. Πάνω από τον πολυέλαιο του κεντρικού κλίτους είναι στερεωμένη μία μικρών διαστάσεων νεότερη φορητή εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα.

Η βασιλική σήμερα καλύπτεται από μία ενιαία ξύλινη στέγη. Μόνο η κόγχη του ιερού στέφεται από επίπεδες λίθινες πλάκες που μπορούμε να ανάγουμε σε παλαιότερη κατασκευαστική φάση (εικ.11). Στα δυτικά και, εν μέρει, στα βόρεια η στέγη επεκτείνεται στον αύλειο χώρο (εικ.34). Λίθινα πεζούλια είναι κτισμένα και πλαισιώνουν τη βασιλική από τα βόρεια, τα δυτικά και τα νότια.

Οι οικοδομικές φάσεις

α) Α' φάση

Ο αρχικός ναός ήταν μία ξυλόστεγη τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και υπερυψωμένο φωταγωγό, που ανατολικά απέληγε σε τρεις ημικυκλικές³⁴¹ κόγχες (χορδής 1,10μ. η κεντρική, 0,70μ. η βόρεια και 0,65μ. η νότια, σχ.3). Η βόρεια κόγχη σχεδόν αντιστοιχούσε στις διαστάσεις του βόρειου κλίτους, ενώ η χορδή της νότιας δεν συνέπιπτε με το πλάτος του αντίστοιχου κλίτους. Το ιερό ήταν τριμερές. Το ιερό βήμα χωριζόταν από τα παραβήματα με τοίχους, στους οποίους ανοιγόταν από μία τοξωτή δίοδος, στις ανατολικές παρειές των οποίων ανοίγονταν μικρές ημικυκλικές κόγχες,

³⁴⁰ Βλ. παρακάτω σ' φάση.

³⁴¹ Ο Βοκοτόπουλος (1969, 160) επισημαίνει ότι «εις έλλαδικούς ναούς τῶν διαστάσεων καὶ τῆς σημασίας τοῦ τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσπάρτου, ἢ ἡμικυκλικῆ ἀψίδος ἀποτελεῖ μετὰ τὸν 11^{ον} αἰ. σπανίαν ἐξαίρεσιν».

χορδής 0,30μ.³⁴². Ο ναός διέθετε μαρμάρινο φράγμα, όπως μαρτυρούν τα θραύσματα θωρακίων και ο οκταγωνικός κιονίσκος που περισυλλέχθηκαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες³⁴³. Το δάπεδο μπορεί να ήταν στρωμένο με τετράγωνα πήλινες πλάκες, σε αναλογία με άλλους ναούς, όπως την εκκλησία του κάστρου της Βελίκας και το βυζαντινό ναό (Κοιμητηριακή βασιλική) στα βορειοανατολικά του λόφου του Φρουρίου της Λάρισας (πρώτη φάση 10^{ου} αιώνας)³⁴⁴, αλλά αυτό είναι μια υπόθεση.

Η βασιλική χωριζόταν σε κλίτη μέσω δύο τοίχων που έφεραν ο καθένας τους από δύο συμμετρικά τοξωτά ανοίγματα, τα οποία επέτρεπαν την επικοινωνία. Ίδια διαρρύθμιση χαρακτηρίζει πολλές εκκλησίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη βασιλική της Μάστρου στην Αιτωλία (που χρονολογείται στη στροφή του 7^{ου} αιώνα)³⁴⁵, τον Άγιο Στέφανο της Καστοριάς (αρχικό στρώμα τοιχογραφιών στον 9^ο αιώνα)³⁴⁶, την Κοίμηση της Ζούρτσας (τελευταίο τέταρτο του 10^{ου} αιώνα)³⁴⁷, τον Άγιο Αχιλλείο στην Πρέσπα (986- 990)³⁴⁸, την πρώτη φάση της Βλαχέρνας στην Άρτα (τέλη 9^{ου} – αρχές 10^{ου} αιώνα)³⁴⁹, την Παναγία Τριμητού (β' ή γ' τέταρτο του 10^{ου} αιώνα)³⁵⁰ και ίσως την πρώτη φάση του Πρωτάτου (962)³⁵¹. Ο νάρθηκας εκτεινόταν σε όλο το πλάτος του ναού και η προσπέλαση στον κυρίως ναό γινόταν μέσω τριβήλου. Δύο αρράβδωτοι κίονες λευκού μαρμάρου, ύψους 2,50μ. έκαστος, με απλά ιωνικά κιονόκρανα διαμόρφωναν το τρίβηλο, τα τόξα του οποίου ήταν πλίνθινα, όπως φαίνονται στη φωτογραφία που δημοσιεύει ο Νικονάνος³⁵².

Εύλινοι δοκοί λειτουργούσαν ως ελκυστήρες και ήταν τοποθετημένοι ανάμεσα στα τόξα των πεσσών (εικ.30, 35)³⁵³. Η χρήση τους παρατηρείται και σε σύγχρονα μνημεία, όπως στον Άγιο Αχιλλείο στις Πρέσπες³⁵⁴ και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον

³⁴² Βελένης 1982, 18, σημείωση 5: η χρησιμότητα των κογχών αυτών ήταν η φύλαξη λειτουργικού εξοπλισμού.

³⁴³ Βλ. 3^ο Κεφάλαιο και παράρτημα κατάλογος γλυπτών.

³⁴⁴ Γιαλούρη 2008, 494- 495 (σύμφωνα με την αρχαιολόγο ο τύπος του βυζαντινού ναού αρχιτεκτονικά είναι ένας συγκεκριμένος στοιχείων από την Παναγία του Βαθυρρέματος και της Ολυμπιώτισσας της Ελασσόνας) και Δεριζιώτης 2009, 524, εικ.20.

³⁴⁵ Βοκοτόπουλος 1975, 181.

³⁴⁶ Μουτσόπουλος 1992, 226.

³⁴⁷ Bouras 1971, 149.

³⁴⁸ Πελεκανίδης, Χατζηδάκης 1984, 6- 9, 22- 25, 92- 95, Μουτσόπουλος 1999, 191 και Μπούρας 2001, 62, 79, 80.

³⁴⁹ Βοκοτόπουλος 1975, 187 και Παπαδοπούλου 2002, 71.

³⁵⁰ Βοκοτόπουλος 1975, 190- 191.

³⁵¹ Μπούρας 2001, 62- 70.

³⁵² Νικονάνος 1979, 30, πίν.7β. Επίσης, βλ. 3^ο Κεφάλαιο για την ανακάλυψη του στυλοβάτη του τριβήλου κάτω από το δάπεδο και κάτοψη Β.

³⁵³ Πρβλ. Ousterhout 1999, 211. Επίσης, βλ. παρακάτω, σ' φάση.

³⁵⁴ Βελένης 1984, 53- 54.

Αετόλοφο (αρχές 11^{ου} αιώνα)³⁵⁵, καθώς και σε μεταγενέστερα, όπως στο Δούσικο (16^{ος} αιώνας)³⁵⁶, στον Άγιο Μηνά Ζαγορίου (πρώτο μισό 17^{ου} αιώνα)³⁵⁷ και στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στη Βελίκα (1776)³⁵⁸. Το μέγιστο πλάτος των πεσσών μαζί με τα νεότερα επιχρίσματα είναι $\pm 0,95\mu$. Αυτό σημαίνει ότι αν αφαιρέσουμε τα επιφανειακά στρώματα του σοβά των προσφάτων εργασιών και την προετοιμασία - υπόστρωμα των τοιχογραφιών, το πραγματικό τους πλάτος πρέπει να είναι περίπου 0,85μ. Οι εξωτερικοί τοίχοι ήταν ισοπαχείς μεταξύ τους (πλάτος 0,60μ.). Το πάχος των τοίχων είναι ικανοποιητικό, για να αντέξει η τοιχοποιία το βάρος της ξύλινης σκεπής³⁵⁹.

Αν λάβουμε υπόψη ότι όλες σχεδόν οι τρίκλιτες βασιλικές στη Βαλκανική χερσόνησο έχουν υπερυψωμένο φωταγωγό³⁶⁰, πρέπει να δεχτούμε ότι και η εν λόγω βασιλική είχε στην αρχική της φάση το μεσαίο κλίτος υπερυψωμένο σε σχέση με τα πλάγια και το νάρθηκα. Έτσι, κάθε τμήμα του ναού έφερε ξεχωριστή στέγη, ανήκε δηλαδή στον «ελληνιστικό τύπο» σύμφωνα με την κατάταξη του Ορλάνδου³⁶¹. Ο Νικόλαος Γκιολές παρατηρεί ότι ο τύπος αυτός ήταν συνηθισμένος τρόπος στέγασης έως τα μέσα του 10^{ου} αιώνα στον ελλαδικό χώρο³⁶². Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Άγιο Στέφανο, τους Αγίους Αναργύρους και τον Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά³⁶³, τη βασιλική της Μάστρου στην Αιτωλία, την Κοίμηση της Θεοτόκου στη Ζούρτσα, την Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μέντζενα (β' ή γ' τέταρτο 10^{ου} αιώνα)³⁶⁴ και τον Άγιο Αχιλλείο στην Πρέσπια, που έφεραν παρόμοια στέγη. Το κεντρικό κλίτος, επομένως, έφερε μία ενιαία δίρριχτη στέγη από τον ανατολικό έως το δυτικό του τοίχο, τα πλάγια κλίτη καλύπτονταν από μία μονόριχτη στέγη με κλίση προς τα έξω, ενώ ο νάρθηκας καλυπτόταν από μία μονόριχτη στέγη, που ήταν χαμηλότερη σε σύγκριση με το κεντρικό κλίτος, αλλά ψηλότερη από αυτή των πλαγίων κλιτών³⁶⁵.

Ο ναός διέθετε δύο θύρες, μία στο κέντρο της δυτικής πλευράς και μία δευτερεύουσα στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα, όπως και σε άλλες δημοσιευμένες

³⁵⁵ Νικονάνος 1979, 17, 25.

³⁵⁶ Βογιατζής 2000, 36.

³⁵⁷ Βοκοτόπουλος 1979, 114.

³⁵⁸ Η ημερομηνία προκύπτει από επιγραφή, πρβλ. <http://imd.gr/site/catalog/poi/11/79> (στις 25-05-2013).

³⁵⁹ Βελένης 1984, 107, Ορλάνδος ²1994, 235 και Γούναρης 2000, 141.

³⁶⁰ Ορλάνδος ²1994, 158- 159, 194- 202.

³⁶¹ Ορλάνδος 1961, 33 κ.ε., Βοκοτόπουλος 1975, 103 και Ορλάνδος ²1994, 158- 159, 194- 202.

³⁶² Gkiolles, 2006-2007,18.

³⁶³ Μουτοόπουλος 1992, 226, 367, 144 αντίστοιχα.

³⁶⁴ Βοκοτόπουλος 1975, 192.

³⁶⁵ Πρβλ. Ορλάνδος ²1994, 392. Χρησιμοποιήθηκαν κέραμοι με μικρό βέλος, πρβλ. Βοκοτόπουλος 1975, 149 και **εικ.72**, όπου φαίνονται στα αριστερά κέραμοι που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του νάρθηκα.

βασιλικές³⁶⁶. Λόγω της ολικής ανακατασκευής του δυτικού και του νότιου τοίχου δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν ο ναός είχε και άλλα θυραία ανοίγματα. Η κύρια θύρα στα δυτικά είχε μαρμάρινο κατώφλι, την ύπαρξη του οποίου μαρτυρεί η αναφορά του Γιαννόπουλου³⁶⁷. Από το ίδιο υλικό πιθανώς ήταν φτιαγμένο και το περίθυρο της δυτικής θύρας.

Δυστυχώς, είναι άγνωστος ο αριθμός των αρχικών παραθύρων, η θέση και εν μέρει η μορφή τους. Γνωρίζουμε ότι τα παράθυρα των βυζαντινών εκκλησιών ήταν τοξωτά, μονόλοβα, δίλοβα ή πολύλοβα, τοποθετημένα σε παράταξη και συνήθως φράσσονταν με ξύλινα, μαρμάρινα ή μεταλλικά φράγματα για να προστατευθούν οι υαλοπίνακες³⁶⁸. Τα τόξα των πολύλοβων παραθύρων στηρίζονταν σε μαρμάρινους αμφικιονίσκους³⁶⁹. Είναι εύλογο να υποθεθεί ότι στο κεντρικό τμήμα της αφίδας του ιερού θα υπήρχε ένα δίλοβο³⁷⁰ ή μονόλοβα παράθυρα και ότι στα πλάγια κλίτη, καθώς και στον υπερυψωμένο φωταγωγό θα ανοίγονταν παράθυρα, τα οποία λόγω του μικρού μήκους της βασιλικής και για αισθητικούς λόγους πρέπει να ήταν μονόλοβα³⁷¹. Ο Νικονάνος πιθανολογεί ότι υπήρχαν παράθυρα και στις στενές πλευρές του κεντρικού κλίτους κάτω από τα αετώματα της ανατολικής και της δυτικής πλευράς³⁷².

Η τοιχοποιία, όσο διακρίνεται στα πλάγια εξωτερικά τμήματα της αφίδας του ιερού και σε μία στενή λωρίδα του ανατολικού τοίχου δίπλα στη βόρεια πλευρά της

³⁶⁶ Πρβλ. Βοκοτόπουλος 1975, 159 («έτεραι θύραι ἀνοίγονται συνήθως εἰς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος (Μάστρου, Τρημιτοῦ, Μέντζενα, Παναξιώτισσα») και Ορλάνδος ²1994, 399.

³⁶⁷ Γιαννόπουλος 1940, 377: «τὸ μαρμάρινον κατώφλιον τῆς θύρας τῆς εἶναι παλαιοχριστιανικῆς ἢ βυζαντινῆς ἐκκλησίας».

³⁶⁸ Ορλάνδος ²1994, 433- 434 και Ousterhout 1999, 151- 156.

³⁶⁹ Ορλάνδος ²1994, 425- 426. Κατὰ τὴν ανασκαφὴν περισυλλέχθηκε ἕνας μαρμάρινος αμφικιονίσκος παραθύρου, που λόγω διαστάσεων πρέπει να ανήκε στο φωταγωγό, βλ. 3^ο Κεφάλαιο και παράρτημα, κατάλογος γλυπτών.

³⁷⁰ Νικονάνος 1979, 31: «στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ὑπῆρχε δίλοβο ἢ τρίλοβο παράθυρο» και Μπούρας 2001, 74: «οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ εἶναι πάντοτε ἐξωτερικῶς κυλινδρικές και ἔχουν τρίλοβα ἢ δίλοβα σχετικῶς μικρά παράθυρα». Μονόλοβα ἦταν συνήθως τα παράθυρα των παραβημάτων, πρβλ. Βοκοτόπουλος 1979, 162. Εντοπίστηκε κατὰ τις ανασκαφές ἕνα κιονόκρανο αμφικιονίος, που κατὰ πάσα πιθανότητα προέρχεται ἀπὸ το παράθυρο τῆς ἀψίδας, βλ. 3^ο Κεφάλαιο και παράρτημα, κατάλογος γλυπτών.

³⁷¹ Πρβλ. Βελένης 1984, 118: «τα δίλοβα παράθυρα ἔχουν μεγαλύτερη διάδοση και αὐτὸ οφείλεται στὴν προσαρμοστικότητά τους σε μικρότερα γενικά ἔργα, των οποίων οἱ αρχιτέκτονες μπορούσαν να μιμηθοῦν τα επιτεύγματα των μεγάλων δημιουργῶν, ἔστω και σε περιορισμένη κλίμακα».

³⁷² Νικονάνος 1979, 31. Ο Ορλάνδος (²1994, 431) τονίζει ὅτι «εἰς τὰς μεγάλας βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος τὸ μὲν τρίγωνον τοῦ ἀετώματος μένει τυφλόν, ἀνοίγεται ὁμως ἐνθὺς ὑπ' αὐτὸ πολύλοβον παράθυρον, ἀλλ' εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ φωταγωγοῦ».

αψίδας, όπου δεν υπάρχουν νεότερα αρμολογήματα και επιχρίσματα, αποτελείται από συλλεκτές πέτρες, πωρόλιθους και οπτόπλινθους (εικ.36, 43)³⁷³. Οι λίθοι διατάσσονται σε ακανόνιστες οριζόντιες σειρές και μεταξύ τους παρεμβάλλονται ελεύθερα κομμάτια οπτοπλίνθων τοποθετημένα οριζόντια ανάμεσα στους οριζόντιους αρμούς των λίθων, αλλά και λοξά ή κάθετα στους κατακόρυφους αρμούς. Το παχύ κονίαμα καλύπτει τις άκρες των λίθων και δίνει την τελική εξωτερική εμφάνιση. Τα εσωτερικά τόξα ήταν πλινθόκτιστα (εικ.27)³⁷⁴. Το πάχος των πλινθών που χρησιμοποιήθηκαν κυμαίνεται από 0,035μ. έως 0,04μ., ενώ πιο σπάνιες είναι αυτές με πάχος 0,03μ. ή 0,05μ.³⁷⁵. Πλινθίνα ήταν επίσης και τα σημεία μεταξύ του τριβήλου ανοίγματος και των παραστάδων του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα σε ύψος 1,00μ. πάνω από τη στάθμη του δαπέδου, με βάση το σχέδιο της όψης της ανατολικής πλευράς του νάρθηκα, που έγινε τη δεκαετία του 1980 (σχ.12)³⁷⁶. Πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι το τεταρτοσφαίριο της ημικυκλικής κόγχης, τα ημικυκλικά υπέρθυρα των θυρών και των παραθύρων, καθώς και τα ανακουφιστικά τόξα των τοίχων ήταν κατασκευασμένα από πλίνθους με τη βοήθεια ξύλινων καλουπιών, τα οποία αφαιρέθηκαν μετά τη σταθεροποίηση του κονιάματος³⁷⁷.

Λείψανα της αρχικής φάσης εκτός από το κάτω τμήμα των τριών αψίδων της ανατολικής πλευράς, που σώζονται σε μέγιστο ύψος 0,77μ., ανήκουν και δύο κατακόρυφες «λωρίδες» τοίχου εκατέρωθεν της κεντρικής κόγχης, που αντιστοιχούν στους ώμους της αρχικής αψίδας και που ήταν πολύ ισχυρά κτισμένες. Στη νότια «λωρίδα» σώζεται ένα μικρό τμήμα από τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο, μία οδοντωτή ταινία σε ύψος 3,05μ. από το σημερινό έδαφος, η οποία εξέχει λίγο από την επιφάνεια του τοίχου και φαίνεται ότι περιέβαλλε το παράθυρο της αψίδας (εικ.37)³⁷⁸. Δεν μας έχουν σωθεί άλλα κεραμοπλαστικά στοιχεία του διακόσμου της πρώτης φάσης, αλλά η παρουσία της οδοντωτής ταινίας στην κόγχη μαρτυρεί πως παρόμοια κοσμήματα θα υπήρχαν και στις υπόλοιπες επιφάνειες σε αναλογία με άλλα μνημεία³⁷⁹. Άλλωστε, οι

³⁷³ Μπούρας 2001, 73, 76: προτίμηση σε τοπικής προελεύσεως υλικό.

³⁷⁴ Νικονάνος 1979, 32. Πρβλ. Ousterhout 1999, 207- 208 για τη χρήση της πλινθού.

³⁷⁵ Νικονάνος 1979, 32. Το πάχος αυτό είναι χαρακτηριστικό από τη θεοδοσιανή εποχή και εξής, Μουτσόπουλος 1992, 458, Γούναρης 2000, 143. Η ύπαρξη πλινθών διαφόρων μεγεθών σημαίνει ότι ήταν υλικό σε δεύτερη χρήση.

³⁷⁶ Σχέδιο όψης από το αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας που αποτυπώνει την κατάσταση του ναού πριν από την ανασκαφή, βλ. παρακάτω σ' φάση.

³⁷⁷ Ορλάνδος 1994, 238, Γούναρης 2000, 141.

³⁷⁸ Πιθανώς η οδοντωτή ταινία να περιέτρεχε τα ημικύκλια των παραθύρων: Σωτηρίου 1931, 126 και Megaw 1931- 1932, 116.

³⁷⁹ Πελεκανίδης, Χατζηδάκης 1984, 9, 25, 53, 87, 95, Μουτσόπουλος 1992, 224, εικ.200 και πίν.7, 8 και Μπούρας 2001, 62, 74.

ζώνες αυτές είχαν τόσο λειτουργικό όσο και πρακτικό χαρακτήρα, εκτός δηλαδή από το αισθητικό αποτέλεσμα, η ύπαρξη της οδοντωτής ταινίας μπορεί να υποδηλώνει και την κάλυψη της ξυλοδεσιάς³⁸⁰. Η ύπαρξη της οδοντωτής ταινίας προδίδει συγγένεια του μνημείου με τον Αετόλοφο (Κοίμηση της Θεοτόκου, αρχές 11^{ου} αιώνα)³⁸¹, την Καλαμπάκα (Κοίμηση της Θεοτόκου, 11^{ος} αιώνας)³⁸², την Καστοριά (Άγιος Στέφανος, Άγιοι Ανάργυροι, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, 9^{ος} - 11^{ος} αιώνας)³⁸³, την Κέρκυρα (Άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος, γύρω στο 1000)³⁸⁴, αλλά και με τη Βοιωτία (συγκεκριμένα με την πρώτη οικοδομική φάση της Σκριπούς - το 873/4)³⁸⁵, την Αθήνα (Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη, γύρω στο 1000, Σωτήρα Λυκοδήμου, γύρω στο 1044, την Καπνικαρέα, μέσα 11^{ου} αιώνα³⁸⁶)³⁸⁷ και την πρώτη φάση της Βλαχέρνας στην Άρτα³⁸⁸. Σύμφωνα με τον Γκιολέ, η χρήση της οδοντωτής ταινίας σταματά σταδιακά έως τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, οπότε αντικαθίσταται από άλλες τεχνικές, όπως τα λοξότμητα πόρινα γείσα³⁸⁹.

Στο αντίστοιχο τμήμα των στενών λωρίδων εσωτερικά, μέσα στο ιερό, είναι εντοιχισμένα δύο επίκρανα, το ένα απέναντι από το άλλο, που, καθώς είναι τοποθετημένα στη βάση του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης, δίνουν την εντύπωση κοσμητή (εικ.14, 15). Ωστόσο, πρόκειται για επίκρανα παραστάδων ή πεσοόκρανα σε δεύτερη χρήση κατά την κατασκευή της βυζαντινής βασιλικής. Σε καθένα από αυτά το τμήμα που αντιστοιχεί στον ανατολικό τοίχο δεν φτάνει ως τη γωνία του τοίχου και η άκρη τους είναι άπεργη, ενώ η πλευρά τους, που επιστέφει την άκρη της κόγχης, δεν παρακολουθεί την καμπύλη της, αλλά εισδύει στην τοιχοποιία. Αυτά ο Νικονάνος δικαιολογημένα τα χρονολογεί στον 9^ο αιώνα, γιατί στη διακόσμησή τους θυμίζουν έντονα το γλυπτό διάκοσμο από τη Σκριπού³⁹⁰.

³⁸⁰ Βελένης 1984, 31- 40, 57: «στη νότια Ελλάδα απαντά η ειδική περίπτωση της κάλυψης της ξυλοδεσιάς με οδοντωτή ταινία, π.χ. η νότια πλευρά του Αγίου Γεωργίου Αλαήμπεη και η δυτική πλευρά του καθολικού της μονής Βλαχερνών Ηλείας», αλλά και Ousterhout 1999, 184, 193- 194.

³⁸¹ Νικονάνος 1979, 22, πίν.3, 4.

³⁸² Σωτηρίου 1929, 294.

³⁸³ Πελεκανίδης, Χατζηδάκης 1984, 9, 25, 53, 87, 95, Μουτσόπουλος 1992, 224, εικ. 200 και πίν.7, 8.

³⁸⁴ Βοκοτόπουλος 1969, 155, 164.

³⁸⁵ Σωτηρίου 1931, 126, Βοκοτόπουλος 1975, 169, Νικονάνος 1979, 34, Βογιατζής 1999, 113 και Μπούρας 2001, 62.

³⁸⁶ Gkioles 2006- 2007, 20 (αν και είναι περιορισμένη η χρήση της οδοντωτής ταινίας σε αυτό το ναό).

³⁸⁷ Χατζηδάκης 1979, 295 και Bouras, 2004, 12, 22.

³⁸⁸ Βοκοτόπουλος 1975, 187.

³⁸⁹ Gkioles 2006- 2007, 21.

³⁹⁰ Σωτηρίου 1931, 141 (εικ.19), 142 και Νικονάνος 1979, 32- 34, πίν.8, 9.

Σύμφωνα με το Νικονάνο, οι διαστάσεις της βασιλικής και οι αναλογίες της κάτοψης μας παραπέμπουν στους Αγίους Αναργύρους, στον Άγιο Στέφανο και στο ναό των Ταξιαρχών της Καστοριάς³⁹¹, οι οποίοι ανάγονται από τα τέλη του 9^{ου} έως τις αρχές του 11^{ου} αιώνα, αλλά και στο ναό από το κάστρο της Βελίκας³⁹², καθώς και στο καθολικό της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο της Αγιάς (αν και μεταγενέστερο μνημείο, που μιμήθηκε τον τύπο και τις διαστάσεις της εκκλησίας του Βαθυρρέματος)³⁹³. Η Αφροδίτη Πασαλή επισημαίνει ότι η επιλογή της ημικυκλικής έναντι της τρίπλευρης κόγχης πραγματοποιείται όταν τα παλαιοχριστιανικά μνημεία ανακαινίζονται ή όταν πρόκειται για ναούς μικρών διαστάσεων, συνεπώς δεν αποτελεί ασφαλές συγκριτικό κριτήριο³⁹⁴. Αντίθετα, η χρήση μικρών και μεσαίου μεγέθους λίθων σε συνδυασμό με λίγους πωρόλιθους και αρκετά τεμάχια πλίνθων σε ελεύθερη ή τυχαία θέση ανάμεσα στους λίθους και το κονίαμα παραπέμπει στο 10^ο αιώνα και συγκεκριμένα στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στο νησάκι της Πρέσπας (986- 990)³⁹⁵, αλλά και στη βασιλική των Σερβίων (γύρω στο 1000)³⁹⁶.

Στο εσωτερικό του ναού οι πεσοστοιχίες που αντικαθιστούν τους κίονες έχουν γενικότερη εφαρμογή από τη μέση Βυζαντινή περίοδο και εξής και συνδέουν την Παναγία του Βαθυρρέματος με μια σειρά γνωστών παραδειγμάτων, όπως τη βασιλική της Μάστρου (τέλη 7^{ου} με αρχές 8^{ου} αιώνα)³⁹⁷, το Πρωτάτο (962)³⁹⁸, την Κοίμηση της Θεοτόκου στη Ζούρτσα (τελευταίο τέταρτο του 10^{ου} αιώνα)³⁹⁹, τον Άγιο Αχιλλείο⁴⁰⁰, τη Μητρόπολη των Σερβίων (αρχές 11^{ου} αιώνα)⁴⁰¹, την Κοίμηση της Θεοτόκου στον Αετόλοφο (αρχές 11^{ου} αιώνα)⁴⁰², τους Αγίους Αναργύρους της Καστοριάς (αρχές 11^{ου} αιώνα)⁴⁰³, την Επισκοπή Σκοπέλου (1078)⁴⁰⁴ και με το καθολικό της Μονής της Κοιμήσεως στο Μεγαλόβρυσο της Αγιάς (πρώτο μισό 13^{ου} αιώνα)⁴⁰⁵. Η ύπαρξη τριβήλου ανοίγματος για την προσπέλαση στον κυρίως ναό είναι ένα επιπλέον χαρακτηριστικό

³⁹¹ Νικονάνος 1979, 33.

³⁹² Από προσωπική συνεννόηση με τον ανασκαφέα κ. Ιωάννη Βαραλή. Οι διαστάσεις του ναού είναι: 10,50μ. × 11,30μ.

³⁹³ Νικονάνος 1979, 40- 42.

³⁹⁴ Πασαλή 2003, 405- 406.

³⁹⁵ Μουτσόπουλος 1999, 361.

³⁹⁶ Νικονάνος 1979, 24, 34, Μουτσόπουλος 1999, 282 και Μπούρας 2001, 86

³⁹⁷ Βοκοτόπουλος 1975, 181.

³⁹⁸ Μπούρας 2001, 62- 70.

³⁹⁹ Bouras 1971, 149 και Νικονάνος 1979, 24.

⁴⁰⁰ Βελένης 1984, 53- 54.

⁴⁰¹ Βοκοτόπουλος 1975, 180 και Καραγιάννη 2006, 266.

⁴⁰² Νικονάνος 1979, 17, 25.

⁴⁰³ Μουτσόπουλος 1992, 367, 391, 483.

⁴⁰⁴ Βοκοτόπουλος 1975, 179- 180.

⁴⁰⁵ Νικονάνος 1979, 35, 36 (σχ.5) και 40- 41.

των παλαιοχριστιανικών εκκλησιών⁴⁰⁶ που επιβιώνει στο 10^ο, ακόμη και στο 12^ο αιώνα⁴⁰⁷. Το συναντούμε λόγω χάριν στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Αιανή Κοζάνης (α' φάση, του 10^{ου} αιώνα)⁴⁰⁸, στο ναό της Μεταμόρφωσης στο Κορωπί (του 10^{ου} αιώνα)⁴⁰⁹, στο ναό των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου στην Κέρκυρα (γύρω στο 1000)⁴¹⁰, στη βασιλική των Σερβίων⁴¹¹, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα (του 11^{ου} αιώνα)⁴¹² στον Άγιο Στέφανο στα Μετέωρα (1192)⁴¹³, και στη βασιλική του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο της Ελασσόνας (αρχική φάση, του 12^{ου} αιώνα)⁴¹⁴.

Σημαντικό στοιχείο χρονικού προσδιορισμού της Κοίμησης της Θεοτόκου του Βαθυρρέματος αναμφίβολα δίνει ο περιορισμένος εντοιχισμένος γλυπτός διάκοσμος. Τα κατά χώραν αρχιτεκτονικά μέλη δεν είναι σύγχρονα της ανέγερσης του ναού, αλλά τοποθετήθηκαν σε δεύτερη χρήση, παρέχοντας με τον τρόπο αυτό ένα *terminus post quem* για την ανέγερσή του⁴¹⁵. Από αυτά τα εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σήμερα φαίνονται ελάχιστα⁴¹⁶. Το τμήμα του επιθήματος του κιονόκρανου που βρίσκεται πάνω από το υπέρθυρο της κύριας εισόδου στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα (εικ.31), όπως και το επίθημα ενός αμφικίονα παραθύρου με λογχοειδή φύλλα που βρίσκεται στη μικρή κόγχη του βόρειου κλίτους είναι των παλαιοχριστιανικών χρόνων⁴¹⁷, ενώ τα αντικριστά επίκρανα των παραστάδων στις γωνίες που σχηματίζει ο ανατολικός τοίχος του ιερού και τα ακραία τμήματα της αφίδας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ανάγονται στον 9^ο αιώνα⁴¹⁸.

Οι ομοιότητες με τα μνημεία του τέλους του 9^{ου} και των αρχών του 11^{ου} αιώνα είναι πολλές: στην εξωτερική μορφή και τις διαστάσεις, την εσωτερική διαρρύθμιση (τοιχοπεσσοί, τρίβηλο, χρήση ξύλινων ελκυστήρων), την τοιχοποιία και τις οδοντωτές ταινίες, καθώς και το υλικό σε δεύτερη χρήση. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία πιστεύουμε ότι η ανέγερση του ναού ανάγεται στο πρώτο μισό του 10^{ου} αιώνα.

⁴⁰⁶ Πρβλ. Ορλάνδος ²1994, 142 (εικ.105), 149 (εικ.149), 150 (εικ.116), 160 (εικ.122), 180 (εικ.141).

⁴⁰⁷ Βοκοτόπουλος 1969, 160 και Νικονάνος 1979, 33.

⁴⁰⁸ Οικονόμου 2003, 25, 84.

⁴⁰⁹ Ορλάνδος 1961, 11.

⁴¹⁰ Βοκοτόπουλος 1969, 153

⁴¹¹ Βοκοτόπουλος 1969, 160 και Καραγιάννη 2006, 267.

⁴¹² Σωτηρίου 1929, 300, Βοκοτόπουλος 1969, 160.

⁴¹³ Σωτηρίου 1929, 295 (εικ.4), 297, 299 (εικ.5), Πασαλή 2003, 406.

⁴¹⁴ Πασαλή 1994, 666 και 2003, 35, 406.

⁴¹⁵ Πρβλ. Ousterhout 1999, 140: «*reuse occurred even at the highest levels of patronage*».

⁴¹⁶ Νικονάνος 1979, 32- 34.

⁴¹⁷ Γιαννόπουλος 1940, 377 και Νικονάνος 1979, 32.

⁴¹⁸ Πρβλ. Σωτηρίου 1931, 141 (εικ.19), 142 και Νικονάνος 1979, 32- 33.

β) Β' φάση

Τη μεσοβυζαντινή περίοδο σύμφωνα με το Χαράλαμπο Μπούρα «μερικά μικρά μνημεία ακολούθησαν τον απλούστατο τύπο της καμαροσκεπούς βασιλικής, όπως η Όμορφη Εκκλησιά στην Αίγινα και η Επισκοπή Σκοπέλου του 1078, ενώ στη Μεσσηνία σώζεται «μία “ανατολίζουσα” θολοσκεπής βασιλική στη θέση Καμπινάρι»⁴¹⁹. Ακολουθώντας το πνεύμα των καιρών, ο πρωτοσπαθάριος Ευστάθιος δεν φείσθηκε χρημάτων, ανακαίνισε το ναό⁴²⁰ και έδωσε στη βασιλική νέα όψη. Προφανώς, στα χρόνια που προηγήθηκαν είχαν προκληθεί φθορές ή ζημιές που έπρεπε να αποκατασταθούν⁴²¹. Η στέγη έγινε θολοσκεπάστη⁴²² και το δάπεδο, που μάλλον είχε φθαρεί, έγινε μαρμάρινο, όπως αποδείχτηκε από την ανασκαφή⁴²³. Με το πέρας των εργασιών ένας κίονας από το τρίβηλο άνοιγμα επιλέχθηκε για να φιλοξενήσει την αναμνηστική επιγραφή της ανακαίνισης του ναού. Έτσι, ο κίονας πελεκήθηκε από όλες τις πλευρές, τετραγωνίστηκε και στη δυτική του όψη χαραχτηκε η αφιερωτική επιγραφή του Ευσταθίου (σχ.4, 5, εικ.6)⁴²⁴.

Μαρτυρία αναμφίλεκτη για την αλλαγή της στέγης προσφέρουν οι σταθμοί της βόρειας θύρας του νάρθηκα: η παλαιότερη - αρχική φάση αντιστοιχεί σε τοίχο πλάτους 0,60μ., ενώ η νεότερη φάση έχει πλάτος 0,30μ. και με δεδομένο το μικρό κενό μεταξύ των δύο φάσεων ($\pm 0,10\mu.$) μπορούμε να συμπεράνουμε ότι επέχει ρόλο επένδυσης, ώστε να ενισχυθεί η στατικότητα του τοίχου (εικ.35). Πρέπει να φανταστούμε, δηλαδή, ότι στη δεύτερη φάση όλοι οι τοίχοι του ναού δέχτηκαν εξωτερική επένδυση, αυξάνοντας με τον τρόπο αυτό το πλάτος τους από 0,60μ. σε 0,90μ. Η αύξηση του πλάτους των εξωτερικών τοίχων συνάδει με την ανακαίνιση της στέγης και την αντικατάσταση των ξύλινων στεγών με κτιστούς θόλους. Η ενίσχυση της τοιχοποιίας στην περίπτωση αυτή είναι αναγκαία, επειδή τα φερόμενα φορτία είναι μεγαλύτερα. Κατάλοιπο αυτής της φάσης

⁴¹⁹ Μπούρας 2001, 90.

⁴²⁰ Αβραμέα 1974, 157. Η ερευνήτρια σωστά υποστήριξε την ανακαίνιση της στέγης και όχι την ίδρυση του ναού από τον Ευστάθιο, όπως ο Νικονάνος - ο οποίος συνδέει τον Ευστάθιο με την Κοίμηση του Αετολόφου (1979, 25- 27). Η Πλεσιώτη (2003, 17- 18) συμφωνεί με το Νικονάνο και ισχυρίζεται την ύπαρξη τριβήλου στη βασιλική του Αετολόφου, που όμως δεν μπορεί να υποστηριχθεί καθόλου με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα για το συγκεκριμένο ναό.

⁴²¹ Πρβλ. Ousterhout 1999, 147: «*roofing was usually the first part of a building to require replacement*».

⁴²² Παπαδοπούλου 2002, 73, πρβλ. Βλαχέρνα της Άρτας.

⁴²³ Πρβλ. 3^ο κεφάλαιο.

⁴²⁴ Ο Νικονάνος έδειξε ότι οι κίονες του τριβήλου θα είχαν διάμετρο 0.35μ. το πολύ (1979, 30). Ο κίονας με την επιγραφή έχει διάμετρο 0,32μ., γεγονός που επίσης συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι προέρχεται από το μνημείο που μας απασχολεί. Η ανακάλυψη του στυλοβάτη του τριβήλου επιβεβαίωσαν τον ισχυρισμό του μελετητή, βλ. παρακάτω 3^ο Κεφάλαιο.

είναι και ο μικρός σε διαστάσεις τοίχος στη νοτιοανατολική γωνία του ναού, που είναι ορατός σε μήκος 1,40μ., πλάτος 0,30μ. και ύψος 0,30μ (εικ.43). Η τοιχοποιία του αποτελείται από μεγάλες και μεσαίου μεγέθους πλακαρές πέτρες, πελεκημένες στην εξωτερική τους όψη, σε οριζόντια διάταξη και σχεδόν κολλητά η μία με την άλλη. Το κονίαμα είναι υπόλευκο, σχετικά μαλακό και τρίβεται εύκολα.

Η πρακτική της χορηγίας χρημάτων είτε για την ανέγερση ναών είτε για την ανακαίνισή τους από μεμονωμένα άτομα ή από οικογένειες ήταν συνήθης τρόπος κοινωνικής προβολής και κύρους, παράλληλα με τη μέριμνα για το λύττρον της ψυχής τους⁴²⁵. Ο μεγάλος κατάλογος των χορηγών εκτείνεται σε όλες τις εποχές του Βυζαντίου και περιλαμβάνει αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες, εκκλησιαστικούς και κοσμικούς αξιωματούχους. Κάποιοι από τους ναούς αυτούς ήταν ιδιωτικοί (προορίζονταν δηλαδή για ιδιωτική λειτουργία ή για μαυσωλείο), άλλοι ήταν καθολικά μονών και για το λόγο αυτό ο χορηγός – κτήτορας συνέτασσε το *Τυπικόν* της λειτουργίας της μονής και τέλος, ορισμένοι ήταν ενοριακοί ναοί⁴²⁶. Στην περίπτωση μας, όμως ίσως υπάρχει ένα επιπλέον κίνητρο, που σχετίζεται με την προσπάθεια του Βασιλείου του Β΄ για ενίσχυση και αναδιοργάνωση της διοίκησης και της εκκλησιαστικής ζωής στον Ελλαδικό χώρο⁴²⁷, κάτι που επιχείρησε λίγο αργότερα και ο Αλέξιος ο Α΄ ο Κομνηνός, όταν θέλησε να οργανώσει τους μοναχούς του όρους των Κελλίων⁴²⁸. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να εξηγήσουμε το βαθύτερο κίνητρο της χορηγίας του Ευσταθίου ως μία πράξη τόνωσης του θρησκευτικού αισθήματος των κατοίκων της περιοχής μετά τις ανακατατάξεις και τη σύγχυση που προκάλεσαν οι κινήσεις του Σαμουήλ. Ο Ευστάθιος ήταν το πλέον αρμόδιο άτομο, εφόσον ήταν ο διοικητής της περιοχής. Άλλωστε, ο τίτλος του πρωτοσπαθαρίου του απέφερε ένα ετήσιο εισόδημα που του έδινε τη δυνατότητα ανάληψη μιας χορηγίας⁴²⁹. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η ίδια η επιγραφή και η θέση της. Ο έστω και ελαττωματικός δακτυλικός εξάμετρος στίχος σε συνδυασμό με το ομηρικό λεξιλόγιο (*ἀριστείησι, τέγεον, κωδάλιμος*) και τα λίγα ορθογραφικά λάθη⁴³⁰ προσδίδουν αρχαϊζον

⁴²⁵ Ευγγόπουλος 1952, 21(όπου παράδειγμα από τα παλαιολόγια χρόνια), Ousterhout 1999, 40, Μπούρας 2001, 85- 87 και Βαραλής 2009β, 30.

⁴²⁶ Μπούρας 2001, 85- 87.

⁴²⁷ Μπούρας 2001, 85, Gkioles, 2006- 2007, 23 και Kazanaki – Lappa 2002, 642, Kaldellis 2009, 89- 91: το αυτοκρατορικό προσκόνημα στην Παναγία την Αθηνιώτισσα αμέσως μετά τη νίκη του επί των Βουλγάρων ήταν μία συμβολική, σημαίνουσα κίνηση.

⁴²⁸ Γκαραλιάκου 2013, 13- 18: ανάθεση της αναδιοργάνωσης του βίου των μοναχών στον όσιο Χριστόδουλο.

⁴²⁹ Στην ίδια υπόθεση καταλήγει και ο Οικονομίδης (1994, 486) για τον πρωτοσπαθάριο Λέοντα, τον κτήτορα της Σκριπούς. Πρβλ. *ODB*, 3, 1490, λήμμα «nomisma» (Philip Grierson) και *ODB*, 3, 1748, λήμμα «protospatharios» (Anthony Cutler, Alexander Kazhdan).

⁴³⁰ Ανραμέα, Feissel 1987, 368.

ύφος, επισημότητα και αντανακλούν τις προθέσεις του συντάκτη και του χορηγού του. Σίγουρα, ο μαρμαρογλύπτης ή ο γραμματιστής που συνέταξε το κείμενο δεν περιοριζόταν σε στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, αλλά ήταν ένα καλλιεργημένο άτομο, που κλήθηκε ειδικά για το σκοπό αυτό στο Βαθύρρεμα από κάποιο αστικό κέντρο (Λάρισα, Θεσσαλονίκη, Καστοριά). Επιπρόσθετα, η ασυνήθιστη επιλογή της λάξευσης και του τετραγωνισμού του κίονα από το τρίβηλο, για να φιλοξενηθεί η επιγραφή σε μία προβεβλημένη θέση του ναού, συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι ίσως λανθάνον κίνητρο του Ευσταθίου ήταν και η συμβολή στην αναθέρμανση του θρησκευτικού αισθήματος των πιστών του οικισμού, από κοινού με την προβολή της δωρεάς του.

Τέλος, ως προς τη χρήση της βασιλικής λόγω έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων είναι δύσκολο να την εντάξουμε σε μία από τις παραπάνω κατηγορίες. Ωστόσο, η απεικόνιση αρκετών μορφών μοναχών στα δυτικά σημεία του κυρίως ναού (**εικ.39, 40**) μάς ωθεί στην υπόθεση ότι ίσως μετά τη χορηγία του Ευσταθίου ο ναός μετατράπηκε σε καθολικό μονής⁴³¹.

γ) Γ' φάση

Η επόμενη φάση ανάγεται στην εκπινοή του 11^{ου} αιώνα και σχετίζεται με την προσάρτηση ενός παρεκκλησίου με πιθανή ταφική χρήση⁴³², στα βορειοδυτικά της βασιλικής (**εικ.41, σχ.6**). Το σημείο επιλέχθηκε προφανώς επειδή εκεί υπήρχε ήδη μία θύρα, η οποία θα εξυπηρετούσε την εσωτερική επικοινωνία του παρεκκλησίου και της βασιλικής. Το παρεκκλήσιο έχει (σημερινές) διαστάσεις: 4,00μ. μήκος, 2,00μ. πλάτος. Ήταν μάλλον θολοσκέπαστο (πλάτος βόρειου τοίχου 0,60μ.) και απέληγε ανατολικά σε ημικυκλική κόγχη, χορδής 0,50μ. Λόγω των περιορισμένων διαστάσεων του παρεκκλησίου είναι βάσιμο να εικάσουμε ότι θα ανοίγονταν μονόλοβα παράθυρα στην ανατολική και στη βόρεια πλευρά, ενώ είναι πιθανό να υπήρχε και θύρα στο δυτικό τοίχο.

⁴³¹ Η Rodley (1994, 144) επισημαίνει τις παράλληλες δραστηριότητες – λειτουργίες ενός «ιδιωτικού» μοναστηριού κατά τη μέση Βυζαντινή περίοδο πέραν του πνευματικού – θρησκευτικού χαρακτήρα: βιβλιοθήκη και αντιγραφή χειρογράφων, θησαυροφυλάκιο, περιποίηση αρρώστων ή ηλικιωμένων και οικογενειακό καταφύγιο ή τόπος αυτοεξορίας για πολιτικούς ή άλλους λόγους. Για το τελευταίο πρβλ. το παράδειγμα της Καστοριάς ως τόπου εξορίας στο Πελεκανίδης, Χατζηδάκης 1984, 50.

⁴³² Βλ. σχετικό κεφάλαιο παρακάτω.

Στην τοιχοδομία του παρεκκλησίου χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι και μεσαίοι μεγέθους λαξευμένοι λίθοι που σχηματίζουν συνεχόμενες οριζόντιες στρώσεις και ανάμεσά τους είτε τοποθετήθηκαν σειρές πήλινων πλακών, πάχους 0,03μ. και 0,045μ., είτε παρεμβλήθηκαν θραύσματα πλίνθων τοποθετημένες κάθετα ανάμεσα στους λίθους μέσα στο κονίαμα (εικ.42). Η διάταξη θυμίζει ελεύθερο πλινθοπερικλειστο σύστημα⁴³³. Στη βορειοανατολική γωνία εξωτερικά χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι τετραγωνισμένοι λίθοι⁴³⁴ και, όπου κρίθηκε απαραίτητο, το κενό συμπληρώθηκε από μικρότερες ή και από σπασμένες πήλινες πλάκες. Το κονίαμα είναι υπόλευκο, συμπαγές, χωρίς να είναι ορατά εγκλείσματα μεγάλου μεγέθους. Την ίδια εποχή ενδεχομένως το δάπεδο έγινε μαρμάρينو⁴³⁵.

Το κτίσιμο των παρεκκλησίων για ταφική χρήση είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο φαινόμενο. Παραθέτουμε ενδεικτικά παραδείγματα: τα δύο κολλητά στα παραβήματα και τα τέσσερα στον όροφο του ναού που έκτισε αρχικά ο πατρικίος Κωνσταντίνος Λιψ το 907⁴³⁶, τα τρία παρεκκλήσια στη μονή της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος (στα τέλη του 11^{ου} αιώνα⁴³⁷, μόνο το βόρειο και το νότιο επικοινωνούσαν άμεσα με το καθολικό)⁴³⁸, τα παρεκκλήσια της μονής Ιβήρων και Βατοπεδίου (πρώτο μισό 11^{ου} αιώνα)⁴³⁹, το παρεκκλήσιο του οσίου Χριστοδούλου στη μονή Πάτμου (12^{ος} αιώνας)⁴⁴⁰, τα δύο πλάγια κλίτη της Σκριπούς που λειτουργούσαν ως παρεκκλήσια⁴⁴¹, του Αγίου Ευθυμίου που ιδρύθηκε έξω από τη νοτιοανατολική γωνία της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου⁴⁴², το μεσοβυζαντινό παρεκκλήσιο της αγίας Ειρήνης στην Αχειροποίητο⁴⁴³ και το πριν από το 14^ο αιώνα παρεκκλήσιο, το προσκολλημένο στο βόρειο τοίχο της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης⁴⁴⁴ κ.ά.

Η προσάρτηση ενός παρεκκλησίου αυτή καθαυτήν δεν επαρκεί για τη χρονολόγηση. Η κόγχη με το ατελές πλινθοπερικλειστο σύστημα δόμησης θυμίζει τις

⁴³³ Βοκοτόπουλος 1969, 154: στις αψίδες των παραβημάτων του ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου σε μερικά σημεία το πλινθοπερικλειστο σύστημα είναι κάπως χαλαρό.

⁴³⁴ Διαστάσεις: 0,60μ. × 0,40μ. (η κάτω), 0,45μ. × 0,36μ. (η πάνω).

⁴³⁵ Βλ. παρακάτω, σ' φάση και 3^ο Κεφάλαιο. Επίσης, Λιάκος 2011, 107- 127, ιδίως 118.

⁴³⁶ Χατζηδάκης 1979, 289, Rodley 1994, 136- 137 και Λόουντεν 2003, 398.

⁴³⁷ Mylonas 1984, 90 (εικ.2), 95, 104: «1010- 1020 addition des chapelles et métakomidi ou translation des reliques de saint Athanase dans le chapelle nord».

⁴³⁸ Babić 1969, 43- 44 και Χατζηδάκης 1979, 292.

⁴³⁹ Babić 1969, 45- 47, Χατζηδάκης 1979, 292, Mylonas 1984, 102 (εικ.17α, β) και Μαμαλούκος 2001, 207.

⁴⁴⁰ Μπούρας 1988, 26, 30.

⁴⁴¹ Σωτηρίου 1931, 155- 156 και Oikonomides 1994, 479, 481, 493.

⁴⁴² Βελένης 2003, 8- 16.

⁴⁴³ Βελένης 2003, 20- 24 και 37- 38.

⁴⁴⁴ Θεοχαρίδου 1994, 39, 103, 184, 195 και Καραγιάννη 2006, 225, 256.

εκκλησίες της Καστοριάς⁴⁴⁵ και ο Νικονάνος υποστηρίζει ότι έως τις αρχές του 11^{ου} αιώνα το σύστημα αυτό είχε επικρατήσει στη βυζαντινή αρχιτεκτονική⁴⁴⁶. Για την Πασαλή η ατελής πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία συνηθίζεται στους τρούλους και στην ανατολική όψη των ναών, για να προβληθούν κατά κύριο λόγο τα πιο σημαίνοντα μέρη του ναού, ιδιαίτερα από τους μέσους Βυζαντινούς χρόνους και εξής⁴⁴⁷. Δεν αποκλείεται καθόλου το παρεκκλήσιο να κτίστηκε λίγα μόνο χρόνια μετά το πέρας των εργασιών που έγιναν επί Ευσταθίου (*terminus post quem*) μέσα στον 11^ο αιώνα⁴⁴⁸. Πάντως είναι βέβαιο ότι ιδρύθηκε μετά την ολοκλήρωση της β' φάσης της εκκλησίας, αφού η νότια απόληξη του ανατολικού τοίχου του παρεκκλησίου δεν δένει οργανικά με την τοιχοποιία του βόρειου τοίχου του νάρθηκα, αλλά απλώς ακουμπά πάνω του (σήμερα είναι ορατός σαφής οικοδομικός αρμός). Ίσως το παρεκκλήσιο να προοριζόταν για την ταφή του ανακαινιστή – κτήτορα Ευσταθίου ή ακόμη και για την ταφή κάποιου μέλους της οικογένειάς του⁴⁴⁹.

δ) Δ' φάση

Μεταξύ της τρίτης και της τέταρτης φάσης μεσολαβεί ένα μεγάλο διάστημα κατά το οποίο δεν μπορεί να διαπιστωθεί καμία επέμβαση. Ενδεχομένως κάποια στιγμή ο ναός να έμεινε χωρίς στέγη, ημικατεστραμμένος και ημιερειπωμένος για αρκετό χρονικό διάστημα. Στο μεσοδιάστημα αυτό χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο, όπως αποδεικνύουν οι ταφές στο δάπεδο του νάρθηκα και των κλιτών που αποκαλύφθηκαν, γιατί ήταν ένας καθαγιασμένος χώρος⁴⁵⁰.

Εκτεταμένες ήταν οι εργασίες ανακατασκευής του ναού. Συγκεκριμένα, στην ανατολική πλευρά της βασιλικής (**εικ.43**) οι πλάγιες κόγχες καθαιρέθηκαν⁴⁵¹,

⁴⁴⁵ Νικονάνος 1979, 34.

⁴⁴⁶ Νικονάνος 1979, 34.

⁴⁴⁷ Πασαλή 2003, 383: με αφορμή το ναό του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο της Ελασσόνας.

⁴⁴⁸ Τα ευρήματα της ανασκαφής επιβεβαιώνουν τη χρονολόγησή του στον 11^ο αιώνα. Κατά την αφαίρεση της επίχωσης στο εσωτερικό της κόγχης βρέθηκαν έξι χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων το αρχαιότερο είναι μία ανώνυμη φόλλις κατηγορίας D (1050 έως 1060 περίπου).

⁴⁴⁹ Πρβλ. παρακάτω, σ' φάση και 3^ο Κεφάλαιο, όπου εξετάζονται οι τάφοι που βρέθηκαν στο παρεκκλήσιο.

⁴⁵⁰ Πρβλ. Dagron 1977, 18, παρακάτω σ' φάση, 3^ο Κεφάλαιο και παράρτημα.

⁴⁵¹ Πολυβίου 1993, 114. Η απουσία πλευρικών κόγχων από το καθολικό της μονής Σταυρονικήτα αποδίδεται στη στενότητα του χώρου, γεγονός που στην περίπτωση της Κοίμησης του Βαθυρρέματος δεν ισχύει.

καταχώθηκε το εναπομείναν τμήμα τους⁴⁵² και έγινε συστηματική λιθολόγηση. Από το οικοδομικό υλικό που προέκυψε ορθώθηκαν κάθετοι τοίχοι στην ανατολική πλευρά των παραβημάτων και εσωτερικά ανοίχτηκε νέα ημικυκλική κόγχη στο πάχος του ανατολικού τοίχου της πρόθεσης⁴⁵³, χορδής 0,45μ.⁴⁵⁴ (σχ.7). Η νέα κόγχη ήταν μικρότερης διαμέτρου (0,80μ.) από την προηγούμενη (1,40μ.) και ανοίχτηκε έκκεντρα, πολύ κοντά στον τοίχο που χωρίζει την πρόθεση από το ιερό βήμα. Παράλληλα, το μεγαλύτερο μέρος της κεντρικής κόγχης ξανακτίστηκε⁴⁵⁵. Πλέον η βασιλική απέληγε σε μία μόνο κόγχη στα ανατολικά. Τρία φωτιστικά ανοίγματα – από ένα σε κάθε κλίτος – αντικατέστησαν τα τοξωτά παράθυρα, αφού αφαιρέθηκαν οι αμφικιονίσκοι και τα επιθήματα⁴⁵⁶. Τα νέα παράθυρα με τις μικρές τους διαστάσεις (0,075μ. × 0,28μ. για το παράθυρο της πρόθεσης και 0,56μ. × 0,07μ. (ύψος με το λοβό: 0,625μ.) για το παράθυρο της κεντρικής αψίδας⁴⁵⁷) επέτρεπαν περιορισμένη ποσότητα φωτός να διεισδύσει στο εσωτερικό⁴⁵⁸. Οι αναλογίες τους θυμίζουν τις διαστάσεις του παραθύρου της κόγχης του ιερού του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι του Ζαγορίου (πρώτο μισό 17^{ου} αιώνα)⁴⁵⁹.

Στη φάση αυτή πάνω από το παράθυρο της αψίδας του ιερού κτίστηκαν δύο ζώνες αποτελούμενες από τρεις στρώσεις τούβλων (*opus mixtum*)⁴⁶⁰, που πρέπει να φανταστούμε ότι περιέτρεχαν τουλάχιστον ολόκληρη την ανατολική πλευρά, ύψους 0,18μ. η καθεμία (εικ.11)⁴⁶¹. Οι πλίνθινες ζώνες λειτουργούσαν εφελκυστικά, γιατί με τη μονολιθικότητα που αποκτούσαν βοηθούσαν στην ομοιόμορφη κατανομή των φορτίων⁴⁶². Επίσης, το σύστημα αυτό της τοιχοποιίας ενδεχομένως να χρησιμοποιήθηκε

⁴⁵² Μέγιστο ύψος βόρειας κόγχης 0,77μ. από το σημερινό έδαφος και νότιας 0,60μ. Το έδαφος παρουσιάζει κατηφορική κλίση ελαφρώς προς τα νότια.

⁴⁵³ Πρβλ. Βελήνης 1982, 13: στις περισσότερες εκκλησίες οι κόγχες εγγράφονται στο πάχος του τοίχου.

⁴⁵⁴ Ίσως στο διακονικό διατηρήθηκε η αρχική κόγχη.

⁴⁵⁵ Νικονάνος 1979, 29 (εκτός από τις κάθετες «λωρίδες» εκατέρωθεν της κεντρικής κόγχης).

⁴⁵⁶ Στην κεντρική κόγχη την αλλαγή μαρτυρεί το σχήμα ενός ασβεστόλιθου, ο οποίος καταλαμβάνει τη θέση του λοβού του προηγούμενου παραθύρου και για το σκοπό αυτό έχει λαξευτεί έτσι, ώστε να εφαρμόζει με ακρίβεια χιλιοστού στο σημείο.

⁴⁵⁷ Το παράθυρο του διακονικού αποφράχθηκε μεταγενέστερα και δεν γνωρίζουμε τις διαστάσεις του.

⁴⁵⁸ Μπούρας 1994, 158. Ο καθηγητής ερμηνεύει την ανάγκη για σκοτεινό εσωτερικό στους ναούς με το κλίμα μυστικισμού και απομόνωσης με σκοπό την προστασία από το εχθρικό εξωτερικό περιβάλλον.

⁴⁵⁹ Βοκοτόπουλος 1979, 114.

⁴⁶⁰ Ορλάνδος ²1994, 235- 236: αντιστοιχεί με το πάνω δεξιά σχήμα της εικ.190. Την εικόνα αναδημοσιεύει ο Γούναρης (2000, 142).

⁴⁶¹ Απόσταση πρώτης ζώνης από το έδαφος 2,47μ., απόσταση δεύτερης ζώνης 3,15μ., μεταξύ τους απόσταση 0,50μ.

⁴⁶² Βελήνης 1984, 46.

για την κάλυψη των υποδοχών των ικριωμάτων⁴⁶³. Η χρήση *opus mixtum* παρατηρείται σε ευρεία σειρά μνημείων, ιδιαίτερα στην παλαιολόγια περίοδο⁴⁶⁴, χωρίς όμως να είναι άγνωστη και σε μνημεία του 16^{ου} αιώνα, όπως τα καθολικά της μονής Δουσίκου και της μονής Εισοδίων της Θεοτόκου στα Γρεβενά⁴⁶⁵, αλλά και της μονής της Πέτρας στη Νότια Πίνδο⁴⁶⁶. Στον κατακόρυφο άξονα του παραθύρου και πάνω ακριβώς από την άνω ζώνη των πλίνθων σε τετράγωνο πλαίσιο, που ορίζεται από πλίνθινες πλάκες, είναι τοποθετημένο ένα τετραγωνισμένο λευκό μάρμαρο, που φέρει ένα ανάγλυφο σταυρό, αποτροπαϊκού χαρακτήρα⁴⁶⁷.

Παράλληλα, αρμολογήθηκε εξωτερικά το τμήμα του βόρειου τοίχου από τα ανατολικά έως την κόγχη του παρεκκλησίου, όπου ακόμα και σήμερα είναι ορατός ο αρμός της ένωσης (εικ.44). Ίσως οι εμφανείς ξυλοδεσιές να ανάγονται σε αυτήν την περίοδο, γιατί ευθυγραμμίζονται έτσι με αυτή που πλαισιώνει το παράθυρο της κόγχης της πρόθεσης (εικ.45, 47)⁴⁶⁸. Πάντως στο ίδιο ύψος με το βόρειο τοίχο στην ανατολική πλευρά συνεχίζονται ξύλινα δοκάρια, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι συνανήκουν με τη φάση του 16^{ου} αιώνα. Πιθανώς στη φάση αυτή ανοίχτηκε στο βόρειο τοίχο της βασιλικής ένα παράθυρο, το οποίο βρίσκεται σχεδόν απέναντι από το δεύτερο από δυμάς μεσοδιάστημα μεταξύ των πεσσών της βόρειας κιονοστοιχίας. Το παράθυρο έχει ορθογώνιο σχήμα⁴⁶⁹ και δύο ξύλινα πρέκια ορίζουν το ανώφλι και το κατώφλι του (εικ.45, σχ.7). Ενδεχομένως αρχικά το παράθυρο να ήταν με λοξούς σταθμούς, που αυξάνουν σε αμβλεία γωνία στο εσωτερικό.

Ταυτόχρονα, το προσαρτημένο στη βορειοδυτική γωνία της βασιλικής παρεκκλήσιο είτε έπαψε να είναι σε χρήση από καιρό και η φθορά του χρόνου επέδρασε

⁴⁶³ Βελένης 1984, 31.

⁴⁶⁴ Ενδεικτικά αναφέρουμε την Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης, τη βασιλική Β' των Φιλίππων, το καθολικό του Οσίου Λουκά, τη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, τον Άγιο Ιωάννη τον Αλειτούργητο και το ναό των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στη σημερινή Βουλγαρία, την ανατολική πλευρά της Περιβλέπτου της Αχρίδας, το Χριστό στη Βέροια, τον Άγιο Δημήτριο του Prilep, τον Παντοκράτορα στη Βουλγαρία, τον Άγιο Νικήτα του Čučer και τους Αγίους Αποστόλους της Θεσσαλονίκης, πρβλ. Βελένης 1984, 31- 33, πίν.3, 4, 19, 20, 51, 70, 73, 105, 110 (αντίστοιχα). Επίσης, Παλιούρας 1995, 186 και Buchwald 1979, εικ.16 (Παναγία Σικελιά), εικ.19 (Παναγία Κρίνα στη Χίο).

⁴⁶⁵ Βογιατζής 2000, 39, 74.

⁴⁶⁶ Μυλωνάς 1982, 127- 129, εικ.13, 14.

⁴⁶⁷ Οικονόμου 2003, 55 και υποσημείωση 39. Σε παρόμοια θέση έχει τοποθετηθεί στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμο της Βόρειου Ηπείρου τμήμα από κιονόκρανο με παράσταση σταυρού του 12^{ου} αιώνα, πρβλ. Vanderheyde 2005, 16, αρ.7, πίν.2, εικ.5.

⁴⁶⁸ Οι εμφανείς ξυλοδεσιές της εξωτερικής πλευράς του βόρειου τοίχου δεν είναι σίγουρο αν χρονολογούνται στη δ' φάση ή αν αντικαταστάθηκαν κατά την τελευταία φάση συντήρησης της εκκλησίας.

⁴⁶⁹ Διαστάσεις: 0,95μ. × 0,65μ.

αρνητικά επάνω του είτε καταστράφηκε και δεν ανοικοδομήθηκε⁴⁷⁰. Έτσι, υπέστη συστηματική λιθολόγηση και ό,τι απέμεινε καταχώθηκε. Επόμενο ήταν η θύρα επικοινωνίας του με το νάρθηκα μετά την κατάργηση του παρεκκλησίου να κριθεί ότι δεν εξυπηρετούσε πλέον τις ανάγκες του εκκλησιάσματος και για το λόγο αυτό κλείστηκε με αμελή τοιχοποιία, που επιχρίστηκε εσωτερικά (εικ.46).

Επισκευές, όμως δέχτηκαν και οι κορυφές των τοίχων του μεσαιού κλίτους κατά το Νικονάνο, με αποτέλεσμα το χαμήλωμα του ύψους τους⁴⁷¹. Με άλλα λόγια τότε καταργήθηκαν ο υπερυψωμένος φωταγωγός του ναού και όλες οι θολωτές στέγες. Ο ναός απέκτησε μία νέα, ενιαία δίρριχτη στέγη σε όλο τον κατά μήκος άξονά του⁴⁷². Ίσως να υιοθετήθηκε αυτή η λύση για να ξεπεραστούν προβλήματα στατικότητας, στα οποία δεν μπορούσε το συνεργείο να ανταποκριθεί επιτυχώς⁴⁷³. Έτσι, η βασιλική απέκτησε το πιο κατάλληλο σχήμα, για να καλυφθεί με ασφάλεια. Στη νέα, ξύλινη στέγη στρώθηκαν λίθινες πλάκες⁴⁷⁴, όμοιες με αυτές που σήμερα σώζονται *in situ* στην κεντρική κόγχη του ιερού (εικ.11)⁴⁷⁵. Ενδεχομένως, στο εσωτερικό να τοποθετήθηκε επίπεδη οροφή με χρωματιστά ξύλινα φατνώματα⁴⁷⁶, όμοια με εκείνα της Παναγίας στον Αετόλοφο⁴⁷⁷ ή του Αγίου Αθανασίου στην Εράτυρα (του 1797)⁴⁷⁸. Οι εργασίες συνεχίστηκαν στο εσωτερικό του ναού. Συγκεκριμένα, καταργήθηκε το μαρμάρινο τέμπλο και αντικαταστάθηκε από ένα ξύλινο, όπως φαίνεται στο σχέδιο της όψης που αποτυπώνει τη μορφή του τέμπλου πριν από τις ανασκαφικές εργασίες (σχ.10)⁴⁷⁹. Το νέο τέμπλο είχε μία στενή, τοξωτή θύρα στην Ωραία Πύλη και λόγω του μικρού πλάτους της θύρας (0,53μ.) εξασφαλίστηκε χώρος για την τοποθέτηση τεσσάρων δεσποτικών εικόνων. Το ιερό βήμα είχε σε αυτή τη φάση διαστάσεις 2,90μ. × 2,20μ., όπως προκύπτει από την κάτοψη Α. Επιπρόσθετα, το δάπεδο αντικαταστάθηκε με νέο, αποτελούμενο από λίθινες

⁴⁷⁰ Η ανωδομή του έχει υποστεί μεγάλη καταστροφή και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του εντοπίζεται στο σημείο της ένωσης του βόρειου τοίχου με την κόγχη.

⁴⁷¹ Νικονάνος 1979, 29.

⁴⁷² Πρβλ. Παλιούρας 1995, 198: «η λύση της ενιαίας στέγασης συναντιέται κυρίως στη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία (και) έχουν σχέση με τις οικονομικές δυνατότητες του τόπου, τις κλιματολογικές συνθήκες και την υπάρχουσα παράδοση της περιοχής[...] παραμένουν το κυρίαρχο στοιχείο της εξωτερικής δομής (των εκκλησιών)».

⁴⁷³ Πρβλ. Μπούρας 1979, 166 και του ίδιου, 1994, 158.

⁴⁷⁴ Πρβλ. Παλιούρας 1995, 198 και Ousterhout 1999, 148.

⁴⁷⁵ Πρβλ. Μπούρας 1994, 159.

⁴⁷⁶ Έως το 18^ο αιώνα είχε παγιωθεί, πρβλ. Μαντοπούλου – Παναγιωτοπούλου 1982, 93.

⁴⁷⁷ Νικονάνος 1979, 20.

⁴⁷⁸ Παλιούρας 1995, 188- 191, εικ.134- 137

⁴⁷⁹ Πρβλ. παρακάτω, στ' φάση. Επίσης: Σωτηρίου 1929, 315 (το ξυλόγλυπτο ψηλό τέμπλο της βασιλικής στην Καλαμπάκα είναι του 17^{ου} αιώνα), Μπούρας 1994, 157- 158, Παλιούρας 1995, 198, 202 και Μπούρας 2001, 245.

και μαρμαρίνες πλάκες, αλλά και υλικό σε β' χρήση⁴⁸⁰. Έτσι, διαμορφώθηκε μία χαμηλή τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, με μία κεντρική ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά και μία θύρα στην πρόσοψη, που δεν ξεχώριζε με το ύψος της⁴⁸¹.

Η ερείπωση προκλήθηκε μάλλον από κάποια καταστροφή (π.χ. σεισμό – πυρκαγιά) είτε από το πέρασμα του χρόνου και οι επισκευές έγιναν με μεγάλη καθυστέρηση. Οφείλουμε να τοποθετήσουμε τη φάση αυτή στο 16^ο αιώνα, γιατί τότε οι περιστάσεις το επέτρεψαν και είχαν συγκεντρωθεί τα χρήματα που απαιτούνταν⁴⁸². Συγκεκριμένα, ο πληθυσμός του Βαθυρρέματος είχε αυξηθεί σημαντικά, όπως καταγράφεται στους καταλόγους των καταστίχων από το 1570 έως το 1602, ενώ η νομική δυνατότητα που προσέφερε το Σεριάτ για την αποκατάσταση ή την αναστήλωση των εκκλησιών⁴⁸³, σε συνδυασμό με το προνομιακό φορολογικό καθεστώς, που ίσχυε για την ευρύτερη περιοχή⁴⁸⁴, παρείχαν μοναδική ευκαιρία για την υλοποίηση αυτής της ανάγκης⁴⁸⁵. Ενισχυτικό στοιχείο για τη χρονολόγηση αυτής της φάσης παρέχει η οικοδομική «δραστηριότητα» τόσο στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής επαρχίας Αγιάς⁴⁸⁶ όσο και στο ίδιο το Βαθύρρεμα. Δεν είναι τυχαίο ότι το 1558 ανακαινίστηκε ο

⁴⁸⁰ Πρβλ. παρακάτω στ' φάση. Το υλικό σε β' χρήση που εντοπίστηκε στο δάπεδο ήταν ένας αμφικιονίσκος από το φωταγωγό και μία στήλη με ανθεμωτή τοξωτή επίστεψη (εικ.61, 62).

⁴⁸¹ Koumoulides, Walter 1975, xii, Μαντοπούλου – Παναγιωτοπούλου 1982, 95- 96, Μπούρας 1994, 148, 150 και Παλιούρας 1995, 182, 190, 194, 202.

⁴⁸² Το 16^ο αιώνα ανοικοδομήθηκαν επτά καθολικά στο Άγιο Όρος (1514- 1568), το καθολικό του Αγίου Νικάνορος στη Ζάβορδα (1534), τρία καθολικά των Μετεώρων (1517- 1550), το ίδρυμα του αγίου Βησσαρίωνος (το Δούσικο στα 1522), τα μοναστήρια των Αγράφων (από το β' μισό του 16^{ου} έως τις αρχές του 17^{ου} αιώνα), ο Άγιος Παντελεήμων Αγιάς (1580), η μονή Φλαμουρίου (1602) κ.ά., πρβλ. Πολυβίου 1993, 114, Μπούρας 1994, 152, Παλιούρας 1995, 182- 186, Θεοχαρίδης 1990, 185, Πολυβίου 1990, 196 και Σδρόλια 2008, 515- 519.

⁴⁸³ Μόλις το 1839 με το Χάτι Σερίφ (άρθρο 4) επιτράπηκε στους Χριστιανούς να κτίζουν εκκλησίες ακόμη και εκεί όπου δεν υπήρχαν πριν, πρβλ. Βελένης 1982, 15 και Σκιαδαρέσης 2008, 89. Μέχρι τότε επιτρεπόταν η ανακαίνιση ή συντήρηση των ήδη υπαρχόντων ναών, πρβλ. Παλιούρας 1995, 206, Βογιατζής 2000, 31 και Kiel 2002, 237.

⁴⁸⁴ Παλιούρας 1995, 194 και Kiel 2002, 257. Επίσης, βλ. παραπάνω σημ. 255- 257, 273.

⁴⁸⁵ Δρόσος 2008, 588 και Kiel 2002, 233- 256. Το 16^ο αιώνα τοποθετείται και η επανίδρυση των χριστιανικών χωριών, αλλά και η επανάκαμψη πολλών μοναστηριών στην Όσσα. Ο Runciman (στο Koumoulides, Walter 1975, xii) παρατηρεί ότι «*any new religious edifice was only permitted if it was modest and unnoticeable*». Επίσης, Μπούρας 1994, 148, Σκιαδαρέσης 2008, 86.

⁴⁸⁶ Πρβλ. για παράδειγμα Koumoulides, Walter 1975, 17- 18 και Μπούρας 1994, 152 (μονή Αγίου Παντελεήμονος Αγιάς, περίπου το 1580), Νικονάνος 1979, 16- 18, σχ.1 (ναός Κοίμησης Θεοτόκου στον Αετόλοφο με μεταβυζαντινή φάση), 37 (ανακαίνιση του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγιάς το 1639), 59 (ανέγερση εκ βάθρων το 1706 του Αγίου Γεωργίου Αγιάς), 127- 129 (ίδρυση της μονής των Αγίων Αναργύρων το 17^ο αιώνα στο συγκρότημα του ομώνυμου ασκηταριού της Αγιάς), Βογιατζής 2000, 118, Σδρόλια 2006β, 221 και Φουντά 2009, 512 (ίδρυση της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου το 1568 και ανιστόρηση της μονής της Γέννησης της Θεοτόκου το 1590 – και οι δύο στο Πολυδένδρι Αγιάς).

ζωγραφικός διάκοσμος του παρακείμενου ναού του Αγίου Νικολάου⁴⁸⁷. Στα χρόνια εκείνα, λίγο πριν ή λίγο μετά, οφείλουμε να τοποθετήσουμε τις εργασίες στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Δεν πρέπει να μας διαφύγει της προσοχής ότι ο οικισμός ως μη ορεινός δεν ήταν ούτε δυσπρόσιτος ή απομονωμένος ούτε και μακριά από τον τουρκικό έλεγχο⁴⁸⁸, καθώς σε απόσταση μόλις δύο χιλιομέτρων είχε ιδρυθεί ένα αμιγώς οθωμανικό χωριό, το Τουρκοχώρι (σημερινοί Νερόμυλοι), ενώ στην Αγιά έμενε Τούρκος έπαρχος, ο οποίος αργότερα μεταφέρθηκε στο Μεταξοχώρι⁴⁸⁹. Αυτό σημαίνει ότι ο έλεγχος ήταν άμεσος και οι κάτοικοι της περιοχής είχαν περιορισμένες ελευθερίες κινήσεων. Έχοντας τα παραπάνω υπόψη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι δραστικές επεμβάσεις αυτής της φάσης (δηλαδή το χαμήλωμα της στέγης, ο περιορισμένος φωτισμός του εσωτερικού και η ταπεινή εξωτερική όψη) αντανακλούν όχι μόνο το οικονομικό επίπεδο του οικισμού και τις ικανότητες του συνεργείου, αλλά πολύ περισσότερο τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι χριστιανικές κοινότητες κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας⁴⁹⁰.

ε) Οι μεταγενέστερες επισκευές

Οι επισκευές που έγιναν πιθανότατα στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ή στις αρχές του 20^{ου} σχετίζονται με τη μερική επιδιόρθωση του ναού από τις εκτενείς ζημιές που πραγματοποιήθηκαν έως το 19^ο αιώνα. Ο Χατζημιχάλης, που γράφει το κείμενό του λίγο πριν από το 1902, παρατηρεί ότι η παραμόρφωση του ναού της Παναγίας προήλθε «*ἐκ τῶν προχείρων ἐπισκευῶν αὐτοῦ*», χωρίς όμως να δίνει κάποια ημερομηνία⁴⁹¹. Στη συνέχεια φέρει ως παράδειγμα τις καταστροφές που προκάλεσαν στην περιοχή οι Γκέκηδες στα χρόνια 1876 - 1878, οπότε είναι πιθανό να συνδέει τις επισκευές μετά τη

⁴⁸⁷ Αγραφιώτης 1997β, 64 και παραπάνω, σημ. 150.

⁴⁸⁸ Πρβλ. Θεοχαρίδου 1990, 204: «*παρατηρείται ιδιαίτερη δυσπραγία στον τομέα της ναοδομίας των αστικών και αγροτικών περιοχών και μάλιστα στους πληθυσμούς των κάμπων και στα ισχυρά τουρκοκρατούμενα κέντρα, όπου ο αυστηρός έλεγχος για την τήρηση των περιοριστικών μέτρων για την ανέγερση ναών ήταν άμεσος. Αντίθετα, στα δυσκολότερα ελεγχόμενα ορεινά και κάτω από τη σκέπη του μοναχισμού παρατηρήθηκε μία αυξημένη δραστηριότητα. Αυτή η διαφορά είναι έκδηλη στο μέγεθος και στην ποιότητα της αρχιτεκτονικής*». Επίσης, Μπούρας 1994, 150.

⁴⁸⁹ Εοφίγμενίτης 1889γ, 74, Δάλλας 1937, 17, Κορδάτος 1960, 464 και Kiel 2002, 256. Επίσης, πρβλ. παραπάνω σημ. 253 και 272.

⁴⁹⁰ Πρβλ. και τις διαπιστώσεις της Θεοχαρίδου (1990, 206- 207).

⁴⁹¹ Χατζημιχάλης 1981, 50- 51.

δράση των ομάδων αυτών και να υπαινίσσεται ότι οι επισκευές πραγματοποιήθηκαν στα αμέσως επόμενα χρόνια, αλλά αυτό είναι μια υπόθεση⁴⁹². Πάντως, είχαν ήδη συντελεστεί όταν επισκέφτηκε το μνημείο ο Γιαννόπουλος το 1940⁴⁹³.

Οι ζημιές που προκλήθηκαν ήταν σημαντικές. Όλος ο νότιος και ο δυτικός τοίχος είχαν φαίνεται καταρρεύσει ή ήταν ετοιμόροποι και ξανακτίστηκαν (πλάτος τοίχων 0,60μ.), αλλά η χάραξη του δυτικού τοίχου έγινε πρόχειρα, με αποτέλεσμα από τα βόρεια προς τα νότια να υπάρχει απόκλιση 0,30μ. Τρία παράθυρα ανοίχτηκαν στα νότια και δύο στα δυτικά⁴⁹⁴. Το κεντρικό παράθυρο της νότιας πλευράς δεν ευθυγραμμίστηκε με το άνοιγμα της νότιας τοξοστοιχίας, ενώ τα άλλα δύο ανοίχτηκαν για να φωτίζουν το χώρο του διακονικού και του νάρθηκα αντίστοιχα. Παράλληλα, αποφράχθηκε το παράθυρο της ανατολικής πλευράς του διακονικού (εικ.55α), το οποίο αντικαταστάθηκε από το καινούριο στη νότια πλευρά, ενώ η κόγχη του διακονικού, που διατηρούνταν από την πρώτη φάση, καταργήθηκε και εντοιχίστηκε στη νεότερη τοιχοποιία⁴⁹⁵. Το σημείο τοπικά επιδιορθώθηκε και, ενώ εσωτερικά είναι ορατές ακόμα και σήμερα οι ραφές, εξωτερικά λόγω και των νεότερων αρμολογημάτων δεν διακρίνονται ίχνη από το παράθυρο (εικ.55β). Ταυτόχρονα, ανοίχτηκε νέα είσοδος στα δυτικά στην ίδια θέση με την προηγούμενη, ύψους 1,85μ. και πλάτους 1,10μ.

Ο νάρθηκας δεν έμεινε ανεπηρέαστος από τις ζημιές⁴⁹⁶. Η είσοδος του νότιου κλίτους έχασε τη νότια παραστάδα και όλο τον τοίχο πάνω από το τόξο μέχρι τη στέγη (σχ.12, κάτοψη Α). Όμοια, όλος ο τοίχος πάνω από το τρίβηλο κατέπεσε, ενώ οι κίονες του τριβήλου έσπασαν και απομακρύνθηκαν. Το σημείο επισκευάστηκε πρόχειρα. Ένα ξύλινο δοκάρι τοποθετήθηκε οριζόντια σε ύψος 1,75μ. από το δάπεδο, το οποίο είχε το ρόλο του υπέρθυρου, χαμηλώνοντας αισθητά το άνοιγμα της εισόδου (αρχικό ύψος 2,70μ.). Για να στηριχτεί το δοκάρι αυτό, στις άκρες του ανοίγματος υψώθηκε τοίχος, ο οποίος συμπεριέλαβε τα δύο ακραία τμήματα των τόξων του τριβήλου, αφήνοντάς τα ορατά. Με τον τρόπο αυτό, το πλάτος της εισόδου περιορίστηκε στα 1,27μ. Επίσης, πάνω από το δοκάρι ο χώρος τειχίστηκε και σχεδόν στο μέσο του πλάτους εντοιχίστηκε ένα τμήμα επιθήματος παλαιοχριστιανικού κιονοκράνου με ημίφυλλο μαλακής άκανθας και

⁴⁹² Χατζημιχάλης 1975, 123 και 1981, 50- 51.

⁴⁹³ Γιαννόπουλος 1940, 377.

⁴⁹⁴ Διαστάσεις παραθύρων νότιας πλευράς, από τα ανατολικά προς τα δυτικά: α) 0,90μ. × 1,25μ., β) 0,85μ. × 1,25μ., γ) 0,88μ. × 1,16μ. και διαστάσεις παραθύρων δυτικής πλευράς: 0,96μ. × 1,80μ.

⁴⁹⁵ Ήδη στο σχέδιο του Νικονάνου (1979, 28, σχ.3) η κόγχη εμφανίζεται κλεισμένη με τοιχοποιία.

⁴⁹⁶ Σύμφωνα με σχέδια από την 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας, βλ. παράρτημα.

σταυρό μέσα σε κύκλο (εικ.31)⁴⁹⁷. Μία μαρμαρίνη πλάκα σκέπασε το στυλοβάτη των κίωνων του τριβήλου⁴⁹⁸. Οι επιφάνειες των τοίχων του ναού ασβεστώθηκαν εσωτερικά (εκτός από τα ημικατεστραμμένα τόξα του τριβήλου), αλλά και εξωτερικά. Ορατή παρέμεινε μόνο η αρκετά φθαρμένη τοιχογραφία με τη Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα στο υπέρθυρο της εισόδου⁴⁹⁹. Το δάπεδο, αν και τοπικά έλειπαν κάποιες λίθινες πλάκες (ειδικά κατά μήκος του νότιου τοίχου της βασιλικής) δεν αποκαταστάθηκε (κάτοψη Α)⁵⁰⁰. Τέλος, κατασκευάστηκαν πέτρινα πεζούλια κατά μήκος της νότιας και της δυτικής πλευράς του ναού (σχ.8)⁵⁰¹, όχι όμως και στη βόρεια πλευρά, όπου η στάθμη του εδάφους είχε υπερυψωθεί σημαντικά μετά την κατάχωση του παρεκκλησίου κατά την προηγούμενη φάση.

στ) η πρόσφατη ανακαίνιση

Μεταξύ της ε' και της στ' φάσης πρέπει να αποδώσουμε μεμονωμένες εργασίες, που σχετίζονται με την επίστρωση και την κάλυψη του δαπέδου με τοιμέντο⁵⁰², την πλήρη επίχρωση με ασβέστη του ναού εσωτερικά και εξωτερικά (επιχρίστηκε ακόμη και η τοιχογραφία της Κοίμησης της Θεοτόκου πάνω από το υπέρθυρο της δυτικής εισόδου της βασιλικής, όπως αποκαλύπτει μία φωτογραφία του 1983, εικ.48) και την τοποθέτηση πεπεσμένου χαρτονέξ στην οροφή (εικ.49). Οι επεμβάσεις αυτές ίσως πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1960. Η τελευταία φάση είναι αυτή κατά την οποία πραγματοποιήθηκαν σημαντικές επεμβάσεις – επισκευές που έδωσαν στη βασιλική την

⁴⁹⁷ Γιαννόπουλος 1940, 377 («ἄνωθεν δὲ τῆς ἐσωτερικῆς θύρας τοῦ ἔσω νάρθηκος εἶναι ἐντετοιχισμένον ἐπίθημα παλαιοχριστιανικοῦ κιονοκράνου, ἀποκεκρουσμένον δεξιὰ καὶ φέρον ἀριστερὰ ἡμίφυλλον ἀκάνθου μαλακῆς καὶ μονογραμματικὸν σταυρὸν ἐντὸς κύκλου») και Νικονάνος 1979, 32.

⁴⁹⁸ Πρβλ. παρακάτω 3^ο Κεφάλαιο και κατόψεις Α, Β.

⁴⁹⁹ Γιαννόπουλος 1940, 377.

⁵⁰⁰ Σύμφωνα με το σχέδιο της κάτοψης της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

⁵⁰¹ Αν εμπιστευτούμε τις φωτογραφίες, τα πεζούλια ήταν εμφανή όταν ο Νικονάνος μελέτησε τη βασιλική, αλλά δεν τα ανέφερε ούτε τα εμφάνισε στην κάτοψη. Το ύψος των πεζουλιών παρουσιάζει διακυμάνσεις. Για παράδειγμα, στη δυτική πλευρά το βόρειο τμήμα έχει ύψος 0,58μ. και το νότιο 0,50μ., ενώ η βόρεια και η νότια έχουν ύψος 0,45μ. Η επιφάνεια των πεζουλιών είναι στρωμένες με πέτρες Πηλίου και ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε τοιμέντο με ασβέστη. Για τη χρήση των πεζουλιών την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας πρβλ. Σκιαδαρέσης 2008, 89- 90.

⁵⁰² Ο Νικονάνος δεν αναφέρει ότι η βασιλική διέθετε τοιμεντένιο δάπεδο, αλλά παρατηρεί ότι ήταν υπερυψωμένο.

τελική, σημερινή της μορφή και είναι η μοναδική για την οποία είμαστε σίγουροι για τη χρονολόγησή της. Η πρωτοβουλία ανήκε στον τότε προϊστάμενο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας Λάζαρο Δεριζιώτη και έγιναν σε τρία διαδοχικά διαστήματα. Η πρώτη ανάγεται στη διετία 1975- 1976, η επόμενη διήρκεσε από το 1983 έως το 1990 και η τελευταία το 2009- 2010.

Στην πρώτη περίοδο των εργασιών έγινε αφαίρεση των ασβεστοκονιαμάτων στο εσωτερικό του ναού⁵⁰³. Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκαν δύο στρώματα τοιχογράφησης. Παράλληλα, έγινε συντήρηση και στερέωσή τους, ενώ αποτοιχίστηκε μία τοιχογραφία, που βρισκόταν κάτω από το βόρειο τόξο της εισόδου του βόρειου κλίτους και μεταφέρθηκε στο νότιο άκρο του νάρθηκα (εικ.29)⁵⁰⁴. Ακόμη ήταν ορατές οι οπές από τις ξυλοδεσιές, αλλά και μικρά κομμάτια ξύλου *in situ*, από τους ελκυστήρες (εικ.30, 35)⁵⁰⁵. Τοπικά ήταν ορατή και η τοιχοποιία (εικ.50). Με αυτή τη φάση μάλλον πρέπει να συνδέσουμε την ενίσχυση των δυτικών παραθύρων με σιδερένιο κιγκλίδωμα και με την τοποθέτηση μιας σιδερένιας θύρας στην κύρια είσοδο (εικ.51).

Τη διετία 1983- 1984 έγιναν οι παρακάτω εργασίες, σύμφωνα με την αναφορά της Σουζάνας Χούλια στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*: «κατασκευή αφανούς περιμετρικής δοκού από οπλισμένο σκυρόδεμα για την ενίσχυση των απολήξεων της τοιχοδομίας («chainage»), αποκατάσταση της δικλινούς στέγης του ναού, η συμπλήρωση⁵⁰⁶ και αρμολόγηση της τοιχοδομίας»⁵⁰⁷. Παράλληλα, «διαμορφώθηκε εξωτερικά ο χώρος της βόρειας πλευράς και έγινε υποθεμελίωση, αρμολόγηση και στερέωση της τοιχοποιίας. Τέλος, εξασφαλίστηκε το μνημείο από την εισροή ομβρίων υδάτων στην ανατολική πλευρά»⁵⁰⁸. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκε αποψίλωση της βλάστησης περιμετρικά της εκκλησίας - εργασία απαραίτητη για τη διευκόλυνση των εργασιών. Από τον καθαρισμό της βλάστησης και των δέντρων το 1983 ήρθαν στο φως τα λείψανα των δύο μικρών κογχών εκατέρωθεν της αψίδας⁵⁰⁹, καθώς και το παρεκκλήσιο στη βορειοδυτική γωνία του ναού (εικ.48, 52). Κατά τις εργασίες αποκατάστασης της στέγης τη δεκαετία

⁵⁰³ Δεριζιώτης 1983, 202 και 1984, 187.

⁵⁰⁴ Δεριζιώτης 1983, 202 και 1984, 187, πίν.135.

⁵⁰⁵ Οι οπές έκλεισαν με κονίαμα τη δεκαετία του 1990.

⁵⁰⁶ Η συμπλήρωση της τοιχοδομίας διακρίνεται στα ανώτερα στρώματα των εξωτερικών τοίχων, όπου ακούμπησε η βάση της νέας στέγης.

⁵⁰⁷ Χούλια 1989α, 214.

⁵⁰⁸ Χούλια 1989β, 158.

⁵⁰⁹ Η διαφορετική κλίση στην καμπυλότητα της κεντρικής κόγχης που παρατηρείται χαμηλά μας βοηθά να ξεχωρίσουμε την αρχική κόγχη, το ύψος της οποίας φτάνει μόλις λίγα εκατοστά (περίπου 0,35μ.) πάνω από το έδαφος.

του 1980⁵¹⁰ διαπιστώθηκε ότι οι τοιχοπεσοοί που χωρίζουν τα κλίτη σώζουν ψηλά τις υποδοχές για το πάκτωμα των ζευκτών της ξύλινης στέγης των κλιτών⁵¹¹, κάτι που επιβεβαίωσε ότι η στέγη ήταν ξύλινη στην αρχική οικοδομική φάση του ναού.

Φωτογραφίες από το αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μαρτυρούν τις ανασκαφικές και τις αναστηλωτικές εργασίες. Ακόμη, η απομάκρυνση των επιχώσεων αποκάλυψε κάτω από το παράθυρο του βόρειου τοίχου τμήμα από το κτιστό πεζούλι (**εικ.53α**), το οποίο συμπληρώθηκε σε όλο το μήκος του πλευράς μέχρι το παρεκκλήσιο (σε αναλογία με τη νότια πλευρά), αλλά καθώς σήμερα καλύπτεται από νεότερες επιχώσεις, που έγιναν κατά την τελευταία διαμόρφωση του χώρου, δεν είναι ορατό παρά ένα μικρό του τμήμα. Παράλληλα, αφαιρέθηκε η ασβεστομένη εξωτερική όψη της βόρειας πλευράς, που τοπικά είχε καταπέσει, και αποκαλύφθηκε η τειχισμένη θύρα του νάρθηκα (**εικ.54, σχ.11**). Απομακρύνθηκαν λίγες σειρές λίθων⁵¹², για να διερευνηθεί εν τάχει το σημείο⁵¹³ και έγινε η αρμολόγηση όλης της βόρειας πλευράς με προσοχή, ώστε οι ραφές κοντά στο παρεκκλήσιο να είναι διακριτές (**εικ.44**). Η θύρα δεν έχει διατηρήσει την αρχική τοξωτή της απόληξη, γιατί αυτή κρύβεται πίσω από την επένδυση του βόρειου τοίχου της β' οικοδομικής φάσης (οι σωζόμενες διαστάσεις είναι 1,45μ. × 0,90μ.)⁵¹⁴. Παράλληλα με την αρμολόγηση του βόρειου τοίχου, έγινε αρμολόγηση και στο μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας του ανατολικού τοίχου του διακονικού (**εικ.55β**). Τέλος, έγινε αναλυτική σχεδιαστική αποτύπωση του ναού πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών⁵¹⁵.

⁵¹⁰ Χούλια 1989α, 214 και Χούλια 1989β, 158.

⁵¹¹ Νικονάνος 1979, 31.

⁵¹² Χρησιμοποιήθηκαν μικρές ακατέργαστες πέτρες με συνδετικό κονίαμα, το οποίο ξεχυνόταν στους αρμούς. Το κτίσιμο ήταν πρόχειρο, άλλωστε το σημείο καλύφθηκε από σοβά. Ανάμεσα στους λίθους διακρίνουμε ένα μαρμάρينو κιονίσκο τέμπλου λευκού χρώματος και τετράγωνης τομής (**εικ.54β**), ο οποίος επαναχρησιμοποιήθηκε το 2009 όταν κλείστηκε χαμηλά το άνοιγμα της θύρας (διαστάσεις κιονίσκου: 0,84μ. × 0,115μ. × 0,095μ. και διαστάσεις εμβαθύνσεων: 0,095μ. × 0,03μ. × 0,015μ.).

⁵¹³ Αποκαλύφθηκε αφενός ένα πιο επιμελημένο κτίσιμο του τοίχου με ισχνό κονίαμα (από κοκκινόχωμα ανακατεμένο με ασβέστη και «ανακύκλωση» πρώτης ύλης) και αφετέρου στους σταθμούς του θυρώματος ο σωζόμενος σοβάς σε απόχρωση ανοιχτού κίτρινου, πάχους 0,015μ., που προφανώς είναι σύγχρονος με την αρχική φάση κατασκευής του ναού.

⁵¹⁴ Σήμερα τοποθετήθηκε εξωτερικά της βόρειας θύρας του νάρθηκα ένα ξύλινο πλαίσιο και, καθώς δεν αποτοιχίστηκε ολοκληρωτικά το άνοιγμα, το σημείο παραπέμπει σε εσοχή (με βάθος ± 0,60μ.) και χρησιμεύει ως εικονοστάσι με φορητές εικόνες και καντηλάκια.

⁵¹⁵ Σχεδιάστηκαν κατόψεις της βασιλικής (με και χωρίς το παρεκκλήσιο, αλλά και κατά τη διάρκεια της διερεύνησης των τάφων), καθώς και όψεις (του εσωτερικού της βασιλικής, οι οποίες σώζουν το ξύλινο τέμπλο της δ' φάσης μπροστά από το ιερό, το δυτικό τοίχο του κεντρικού κλίτους, τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα και του κατά μήκους άξονα του ναού, στην οποία είναι εμφανής η τειχισμένη θύρα στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα). Τα σχέδια δεν έχουν χρονική ένδειξη.

Δυστυχώς, για ένα μεγάλο διάστημα με την ανοχή του αρμόδιου φορέα και την αδιαφορία της τοπικής εκκλησίας όλοι οι ναοί του Βαθυρρέματος χρησιμοποιούνταν είτε ως ποιμνιοστάσια είτε ως κατοικίες⁵¹⁶. Τα προβλήματα του μνημείου όμως, εξακολουθούσαν. Κρίθηκε απαραίτητο να γίνει υποθεμελίωση, για να επιτευχθεί η μέγιστη αντοχή της στατικότητας του ναού⁵¹⁷ και να διαπιστωθεί αν η βασιλική εδράζεται σε παλαιοχριστιανική εκκλησία. Διαλύθηκε για το λόγο αυτό το τοιμεντένιο δάπεδο και αποκαλύφθηκαν λίγα μόλις εκατοστά βαθύτερα οι λίθινες και μαρμάρινες πλάκες του δαπέδου (**κάτοψη Α**) της δ' φάσης και λίγα εκατοστά πιο βαθιά στο νότιο κλίτος λείψανα του δαπέδου της β' φάσης (**εικ.66**). Όμως, οι τάφοι που ήρθαν στο φως καθυστέρησαν, όπως ήταν αναμενόμενο, τις εργασίες (**κάτοψη Β, Γ, Δ, Ε**)⁵¹⁸. Η ανασκαφή ξεκίνησε από το παρεκκλήσιο τον Ιούλιο του 1988 και διήρκησε έως το Δεκέμβριο του 1990⁵¹⁹. Οι εργασίες στο παρεκκλήσιο σταμάτησαν χωρίς να αποκαλυφθεί το δάπεδό του, σε αντίθεση με το εσωτερικό της βασιλικής, που ερευνήθηκε συστηματικότερα και διεξοδικά. Με το πέρας των εργασιών τοποθετήθηκε εκ νέου τοιμεντένο «καθαριότητας» στο δάπεδο⁵²⁰, οι πλάκες του δαπέδου επαναχρησιμοποιήθηκαν στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, ενώ οι επιφάνειες που ήταν ακόσμητες από τοιχογραφίες, καθώς και κάποιες άλλες που έσωζαν διάκοσμο σε πολύ άσχημη κατάσταση ασβεστώθηκαν.

Ταυτόχρονα με την αλλαγή του δαπέδου τοποθετήθηκε και το σημερινό τέμπλο, που αποτελείται από ξύλινα στελέχη και βιομηχανικές στενές πλίνθους σε απομίμηση οπτοπλίνθων (**εικ.19- 21**). Το παλιό πεπεσμένο χαρτονέξ της οροφής αντικαταστάθηκε με ξύλα τύπου «ραμποτέ» (**εικ.29γ**). Από τις τελευταίες επεμβάσεις ήταν η κατ' αναλογία με την είσοδο του βορείου κλίτους αποκατάσταση του τόξου της εισόδου του νότιου κλίτους, η κάλυψη με σοβά των σημείων της «γυμνής» τοιχοποιίας και η επίχριση του τμήματος του τριβήλου που είχε τειχιστεί κατά την προηγούμενη φάση των επισκευών, αφήνοντας όμως σε κοινή θέα το τμήμα του παλαιοχριστιανικού επιθήματος (**εικ.56**).

⁵¹⁶ Χατζημιχάλης 1981, 50 και Αγραφιώτης 1986, 40. Σύμφωνα με τον αρχαιοφύλακα της Αγίας Αντώνης Δημηρούλη η τελευταία χρονιά που ο ναός της Παναγίας χρησιμοποιήθηκε ως στάβλος ήταν ο χειμώνας του 1986 - 1987. Όταν ο κτηνοτρόφος την άνοιξη επέστρεψε στο βουνό με τα ζώα, το εσωτερικό του ναού ήταν αγνώριστο από τις ακαθαρσίες και τη δυσωδία.

⁵¹⁷ Χούλια 1989β, 158. Ήδη ο βόρειος τοίχος από το βάρος παρουσίασε κλίση.

⁵¹⁸ Σύμφωνα με τα φωτογραφικό αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας διερενήθηκε εν τάχει και μία ταφή ενηλίκου σε κιβωτιόσχημο τάφο στα ανατολικά (του ναού).

⁵¹⁹ Τέσσερις κατόψεις (Β', Γ', Δ', Ε') και δύο τομές υποθεμελίωσης αφορούν τη διερεύνηση του δαπέδου της βασιλικής. Για τα ευρήματα της ανασκαφής, πρβλ. 3^ο Κεφάλαιο και παράρτημα.

⁵²⁰ Το νέο δάπεδο είναι υπερυψωμένο κατά 0,05μ. στο σημείο της εισόδου στον κυρίως ναό από το νάρθηκα.

Λίγα χρόνια αργότερα, εξωτερικά η στέγη επεκτάθηκε στη δυτική πλευρά (εικ.51) και λίγο μετά (το 2009- 2010, εικ.59) στη βόρεια, ενώ έγινε μία μικρή προσθήκη στην ανατολική πλευρά (μόλις μία σειρά κεράμων για την καλύτερη προστασία από τα όμβρια ύδατα). Τελευταία έγινε η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου (τοποθέτηση σιδερένιου κιγκλιδώματος στα παράθυρα, περίφραξη, πρόσβαση και χώροι ανάπαυσης των επισκεπτών, φύτευση, εικ.57), ενώ το βάψιμο των επιφανειών που δεν φέρουν τοιχογράφηση και η ανάρτηση μιας φορητής εικόνας της Κοίμησης της Θεοτόκου στο υπέρθυρο της εισόδου στα δυτικά ήταν πρωτοβουλίες του εφημερίου των Νερομύλων (εικ.32)⁵²¹. Είναι πιθανό το μαρμάρινο κατώφλι της αρχικής φάσης⁵²² να αφαιρέθηκε και να επαναχρησιμοποιήθηκε στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου στα δυτικά της βασιλικής, όπου και τοποθετήθηκε στην επίστεψη ενός χαμηλού τοίχου με ορατή την πίσω του όψη (εικ.58). Ο τοίχος ξεκινά από τη βορειοδυτική γωνία του ναού, έχει κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά και συγκρατεί τα χώματα από την υψομετρική διαφορά του εδάφους. Τέλος, το διάστημα 2009 - 2010 συνεχίστηκε για ένα μικρό διάστημα η ανασκαφή του παρεκκλησίου, χωρίς να αποκαλυφθεί το δάπεδό του, προκειμένου να τοποθετηθεί στο σημείο ένα υπόστεγο (εικ.59)⁵²³. Παράλληλα, αφαιρέθηκαν αρκετές σειρές λίθων από την απόφραξη του βόρειου τοίχου του νάρθηκα στην εξωτερική του όψη, για να φανερώσει τις διαδοχικές φάσεις της βασιλικής. Τότε στρώθηκαν και οι λίθινες πλάκες στο παρεκκλήσι, που υπάρχουν ακόμα και σήμερα (εικ.41). ενδεχομένως, στο ίδιο διάστημα αποσπάστηκαν λίγοι λίθοι από το παράθυρο της κόγχης της πρόθεσης, αποκαλύπτοντας ένα μαρμάρινο τετραγωνισμένο λίθο από το παράθυρο της πρόθεσης, αποκαλύπτοντας ένα μαρμάρινο τετραγωνισμένο λίθο και τμήματα από δύο ξυλοδεσιές που γωνιάζουν (εικ.47).

Ανακεφαλαιώνοντας, βάσει των εντοιχισμένων γλυπτών σε δεύτερη χρήση, του συγκριτικού υλικού και της μορφής του μνημείου, όπως έχει σωθεί έως σήμερα, η ανέγερση της βασιλικής πιθανότατα έγινε στο πρώτο μισό του 10^{ου} αιώνα. Στηριζόμενοι στη χρονολόγηση της στήλης του πρωτοσπαθαρίου Ευσταθίου δεν είναι υπερβολικό να ισχυριστούμε ότι η επιγραφή αφορά τη β' φάση της οικοδόμησης της βασιλικής, κατά

⁵²¹ Το Βαθύρρεμα διοικητικά ανήκει στο χωριό των Νερομύλων.

⁵²² Το κατώφλι δεν εντοπίστηκε στη συλλογή λιθίνων που βρίσκεται στο αρχοντικό του Αλεξούλη στην Αγιά.

⁵²³ Με έξοδα της οικογένειας Πολυμέρου, εις μνήμην του Βασιλείου Πούλιου - Πολυμέρου, πρβλ. και παρακάτω 3^ο Κεφάλαιο.

την οποία ο Ευστάθιος αποφάσισε να ανακαινίσει το ναό και να ανακατασκευάσει τις στέγες με θόλους. Επειδή όμως, τα φορτία θα ήταν μεγαλύτερα, έπρεπε να ενισχυθεί η τοιχοποιία. Για το λόγο αυτό προέβη σε επένδυση των τοίχων εξωτερικά σε όλον το ναό. Στα τελευταία μάλλον χρόνια του 11^{ου} αιώνα (γ' φάση) κτίστηκε το παρεκκλήσιο στα βόρεια του νάρθηκα.

Μετά από μία μεγάλη περίοδο του ναού ως κοιμητηρίου, στα μέσα του 16^{ου} αιώνα (δ' φάση), συνέβησαν σημαντικές αλλαγές: η ανατολική πλευρά ξανακτίστηκε, καταστράφηκαν οι κόγχες των παραβημάτων και το παρεκκλήσιο, επενδύθηκε εξωτερικά εκ νέου ο βόρειος τοίχος και επισκευάστηκε ξανά η στέγη, που απέβη πάλι ξύλινη. Η ε' φάση της βασιλικής αφορά τις επισκευές που έγιναν είτε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα είτε - το πιο πιθανό - στις αρχές του 20^{ου}, πάντως πριν από το 1940, όταν ο Γιαννόπουλος επισκέφτηκε την περιοχή. Τότε πιθανότατα το τρίβηλο άνοιγμα καταστράφηκε και καταργήθηκε, οι κίονες έσπασαν και απομακρύνθηκαν. Όσο για τις τελευταίες επεμβάσεις, είναι οι μόνες που με σιγουριά εντάσσονται στο διάστημα 1975-2010 και είναι αυτές που έδωσαν την τελική μορφή που έχει ο ναός στις μέρες μας.

Κεφάλαιο 3

Ανασκαφικά πορίσματα

Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί εξετάζονται τα σημαντικότερα ευρήματα των ανασκαφικών ερευνών στη βασιλική και στο παρεκκλήσιο (αρχιτεκτονικά μέλη, κεραμική, αντικείμενα μικροτεχνίας από μέταλλο και ύαλο), που προσφέρουν σαφή χρονολογική ένδειξη και μπορούν επικουρικά να συνδράμουν στη χρονολόγηση των κατασκευαστικών φάσεων του μνημείου. Πρώτα, θα γίνει μία περιγραφή των εργασιών στο παρεκκλήσιο, επειδή από εκεί ξεκίνησε η έρευνα, στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι εργασίες στη βασιλική και στο τέλος θα εξεταστούν τα πορίσματα της ανασκαφής συνολικά. Στη μελέτη μας στηριχτήκαμε στα ίδια τα ευρήματα, στο φωτογραφικό και σχεδιαστικό αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας, στο προσωπικό φωτογραφικό αρχείο του αρχαιοφύλακα Αντώνη Δημηρούλη, καθώς και στις ενδείξεις στους σάκκους των ευρημάτων. Από αυτές αντλήσαμε έμμεσα πληροφορίες που αφορούν την πορεία των ανασκαφικών εργασιών, αφού γνωρίζουμε ότι δεν κρατήθηκε ημερολόγιο των εργασιών.

Ανασκαφικές εργασίες στο παρεκκλήσιο

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1988 από το παρεκκλήσιο της βασιλικής, με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια. Κράτησε μόλις δέκα ημέρες (από 18- 07- 1988 έως 29- 07- 1988), αλλά ήταν ένα ικανό διάστημα, για να απομακρυνθεί από το εσωτερικό του παρεκκλησίου η επίχωση έως ένα σημείο (πάχος επιχώσεων 1,10μ. από την ανώτερη επιφάνεια) και περιμετρικά του. Η αποχωμάτωση έφερε στο φως στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από κεραμίδες και λίθους. Από τις εργασίες αποκαλύφθηκε το άνω μέρος της τειχισμένης βόρειας θύρας του νάρθηκα (εικ.54). Κατά τις εργασίες αυτές δεν βρέθηκε δάπεδο (άλλωστε η αποχωμάτωση του σκάμματος δεν έφτασε στο επίπεδο του δαπέδου της βασιλικής).

Η ανασκαφή συνεχίστηκε μετά από μεγάλη παύση το 2009, ευκαιριακά, λόγω της προσθήκης ενός μικρού κεραμοσκεπούς υπόστεγου για προστασία του παρεκκλησίου, με δαπάνη της οικογένειας Πολυμέρου (εικ.59)⁵²⁴. Η οικογένεια μίσθωσε έναν εργάτη, ο οποίος χαμήλωσε τη στάθμη του εδάφους, σκάβοντας εξωτερικά. Το σκάμμα αυτό, σχήματος Γ, ήταν απαραίτητο, για να δημιουργηθεί το απαιτούμενο ύψος, ώστε η στέγη του υπόστεγου να έχει την κατάλληλη κλίση και να στηριχτεί σωστά. Τότε, διερευνήθηκε περαιτέρω ο χώρος τόσο στα βόρεια και στα ανατολικά του παρεκκλησίου όσο και στο εσωτερικό του, αλλά πάλι το βάθος του σκάμματος δεν έφτασε έως τη στάθμη του δαπέδου του παρεκκλησίου (μέγιστο εσωτερικό ύψος κόγχης 1,60μ.).

Τότε εμφανίστηκαν δύο τάφοι, στρώμα καταστροφής στα δυτικά και η τοιχισμένη θύρα του νάρθηκα σε μεγαλύτερο βαθμό. Οι τάφοι βρέθηκαν εξωτερικά του παρεκκλησίου, ο ένας στα ανατολικά της κόγχης και ο άλλος στα βόρεια του βόρειου τοίχου του παρεκκλησίου. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τους τάφους είναι πενιχρές και απορρέουν από δύο φωτογραφίες σε συνδυασμό με τις ενδείξεις από τις σακούλες των ευρημάτων. Η μία φωτογραφία δείχνει μόνο τη θέση του ανατολικού τάφου ως προς το παρεκκλήσιο (εικ.60), ενώ η άλλη παρουσιάζει το βόρειο τάφο, που είναι κιβωτιόσχημος (εικ.61). Οι μαρμάρινες πλάκες που ορίζουν το δεύτερο τάφο βρέθηκαν διαταραγμένες, με κλίση προς το εσωτερικό, ενώ λείπει το ανατολικό του όριο. Το τάφος βρέθηκε χωρίς κάλυψη. Είναι πιθανό οι πλάγιες πλάκες να μετατοπίστηκαν από τις ρίζες του δέντρου που αποψιλώθηκε στις αρχές του 1983 (εικ.48, 52). Πρόκειται για ταφή ενηλίκου σε ύπτια θέση, με τη συνήθη διάταξη για χριστιανική ταφή.

Συνολικά από τις δύο φάσεις της ανασκαφής του παρεκκλησίου προέκυψε ένα αξιολογικό σύνολο χρονολογήσιμων ευρημάτων. Το γεγονός όμως ότι τα ευρήματα ανά

⁵²⁴ Πρβλ. παραπάνω στ' φάση.

στρώμα δεν παρουσιάζουν συνοχή ως προς τη χρονολόγηση, φανερώνουν διαταραγμένα στρώματα. Για παράδειγμα, σε βάθος - 0,50μ. από την ανώτερη επιφάνεια της επίχωσης περισυλλέχθηκαν δύο νομίσματα, κοπής 1042- 1050 (N 6) και 1204- 1261 (N 5), καθώς και τμήμα ενός χάλκινου χυτού ενωτίου του 15^{ου} με 16^{ου} αιώνα. Τέλος, χάρη στην παρατηρητικότητα του Δημήτρη Αγραφιότη οφείλουμε ένα χάλκινο νόμισμα (δεκανούμιο) εποχής αυτοκράτορα Τιβερίου (κοπής 578, N 14), το οποίο βρέθηκε «καρφωμένο με τη μύτη» πάνω σε μία πλίνθο στο παρεκκλήσιο (ίσως να ενσωματώθηκε τυχαία στη μάζα της νωπής ακόμη πλίνθου, η οποία ξαναχρησιμοποιήθηκε).

Από την αποχωμάτωση της επίχωσης περισυλλέχθηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων, αβαφών (αμφορείς, χύτρες) και εφυσωμένων (Κπ 1 – Κπ 27), θραύσματα τοιχογραφιών που έσωζαν επιφάνεια από βάθος παράστασης με σκουρογάλανο χρώμα, σιδερένιο εγχειρίδιο που περισυλλέχθηκε στο εσωτερικό της κόγχης (M 10), γυάλινο ακέραιο μυροδοχείο (Y 1), ένα οστέινο, ένα λίθινο και ένα πήλινο μελαμβαφές σφονδύλι (M 12, M 14, M 15 αντίστοιχα), παιδικό χάλκινο ψέλλιο (M 4), χάλκινη βελόνη ραψίματος (M 7), τμήμα από χάλκινο ενώτιο (M 2), δώδεκα μαρμαροψηφίδες⁵²⁵, οκτώ χάλκινα νομίσματα (N 5 – N 9, N 11, N 12, N 14, καθώς και άλλα τρία μέχρι στιγμής ασυντήρητα [εκτός καταλόγου]), ένα μολυβδόβουλλο (N 15, μέχρι στιγμής ασυντήρητο) και, τέλος, σιδερένια καρφιά. Το σύνολο των συντηρημένων νομισμάτων δίνει ένα χρονικό πλαίσιο που εκτείνεται από το 1042 έως το 1328, ενώ η χρονολόγηση των εφυσωμένων κεραμικών κατεβάζει το χρονικό όριο από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα έως το 17^ο αιώνα.

Το μολυβδόβουλλο βρέθηκε αχρησιμοποίητο, για το λόγο ότι δεν είχε δεχτεί σφράγιση⁵²⁶ και γι' αυτό δεν μπορούμε να το χρονολογήσουμε. Ωστόσο, συγκαταλέγεται στα πολύ σπάνια αρχαιολογικά ευρήματα, διότι ανάλογα μολυβδόβουλλα συνήθως περισυλλέγονται σε ανασκαφές μεγάλων αστικών κέντρων, όπως η Κόρινθος ή η Θεσσαλονίκη, οι κάτοικοι των οποίων – και κυρίως οι πολιτικοί και οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι – διατηρούσαν τακτικά επίσημη αλληλογραφία με την πρωτεύουσα⁵²⁷. Κάτι ανάλογο όμως, δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι ίσχυε και για τους κατοίκους ενός μικρού οικισμού, όπως ήταν το Βαθύρρεμα. Έχοντας τα παραπάνω υπόψη υποθέτουμε

⁵²⁵ Πρβλ. Βοκοτόπουλος 2000, 142, πίν.79α: από καλυβίτη τάφο που διερευνήθηκε στο νάρθηκα της Παντάνασσας Φιλιπιάδος περισυλλέχθηκαν ανάλογα μαρμαροθετήματα.

⁵²⁶ Πρβλ. Davidson 1952, 328, αρ.2826, 2827.

⁵²⁷ Παρατήρηση της Βασιλικής Πέννα, στην οποία εκφράζω τις ευχαριστίες μου και από αυτή τη θέση.

ότι αυτό το μολυβδόβουλλο μπορεί να ανήκε σε κάποιο άτομο με υψηλό πόστο, έναν αξιωματούχο ή κάποιο επίσκοπο.

Ενδιαφέρον επίσης, παρουσιάζουν τα αντικείμενα μικροτεχνίας, δηλαδή τα κοσμήματα και ο εξοπλισμός του γνεσίματος, που βρέθηκαν στην πλειοψηφία τους στην επίχωση του εσωτερικού του παρεκκλησίου. Πρόκειται για τμήμα χάλκινου ενωτίου (**M 2**), παιδικό σπασμένο ψέλλιο (**M 4**), τρία σφονδύλια (**M 12**, **M 14**, **M 15**) και βελόνη ραψίματος (**M 7**). Με εξαίρεση τα δύο κοσμήματα, που χρονολογούνται στο 15^ο με 16^ο αιώνα, τα σφονδύλια και η βελόνη ανήκουν μάλλον στους μέσους Βυζαντινούς χρόνους και σχετίζονται προφανώς με τη δημιουργία νημάτων ή και υφαντών. Είναι δελεαστικό να υποθέσουμε ότι στην περίπτωση που η βασιλική ήταν καθολικό μονής, οι μοναχοί ασχολούνταν με την παραγωγή και το εμπόριο των νημάτων. Όσον αφορά στα κοσμήματα, μαρτυρούν την ύπαρξη αφιερωμάτων σε εικόνα που ενδεχομένως φυλασσόταν εκεί.

Το ακέραιο γυάλινο μυροδοχείο (**Y 1**) είναι ένα από τα εξαιρετικά ευρήματα της ανασκαφής, παρόλο που ο τεχνίτης που το κατασκεύασε δεν χαρακτηριζόταν από υψηλές δεξιότητες και το εργαστήριο στο οποίο εργαζόταν ήταν μάλλον υποδεέστερο⁵²⁸. Ο λόγος είναι ότι έχουν ενσωματωθεί στο σώμα του ύαλου υπολείμματα από την κατασκευή άλλου γυάλινου αντικειμένου σε χρώμα κόκκινο και πράσινο και ότι οι φυσαλίδες έχουν μικρό μέγεθος. Υπάρχει η πιθανότητα για την παραγωγή του συγκεκριμένου μυροδοχείου να ανακυκλώθηκαν γυάλινα θραύσματα που ενσωματώθηκαν με καθαρά υαλοπλινθώματα⁵²⁹. Ωστόσο, δύο λόγοι το κατατάσσουν στα σημαντικά ευρήματα: πρώτον, διότι συνδέεται με μεσαίο - υψηλό βιοτικό επίπεδο αστικού χαρακτήρα⁵³⁰, αλλά πολύ περισσότερο γιατί, λόγω της συροπαλαιστινιακής προέλευσής του⁵³¹, είναι απτή μαρτυρία ενός προσκονηματικού ταξιδιού στους Αγίους Τόπους. Είναι, δηλαδή, πιθανό κάποιος κάτοικος του οικισμού να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι εκεί και επιστρέφοντας, να έφερε μαζί του ένα μυροδοχείο με μύρο ή αγίασμα, το οποίο και αφιέρωσε στον επώνυμο άγιο του παρεκκλησίου.

Η περιουλογοή του είναι ιδιαίτερα σημαντική επίσης, καθώς είναι ενδεικτική του πλούτου και της πολυτέλειας των χρηστικών αντικειμένων που διέθετε ο ναός. Αξίζει να σημειωθεί ότι μεταξύ του 8^{ου} και του 13^{ου} αιώνα παρατηρείται μία διαρκώς φθίνουσα

⁵²⁸ Σύμφωνα με την εκτίμηση του Αναστάσιου Αντωνάρα και της Yael Gorin - Rosen (από την Αρχαιολογική Υπηρεσία του Ισραήλ), πρβλ. κατάλογος γυάλινων αγγείων.

⁵²⁹ Αντωνάρας 2009, 89. Για πληροφορίες για την τεχνική της υαλοουργίας, βλ. στο ίδιο, 85- 96.

⁵³⁰ Πρβλ. Βολανάκης 2002, 156- 157.

⁵³¹ Σύμφωνα με την εκτίμηση του Αντωνάρα, πρβλ. κατάλογος γυάλινων αγγείων.

παραγωγή των γυάλινων αντικειμένων εν γένει, διότι το γυαλί, ως αντικείμενο πολυτελείας, ήταν συνδεδεμένο με υψηλό βιοτικό επίπεδο και φαίνεται ότι η Εκκλησία είχε απαγορεύσει τη χρήση των γυάλινων σκευών λόγω της πολυτέλειας με την οποία συνδέονταν (με μόνη εξαίρεση τους έγχρωμους υαλοπίνακες των παραθύρων και τις κανδήλες στους ναούς)⁵³². Έτσι, έμειναν λίγα πολύτιμα ή ιδιαίτερα αξιόλογα αγγεία, που φυλάσσονταν ως κειμήλια πια στους «θησαυρούς» των ναών, σε ιδιωτικές συλλογές ή σε σπίτια ευγενών⁵³³. Το συγκεκριμένο μυροδοχείο βρέθηκε στην επίχωση του παρεκκλησίου από κοινού με μία πήλινη χάντρα λευκού χρώματος⁵³⁴, οπότε αποκλείεται η χρήση του ως προσφοράς σε κάποιο τάφο. Επομένως, είναι πιθανό να ήταν αφιέρωμα κάποιου ευκατάστατου πιστού στη μνήμη του επώνυμου αγίου του παρεκκλησίου, το οποίο αργότερα συμπεριλήφθηκε στα λειτουργικά σκεύη του παρεκκλησίου για τη φύλαξη ελαίου ή μύρου.

Ανασκαφικές εργασίες στη βασιλική

Η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού, αρχής γενομένης στις 17 Αυγούστου του 1990, αποκάλυψε το παλαιότερο μαρμάρινο δάπεδο από την δ' φάση της βασιλικής, λίγα μόλις εκατοστά κάτω από το σύγχρονο τοιμεντένιο δάπεδο. Το δάπεδο της δ' φάσης ήταν κατεστραμμένο εν μέρει στο νότιο τμήμα του νότιου κλίτους, όπου τις μαρμάρινες πλάκες αντικατέστησε πατημένο χώμα (**κάτοψη Α**). Ανάμεσα στις πλάκες αποκαλύφθηκε σε δευτέρα χρήση στο νότιο κλίτος μία μαρμάρινη στήλη με τοξωτή απόληξη και ανάγλυφο φυτικό κόσμημα στην κορυφή (**εικ.62, κάτοψη Α**), καθώς και ένας αμφικίονας παραθύρου, ενδεχομένως από το φωταγωγό της βασιλικής (**Γ 9, εικ.63**). Όταν απομακρύνθηκαν οι πλάκες του δαπέδου, εντοπίστηκαν αρκετά όστρακα διάσπαρτα και ανακατεμένα στο επίπεδο (ανάμεσά τους τα εξής εφραλωμένα: **K 12, K 13, K 16, K 22, K 24, K 25, K 27, K 28, K 30 - K 42, K 44 - K 47**), που χρονολογούνται από τα τέλη του 12^{ου} έως το 17^ο - 18^ο αιώνα. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι τα στρώματα ήταν διαταραγμένα. Στο μέσον περίπου του νότιου κλίτους εντοπίστηκε μία μικρή επιφάνεια στρωμένη με μαρμάρινες πλάκες ακανόνιστου σχήματος, σε πιο χαμηλό

⁵³² Βολανάκης 2002, 156- 157. Αντίθετα, ο Αντωνάρας (2002, 183) υποστηρίζει ότι στα Βαλκάνια μετά το 12ο αιώνα, καθώς και σε όλη την παλαιολόγια περίοδο, παρατηρείται μία σημαντική αύξηση στη χρήση - άρα και στην κατασκευή - γυάλινων αγγείων.

⁵³³ Βολανάκης 2002, 156- 157.

⁵³⁴ Διαστάσεις: διάμ.: 0,012μ., ύψος: 0,017μ. και διάμ. οπής: 0,003μ.

επίπεδο από το δάπεδο της δ' φάσης, το οποίο ταυτίζουμε με λείψανα από το δάπεδο της β' οικοδομικής φάσης της βασιλικής (εικ.66).

Από βάθος - 0,66μ. και εξής εμφανίστηκαν είκοσι ένας τάφοι στα πλάγια κλίτη, στο νάρθηκα και ένας τάφος στο κεντρικό κλίτος (βλ. παράρτημα, κατάλογος τάφων και κατόψεις Β, Γ, Δ, Ε, όπου δηλώνονται τα διαφορετικά βάρη του κάθε τάφου). Η ύπαρξη των τάφων εντός της βασιλικής σε συνδυασμό με τους δύο τάφους εξωτερικά του παρεκκλησίου (στα βόρεια και στα ανατολικά) υποδηλώνει την κοιμητηριακή της χρήση, δεδομένου ότι οι τάφοι βρέθηκαν κάτω από τη στάθμη του δαπέδου⁵³⁵.

Η αρίθμηση των τάφων στις κατόψεις μάς βοηθά να κατανοήσουμε από ποιο σημείο του ναού ξεκίνησε η έρευνα. Οι εργασίες πρέπει να άρχισαν από το ιερό (με σταθερό σημείο μηδέν των μετρήσεων το κατώφλι της δυτικής εισόδου της βασιλικής), όπου το βαθύτερο σημείο στο σκάμμα έφτασε τα - 1,20μ. Στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στα παραβήματα (βάθος πρόθεσης - 0,49μ. και βάθος διακονικού - 0,90μ.). Μπροστά από την αγία τράπεζα, σε βάθος - 0,30μ. βρέθηκαν δύο αργυρά φθαρμένα νομίσματα - το ένα σπασμένο - που ανάγονται στην ενετική περίοδο (ασυντήρητα τοννέζια, εκτός καταλόγου), αρκετά αβαφή όστρακα χρηστικής κεραμικής (από βάθος έως - 1,20μ., ανάμεσα στα οποία ένα σπασμένο άωτο τσουκάλι του 7^{ου} με 10^ο αιώνα (Κ 6) που συντηρήθηκε και στο μεγαλύτερο μέρος του συγκολλήθηκε), γυάλινα θραύσματα κανδηλών και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο (Μ 11, σε βάθος - 0,50μ.). Μεταξύ της βάσης του τέμπλου και της αγίας τράπεζας περισυλλέχθηκαν δύο συνανήκοντα τμήματα μιας σπασμένης, αδημοσίευτης, ενεπίγραφης στήλης αρχαίων χρόνων (εικ.64), που μπορεί να είχε χρησιμοποιηθεί ως στυλοβάτης τέμπλου.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε στο νότιο κλίτος, με φορά από τα ανατολικά προς τα δυτικά (εικ.65- 67). Διερευνήθηκαν συνολικά δέκα τάφοι, εκ των οποίων οι πέντε ήταν κιβωτιόσχημοι (T₁, T₂, T₅, T₆, T₇), οι δύο λακκοειδείς (T₃, T₄), ενώ οι υπόλοιποι ήταν πολλαπλές ταφές στον ίδιο τάφο (T_{2α}, T_{7α}, T_{7β})⁵³⁶. Ο πιο επιμελημένος κιβωτιόσχημος τάφος είναι ο T₇, στον οποίο θάφτηκαν τρεις σοροί, ενώ οι υπόλοιποι χαρακτηρίζονται από προχειρότητα στην κατασκευή τους. Ο βαθύτερος - άρα και ο παλαιότερος τάφος -

⁵³⁵ Οι δύο τάφοι που εντοπίστηκαν έξω από το παρεκκλήσιο πιθανώς να μην είναι και οι μοναδικοί, δεδομένου ότι δεν ερευνήθηκε συνολικά ο χώρος περιμετρικά της βασιλικής. Οι ταφές εντός και εκτός των εκκλησιών είναι μία πρακτική που συναντούμε συχνά. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Άγιο Δημήτριο στο Μούλκι της Σαλαμίνας (Πάλλας 1950- 1051, 164- 167), την Παντάνασσα Φιλλιπιάδος (Βοκοτόπουλος 1977, 164· 1991, 123- 124· 1992, 170· 1994, 169· 1996, 113· 1997, 119- 120· 2000, 142· 2007, 67- 71), τον Άγιο Αχιλλείο Λάρισας (Γιαλούρη 2008, 497) και το Βυζαντινό ναό στο Φρούριο της Λάρισας (Γιαλούρη 2008, 497).

⁵³⁶ Για τη συνήθεια των πολλαπλών ταφών πρβλ. Πάλλας 1950 1951, 164- 165, 181.

ήταν ο T₇ (η πρώτη σορός, T_{7β}, σε βάθος - 1,39μ.) και ο νεότερος ήταν ο T₆ (βάθος - 0,77μ.). Στον T₇ ίσως ανήκει η ανώνυμη φόλλις τύπου A₂, των ετών 976- 1030 (N 3), γιατί είναι ο βαθύτερος, άρα και ο παλαιότερος τάφος⁵³⁷. Έξω από τους τάφους περισυλλέχθηκαν τμήματα τοιχογραφιών (ως επί το πλείστον κιτρινωπού χρώματος), όστρακα χρηστικής αβαφούς και εφυσλωμένης κεραμικής (K 11, K 22, K 27, K 47), μία πυραμιδοειδή αγνόθα αρχαίων χρόνων (K 1), μία ακόσμητη χάλκινη πόρπη (M 1, ασυντήρητη μέχρι στιγμής), αρκετά σπασμένα σιδερένια καρφιά, καθώς και μερικά γυάλινα θραύσματα υαλοπινάκων και κανδηλών (Y 6). Το χρονολογικό πλαίσιο που δίνει η εφυσλωμένη κεραμική εκτείνεται από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα έως το 17^ο - το πολύ αρχές 18^{ου} αιώνα.

Στο βόρειο κλίτος, διατηρώντας την ίδια κατεύθυνση στο σκάμμα με το νότιο κλίτος, διερευνήθηκαν τέσσερις τάφοι. Πρόκειται για έξι ταφές ενηλίκων σε τρεις κιβωτιόσημους τάφους (T₈, T_{8α}, T_{8β}, T_{8γ}, T₁₀, T_{10α}) και μία παιδική σε λάκκο (T₉)⁵³⁸. Ο καλύτερα διατηρημένος, ο πιο προσεγμένος και ευρύχωρος ήταν ο τάφος T₈, ο οποίος διέθετε δάπεδο στρωμένο σε τρεις σειρές με τετράγωνες πήλινες πλάκες με δακτυλίες πρόσφυσης (βλ. Σχέδιο Υποθεμελίωσης - Τομές Ανασκαφής)⁵³⁹. Το δάπεδο βρέθηκε σε βάθος - 1,67μ. Στο κέντρο του τάφου, από την αρχική ταφή, περισυλλέχθηκε ένα ακέραιο χάλκινο δακτυλίδι (M 3), καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα, μία ανώνυμη φόλλις τύπου I (N 2), που δίνει χρονολόγηση στον τάφο (1075- 1080). Ενδεχομένως από την ίδια ταφή προέρχονται λίγα καρφιά (μάλλον από φέρετρο), πέταλα παπουτσιού (M 17) και ένα ζευγάρι φαρμένης δερμάτινης σόλας υποδημάτων (M 16). Άλλη μία ανώνυμη φόλλις τύπου I (N 4) βρέθηκε πιθανότατα πάνω από την καλυπτήρια πλάκα του T_{10α}⁵⁴⁰. Υπόλοιπα ευρήματα μέσα στην επίχωση των τάφων του κλίτους: αβαφή και εφυσλωμένα όστρακα χρηστικών αγγείων (K 7, K 19 K 29), μία πυραμιδοειδής αγνόθα με οπή ανάρτησης ρωμαϊκών ή υστερορρωμαϊκών χρόνων (K 2) και από μη προσδιοριζόμενο σημείο του σκάμματος ένα χάλκινο νόμισμα Ιωάννη Β' Κομνηνού σε βάθος - 0,40μ., των ετών 1118- 1143 (N 1). Η εφυσλωμένη κεραμική χρονολογείται από το τέλος του 11^{ου} έως το 17^ο αιώνα (το πολύ αρχές 18^{ου}, ενώ απουσιάζουν όστρακα 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα).

⁵³⁷ Τα στοιχεία που αναγράφονται για το νόμισμα αυτό στην ένδειξη του δεν προσδιορίζουν τον αριθμό του τάφου, πληροφορούν απλώς ότι προέρχεται από τάφο του νότιου κλίτους.

⁵³⁸ Εντύπωση προκαλεί ο προσανατολισμός του σώματος του παιδιού, που έχει το κεφάλι του στην Ανατολή.

⁵³⁹ Πρβλ. Πάλλας 1950- 1951, 164: τα πήλινα δάπεδα συνεχίζουν παλαιοχριστιανική παράδοση.

⁵⁴⁰ Η ένδειξη του βάθους - 0,80μ. στο καρτελάκι του νομίσματος ταιριάζει μόνο με το βάθος των καλυπτήριων πλακών του T_{10α}, το οποίο κυμαίνεται από - 0,62μ. (στα δυτικά) έως - 0,86μ. (στα ανατολικά).

Οι εργασίες στο νάρθηκα ξεκίνησαν από τη βόρεια πλευρά. Μαζί με τις ταφές αποκαλύφθηκαν το κατώτερο τειχισμένο τμήμα της βόρειας θύρας του νάρθηκα (**εικ.68, σχ.11**), τμήμα ενός πεσμένου τόξου σε βάθος - 0,32μ., (ίσως ανήκει στο τρίβηλο ή στη βόρεια θύρα του νάρθηκα, βλ. **κάτοψη Β**), καθώς και τμήμα από την ενίσχυση των θεμελίων του δυτικού τοίχου της βασιλικής (σε βάθος - 0,59μ. από τη β' οικοδομική φάση του ναού, βλ. **κάτοψη Β**), γεγονός που επιβεβαιώνει ότι ο νέος δυτικός τοίχος κτίστηκε πάνω στη θέση προγενέστερου. Τέλος, αποκαλύφθηκε ο στυλοβάτης του τριβήλου (βλ. **κάτοψη Β**) κάτω από τη μαρμαρίνη πλάκα, που τοποθετήθηκε κατά την ε' φάση.

Οι ταφές που εντοπίστηκαν βρέθηκαν συγκεντρωμένες στα δύο άκρα του νάρθηκα, αφήνοντας «ελεύθερο» το χώρο που ορίζουν η είσοδος του ναού και το τρίβηλο (**εικ.70- 72**). Σε απόσταση 3,00μ. από τα βόρεια έως το τρίβηλο βρέθηκαν τέσσερις τάφοι (T₁₁, T₁₂, T₁₃, T₁₄) και σε απόσταση 3,30μ. περίπου από το νότιο τοίχο έως το τρίβηλο άλλοι οκτώ (T₁₅, T_{15α}, T₁₆, T₁₇, T_{17α}, T₁₈, T₁₉, T₂₀). Από αυτούς οι δύο ήταν λακκοειδείς (T₁₂, T₁₃) και οι υπόλοιποι κιβωτιόσχημοι αμελούς κατασκευής. Προς εξοικονόμηση χώρου, τέσσερις νέοι τάφοι (T₁₆, T₁₇, T_{17α}, T₁₈) κτίστηκαν πάνω από δύο παλαιότερους (T₁₉, T₂₀). Ανάμεσα στους θανόντες ήταν και δύο παιδιά, ενώ οι τάφοι T₁₁, T₁₅ και T₂₀ περιείχαν από δύο σκελετούς ο καθένας.

Ευρήματα προέκυψαν από πέντε τάφους. Συγκεκριμένα, από τον T₂₀ περισυλλέχθηκαν ένα λίθινο κωνικό σφονδύλι και ένα χάλκινο οξειδωμένο ψέλλιο (**M 13** - άρα γυναικεία σορός), καθώς και αβαφή και εφυαλωμένα όστρακα⁵⁴¹ (**K 9, K 14, K 17, K 20, K 27**) που ανάγονται στα τέλη του 11^{ου} έως τις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Ο T₁₃ απέδωσε αβαφή όστρακα, ο T₁₄ ένα χάλκινο τετραγωνισμένο νόμισμα, που μέχρι στιγμής είναι ασυνήρητο (εκτός καταλόγου), ένα ζευγάρι δερμάτινης σόλας παπουτσιού και κεραμικά αβαφή όστρακα. Τα ευρήματα του T₁₅ ήταν κομμάτια από δερμάτινη σόλα παπουτσιού, όστρακα και μικρά τεμάχια ξύλου τετραγωνικής τομής (**εικ.69**). Τέλος, από τον T₁₉ (σε βάθος - 1,60μ.) περισυλλέχθηκαν δύο χάλκινα κομβία με άγκιστρο ανάρτησης (**M 8**, ίσως κουμπιά ενδύματος), τμήμα από δερμάτινη σόλα παπουτσιού και λίγα όστρακα. Από μη προσδιορισμένα σημεία του νάρθηκα προέρχονται τα ακόλουθα ευρήματα: όστρακα χρηστικής κεραμικής (αβαφή και εφυαλωμένα: **K 10, K 15, K 26, K 49**), τμήματα τοιχογραφιών (με κίτρινο και γαλάζιο χρώμα), καθώς και θραύσματα γυάλινων κανδηλών (**Υ 2, Υ 3**). Η χρονολόγηση της

⁵⁴¹ Για τη συνήθεια εναπόθεσης οστράκων αγγείων σε τάφους ως κτερίσματα πρβλ. Πάλλας 1950-1951, 165- 166.

εφυαλωμένης κεραμεικής ανάγεται στο β' μισό του 12^{ου} αιώνα μέχρι και το 17^ο έως το πολύ τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.

Τέλος, στο κεντρικό κλίτος αποκαλύφθηκε μία ταφή ενηλίκου. Ο τάφος (T₂₁) βρέθηκε στο κέντρο περίπου του κλίτους, στο δυτικό του τμήμα (απόσταση από βόρειο τοίχο 1,12μ., από το δυτικό 0,33μ. και από το νότιο 1,53μ.), είναι κιβωτιόσχημος και στενός. Ο σκελετός ήταν ελλειπής (βρέθηκαν οστά από τη λεκάνη και κάτω) και ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση διατήρησης. Τα ευρήματα από το νότιο τμήμα του κεντρικού κλίτους ήταν κεραμικά αβαφή όστρακα (ανάμεσα στα οποία και τέσσερα τύπου «Macedonian gray» με εμπίεστο μοτίβο που ανάγονται στα τέλη του 4^{ου} ή τις αρχές του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα, **K 3 - K 5**) και θραύσματα γυάλινων κανδηλών (**Y 4, Y 5**). Από τα μπάζα της βασιλικής περισυλλέχτηκαν δύο χάλκινα ακέραια μεσοβυζαντινά δακτυλίδια (**M 6, M 9**).

Από μη προσδιοριζόμενα σημεία μέσα στις επιχώσεις της βασιλικής κάτω από το δάπεδο περισυλλέχθηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη (τριάντα τέσσερα), εκ των οποίων μόνο τα δέκα οκτώ προσφέρουν επαρκή χρονολόγηση. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκε το συνανήκον κάτω τμήμα του κίονος από το τρίβηλο που φέρει την επιγραφή του πρωτοσπαθαρίου Ευσταθίου (**Γ 8**), γεγονός που αποδεικνύει ότι ο Ευστάθιος δαπάνησε για την ανακαίνιση του ναού της Κοίμησης της Παναγίας Βαθυρρέματος⁵⁴². Επίσης, περισυλλέχθηκαν τέσσερα θραύσματα θωρακίων, που χρονολογούνται από το 10^ο έως το 12^ο αιώνα (**Γ 2, Γ 3, Γ 10, Γ 14**), ένα θραύσμα κοσμήτη του 13^{ου} αιώνα (**Γ 1**), τρία κιονόκρανα με συμφυή επιθήματα, που ανάγονται στον 7^ο, το 10^ο και τον 11^ο αιώνα (**Γ 5, Γ 6, Γ 11**), ένα ακόσμητο κιονόκρανο αμφικίονος του 11^{ου} αιώνα, που προέρχεται (λόγω διαστάσεων) μάλλον από το παράθυρο της κεντρικής αψίδας της α' φάσης (**Γ 4**)⁵⁴³ και ένας αμφικιονίσκος από παράθυρο του φωταγωγού (**Γ 9, εικ.63**). Τέλος, αποκαλύφθηκε τμήμα ενός οκταγωνικού κιονίσκου από το τέμπλο του 10^{ου} ή του 11^{ου} αιώνα (**Γ 7**), ένας μαρμάρινος δίσκος κηροστασίου (**Γ 12**) το μόνο μεταβυζαντινών χρόνων, τμήματα από τέσσερις ενεπιγραφές στήλες οθωμανικών χρόνων (**εικ.77**), καθώς και θραύσματα από

⁵⁴² Ανάμεσα στα μη χρονολογήσιμα αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκε μία μαρμάρινη πλάκα (με αρ. καταγραφής Λ 466, **εικ.73**) διαστάσεων 0,60μ. × 0,37μ. × 0,10μ., η οποία φέρει εννέα διαγραμμώσεις - οδηγούς, σημάδι ότι προοριζόταν να φιλοξενήσει κάποια επιγραφή. Επειδή όμως, έσπασε στην κάτω πλευρά, την απέρριψαν. Ο αριθμός των γραμμών μάς ωθεί στην υπόθεση ότι ίσως προοριζόταν για την αφιερωτική επιγραφή του πρωτοσπαθαρίου Ευσταθίου. Αν αυτή η πρόταση ισχύει, τότε έχουμε μία περίπτωση επεξεργασίας της πλάκας από το μαρμαρογλύπη στο εργοτάξιο και όχι στο εργαστήριό του και στη συνέχεια την απόρριψη του υλικού λόγω της καταστροφής του στον ίδιο χώρο.

⁵⁴³ Περισυλλέχτηκε από το ανατολικό άκρο του προαύλιου χώρου της βασιλικής, σύμφωνα με την **εικ.74** (αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας).

μια ανάγλυφη πλάκα (Γ 13). Τα παραπάνω γλυπτά, αν και αποσπασματικά μέλη, δίνουν μια εικόνα για το μαρμάρινο διάκοσμο της βασιλικής τόσο στο εσωτερικό (μαρμάρινο δάπεδο και τέμπλο, τρίβηλο με ιωνικά κιονόκρανα και επιθήματα, μαρμάρινος δίσκος κηροστασίου) όσο και στο εξωτερικό (δίλοβα παράθυρα αφίδας και φωταγωγού με μαρμάρινους αμφικιονίσκους).

Από τον παραπάνω γλυπτό διάκοσμο ξεχωρίζουν τα τρία αποσπασματικά σωζόμενα θωράκια για την τεχνοτροπία και το σχέδιό τους (Γ 2, Γ 3, Γ 10). Τα δύο από αυτά ανάγονται στις αρχές του 11^{ου} αιώνα (Γ 2, Γ 10) και είναι κατασκευασμένα από παρόμοιο μάρμαρο. Ίσως πρόκειται για προϊόντα ταυτόχρονης παραγγελίας ιδίου εργαστηρίου και αντιστοιχούν στο διάκοσμο της α΄ φάσης του ναού. Το τρίτο θωράκιο χρονολογείται στο β΄ μισό του 11^{ου} αιώνα (Γ 3). Φέρει επιπεδόγλυφη διακόσμηση που πιθανότατα καλυπτόταν με κηρομαστίχη, ενώ το σχέδιό του απηχεί παλαιοχριστιανικά πρότυπα, αλλά και αραβικά υφαντά σύμφωνα με τον Αναστάσιο Ορλάνδο⁵⁴⁴. Η σκληρότητα του υλικού σε συνδυασμό με το απαιτητικό στην εκτέλεση σχέδιο μαρτυρούν τόσο το κόστος κατασκευής όσο και την ικανότητα του μαρμαρογλύπτη. Το θωράκιο μπορεί να σχετιστεί με την ανακαίνιση του ναού από τον Ευστάθιο, το οποίο θα αντικατέστησε κάποιο σπασμένο. Εναλλακτικά, η πλάκα αυτή μπορεί να προέρχεται από τη σαρκοφάγο του κτήτορα, αν και δεν φέρει πατούρα στη λειασμένη πίσω όψη, αν αυτός είχε επιλέξει να θαφτεί στη βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου. Πάντως, το θωράκιο με το συγκεκριμένο σχέδιο δεν είναι το μοναδικό εύρημα από την περιοχή της Αγιάς. Στις αποθήκες της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αγιά φυλάσσεται ένα θραύσμα θωρακίου που φέρει τον ίδιο διάκοσμο (Λ 460). Το θωράκιο αυτό προέρχεται από το ασκηταριό της Αγίας Παρασκευής στη θέση Οστροβός της Παλιουριάς (κτήμα Χαρατοή), η ζωγραφική του οποίου χρονολογείται από το Νικονάνο στα παλαιολόγια χρόνια⁵⁴⁵. Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα μπορούμε να εικάσουμε ότι ενδεχομένως το γλυπτό μεταφέρθηκε στο ασκηταριό της Αγίας Παρασκευής μετά τη διάλυση της Κοίμησης στο Βαθύρρεμα.

Πριν ολοκληρώσουμε την εξέταση των γλυπτών της βασιλικής, θα συζητήσουμε τα τρία συνανήκοντα, αλλά μη συγκολλώμενα θραύσματα της ανάγλυφης πλάκας (Γ 13). Κάνουμε την υπόθεση ότι ίσως αποτελούν μικρό μέρος μιας μαρμάρινης ανάγλυφης εικόνας αγνώστων διαστάσεων και απεικόνισης, από την οποία σώθηκαν μόνο τα μέρη

⁵⁴⁴ Πρβλ. Ορλάνδος 1951, 197 και Δημητροκάλλης 1982, 157- 162. Το θωράκιο θα περιληφθεί στη μόνιμη έκθεση του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας.

⁵⁴⁵ Νικονάνος 1979, 129- 131, αλλά και Σδρόλια 2006, 404.

που έφεραν εγχάρακτο σταυρό. Πιστεύουμε ότι τα δύο μικρότερα θραύσματα αντιστοιχούσαν στους ώμους μιας μορφής ιερωμένου (λόγω της κλίσης που παρουσιάζει το εγχάρακτο σχέδιο, αλλά και των διαστάσεών του) και ότι οι εγχάρακτοι σταυροί εντός πλαισίου αναπαριστούσαν ένσταυρο ωμοφόριο. Μάλιστα, το ένα από τα δύο θραύσματα σώζει τμήμα από την αναδίπλωση του υφάσματος του ενδύματος στο σημείο της κλείδας του λαιμού. Το μεγαλύτερο θραύσμα πρέπει να ανήκε στο τελείωμα του ωμοφορίου στο ύψος των γονάτων της μορφής, εφόσον και το πλαίσιο του σχεδίου είναι μεγαλύτερο και περισσότερο διακοσμημένο, αλλά και η φορά των πτυχώσεων του υφάσματος είναι κάθετη. Σε περίπτωση που ταυτίσαμε ορθά τα θραύσματα της ανάγλυφης πλάκας, πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι η μαρμάρινη εικόνα θα απεικόνιζε πιθανότατα μία ολόσωμη μορφή ιερωμένου αγνώστων λοιπών στοιχείων. Σχετικά με τη χρονολόγησή της υποστηρίζουμε ότι οφείλουμε να την τοποθετήσουμε στον 11^ο αιώνα, τόσο επειδή τεχνοτροπικά το επίπεδο ανάγλυφο συναντάται στους μέσους βυζαντινούς χρόνους⁵⁴⁶ όσο και επειδή η πρακτική της αφιέρωσης μιας μαρμάρινης ανάγλυφης εικόνας σε κάποιο ναό άνθισε εκείνη την περίοδο⁵⁴⁷.

Οι ανασκαφικές εργασίες απέδωσαν αρκετές σακούλες κεραμικής. Η πλειοψηφία τους αφορά άβαφα χρηστικά όστρακα αγγείων από καστανό και ωχρό πηλό, κάποια με ίχνη καύσης (χύτρες, αμφορείς, πίθοι), που δεν μπορούν να δώσουν συγκεκριμένη χρονολόγηση. Τα υπόλοιπα είναι εφυσάλωμένα μέτριας έως καλής ποιότητας, που δίνουν ένα χρονικό πλαίσιο από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα έως το πολύ τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, γεγονός που φανερώνει συνεχόμενη χρήση του ναού από τους βυζαντινούς χρόνους μέχρι την εγκατάλειψη του Βαθυρρέματος. Πρόκειται για όστρακα επιτραπέζιων αγγείων, κυρίως κούπες ή πινάκια και σε λιγότερο βαθμό αγγεία πόσεως, που προέρχονται από εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης (**K 9**), της Θεσσαλονίκης (**K 19**, **K 26**), της Ηπείρου (**K 29**, **K 43**, **K 48**, **K 49**), της Λάρισας, του Τυρνάβου⁵⁴⁸ (**K 14**, **K 18**, **K 25**) ή ακόμη και από την Ιταλία (**K 22**, **K 41** - το δεύτερο με επιφύλαξη). Ας μη παραβλεφθεί ότι βρέθηκαν και τέσσερα όστρακα τύπου «Macedonian gray» (**K 3**- **K 5**) που χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 5^{ου} αιώνα, καθώς και μία πυραμιδοειδής μελαμβαφής αγνύθα (**K 1**), ελληνιστικών χρόνων. Τα τελευταία όστρακα συνδυαζόμενα με τις δύο επιτύμβιες στήλες αρχαίων χρόνων (**εικ.62, 75**), αλλά και τα

⁵⁴⁶ Πρβλ. Lange 1964, 70, 74, 78- 79, 84- 86, αρ.18, 22, 27.

⁵⁴⁷ Τσιλιπάκου 1998, 291.

⁵⁴⁸ Ο Γουργιώτης (1983, 64- 68) υποστήριξε τη λειτουργία εργαστηρίου κεραμικών στον Τυρνάβο, στο οποίο απέδωσε έναν αριθμό πινακίων. Για την ύπαρξη εργαστηρίου στη Λάρισα πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2003, 53 και Γιαλούρη 2008, 499.

δύο συνανήκοντα θραύσματα της ενεπίγραφης στήλης (**εικ.64**), αν και λίγα ποσοτικά, υπαινίσσονται ίσως ότι ο χώρος κατοικούνταν τουλάχιστον από τα υστερορρωμαϊκά χρόνια και ενδεχομένως, όταν κτιζόταν ο ναός, συγκεντρώθηκε ανομοιογενές λίθινο υλικό από την τριγύρω περιοχή (γεγονός που χρονικά συμπίπτει με τη σύσταση της επισκοπής Βεσαίνης).

Όσα από τα όστρακα βρέθηκαν μέσα σε τάφους δεν μπορούν να εκληφθούν ως κτερίσματα, πρακτική που διατηρήθηκε έως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, σύμφωνα με τη Δήμητρα Παπανικόλα - Μπακιρτζή. Αντίθετα, σχετίζονται με σκεύη που χρησιμοποιούνταν κατά τη νεκρώσιμη τελετουργία (περιείχαν λάδι⁵⁴⁹ και κρασί) ή με έθιμα απόδοσης τιμής στους νεκρούς (περιείχαν στην περίπτωση αυτή αρωματικά έλαια ή μύρο), τα οποία μετά τη χρήση τους τα έσπαζαν (αποτροπαϊκή λειτουργία μέσω του ήχου του σπασίματος και συμβολική – έμπρακτη αχρήστευση της ιδιότητάς τους) και τα έριχναν στον τάφο⁵⁵⁰. Εντύπωση προκαλεί η απουσία οστράκων ή ακέραιων λύχνων από το σύνολο της ανασκαφής, τα οποία συγκαταλέγονται στα συνήθη ευρήματα των τάφων⁵⁵¹.

Συνολικά, η ανασκαφή του δαπέδου της βασιλικής απέδωσε τέσσερα ταυτισμένα νομίσματα (**N1, N2, N3, N4**, καθώς και δύο αδιάγνωστα – ασυντήρητα εκτός καταλόγου), που δίνουν σαφή χρονικό πλαίσιο για τους τάφους τα χρόνια 976 έως 1143. Αυτό σημαίνει ότι οι ταφές πραγματοποιήθηκαν από το β' μισό του 10^{ου} αιώνα έως το πρώτο μισό του 12^{ου} αιώνα, καταρρίπτοντας την υπόθεση του Αγραφιώτη, ο οποίος απέδωσε το σύνολό τους στη λοιμική νόσο του τέλους του 17^{ου} αιώνα⁵⁵². Παράλληλα, το παλαιότερο νόμισμα, η ανώνυμη φόλλις τύπου A₂⁵⁵³, προσφέρει ένα *terminus* για την ίδρυση της βασιλικής, που πρέπει να είχε ολοκληρωθεί λίγο μετά το 976. Ενδεχομένως η σορός του T_{7β} στο νότιο κλίτος, στον τάφο του οποίου βρέθηκε η ανώνυμη φόλλις, να ανήκε στον πρώτο κτήτορα της βασιλικής, δηλαδή στον άνθρωπο που εξασφάλισε τα χρήματα για την ανέγερση του ναού και αργότερα θάφτηκε σε αυτή⁵⁵⁴.

⁵⁴⁹ Το **K 10** διατηρούσε στρώμα με λιπαρή ουσία (λάδι;) αναμεμειγμένη με χώμα, όπως προέκυψε από τον καθαρισμό του.

⁵⁵⁰ Πάλλας 1950- 1951, 165- 166 (που προτείνει τη θράυση των αγγείων για να αποτραπεί η κλοπή τους), Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2005, 19.

⁵⁵¹ Πρβλ. Πάλλας, 1950- 1951, 166.

⁵⁵² Αγραφιώτης 1992, 169- 174, βλ. και παραπάνω, σημ. 310.

⁵⁵³ Η Νικολάου (2004, 578) υπογραμμίζει την αριθμητική υπεροχή των μεμονωμένων ευρημάτων αυτού του τύπου έναντι των υπολοίπων φόλλεων στη Θεσσαλία.

⁵⁵⁴ Ο Βελένης (2008, 246) αποκαθιστά τη θέση του τάφου του κτήτορος των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς στο βόρειο κλίτος.

Αξιίζει να σταθούμε στο ενεπίγραφο μολυβδόβουλλο που εντοπίστηκε στα μπάζα της ανασκαφής (N 16), γιατί ως αντικείμενο προσωπικής χρήσης που ασφάλιζε και επικύρωνε την αλληλογραφία των Βυζαντινών⁵⁵⁵, καταγράφει όχι μόνο τις πρακτικές της επίσημης αλληλογραφίας, αλλά πολύ περισσότερο αναδεικνύει την προσωπικότητα του κατόχου – αποστολέα σε πολλαπλά επίπεδα και παρέχει έμμεσες πληροφορίες για πτυχές του Βυζαντινού βίου⁵⁵⁶. Στην εμπρόσθια όψη εικονίζεται πατριαρχικός σταυρός επί τριών βαθμίδων, ενώ στην περιφέρεια διαβάζουμε κυκλωτερή επιγραφή επικλήσεως, μέσα σε διπλό στικτό πλαίσιο: *Κ(ύρι)ε, βοήθι τῶ σῶ δούλ(ω)*. Στην οπίσθια όψη υπάρχει εντός στικτού πλαισίου τετράστιχη επιγραφή επικλήσεως: *+Πέτρ(ω)/ (Πρώτο)σπαθ(αρίω) (καί)/ ἐπὶ τ(οῦ) μα/ νγλαβ(ίου)*⁵⁵⁷. Τόσο η επιλογή της παράστασης (η μορφή του πατριαρχικού σταυρού πάνω σε τρεις βαθμίδες), όσο και τα γράμματα της επιγραφής, το είδος του κειμένου, αλλά και εν γένει η όλη του εμφάνιση μας θυμίζουν παρόμοια μολυβδόβουλλα, όπως του Λέοντος πρωτοσπαθαρίου και επάρχου πόλεως (9^{ος} – 10^{ος} αιώνας)⁵⁵⁸, του Γρηγορίου πρωτοσπαθαρίου και κριτή Χαλδίας (10^{ος} αιώνας)⁵⁵⁹, καθώς και του Πέτρου πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού Δυρραχίου (10^{ος} αιώνας)⁵⁶⁰. Ο τίτλος «ἐπὶ τοῦ μανγλαβίου» δεν συναντάται σε μεγάλο αριθμό δημοσιευμένων μολυβδοβούλλων⁵⁶¹. Εντοπίσαμε τρία, τα οποία χρονολογούνται στον 9^ο με 10^ο αιώνα, αλλά η παράσταση του εμπροσθότυπου δεν μοιάζει με αυτή του μολυβδοβούλλου από το Βαθύρρεμα⁵⁶². Βασιζόμενοι στα παραπάνω δεδομένα μπορούμε να τοποθετήσουμε τη δράση του πρωτοσπαθαρίου και «ἐπὶ τοῦ μανγλαβίου» Πέτρου στα μέσα του 10^{ου} αιώνα⁵⁶³. Εύλογα, όμως, εγείρεται το ερώτημα για ποιο Πέτρο πρόκειται.

Το συγκεκριμένο άτομο ήταν φορέας διπλής εξουσίας, τη στιγμή που το όνομά του συνοδεύεται από δύο τίτλους, οι οποίοι δεν είναι μόνο τιμητικοί, αλλά και ουσιαστικοί⁵⁶⁴. Ο τίτλος «ἐπὶ τοῦ μανγλαβίου» αναφέρεται στα μέλη της αυτοκρατορικής σωματοφυλακής, που προηγούνταν του αυτοκράτορα στις επίσημες τελετές και επιπλέον ήταν αρμόδιοι για το άνοιγμα συγκεκριμένων θυρών και πυλών

⁵⁵⁵ Πέννα 2000, 216.

⁵⁵⁶ Πρβλ. Πέννα 1998, 261- 262, Πέννας 1998, 285 και Τσουγκαράκης 1999, 11.

⁵⁵⁷ Πρβλ. Δρούγου 2009, 587, αρ.10 (Ιω. Κολτσιδα – Μακρή).

⁵⁵⁸ Πρβλ. Nesbitt, Oikonomides 1996, τ.5, 46, αρ.22.3b.

⁵⁵⁹ Πρβλ. Nesbitt, Oikonomides 1996, τ.4, 87, αρ.32.7.

⁵⁶⁰ Πρβλ. Nesbitt, Oikonomides 1996, τ.3, 44, αρ.12.11.

⁵⁶¹ Σε προφορική συνεννόηση με την κ. Πέννα μάθαμε ότι πρόκειται για σπάνιο εύρημα.

⁵⁶² Πρβλ. *Lead Seals* τ. 1.3, 1884, αρ.1760, 2089, 3077.

⁵⁶³ Η κ. Βάσω Πέννα πιστεύει ότι είαι πρωιμότερης χρονολόγησης, πριν από τα μέσα του 9^{ου} αιώνα.

⁵⁶⁴ Για το αξίωμα του πρωτοσπαθαρίου, βλ. παραπ. σημ. 136, 143.

του παλατιού κάθε πρωί⁵⁶⁵. Η φρουρά ονομάστηκε έτσι από το μαγγλάβιο που κρατούσαν, ένα είδος ροπάλου⁵⁶⁶. Ωστόσο, αυτός δεν ήταν ο μοναδικός οπλισμός που έφεραν. Έφεραν, επίσης, ξίφος και διπλό κοφτερό πέλεκυ⁵⁶⁷. Ενίοτε τα μέλη αυτής της φρουράς αναλάμβαναν ειδικές αποστολές, όπως για παράδειγμα τη σύλληψη ή την εξουδετέρωση πολιτικού αντιπάλου ή την αποκάλυψη κάποιας συννομωσίας⁵⁶⁸. Το 10^ο αιώνα οι επικεφαλής της φρουράς, οι μαγγλαβίτες, βρίσκονταν στα υψηλά κλιμάκια της αριστοκρατίας και ήταν άτομα ιδιαίτερα καλλιεργημένα⁵⁶⁹. Η προσωπική αυτή φρουρά του αυτοκράτορα εμφανίζεται στις πηγές τον 9^ο αιώνα, ενώ από τα τέλη του 11^{ου} παύει να υπάρχει⁵⁷⁰. Αν λάβουμε υπόψη ότι ο τίτλος του πρωτοσπαθάριου μέχρι το 10^ο αιώνα ήταν συνώνυμο ενός υψηλόβαθμου αξιωματούχου, ενώ από τον 11^ο παρακμάζει, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο «*πρωτοσπαθάριος και επί του μαγγλαβίου*» Πέτρος ήταν ένα ιδιαίτερα σημαντικό άτομο, το μοναδικό ως τώρα γνωστό άτομο με αυτά τα αξιώματα στη μεσοβυζαντινή Θεσσαλία.

Στο σημείο όμως, αυτό ένα δεύτερο ερώτημα χρήζει απάντησης: ποια η σχέση του με το Βαθυρρέμα και το ναό της Παναγίας; Είναι πολύ πιθανό ο πρωτοσπαθάριος Πέτρος να καταγόταν από τον οικισμό του Βαθυρρέματος και κάποια στιγμή να αποφάσισε να τιμήσει την ιδιαίτερη πατρίδα του με την ίδρυση ενός ναού αφιερωμένου στη Θεοτόκο. Άλλωστε, λόγω θέσεως είχε και τα μέσα και την οικονομική δυνατότητα να το πράξει⁵⁷¹. Αν αυτή η υπόθεση ισχύει, τότε το μολυβδόβουλλο θα μπορούσε να συνόδευε αρχικά το έγγραφο της κτητορικής δωρεάς, η οποία θα φυλασσόταν στο ναό⁵⁷².

Στα μπάζα της ανασκαφής βρέθηκε ένα αργυρό μετάλλιο από το Βρανδεμβούργο, με απεικόνιση του βασιλιά Γεωργίου Γουλιέλμου του Α' (N 13), που χρονολογείται στα 1619⁵⁷³, ενώ από τον περίβολο του ναού περισυλλέχθηκε ένα αργυρό

⁵⁶⁵ Oikonomides 1972, 328 και ODB, 2, 1284, λήμμα «Manglavites» (Alexander Kazhdan).

⁵⁶⁶ Oikonomides 1972, 328.

⁵⁶⁷ Στο ίδιο, 328.

⁵⁶⁸ Στο ίδιο, 1284.

⁵⁶⁹ Στο ίδιο, 1284.

⁵⁷⁰ Στο ίδιο, 328 και ODB, 2, 1284, λήμμα «Manglavites» (Alexander Kazhdan). Ο Πέτρος της σφραγίδας του Βαθυρρέματος δεν έχει σχέση με τους μαγγλαβίτες που υπηρετούσαν στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης και μας είναι γνωστοί από σφραγίδες τους, που χρονολογούνται από τον 11^ο έως και το 13^ο αιώνα. Για τους εκκλησιαστικούς μαγγλαβίτες, βλ. και Laurent 1965, τ. 5.1, αρ.142- 143.

⁵⁷¹ Πρβλ. Οικονομίδης 1994, 486.

⁵⁷² Στην περίπτωση αυτή το μολυβδόβουλλο κατέχει το ρόλο σφραγίδας που δίνει νομική εγκυρότητα στο έγγραφο, πρβλ. Τσουγκαράκης 1999, 15.

⁵⁷³ http://www.ccoins.ru/germany/brandenburg_en.html (στις 25- 07- 2013). Αποδίδεται η χρονολόγηση του νομίσματος στον πρώτο χρόνο ανάληψης του θρόνου, διότι στις επόμενες

τορνέζιο (N 10), κοπής στο διάστημα 1280 – 1287. Η εύρεση και των δύο νομισμάτων είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί προσφέρουν απτή μαρτυρία για την τύχη και την οικονομία του οικισμού. Το μετάλλιο επαληθεύει τη μεταγενέστερη μαρτυρία του Ζωσιμά Εσφιγμενίτη για τις εμπορικές σχέσεις και τις συναλλαγές των κατοίκων της περιοχής με το εξωτερικό στις δύο πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα (εμπορία μεταξωτών υφασμάτων)⁵⁷⁴. Με αυτό ως δεδομένο, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο οικισμός διένυε τότε μία περίοδο σχετικής ευημερίας και ανάκαμψης. Όσο για το άλλο νόμισμα, αν δεν πρόκειται για τυχαία, αλλά για εσκεμμένη και συνειδητή εναπόθεση λόγω της παύσης της κυκλοφορίας του⁵⁷⁵, δηλώνει ίσως τη διενέργεια εργασιών συντήρησης στον κτιστό περίβολο στα αμέσως επόμενα χρόνια, με σκοπό την οριοθέτηση του περιβάλλοντος χώρου ή ακόμη και την προστασία του ναού από κάποια επικείμενη επιδρομή (για παράδειγμα, πρβλ. τις κινήσεις των Καταλανών γύρω στο 1300). Κλείνοντας, αξίζει να σημειώσουμε ότι η αντιπροσώπευση μεμονωμένων τύπων νομισμάτων σε μία θέση αποδεικνύει κατά τη Γιόρκα Νικολάου την πολιτική αναταραχή και τη συνακόλουθη πληθυσμιακή κινητικότητα⁵⁷⁶.

Η πλειοψηφία των γυάλινων ευρημάτων της ανασκαφής, αν εξαιρέσουμε το *unicum* εύρημα του μυροδοχείου από το παρεκκλήσιο, αφορά θραύσματα κανδηλών και υαλοπινάκων – ευρήματα συνηθισμένα και αναμενόμενα για ανασκαφή σε μεσοβυζαντινό ναό. Τα θραύσματα των κανδηλών υπερτερούν αριθμητικά των θραυσμάτων υαλοπινάκων και μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο τύπους: στην κανδήλα σε μορφή ποτηριού με ή χωρίς συμφυές πόδιο. Και οι δύο τύποι πρωτοεμφανίστηκαν στα παλαιοχριστιανικά χρόνια και μέχρι τον 9^ο αιώνα γενικεύτηκε η χρήση τους⁵⁷⁷. Σύμφωνα με την Ευτυχία Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου η επιλογή του χρώματος των υαλοπινάκων ήταν πολύ σημαντική, γιατί καθόριζε το ποσοστό του φωτός που έμπαινε στο ναό και συνέβαλλε στο τελικό αισθητικό αποτέλεσμα, αλλά και στην κατάνυξη των πιστών⁵⁷⁸. Τα λίγα θραύσματα υαλοπινάκων που περισυλλέχθηκαν στην ανασκαφή της βασιλικής ήταν κυρίως χρώματος ανοικτού πράσινου, ενώ μικρός αριθμός θραυσμάτων είχαν την κάπως θολή όψη του άχρωμου χειροποίητου γυαλιού. Αν το χρωματικό δείγμα που διαθέτουμε είναι και αντιπροσωπευτικό του συνόλου των υαλοπινάκων που

κοπές ο μονάρχης απεικονίζεται με στρατιωτική πανοπλία, λόγω της συμμετοχής του στον τριακονταετή πόλεμο (1618- 1648).

⁵⁷⁴ Εσφιγμενίτης 1889α, 49.

⁵⁷⁵ Ίδια λογική με την απόκρυψη των «θησαυρών», πρβλ. Νικολάου 2004, 582.

⁵⁷⁶ Νικολάου 2004, 585.

⁵⁷⁷ Αντωνάρας 2002, 179- 182, Παπανικόλα – Μπακιρτζή 2002, 285 (αρ.298, 299), 580 (αρ.820).

⁵⁷⁸ Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου 2002, 120.

διέθετε ο ναός, εικάζουμε ότι με το συνδυασμό αυτό ίσως επιδιώχθηκε μία αυξομείωση – ένα παιχνίδιασμα του εισερχομένου φωτός⁵⁷⁹.

Εξάλλου, το γεγονός ότι στην επίχωση του παρεκκλησίου εντοπίστηκαν μαρμάρيني κρούστες μαρμαροθετήματος, ως επί το πλείστον υπόλευκου χρώματος, διαφόρων σχημάτων και μεγεθών (εικ.76), μας ωθεί στη σκέψη ότι πιθανότατα τουλάχιστον το παρεκκλήσιο διακοσμοούνταν με εντοιχία ενθετική διακόσμηση (opus sectile), τεχνική που φημίζεται για το όμορφο αισθητικό αποτέλεσμα, αλλά και για το κόστος κατασκευής της. Παρόμοιες κρούστες έχουν βρεθεί τόσο σε ναούς της περιοχής, όπως στον τρίκογχο ναό του Κόκκινου Νερού⁵⁸⁰, του 12^{ου} αιώνα, όπως και σε ονομαστούς ναούς του Δεσποτάτου της Ηπείρου, σε β' χρήση⁵⁸¹. Ενδεχομένως ορισμένα τμήματα του δαπέδου του ναού ή του παρεκκλησίου να επιδιορθώθηκαν κατά τον 11^ο ή ακόμη και το 12^ο αιώνα.

Οδεύοντας προς το τέλος, κρίνεται απαραίτητο να σχολιάσουμε την ταφική χρήση της βασιλικής, γιατί προσφέρει ενδιαφέροντα συμπεράσματα τόσο για τα ταφικά έθιμα όσο και για τους ανθρώπους (εποχή στην οποία έζησαν, κοινωνική τάξη, οικονομικές δυνατότητες, δεσμοί αίματος κ.ο.κ.). Σύμφωνα με το έθιμο απαγορευόταν η ταφή στους ναούς⁵⁸². Η απαγόρευση ήταν κληρονομημένη από την Ύστερη Αρχαιότητα και αφορούσε τις ταφές εντός της πόλης για λόγους υγιεινής και στενότητας χώρου⁵⁸³. Αυτή όμως, η απαγόρευση δεν ήταν πολύ αυστηρή στην πράξη⁵⁸⁴. Οι πιστοί όλων των κοινωνικών στρωμάτων επιθυμούσαν να ταφούν εντός κάποιου ναού, μαρτυρίου ή έστω στον περιβάλλοντα χώρο του – πάντως όσο το δυνατό πιο κοντά – για να καθαγιάζονται τακτικά από την τέλεση της θείας λειτουργίας⁵⁸⁵. Κατά τις περιόδους των πολεμικών συγκρούσεων ή των πολιορκιών από το 10^ο αιώνα και εξής, που ήταν δύσκολη η ταφή εκτός των τειχών, πραγματοποιούνταν ταφές εντός των ναών, συνήθως στο νάρθηκα, στον περιβάλλοντα χώρο και στα παρεκκλήσια, σύμφωνα με την 53^η *Νεαρά* του Λέοντος

⁵⁷⁹ Στο ίδιο, 126 και Αντωνάρας 2002, 188- 189.

⁵⁸⁰ Νικονάνος 1979,112, πιν.54α.

⁵⁸¹ Πρβλ. Βοκοτόπουλος 2007, 30- 37, εικ.27- 34. επίσης, Λιάκος 2011, 107- 127 (κυρίως 118) για τους ναούς του Αγίου Όρους.

⁵⁸² Dagron 1977, 11- 13 και Ousterhout 1999, 119.

⁵⁸³ Πρβλ. Πάλλας 1950- 1951, 175- 177, Talbot- Rice 1967, 153 και Dagron 1977, 11- 12.

⁵⁸⁴ Dagron 1977, 14.

⁵⁸⁵ Dagron 1977, 18- 19, Παζαράς 1988, 159 και Μουτσόπουλος 1999, 174. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος έκανε την αρχή με την ταφή του στο ναό των Αγίων Αποστόλων, ανάμεσα στις λάρνακες με τα λείψανα των μαθητών του Χριστού, σύμφωνα με το βιογράφο του Ευσέβιο, πρβλ. Πάλλας 1950- 1951, 177 και Παζαράς 1988, 159- 160.

Σοφού⁵⁸⁶. Η επιλογή του νάρθηκα⁵⁸⁷ δεν είναι τυχαία, γιατί ως χώρος συνδέεται με εσχατολογικά μηνύματα⁵⁸⁸). Έτσι, ο απλός κόσμος, ακολουθώντας τα βήματα της αριστοκρατίας, φρόντιζε για τον ενταφιασμό του μέσα σε κάποια εκκλησία⁵⁸⁹. Ένα μεγάλο ποσοστό από τα παρεκκλήσια που βρίσκονταν στο ύψος του νάρθηκα ενός ναού προοριζόνταν για ταφική χρήση, σύμφωνα με το Robert Ousterhout⁵⁹⁰. Με τον τρόπο αυτό συνδέθηκε η ανέγερση των παρεκκλησίων με την ανάγκη ικανοποίησης νέων ειδικών ταφικών πρακτικών και εθίμων, που έχαιραν ευρείας αποδοχής. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα (μεταξύ άλλων) ο μελετητής φέρνει τον Άγιο Παντελεήμονα στο Νέρεζι (1164)⁵⁹¹. Η παρατήρηση αυτή ενισχύει την υπόθεσή μας ότι το παρεκκλήσιο της Παναγίας στο Βαθύρρεμα κτίστηκε για το σκοπό αυτό⁵⁹².

Χρήσιμα συμπεράσματα προκύπτουν για την κοινωνική θέση των τεθνεώτων από τη θέση των τάφων τους. Όπως προείπαμε, εντοπίστηκαν δύο τάφοι έξω από τη βασιλική: στα ανατολικά και στα βόρεια του παρεκκλησίου. Επειδή βρέθηκαν στην επίχωση, δηλαδή αρκετά πιο ψηλά από το δάπεδο της βασιλικής, πρόκειται για ταφές μεταγενέστερων ετών (ίσως του 17^{ου} - 18^{ου} αιώνα) και δεν είναι ορθό να ερμηνεύσουμε αυτή την «εξαιρέση» ως απήχηση της απαγορεύσεως της ταφής εντός των εκκλησιών⁵⁹³. Προφανώς κάποιος άγνωστος λόγος υπήρχε που υπαγόρευσε αυτή την επιλογή⁵⁹⁴. Αντίθετα, το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των τάφων βρέθηκε στα πλάγια κλίτη και το νάρθηκα φανερώνει την επιθυμία των ανθρώπων να ταφούν σε ένα καθαγιασμένο χώρο, σύμφωνα με την αναβίωση του παλαιού εθίμου στους μέσους Βυζαντινούς χρόνους⁵⁹⁵. Η μοναδική περίπτωση της ταφής εντός του κυρίως ναού (T₂₁)

⁵⁸⁶ Πάλλας 1950- 1951, 179, Κουκουλές 1951, 185- 186, Παζαράς 1988, 160, Μουτσόπουλος 1999, 174, Ousterhout 1999, 119 και Γιαλούρη 2008, 495.

⁵⁸⁷ Πρβλ. Πάλλας 1950- 1951, 178- 179 και Σκιαδαρέσης 2008, 91.

⁵⁸⁸ Για το λόγο αυτό παραστάσεις Δευτέρας Παρουσίας κοσμοούν τους τοίχους του νάρθηκα, πρβλ. ενδεικτικά τις παραστάσεις στο νάρθηκα από τον Άγιο Παντελεήμονα Αγιάς στο Koumoulides, Walter 1975, 10.

⁵⁸⁹ Πάλλας 1950- 1951, 180.

⁵⁹⁰ Ousterhout 1999, 119- 127.

⁵⁹¹ Ousterhout 1999, 119- 120. Επιπλέον παραδείγματα, πρβλ. Πάλλας 1950- 1951, 179- 180 και Παζαράς 1988, 63.

⁵⁹² Πρβλ. Παζαράς 1988, 161: το παράδειγμα των αυτοκρατόρων που ίδρυσαν μοναστήρια - μασωλεία ακολούθησε η αριστοκρατία και οι εξεχοντες μοναχοί - κτήτορες μονών από το αμίσό του 10^{ου} αιώνα.

⁵⁹³ Πρβλ. Πάλλας 1950- 1951, 175, 181.

⁵⁹⁴ Κάνουμε την υπόθεση ότι αυτοί οι νεκροί είναι δύο από τα θύματα της επιδημίας χολέρας του 1688, πρβλ. και Αγραφιώτης 1992, 169- 174. Σημειώνουμε ότι δεν ερευνήθηκε εξωτερικά η βασιλική, όπου πιθανότατα υπάρχουν και άλλες ταφές.

⁵⁹⁵ Πάλλας 1950- 1951, 180.

είναι δυνατό να σχετίζεται με την ταφή κάποιου ιερωμένου⁵⁹⁶, ενώ οι δύο πιο επιμελημένοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, T_{7β} και T₈, ενδεχομένως να ανήκουν στους διαδοχικούς κτήτορες του ναού, ο T_{7β} στον κτήτορα των μέσων του 10^{ου} αιώνα πρωτοσπαθάριο και επί του μαγλαβίου Πέτρο και ο T₈ στον πρωτοσπαθάριο Ευστάθιο, αν κρίνουμε από την εξαιρετικά επιμελή κατασκευή τους⁵⁹⁷. Η τελευταία υπόθεση ενισχύεται από τα ευρήματα, που από την άποψη της ποσότητας και της ποιότητας είναι πολύ πιο ενδιαφέροντα σε σχέση με εκείνα των υπολοίπων τάφων.

Ο τρόπος της χρήσης και η κατασκευή των τάφων φανερώνουν στοιχεία για τους συγγενικούς δεσμούς και την οικονομική ευμάρεια ή μη των ανθρώπων. Μπορούμε να μιλήσουμε για πέντε περιπτώσεις διαφορετικής χρήσης των τάφων: τρεις οικογενειακοί τάφοι (που επαναχρησιμοποιήθηκαν από μέλη της οικογένειας⁵⁹⁸ ή ενδεχομένως και από απόρους⁵⁹⁹), δύο είναι οι ταυτόχρονες ταφές ατόμων που απεβίωσαν μαζί (περιπτώσεις «δίδυμων» ταφών), δεκαπέντε μεμονωμένες ταφές ενηλίκων – η μία ενός παιδιού (που είναι και η μοναδική περίπτωση με περιεργο προσανατολισμό), καθώς και δύο λάκκοι – αποθέτες των ανακομιδών, στην περίπτωση που τα οστά δεν συγκεντρώθηκαν στην άκρη του τάφου. Κατασκευαστικά οι τάφοι αντανakλούν όλα τα οικονομικά επίπεδα: χαμηλό (λακκοειδείς τάφοι), μεσαίο (μη επιμελημένοι, στενοί κιβωτιόσχημοι τάφοι που κτίστηκαν με ανάμιξη διαφορετικών υλικών ή χωρίς να διαθέτουν τις στενές πλευρές) και υψηλό (δύο επιμελημένοι, ευρύχωροι, κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι – ο ένας εξ αυτών με δάπεδο από πήλινες πλάκες). Ποσοτικά υπερέχουν οι τάφοι της μεσαίας κατηγορίας (δέκα οκτώ) έναντι των τριών λακκοειδών και των δύο επιμελημένων κτιστών κιβωτιόσχημων, που πρέπει να αντιστοιχούσαν σε άτομα μικρού έως μεσαίου εισοδήματος. Μία εναλλακτική ερμηνεία είναι ότι ο έλεγχος της Εκκλησίας ήταν πιο άμεσος και πιεστικός και απέτρεπαν τη σπατάλη και την επίδειξη⁶⁰⁰ ή ότι οι εποχές που έζησαν ήταν εποχές οικονομικής ύφεσης. Η τελευταία υπόθεση ενισχύεται από το ότι η

⁵⁹⁶ Πάλλας 1950- 1951, 181.

⁵⁹⁷ Πρβλ. για τη συνήθεια της αριστοκρατίας να θάβεται εντός των ναών, Πάλλας 1950- 1951, 180.

⁵⁹⁸ Για παράδειγμα ο τάφος 15 στον οποίο θάφτηκε το παιδί σχεδόν στην αγκαλιά του γονέα. Η ταφή του παιδιού είναι μεταγενέστερη χρονικά του ενηλίκου. Τοποθέτησαν για το σκοπό αυτό τρία νέα θραύσματα λιθινών πλακών μικρότερων διαστάσεων στα πλαίσιά του τάφου, για να περιορίσουν το πλάτος του παλαιότερου και να ορίσουν τη νέα ταφή. Έτσι, όμως, οι δύο πλάκες πατούν πάνω στη σορό του ενηλίκου.

⁵⁹⁹ Ήταν δυνατή η χρήση κάποιου οικογενειακού τάφου από κάποιον άπορο ή από άτομο εκτός οικογένειας μετά από την εξασφάλιση άδειας, για λόγους έλλειψης χρημάτων ή χώρου αντίστοιχα: Πάλλας 1950- 1951, 164. Οι πολλαπλές – διαδοχικές χρήσεις του ίδιου τάφου είναι ενδεικτικό της έλλειψης χώρου και δευτερευόντως χρημάτων, πρβλ. Γιαλούρη 2008, 497.

⁶⁰⁰ Πρβλ. Πάλλας 1950- 1951, 173.

πλειοψηφία των ταφών είναι «ακτέριστες» - απουσιάζει ακόμη και ο χαρώνειος οβολός⁶⁰¹.

Εν κατακλείδι, το σύνολο των ευρημάτων είναι ιδιαίτερα σημαντικό όχι μόνο γιατί το χρονικό πλαίσιο που προσφέρουν συμβαδίζει με τις αρχιτεκτονικές φάσεις του μνημείου, αλλά πολύ περισσότερο διότι μαρτυρούν τόσο τον πολιτισμό και το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων του οικισμού όσο και τη συνεχόμενη χρήση της βασιλικής από το 976 έως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και του χώρου του παρεκκλησίου από το 1042 και εξής (χωρίς να διαθέτουμε σαφή τελικά όρια, επειδή η ανασκαφική έρευνα έμεινε ημιτελής). Πρόκειται για έναν ακμαίο οικισμό, που όμως πέρασε κάποιες δύσκολες στιγμές σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, με αποκορύφωμα τους πρώτους χρόνους της Οθωμανικής κατάκτησης, γεγονός που αντανακλάται στην ποσότητα των ευρημάτων που είναι φθίνουσα ή και μηδαμινή. Στα προγενέστερα χρόνια, κυρίως από τα μέσα του 11^{ου} έως τα τέλη του 12^{ου}, αλλά και αργότερα, το 16^ο και το 17^ο αιώνα, ήταν οι δύο περίοδοι ακμής του οικισμού. Στα χρόνια αυτά οι κάτοικοι είχαν τη δυνατότητα λόγω του οδικού δικτύου, του μεταξιδιού και των υπόλοιπων προϊόντων τους να προμηθευτούν είδη πολυτελείας, όπως για παράδειγμα αγγεία από εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης και της Ιταλίας, χάλκινα κοσμήματα του συρμού (ψέλλια, ενώτια και δακτυλίδια) ή και γυάλινα μυροδοχεία. Ακόμη, ήταν σε θέση να κοσμήσουν το εσωτερικό του ναού με αξιόλογες τοιχογραφίες και μαρμάρινους κηροστάτες. Τέλος, η σημασία της ίδιας της βασιλικής για τον οικισμό φαίνεται και από το μεγάλο χρηματικό ποσό που ξόδεψε ο πρωτοσπαθάρης Ευστάθιος για την ανακαίνιση τόσο του κελύφους (ενίσχυση τοίχων) του εξωτερικού (νέα στέγη) όσο και του εσωτερικού του ναού (δάπεδο, τέμπλο), καθώς και ο άγνωστος αφιερωτής της μαρμάρινης ανάγλυφης εικόνας.

---

⁶⁰¹ Στην περίπτωση που δεν αφαιρέθηκε από τον τάφο μεταγενέστερα. Πρβλ. Πάλλας 1950- 1951, 166, όπου και η σχετική βιβλιογραφία επί του θέματος.

Τελευταίες σκέψεις – Συμπεράσματα

Στην πορεία αυτής της μελέτης έγινε προσπάθεια να διερευνηθεί και να διευκρινιστεί πρωτίστως η οικοδομική ιστορία του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βαθύρρεμα, με την ελπίδα ότι από την έρευνα αυτή θα έρθουν στην επιφάνεια στοιχεία που θα μας βοηθήσουν να απαντήσουμε σε μια σειρά ερωτημάτων. Τα ερωτήματα αυτά δεν αφορούν μόνο στο χρονικό προσδιορισμό των αρχιτεκτονικών φάσεων της βασιλικής, αλλά πολύ περισσότερο στη μορφή των αλλαγών, γιατί μέσα από αυτές μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες, όπως για παράδειγμα, αν οι επεμβάσεις προέκυψαν ως επιτακτική ανάγκη ύστερα από εκτεταμένες φθορές ή αν έγιναν για να «εκμοντερνίσουν» τρόπον τινά το ναό, ακολουθώντας κάποια «μόδα». Επιπρόσθετα, εγείρονται νέα ερωτήματα που σχετίζονται με τα συνεργεία που απασχολήθηκαν κατά καιρούς και της ικανότητάς τους, αλλά και της επιλογής του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου: γιατί, δηλαδή, προτιμήθηκε ο τύπος της βασιλικής; Τέλος, από την εξέταση των ανασκαφικών ευρημάτων μπορούμε να συζητήσουμε την κοινωνική και την οικονομική οργάνωση των κατοίκων του οικισμού, τις σχέσεις τους με τα κέντρα του εμπορίου και της εξουσίας, καθώς και αν ο οικισμός συμπορεύτηκε με την τύχη της υπόλοιπης Θεσσαλίας. Στην πορεία της ανάλυσης των φάσεων του ναού και των ανασκαφικών ευρημάτων απαντήθηκαν έως ένα βαθμό τα ερωτήματα αυτά. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να δώσουμε συγκεντρωτικές απαντήσεις σε γενικότερα ζητήματα που προκύπτουν από τη μελέτη του ναού και των ανασκαφικών ευρημάτων.

Όσον αφορά στην επιλογή του αρχιτεκτονικού τύπου της βασιλικής, πιστεύουμε ότι συνδέεται τόσο με πρακτικούς όσο και με συμβολικούς σκοπούς. Ο κύριος λόγος είναι η χωρητικότητα. Μία βασιλική μπορούσε να στεγάσει ένα μεγάλο εκκλησίασμα (το σύνολο της κοινότητας), γεγονός που αντανάκλα τις αυξημένες ανάγκες που προέκυψαν από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και εξής⁶⁰². Όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, είναι πιθανό ο οικισμός από τον 9^ο αιώνα και εξής είτε να ανασυστάθηκε ή να μεγάλωσε. Έτσι, ήταν απαραίτητη η ίδρυση ενός ναού που να λειτουργούσε περιστασιακά ως καθεδρικός και να μπορούσε να συγκεντρώσει όλους τους κατοίκους

⁶⁰² Πρβλ. Talbot- Rice 1967, 57, 61 (ο αυτοκράτορας καλούνταν μάλιστα να πάρει ενεργό μέρος στο τελετουργικό και ο θρόνος του τοποθετούταν δίπλα από τον πατριαρχικό), 65 («*the dome did create a visual image of heaven and the decorations did mirror an almost celestial majesty*»), Μπούρας 1979, 166, Ousterhout 1999, 9, και Ćurčić 2009, 38, όπου γίνεται αντιπαραβολή της βασιλικής και της αίθουσας του θρόνου του αυτοκράτορα ως προς την κάτοψη και τις διαστάσεις.

του Βαθυρρέματος, όποτε επισκεπτόταν τον οικισμό ο άγιος Βεσαίνης. Σε αυτό το πλαίσιο αναπόσπαστη ήταν η ύπαρξη νάρθηκα, που ήταν συνυφασμένος με την τέλεση συγκεκριμένων μυστηρίων (όπως η βάπτισμα, η κηδεία ή το μνημόσυνο των τεθνεώτων, ο εξορκισμός, η εξομολόγηση, ο σαραντισμός του βρέφους και της λεχώνας, οι ασματικές ακολουθίες και το απόδειπνο⁶⁰³). Ας μην λησμονούμε, βέβαια και την ταφική του χρήση.

Σε συμβολικό επίπεδο, η βασιλική ήταν κάτι παραπάνω από το χριστιανικό αντίστοιχο μιας Συναγωγής· ήταν *ό οἶκος τοῦ Θεοῦ*⁶⁰⁴, ένας χώρος καθγιασμένος όπου τελούνταν πράξεις με συμβολικό χαρακτήρα, στις οποίες ανταποκρινόταν και η εσωτερική διαρρύθμιση⁶⁰⁵. Ο ναός ήταν ο μικρόκοσμος του σύμπαντος: το δάπεδο, όπου στέκονταν οι πιστοί, ήταν ο επίγειος και φθαρτός κόσμος, η οροφή ήταν η Ουράνια Βασιλεία του Θεού⁶⁰⁶. Ότι τελούνταν εντός του ναού ήταν μία πρόγευση της ουράνιας θείας λειτουργίας⁶⁰⁷. Έτσι, επιτυγχανόταν διαδραστικότητα και η ενεργός συμμετοχή των παρευρισκομένων πιστών⁶⁰⁸.

Στους μέσους Βυζαντινούς χρόνους διαφαίνεται μία αλλαγή ως προς τη λατρεία, καθώς η ιδιωτική προσευχή μπροστά σε μια (φορητή) εικόνα κερδίζει ολοένα έδαφος⁶⁰⁹ και η επικοινωνία με το Θεό μπορούσε να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε στιγμή. Αυτή η τάση για εσωστρέφεια μεταφέρεται και στην αρχιτεκτονική των εκκλησιών, οι οποίες αποκτούν θόλους⁶¹⁰ και τρούλους (που εξυπηρετούν αρτιότερα τον παραλληλισμό με τον ουράνιο θόλο)⁶¹¹, περιορίζονται ως προς τις διαστάσεις, αλλάζουν τύπο (επικρατεί ο τύπος των σταυροειδών ναών

⁶⁰³ Cutler 1966, 82, Ousterhout 1999, 14 και Σκιαδαρέσης 2008, 91- 93. Ο Cutler και ο Σκιαδαρέσης σημειώνουν ότι στις πόλεις ο νάρθηκας προοριζόταν για τη θέση των γυναικών, ενώ στα μοναστήρια ήταν η θέση των δόκιμων μοναχών.

⁶⁰⁴ Ψυρξιά 2009, 43, Σαράντη 2009, 123 και Χατζητρυφώνος 2009, 144.

⁶⁰⁵ Ousterhout 1999, 24- 25, 235, Ψυρξιά 2009, 37- 38 και Σαράντη 2009, 112, 114, 125- 126: «η τριμερής διάταξη (ιερό - κυρίως ναός- νάρθηκας) συμβολίζει την Αγία Τριάδα και την τριπλή διαίρεση του κόσμου», ενώ «μέσω των κίωνων γίνεται η ανύψωση στον αόρατο και άυλο κόσμο».

⁶⁰⁶ Προκοπίου 1980, 78- 124, Σαράντη 2009, 121, 123- 124 και Χατζητρυφώνος 2009, 144.

⁶⁰⁷ Προκοπίου 1980, 69 και Σαράντη 2009, 125.

⁶⁰⁸ Ousterhout 1999, 12- 13.

⁶⁰⁹ Ousterhout 1999, 9- 15 και James 2007, 102- 103, 107.

⁶¹⁰ Για την Talbot- Rice (1967, 212- 214) οι τεχνίτες είχαν την ευελιξία της καινοτομίας, όποτε οι περιστάσεις το απαιτούσαν, οι οποίες πολλές φορές παγιωνόταν και επηρέαζαν την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής. Η δημιουργία θόλων και η τάση για ραδιότητα είναι δύο παραδείγματα. Άλλωστε, η σύλληψη του σύμπαντος ως θόλου υπαγόρευσε τρόπον τινά την υιοθέτησή τους.

⁶¹¹ Προκοπίου 1980, 69 και Ousterhout 1999, 14. Σύμφωνα με τον Ψυρξιά (2009, 51) οι σύνθετοι τρούλοι ναοί βοηθούσαν την εξαϋλωση και τη μεταφορά του εκκλησιάσματος στον υπερβατικό χώρο.

έναντι των βασιλικών), ενώ αυξάνεται ο αριθμός της ανέγερσης παρεκκλησίων για ιδιωτική λατρεία. Ο Robert Ousterhout αποδίδει την αλλαγή στην αναβίωση του πολιτισμού μέσω της χορηγίας, η οποία ήταν εφικτή λόγω της αναπτυσσόμενης οικονομίας, της αναδιάρθρωσης των δημόσιων οικονομικών και της συστηματοποίησης της γραφειοκρατίας⁶¹². Στον 9^ο και το 10^ο αιώνα όχι μόνο η παιδεία σταδιακά απέβαλε το θρησκευτικό της χαρακτήρα και έγινε κοσμική⁶¹³, αλλά άτομα με διοικητικά αξιώματα και κύρος, που είχαν σχέσεις με το παλάτι – όπως ο πρωτοσπαθάριος και επί του μανγλαβίου Πέτρος – ανέλαβαν τα έξοδα της ανέγερσης ή της ανακαίνισης ναών και παρεκκλησίων προς ενίσχυση του θρησκευτικού αισθήματος των πιστών σε περιοχές που είχαν πολλαπλώς πληγεί από δηώσεις και πολέμους. Σε αυτή την περίπτωση η χορηγία εκφράζει και την προσωπικότητα του ίδιου του αφιερωτή⁶¹⁴, όπως συνέβη και με τη χορηγία του πρωτοσπαθαρίου Ευσταθίου.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι διαδοχικά δύο πρωτοσπαθάριοι – ο πρώτος με μεγάλη πιθανότητα, ο δεύτερος με απόλυτη βεβαιότητα – μερίμνησαν για την ίδρυση, αλλά και την ανακαίνιση ενός ναού, που βρισκόταν πολύ μακριά από την πρωτεύουσα και μάλιστα ανήκε σε ένα μικρό και σχετικά ασήμαντο οικισμό. Αν αποδώσουμε την ίδρυση του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βαθύρρεμα εν μέρει σε συναισθηματικούς λόγους από τον πρωτοσπαθάριο Πέτρο, που ίσως αφιέρωσε ένα ναό προς τιμήν της Θεοτόκου στον τόπο καταγωγής του, θα ήταν δυνατό να πιθανολογήσουμε ότι το ενδιαφέρον του πρωτοσπαθαρίου Ευσταθίου για το Βαθύρρεμα οφειλόταν στην εμπορική σημασία του οικισμού λόγω του καλλιεργούμενου μεταξιού. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αρκετοί πρωτοσπαθάριοι φαίνεται ότι είχαν αναλάβει σημαντικό ρόλο σε μεγάλο τμήμα της επικράτειας από τα τέλη του 9^{ου} αιώνα, με την ίδρυση ή την ανακαίνιση ναών, ως επί των πλείστον αφιερωμένων στην Παναγία: ο πρωτοσπαθάριος Λέων ίδρυσε το ναό της Θεοτόκου Σκριπού στον Ορχομενό της Βοιωτίας (873/ 874)⁶¹⁵, ο πρωτοσπαθάριος Χριστόφορος και «κατεπάνω» της Λαγουβαρδίας χορήγησε το κτίσιμο της Παναγίας των Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη το 1028⁶¹⁶, ενώ και ο πρωτοσπαθάριος και τουρμάρχης Ναξίας Νικήτας χορήγησε την

⁶¹² Ousterhout 1999, 10.

⁶¹³ Καρπόζηλος 2002, 55- 59.

⁶¹⁴ Ousterhout 1999, 40.

⁶¹⁵ Σωτηρίου 1931, 154, Οικονομίδης 1994, 486, Βογιατζής 1999, 112.

⁶¹⁶ Τσιτουρίδου 1985, 9- 10, Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου, Τούρτα 1997, 177, Βελένης 2001, 5- 12 (ιδίως 5), Μπούρας 2001, 114 και Βελένης 2003, 96.

ανακαίνιση και μέρος της διακόσμησης του ναού της Θεοτόκου Πρωτόθρονης στο Χαλκί της Νάξου το 1052⁶¹⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω στοιχεία, γίνεται ξεκάθαρο ότι η αρχική επιλογή της ανέγερσης της εκκλησίας στον τύπο της βασιλικής συνδεόταν με πρακτικούς λόγους (χωρητικότητα), με συμβολικούς σκοπούς (κατανόηση του υπερβατικού Θεού), αλλά και με συντηρητικές τάσεις (πίστη στην παράδοση). Η ανακαίνιση με την προσθήκη θόλων από τη μια εξυπηρετούσε αρτιότερα τις συμβολικές διαστάσεις του κτιρίου, ενώ ταυτόχρονα έως ένα βαθμό συμβάδιζε με τις τελευταίες, θα λέγαμε, τάσεις στην αρχιτεκτονική της εποχής. Η ύπαρξη των θόλων ίσως και να βοηθούσε την ενδυνάμωση του θρησκευτικού αισθήματος των κατοίκων της περιοχής, την οποία ήθελε να πετύχει ο Ευστάθιος.

Επειδή η ανασκαφική έρευνα στο παρεκκλήσιο δεν ολοκληρώθηκε, δεν προκύπτουν οριστικά συμπεράσματα για το ρόλο ή τη χρήση του. Ωστόσο, είναι δύσκολο να θεωρήσουμε ότι ήταν πρωτοβουλία της κοινότητας. Είναι δελεαστική η υπόθεση ότι για την ανέγερσή του δαπάνησε είτε ο ίδιος ο πρωτοσπαθάριος Ευστάθιος είτε κάποιο μέλος της οικογένειάς του, μιμούμενοι ανάλογα παρεκκλήσια που έκτιζε η βυζαντινή αριστοκρατία ανά την επικράτεια, προορίζοντάς τα για τελευταίες κατοικίες.

Ας περάσουμε στο θέμα των συνεργειών που ανέλαβαν την κατασκευή της βασιλικής. Αν εξαιρέσουμε το συνεργείο που εργάστηκε κατά την τελευταία φάση, όλοι όσοι εργάστηκαν κατά τις προηγούμενες μάς είναι άγνωστοι. Η Ευαγγελία Χατζητρύφωνος πιστεύει ότι η πρωταρχική αιτία που εξηγεί την έλλειψη στοιχείων για την προσωπικότητα του αρχιτέκτονα ή για το προσωπικό του συνεργείου του ή ακόμα και για λεπτομέρειες των σχεδίων τους (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων) είναι το γεγονός ότι η αποδοχή της ανθρώπινης δεξιότητας εκτέλεσης και της αρτιότητας ενός έργου δύσκολου και μεγάλων αξιώσεων χωρίς την προβολή της θείας καθοδήγησης ήταν ασυμβίβαστη για τη βυζαντινή σκέψη⁶¹⁸. Έτσι, προκειμένου να αποφευχθεί η αλαζονεία των μαϊστόρων ή ο υπερβάλλον θαυμασμός από τους πιστούς προς το πρόσωπό τους, σκόπιμα τα ονόματά τους δεν χαρασσόνταν στις επιγραφές⁶¹⁹. Ωστόσο, η απουσία αυτή δεν σημαίνει ότι παρέμεναν ανώνυμοι στην εποχή τους ή ότι δεν αναγνωριζόταν η αξία τους ή ότι τα «καλά» συνεργεία δεν ήταν περιζήτητα. Η ικανότητα και η φήμη τους, επί τη βάση της ποιότητας των ολοκληρωμένων έργων τους, ήταν αυτή που ταξίδευε

⁶¹⁷ Δημητροκάλλης 1972, 74, Ζίας 1989, 30- 31, 34, 47- 48, Μπούρας 2001, 153.

⁶¹⁸ Χατζητρύφωνος 2009, 143.

⁶¹⁹ James 2007, 141, 142: αυτή η αφάνεια βοηθούσε στο «*invoke a number of powers infinite*».

προτού οι ίδιοι μετακινηθούν για την ανάληψη της επόμενης εργασίας⁶²⁰. Όμως, οι μόνοι άξιοι μνημόνευσης στο διηγετικό ήταν οι φορείς της οικοδομικής δραστηριότητας, οι χορηγοί, οι παραγγελιοδότες των οικοδομικών έργων⁶²¹.

Από τη μέση Βυζαντινή περίοδο και εξής η γνώση των συνεργείων περνούσε από γενιά σε γενιά μέσω της πρακτικής εξάσκησης και μαθητείας κοντά σε έμπειρους οικοδόμους⁶²². Η «εισχώρηση» και η μακρόχρονη παραμονή σε ένα συνεργείο ήταν ο μοναδικός τρόπος μεταλαμπάδευσης της τεχνικής γνώσης τόσο της σύλληψης ενός αρχιτεκτονικού σχεδίου όσο και της υλοποίησής του⁶²³. Ωστόσο, περνούσε αρκετό διάστημα προτού ο μαθητευόμενος μνηθεί εξολοκλήρου στα μυστικά της δουλειάς. Οι λόγοι είναι καθαρά προνοητικοί: έπρεπε να διαφυλαχθεί το «μυστικό της επιτυχίας» του αρχιμάστορα και να εξασφαλιστεί ότι το μυστικό αυτό δεν θα διέρρεε εκτός του συνεργείου ή της συντεχνίας και ότι ο μαθητευόμενος έχει ταλέντο και επιθυμούσε πραγματικά να ακολουθήσει το επάγγελμα αυτό⁶²⁴. Έτσι, η συνεννόηση των τεχνιτών πολλές φορές γινόταν με κωδικοποιημένο λεξιλόγιο, ώστε οι μη ανήκοντες στο συνεργείο (όπως για παράδειγμα κάποιοι ανειδίκευτοι εργάτες που μισθώνονταν από τον μάστορα όταν αναλάμβανε μία εργασία σε άλλη περιοχή) να μην καταλάβαιναν όσα απαγορευόταν να μάθουν, πρακτική που εν πολλοίς διατηρήθηκε μέχρι πρόσφατα⁶²⁵. Αποτέλεσμα αυτής της τακτικής ήταν η επανάληψη των αρχιτεκτονικών τύπων και σχεδίων σε όλη την επικράτεια και μόνο μερικές λεπτομέρειες μαρτυρούν τα διαφορετικά συνεργεία⁶²⁶. Η σημασία της μαθητείας σε ένα «καλό» συνεργείο έγκειται και στο ότι οι περισσότερες τεχνικές λεπτομέρειες για την κατασκευή των κτιρίων δεν ήταν ανιχνεύσιμες παρά μόνο κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης και επομένως μόνο εν τω γίνεσθαι ήταν δυνατό να μεταδοθεί η γνώση⁶²⁷.

Αλλαγές στο σχέδιο κατά την πορεία των εργασιών είτε αργότερα κατά την ανακαίνιση του ναού ήταν μάλλον συχνό φαινόμενο, γιατί εμφανίζονταν αστάθμητοι παράγοντες και εμπόδια που έπρεπε να αντιμετωπιστούν και να ξεπεραστούν ή ακόμη

⁶²⁰ Ousterhout 1999, 56.

⁶²¹ Βαραλής 2009α, 14, του ίδιου 2009β, 30 και Χατζητρύφωνος 2009, 143.

⁶²² Παπαγεωργίου 1986, 22- 44, Αυδίκος 1996, 187- 189, Ousterhout 1999, 44, 50, 84 και Βαραλής 2009α, 15.

⁶²³ Πρβλ. Ousterhout 1999, 60- 85, όπου πραγματεύεται τον τρόπο χάραξης του σχεδίου βάσει της πρακτικής γεωμετρίας.

⁶²⁴ Ousterhout 1999, 49- 50.

⁶²⁵ Πρβλ. Παπαγεωργίου 1986, 99- 119.

⁶²⁶ Ousterhout 1999, 44.

⁶²⁷ Στο ίδιο, 200.

μπορεί ο παραγγελιοδότης να άλλαζε γνώμη για κάτι⁶²⁸. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι περιορισμούς στην εκτέλεση ενός σχεδίου έθετε η ίδια η τοποθεσία, τα διαθέσιμα υλικά και το κόστος κατασκευής⁶²⁹. Ένας τρόπος για να μειωθεί κάπως ο προϋπολογισμός των υλικών ήταν η χρήση *srolia*, δηλαδή η απόσπαση οικοδομικού υλικού από κάποιο άλλο μνημείο και η ανακύκλωσή του με την επαναχρησιμοποίησή του κάπου αλλού⁶³⁰. Αυτή η συνήθεια εκτός από «πνεύμα οικονομίας», όταν δεν είναι αποτέλεσμα καλλιτεχνικής και ιστορικής άγνοιας, απηχεί μια τάση για επίδειξη, τη στιγμή που θεωρούνταν αντικείμενα με ιδεολογικό φορτίο που αντανάκλασαν το ιστορικό παρελθόν, με το οποίο συμβολικά επιτογχανόταν σύνδεση. Στη λογική αυτή αντιμετωπιζόνταν σχεδόν ως τρόπαια⁶³¹. Στην περίπτωση δε που οι μετατροπές συνέβαιναν μετά την ολοκλήρωση της ανέγερσης ενός ναού είναι πιθανό να σχετιζόνταν με την επιθυμία του ανακαινιστή να αφήσει το δικό του στίγμα στις αλλαγές του μνημείου ή να εκφράζουν νέες ανάγκες που στο μεταξύ είχαν ανακύψει⁶³². Αρκετές εκκλησίες στον τύπο της βασιλικής μαρτυρούν αλλαγές επί της αρχικής τους μορφής: άλλες αποκτούν θόλους (η περίπτωση της β' φάσης της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βαθύρρεμα) και τρούλους, ενώ άλλες μετατρέπονται σε σταυροειδείς ναούς ή αποκτούν παρεκκλήσια, επεκτείνοντας με τον τρόπο αυτό το χώρο τους (γ' φάση της Κοίμησης Βαθυρρέματος)⁶³³.

Αυτό που συμπεραίνουμε για τα συνεργεία των τριών πρώτων φάσεων είναι η ανωτερότητά τους σε σχέση με το συνεργείο που ανέλαβε τις επισκευές της δ' φάσης. Ο λόγος είναι ότι το συνεργείο αυτό, αν δεν υπήρχε οικονομικός περιορισμός στο ύψος του κόστους των επισκευών, κατά πάσα πιθανότητα δεν μπόρεσε να ξεπεράσει κάποια προβλήματα στατικότητας και προέβη στην κατάργηση του φωταγωγού της βασιλικής και των θόλων που έφερε. Ωστόσο, πρέπει να αναγνωρίσουμε το επιμελημένο κτίσιμο της ανατολικής πλευράς, που πλησιάζει αρκετά τεχνοτροπικά στο κτίσιμο και την ισχυρή κατασκευή των προηγούμενων φάσεων. Τέλος, πιο αδύναμο ήταν το συνεργείο της ε' φάσης, που φαίνεται ότι κάπως πρόχειρα χάραξε την πορεία του νότιου και του δυτικού τοίχου του ναού, οι οποίοι παρουσιάζουν μία μικρή απόκλιση.

Η ζωή στην υπαίθρο περιστρεφόταν γύρω από δύο «πυρήνες», από τον ιδιωτικό οίκο και από τον οίκο του Θεού. Σε ένα μικρό οικισμό, όπως πρέπει να ήταν το Βαθύρρεμα, λίγα ήταν τα εξέχοντα πρόσωπα. Αναμφίβολα, ο ιερέας ήταν ανάμεσα σε

⁶²⁸ Στο ίδιο, 86- 88, 156.

⁶²⁹ Στο ίδιο, 156.

⁶³⁰ Στο ίδιο, 145.

⁶³¹ Στο ίδιο, 145.

⁶³² Στο ίδιο, 97.

⁶³³ Ousterhout 1999, 89- 109, όπου σταχυολογούνται και αναλύονται ορισμένα παραδείγματα.

αυτά και διαδραμάτιζε έναν πολύ σημαντικό ρόλο, γιατί εκτός από την τέλεση των μυστηρίων για χάρη του εκκλησιάσματος, πρόσφερε καθημερινά τις υπηρεσίες του: έδινε συμβουλές, καθοδήγηση και παραμυθία σε όποιον ήταν αναγκαίο. Όμως, ο πνευματικός του ρόλος δεν σταματούσε εκεί. Μεριμνούσε και για την εκπαίδευση των παιδιών του οικισμού, στα οποία μάθαινε ανάγνωση, γραφή και πρακτική αριθμητική⁶³⁴. Η καθημερινή ζωή και η εργασία οργανωνόταν με βάση την εναλλαγή των εποχών και του θρησκευτικού ημερολογίου⁶³⁵. Παράλληλα, η εκκλησία ή ένα αστικό μοναστήρι σχετιζόταν με την κοινωνική και την οικονομική ζωή της πόλης, την οποία έως ένα βαθμό και ρύθμιζε⁶³⁶.

Το άλλο πρόσωπο ήταν ο διοικητής της περιοχής. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους γνωρίζουμε τη δράση δύο αξιωματούχων, του πρωτοσπαθαρίου και επί του μανγλαβίου Πέτρο και του πρωτοσπαθαρίου Ευσταθίου, χωρίς όμως, αυτό να συνεπάγεται ότι μεταγενέστερα δεν ενδιαφέρθηκαν για την περιοχή και άλλοι διοικητές. Απλά δεν μας σώθηκαν πηγές που να το επιβεβαιώνουν. Το σίγουρο είναι ότι κατά καιρούς φρόντιζαν για τη συντήρηση του οδικού δικτύου που συνέδεε τη Λάρισα με τη λεκάνη της Αγιάς, το οποίο φαίνεται ότι ήταν σε συνεχή χρήση από τα υστερορωμαϊκά χρόνια. Ο λόγος που υπαγόρευε κάτι τέτοιο ήταν η στρατηγική σημασία της περιοχής, που επιβεβαιώνεται και από τις οχυρώσεις στα χρόνια του Ιουστινιανού (κάστρο Βελίκας, Σκήτης, Καστρίου⁶³⁷). Μπορεί να επρόκειτο για ένα μικρό ως προς το μέγεθος οικισμό, ωστόσο δεν πρέπει να λησμονούμε ότι κυρίως λόγω του παραγόμενου μεταξιού η ιστορία του Βαθυρρέματος σχετίστηκε άμεσα με την τύχη όχι μόνο της Θεσσαλίας, αλλά και της αυτοκρατορίας, αφού για ένα μεγάλο διάστημα ολόκληρη η περιοχή ανήκε ως κτήμα «επίσκεψις» στην αυτοκρατορική οικογένεια. Αργότερα, κατά την Τουρκοκρατία, πέρασε στην προσωπική περιουσία του σουλτάνου και στις αρχές του 1800 αγοράστηκε από το γιο του Αλή πασά των Ιωαννίνων, Βελή, λόγω του πλούτου της αγροτικής παραγωγής, αλλά και για το τερπινόν της θέσεως.

Η εμπορία του μεταξιού και των υπολοίπων προϊόντων ήταν η κινητήριος δύναμις των κατοίκων, που τους εξασφάλιζε σχετική οικονομική άνεση, όπως φανερώνουν τα ανασκαφικά ευρήματα. Στις δύο περιόδους της μέγιστης ακμής του οικισμού (από τα μέσα του 10^{ου} έως τα τέλη 12^{ου} αιώνα και από τα μέσα του 16^{ου} έως το 1688) οι κάτοικοι είχαν τη δυνατότητα να προμηθεύονται όμορφα κεραμικά σκεύη και

⁶³⁴ Talbot- Rice 1967, 187- 188, Μπούρας 1994, 149 και Σκιαδαρέσης 2008, 86.

⁶³⁵ Talbot- Rice 1967, 188.

⁶³⁶ Dagron 1977, 8- 10.

⁶³⁷ Πρβλ. Σδρόλια 2006, 407, 409.

κοσμήματα από εργαστήρια της πρωτεύουσας, της Θεσσαλονίκης, της Λάρισας, ενώ πιθανότατα μέσω του Αλμυρού αγόραζαν προϊόντα από την Ιταλία και τα αραβικά χαλιφάτα. Τέλος, κατά ένα μεγάλο ποσοστό πρέπει να ήταν τα κέρδη από το εμπόριο που επέτρεψαν τις εργασίες της δ' φάσης στη βασιλική, ως συλλογικό πια έργο, για να καλυφθούν οι ανάγκες των πιστών.

Ολοκληρώνοντας την εργασία, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βαθύρρεμα Αγιάς πήρε τη σημερινή της μορφή σταδιακά, μετά από αλληπάλληλες και διαδοχικές επισκευές, μετασκευές και προσθαφαιρέσεις στην κτιριακή της δομή. Ιδρύθηκε ως τρίκλιτη βασιλική, που απέληγε σε τρεις αψίδες στα ανατολικά. Ο ναός διέθετε δίρριχτη ξυλόστεγη στέγη και υπερυψωμένο φωταγωγό (α' φάση, μέσα 10^{ου} αιώνα). Η πρώτη μετασκευή που δέχτηκε εντοπίζεται στη στέγη, που έγινε θολοσκεπής. Ταυτόχρονα, ολόκληρος ο ναός επενδύθηκε εξωτερικά, ώστε οι τοίχοι να αντέξουν το φορτίο των θόλων (β' φάση, πρώτο μισό 11^{ου} αιώνα). Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε η πρώτη προσθήκη στα βορειοδυτικά του κτιρίου. Συγκεκριμένα, στο βόρειο άκρο του νάρθηκα προσαρτήθηκε ένα παρεκκλήσιο, το οποίο επικοινωνούσε με τη βασιλική μέσω μιας θύρας, που προϋπήρχε στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα (τέλη 11^{ου} αιώνα). Ο ναός διατήρησε αυτή τη μορφή για ένα μακρύ διάστημα, κατά το οποίο κάποια στιγμή - άγνωστο πότε ακριβώς - υπέστη αρκετές φθορές. Οι επισκευές έγιναν στα μέσα του 16^{ου} αιώνα και ήταν αρκετά δραστικές: το μεγαλύτερο μέρος του ανατολικού τοίχου ξανακτίστηκε και πλέον η βασιλική απέληγε σε μία μόνο κόγχη, το παρεκκλήσιο καταργήθηκε και ο χώρος καταχώθηκε, ενώ η σκεπή χαμήλωσε και έγινε ενιαία (δ' φάση). Η επόμενη επέμβαση ήταν η κατάργηση του τριβήλου, που είχε καταστραφεί, και η μερική κάλυψη του σημείου με αμελή τοιχοποιία. Παράλληλα, ξανακτίστηκε ο νότιος και ο δυτικός τοίχος της βασιλικής, στους οποίους μάλιστα έκτισαν και πεζούλια, ενώ όλος ο ναός εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίστηκε με ασβέστη (ε' φάση). Οι τελευταίες επισκευές - αναστηλωτικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν πριν από λίγες δεκαετίες από ειδικευμένο συνεργείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας, με πρωτοβουλία του τότε προϊσταμένου Λάζαρου Δεριζιώτη. Το ίδιο διάστημα διενεργήθηκαν εργασίες συντήρησης των σωζόμενων τοιχογραφιών και λόγω αργότερα ανασκαφικές εργασίες στο δάπεδο της βασιλικής, καθώς και στην επίχωση του παρεκκλησίου (στ' φάση).

*Παράρτημα,
Κατάλογοι*

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΣΤΟ *PL*

XLII

EISDEM.

Ut archiepiscopus Larissenus desistat ab indebitis exactionibus
(Laterani, II Kal. Aprilis).

Ad audientiam nostrum noveritis pervenisse quod venerabilis frater noster archiepiscopus Larissenus Vessinensi ac Damitriado episcopatibus et monasteriis Kelliae indebitas exactiones imponens, ipsis in aliis injuriosus plurimum et molestus existit⁶³⁸. Quocirca fraternitati vestrae per apostolica scripta mandamus quod archiepiscopum memoratum, ut debito et consueto jure contentus, ne ultra id in praefatis episcopatibus vel monasteriis usurpare praesumat, ab eorum injuriis et molestatione indebita penitus conquiescens, monitione praemissa per censuram ecclesiasticam sublato appellationis obstaculo sicut justum fuerit, compescatis.

Datum, Laterani II Kal. Aprilis, anno tertio decimo⁶³⁹.

CXIV

DIMICENSI EPISCOPO.

Episcopatus Calidoniensis ei commendatur (Datum, ut in alia).

Ex eo te sedi apostolicae reverentiam debitam perpendimus exhibere, quod praeter ipsius consilium et mandatum tibi jurisdictionem indebitam non usurpas, sed in his potius requires gratiam ab eadem ad quae quadam necessitate iuduceris requirenda. Sane in nostra proposuisti praesentia constitutus quod cum ad Dimicensis Ecclesiae

---

⁶³⁸ Υπογράμμιση δική μου. Από το χωρίο διαπιστώνουμε δύο πράγματα: πρώτον, ότι ο Λαρίσης, Βεσαίνης και Δημητριάδος Λατίνος αρχιεπίσκοπος αδυνατούσε να εισπράξει τα οφειλόμενα σε εκείνον ποσά από τις επισκοπές και τα μοναστήρια των Κελλίων που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του. Παράλληλα, ο τίτλος του Λατίνου αρχιεπισκόπου δικαιολογεί το μεταγενέστερο αίτημα του ορθοδόξου μητροπολίτη Λάρισας από τον πατριάρχη Φιλόθεο, γιατί επιβεβαιώνει την αλλαγή της κατάστασης στα προηγούμενα χρόνια.

⁶³⁹ *PL*, τ.216, στήλη 230, αρ. επιστολής 42.

regimen per electionem canonicam evocatus, quae fuit per venerabilem fratrem nostrum Larissenum archiepiscopum post modum confirmata, non possis de ipsius redditibus sustentari, nobilis vir A. comestabulus regni Thessalonicensis, princeps illius terrae, tuae compatiens paupertati, episcopatum Calidoniensem tuo contiguum tibi voluit assignare; cuius concessioni acquiescere minime voluisti nisi de nostra licentia speciali, sed nostrum super eo misericordiam postulasti. Nos autem cum fratribus nostris deliberato consilio tibi duximus concedendum, quatenus Dimicensem episcopatum tanquam tuum possidens, si fieri potest absque detrimento ecclesiae utriusque ac sine justo scandalo cleri et populi et terrae illius principis, tandius episcopatum Calidoniensem teneas et habeas commendatum, donec per apostolicam sedem ant ejus legatum aliud contigerit ordinary, sic tamen ejus curam utiliter administers.

Datum, ut in alia⁶⁴⁰.

CXXII.

LARISSIENSI ARCHIEPISCOPO.

De confirmatione privilegiorum.

(Apud S. Germanum, vi Id. Julii).

Solet annuere, etc., usque assensu, possessions qua ecclesia tua olim possedit et adhuc juste possidet et quiete, tibi et per te ipsi ecclesiae auctoritate apostolica confirmamus et praesentis scripti patrocinio communimus. Nulli ergo... nostrae confirmationis, etc. Si quis autem, etc.

Datum apud Sanctum Germanum, vi Idus Julii anno undecimo⁶⁴¹.

CLX.

ARCHIEPISCOPO LARISSENO.

Datur sibi licentia residenti apud Ferchikam.

---

⁶⁴⁰ *PL*, τ.215, στήλη 1433, αρ. επιστολής 114.

⁶⁴¹ *PL*, τ.215, στήλη 1435, αρ. επιστολής 122.

(Ferentini, m Id. Octobris).

Supplicavisti nobis at eum in sede tua propter hostium circumstatiam sine damno rerum et propriae timore personae residere non possis, residendi apud Ferchikam largiri tibi licentiam dignaremur, qui videlicet locus dioecesana sibi est lege subjectus, et in eo dudum sedes archiepiscopalis noscitur exstitisse; maxime cum loci comestabulus, si hoc fiat, locum ipsum intendat beneficiis ampliari. Quocirca fraternitati tuae per apostolicae scripta mandamus quatenus ob necessitatem hujusmodi residentiam tuam in loco archiepiscopalis dignitas minime auferatur.

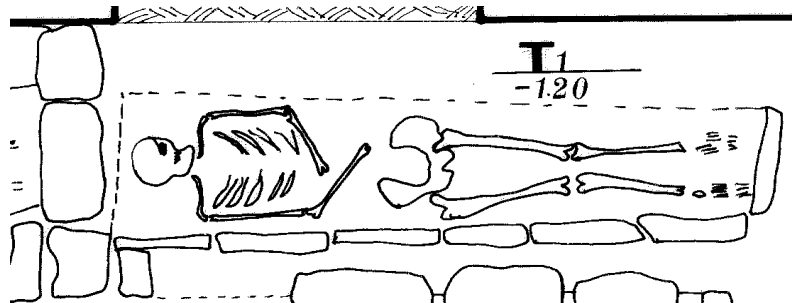
Datum Ferentini, III Idus Octobr., pontificatus nostril anno undecimo⁶⁴².

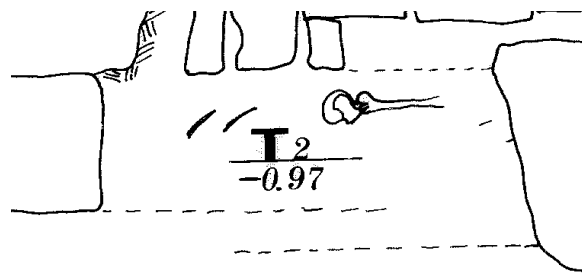

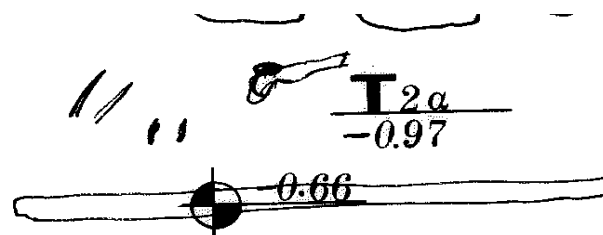
⁶⁴² *PL*, τ.215, στήλη 1471, αρ. επιστολής 140.

Κατάλογος τάφων

T₁**Θέση:** νότιο κλίτος.**Είδος:** κιβωτιόσχημος.**Βάθος εύρεσης τάφου:** -**Βάθος εύρεσης νεκρού:** - 1,20μ.**Διαστάσεις:** μέσα: 0,33μ. × 1,83μ., έξω: 0,46μ. × 1,93μ.**Είδος ταφής:** ενηλίκου.**Διατήρηση:** μέτρια κατάσταση (σχεδόν ακέραιος σκελετός).**Εναπόθεση νεκρού:** προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, τα χέρια χαλαρά στο ύψος της μέσης, τα κάτω άκρα παράλληλα.**Προσανατολισμός κεφαλής:** πρόσωπο στο βορρά.**Μήκος σκελετού:** 1,73μ.**Παρατηρήσεις:** πάνω από το ύψος του κρανίου ήταν τοποθετημένη μια μαρμάρινη στήλη με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση (εικ.62). Απόσταση τάφου από Ν. τοίχο 1,40μ., από Β. τοίχο κλίτους 0,26μ.**Ευρήματα:** -

T₂**Θέση:** νότιο κλίτος.**Είδος:** κατεστραμμένος κτιστός κιβωτιόσχημος (:).**Βάθος εύρεσης τάφου:** -**Βάθος εύρεσης νεκρού:** - 0,97μ.**Διαστάσεις:** -**Είδος ταφής:** -**Διατήρηση:** -**Εναπόθεση νεκρού:** -**Προσανατολισμός κεφαλής:** -**Μήκος σκελετού:** -**Παρατηρήσεις:** οστά ανακομιδής σε τυχαία θέση στο επίπεδο. Απόσταση από Β. τοίχο κλίτους 0,75μ., από Ν. τοίχο 0,65μ.**Ευρήματα:** -

T_{2α}**Θέση:** νότιο κλίτος, νότια του T₂.**Είδος:** κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος (:).**Βάθος εύρεσης τάφου:** - 0,66μ.**Βάθος εύρεσης νεκρού:** - 0,97μ.**Διαστάσεις:** μήκος: 1,36μ.**Είδος ταφής:** -**Διατήρηση:** -**Εναπόθεση νεκρού:** -**Προσανατολισμός κεφαλής:** -**Μήκος σκελετού:** -**Παρατηρήσεις:** σπασμένα οστά ανακομιδής σε τυχαία θέση στο επίπεδο. Απόσταση από Ν. τοίχο 0,115μ. (δυτικά), 0,185μ. (ανατολικά).**Ευρήματα:** -

T₃

Θέση: νότιο κλίτος.

Είδος: λακκοειδής.

Βάθος εύρεσης τάφου: -

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 0,90μ.

Διαστάσεις: -

Είδος ταφής: -

Διατήρηση: -

Εναπόθεση νεκρού: -

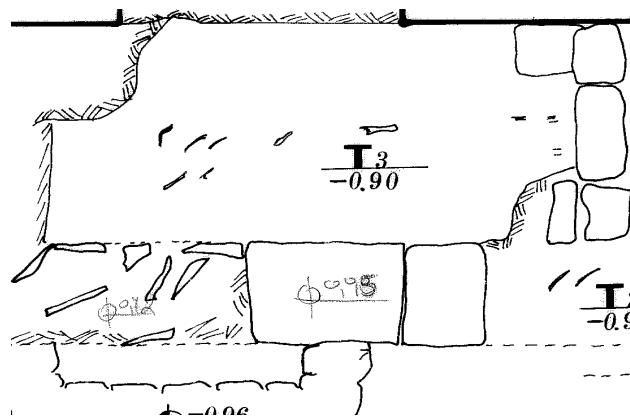
Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: -

Παρατηρήσεις: οστά ανακομιδής σε τυχαία θέση στο επίπεδο, μερικά σπασμένα.

Απόσταση από Δ. τοίχο 0,40μ. και από Ν. 1,16μ.

Ευρήματα: -

T₄

Θέση: νότιο κλίτος, κάτω από τον T₃.

Είδος: λακκοειδής.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,90μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,17μ. (humus).

Διαστάσεις: -

Είδος ταφής: -

Διατήρηση: -

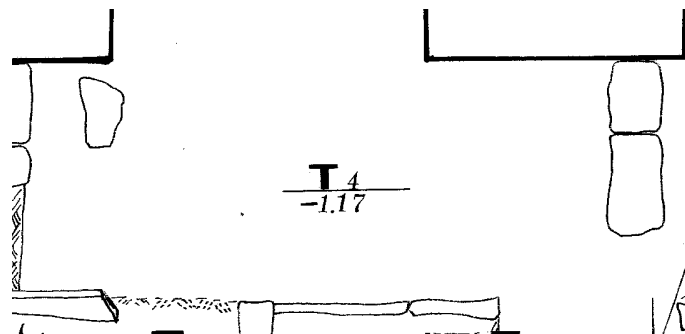
Εναπόθεση νεκρού: -

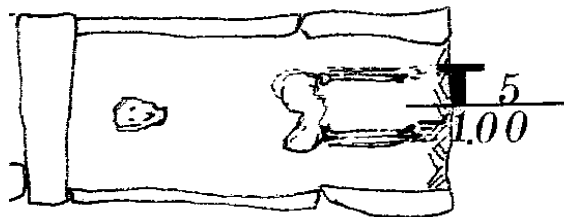
Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: -

Παρατηρήσεις: κενός. Απόσταση από Δ. τοίχο 0,40μ. και από Ν. 1,16μ.

Ευρήματα: -

T₅**Θέση:** νότιο κλίτος, κάτω από τον T₂.**Είδος:** κιβωτιόσχημος.**Βάθος εύρεσης τάφου:** - 0,72μ.**Βάθος εύρεσης νεκρού:** - 1,00μ.**Διαστάσεις:** μέσα: 0,34μ. × 0,74μ., έξω: 0,455μ. × 0,855μ.**Είδος ταφής:** ενηλίκου.**Διατήρηση:** άσχημη (λείπει ο θώρακας, τα άνω και τα κάτω άκρα).**Εναπόθεση νεκρού:** προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση.**Προσανατολισμός κεφαλής:** πρόσωπο προς τα επάνω.**Μήκος σκελετού:** 0,645μ.**Παρατηρήσεις:** ανακομιδή σε μικρότερο βάθος (- 0,95μ.). Φαίνεται ότι δεν διερευνήθηκε ανατολικότερα. Η δυτική πλάκα χρησιμεύει και ως ανατολικό πέρας για το διπλανό τάφο (τον T₆). Απόσταση από Ν. τοίχο 0,75μ.**Ευρήματα:** -

T₆

Θέση: νότιο κλίτος, δυτικά T₅.

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: -

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 0,77μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,285μ. × 0,89μ., έξω: 0,436μ. × 1,015μ.

Είδος ταφής: ενηλίκου.

Διατήρηση: άσχημη (ελλιπής σκελετός).

Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση.

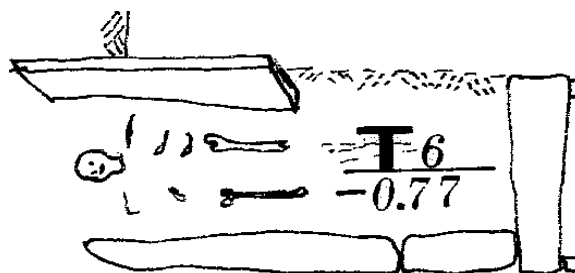
Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς τα επάνω.

Μήκος σκελετού: 0,655μ.

Παρατηρήσεις: ο τάφος αποτελείται από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθινες πλάκες.

Από τα τοιχώματα του τάφου λείπουν η δυτική μαρμάρινη πλάκα, καθώς και μία από τη βόρεια πλευρά. Ως ανατολικό πέρας έχει τη δυτική πλάκα του τάφου T₅. Απόσταση από Ν. τοίχο 0,75μ.

Ευρήματα: -

T₇

Θέση: νότιο κλίτος, κάτω από T₂ (συνανήκει με τους T_{7α}, T_{7β}).

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,76μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,19μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,33μ. × 1,99μ., έξω: 0,53μ. × 1,99μ.

Είδος ταφής: πολλαπλή ενηλίκων.

Διατήρηση: άσχημη κατάσταση, σώζονται μόνο οι κνήμες και μέρος μικρό των μηρών.

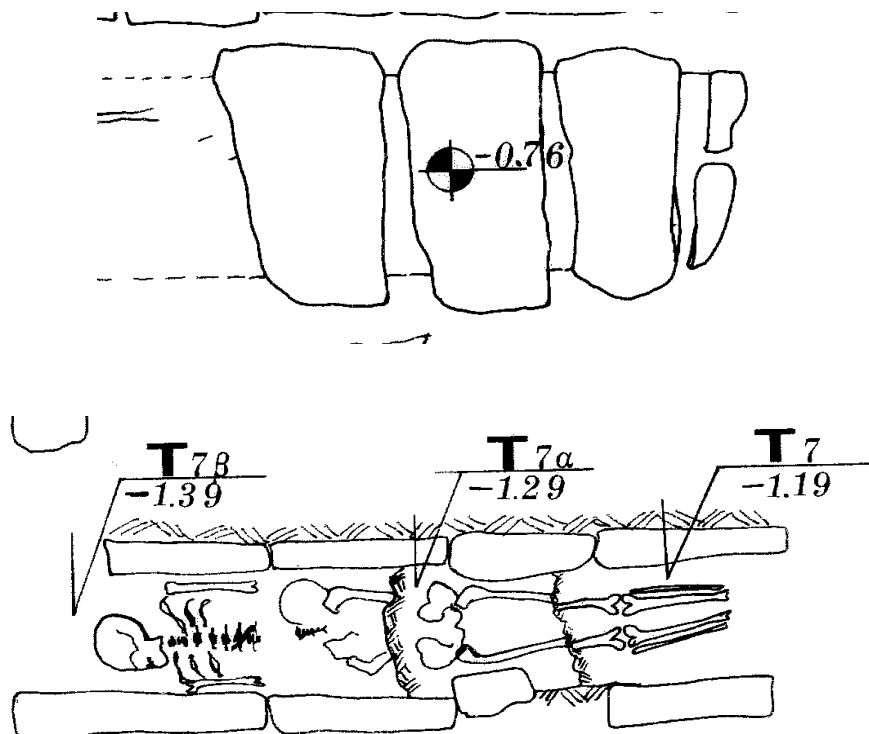
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, πόδια παράλληλα τοποθετημένα.

Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: 0,256μ.

Παρατηρήσεις: πρόκειται για τον τρίτο κατά σειρά ενταφιασμένο άτομο (η νεότερη ταφή). Ο τάφος αποτελείται από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθινες πλάκες. Λείπουν οι δύο στενές πλευρές. Απόσταση από Ν. τοίχο 0,67μ.

Ευρήματα: -

T_{7α}

Θέση: νότιο κλίτος, κάτω από T₂ (συνανήκει με τους T₇, T_{7β}).

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,76μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,29μ.

Διαστάσεις: 0,33μ. × 1,99μ., έξω: 0,53μ. × 1,99μ.

Είδος ταφής: πολλαπλή ενηλίκων.

Διατήρηση: άσχημη κατάσταση, σώζεται ο σκελετός από τη λεκάνη και κάτω.

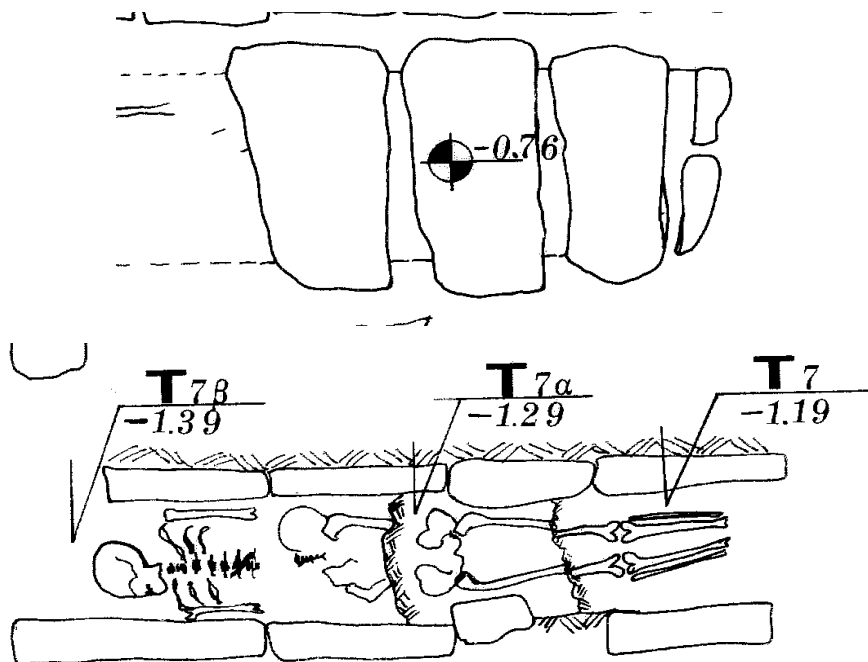
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, πόδια παράλληλα τοποθετημένα.

Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: 0,795μ.

Παρατηρήσεις: πρόκειται για το δεύτερο κατά σειρά ενταφιασμένο άτομο. Ο τάφος αποτελείται από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθινες πλάκες. Λείπουν οι δύο στενές πλευρές. Απόσταση από Ν. τοίχο 0,67μ.

Ευρήματα: -

T_{7β}

Θέση: νότιο κλίτος, κάτω από T₂ (συνανήκει με τους T₇, T_{7α}).

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,76μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,39μ.

Διαστάσεις: 0,33μ. × 1,99μ., έξω: 0,53μ. × 1,99μ.

Είδος ταφής: πολλαπλή ενηλίκων.

Διατήρηση: καλή. Σώζεται ολόκληρος σχεδόν ο σκελετός, εκτός από τους βραχίονες και το δεξι τμήμα της λεκάνης.

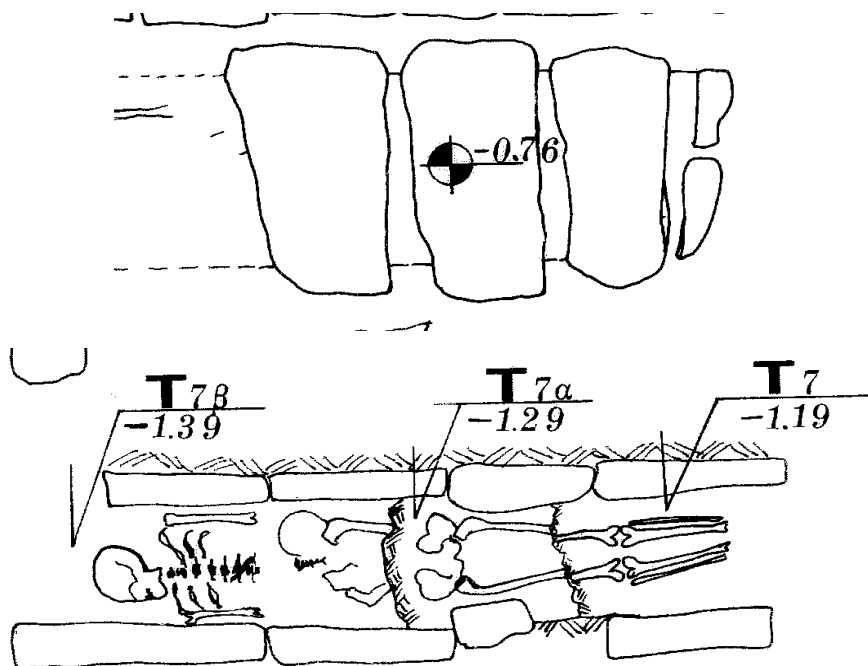
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπια θέση, πόδια παράλληλα τοποθετημένα.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς νότο.

Μήκος σκελετού: 1,24μ.

Παρατηρήσεις: πρόκειται για τον πρώτο κατά σειρά ενταφιασμένο άτομο (η παλαιότερη ταφή). Ο τάφος αποτελείται από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθινες πλάκες. Λείπουν οι δύο στενές πλευρές. Απόσταση από Ν. τοίχο 0,67μ.

Ευρήματα: χάλκινο νόμισμα (N 3), ανώνυμη φόλλις, τύπου A₂ (976- 1030).

T_{8α}

Θέση: βόρειο κλίτος (συνανήκει με τους T₈, T_{8β}, T_{8γ}).

Είδος: κτιστός, κιβωτιόσημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,89μ. έως - 0,91μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 0,61μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,815μ. × 2,145μ. (δυτικά), 0,625μ. × 2,05μ. (ανατολικά).

Είδος ταφής: πολλαπλή ενηλίκων.

Διατήρηση: ελλειψής σκελετός, άσχημη διατήρηση οστών.

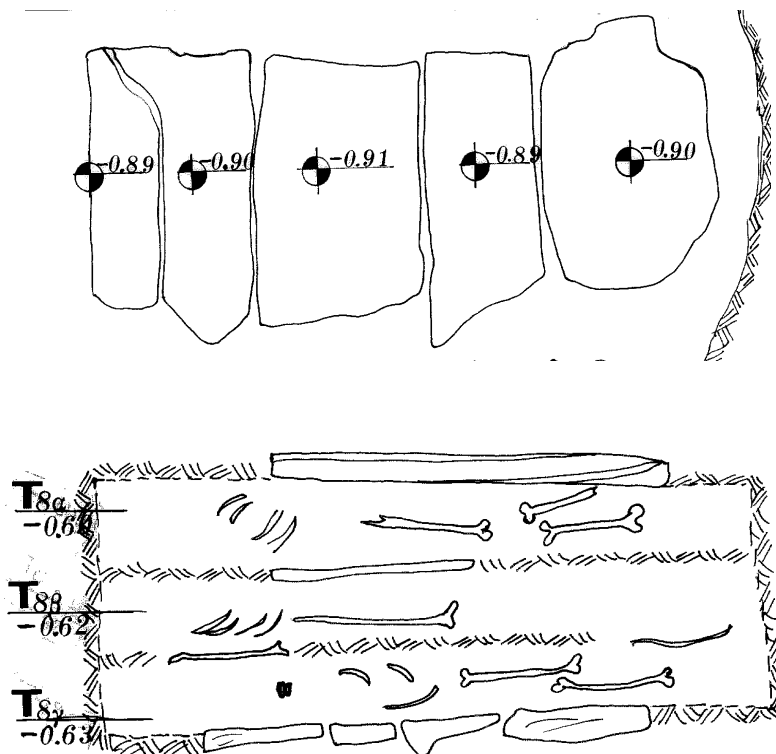
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, πόδια παράλληλα τοποθετημένα.

Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: -

Παρατηρήσεις: ο τάφος χρησιμοποιήθηκε δύο φορές. Τη δεύτερη έγινε στο ίδιο επίπεδο η ταφή τριών νεκρών σε παράταξη (T_{8α}, T_{8β}, T_{8γ}). Απόσταση από Β. τοίχο 0,32μ. (ανατολικά), 0,245μ. (δυτικά), απόσταση από Ν. τοίχο κλίτους 0,90μ. (ανατολικά), 0,76μ. (δυτικά) και από Δ. 1,72μ.

Ευρήματα: -

T_{8β}

Θέση: βόρειο κλίτος (συνανήκει με τους T₈, T_{8α}, T_{8γ}).

Είδος: κτιστός, κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,89μ. έως - 0,91μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 0,62μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,815μ. × 2,145μ. (δυτικά), 0,625μ. × 2,05μ. (ανατολικά).

Είδος ταφής: πολλαπλή ενηλίκων.

Διατήρηση: ελλιπής σκελετός, άσχημη διατήρηση οστών.

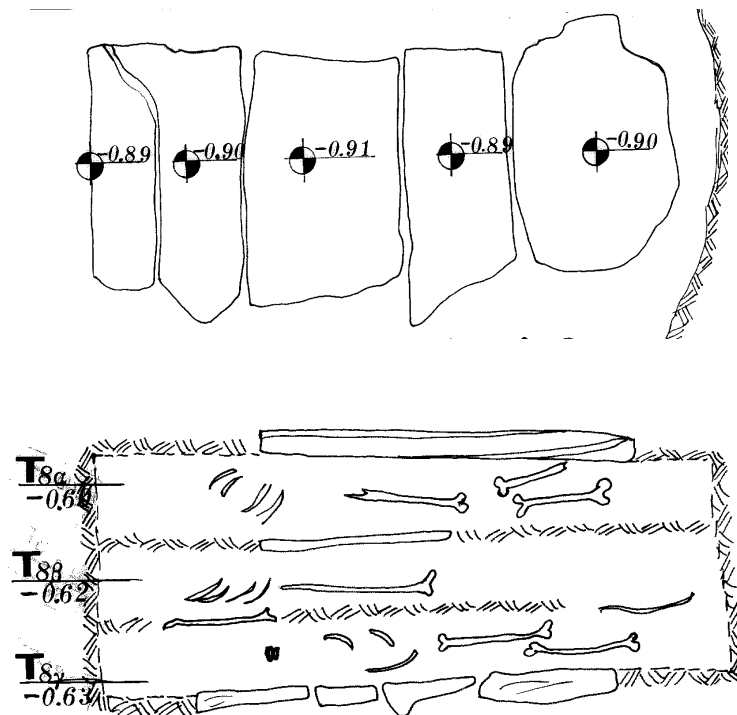
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, πόδια παράλληλα τοποθετημένα.

Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: -

Παρατηρήσεις: ο τάφος χρησιμοποιήθηκε δύο φορές. Τη δεύτερη έγινε στο ίδιο επίπεδο η ταφή τριών νεκρών σε παράταξη (T_{8α}, T_{8β}, T_{8γ}). Απόσταση από Β. τοίχο 0,32μ. (ανατολικά), 0,245μ. (δυτικά), απόσταση από Ν. τοίχο κλίτους 0,90μ. (ανατολικά), 0,76μ. (δυτικά) και από Δ. 1,72μ.

Ευρήματα: -

T_{8γ}

Θέση: βόρειο κλίτος (συνανήκει με τους T₈, T_{8α}, T_{8β}).

Είδος: κτιστός, κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,89μ. έως - 0,91μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 0,63μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,815μ. × 2,145μ. (δυτικά), 0,625μ. × 2,05μ. (ανατολικά).

Είδος ταφής: πολλαπλή ενηλίκων.

Διατήρηση: ελλιπής σκελετός, άσχημη διατήρηση οστών.

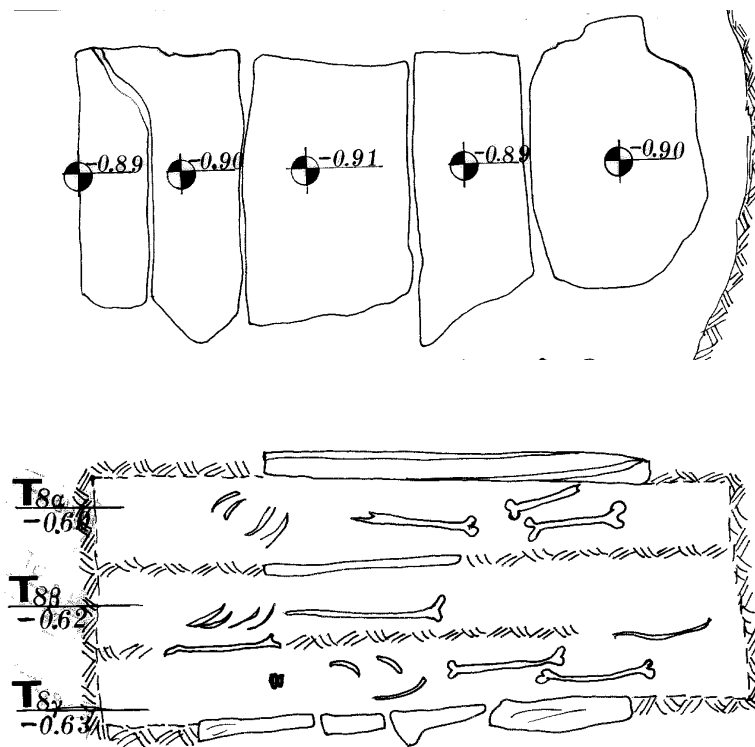
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, πόδια παράλληλα τοποθετημένα.

Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: -

Παρατηρήσεις: ο τάφος χρησιμοποιήθηκε δύο φορές. Τη δεύτερη έγινε στο ίδιο επίπεδο η ταφή τριών νεκρών σε παράταξη (T_{8α}, T_{8β}, T_{8γ}). Απόσταση από Β. τοίχο 0,32μ. (ανατολικά), 0,245μ. (δυτικά), απόσταση από Ν. τοίχο κλίτους 0,90μ. (ανατολικά), 0,76μ. (δυτικά) και από Δ. 1,72μ.

Ευρήματα: -

T₈

Θέση: βόρειο κλίτος (συνανήκει με τους T_{8α}, T_{8β}, T_{8γ}).

Είδος: κτιστός, κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,89μ. έως - 0,91μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,67μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,815μ. × 2,145μ. (δυτικά), 0,625μ. × 2,05μ. (ανατολικά).

Είδος ταφής: πολλαπλή ενηλίκων.

Διατήρηση: πολύ καλή, ακέραιος σκελετός.

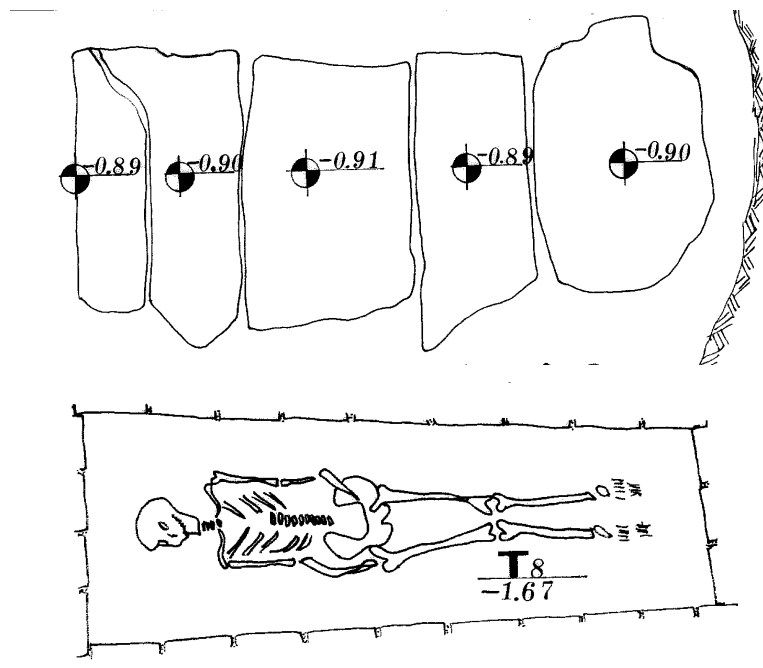
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, χέρια σταυρωμένα χαμηλά στη μέση, πόδια παράλληλα τοποθετημένα.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς νότια.

Μήκος σκελετού: 1,75μ.

Παρατηρήσεις: ο τάφος χρησιμοποιήθηκε δύο φορές. Τη δεύτερη έγινε στο ίδιο επίπεδο η ταφή τριών νεκρών σε παράταξη (T_{8α}, T_{8β}, T_{8γ}). Αυτή είναι η πρώτη ταφή. Ο τάφος είναι πολύ καλής ποιότητας, προσεγμένος, ευρύχωρος, βαθύς, με δάπεδο στρωμένο με πήλινες τετράγωνες πλάκες που φέρουν δακτυλιές πρόσφυσης. Απόσταση από Β. τοίχο 0,32μ. (ανατολικά), 0,245μ. (δυτικά), απόσταση από Ν. τοίχο κλίτους 0,90μ.(ανατολικά), 0,76μ. (δυτικά) και από Δ. 1,72μ.

Ευρήματα: χάλκινο δακτυλίδι (M 3), σόλες παπουτσιού και πέταλα (M 16, M 17), όστρακα, χάλκινο νόμισμα (N 2), ανώνυμη φόλλισ, τύπου I (1075- 1080).

T₉

Θέση: βόρειο κλίτος, νότια και ανατολικά του T₈.

Είδος: πρόχειρος κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,65μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 0,75μ.

Διαστάσεις: 0,52μ. × 0,70μ.

Είδος ταφής: παιδική.

Διατήρηση: άσχημη. Σώζεται μόνο το κρανίο, η λεκάνη (μετατοπισμένη) και ελάχιστα οστά.

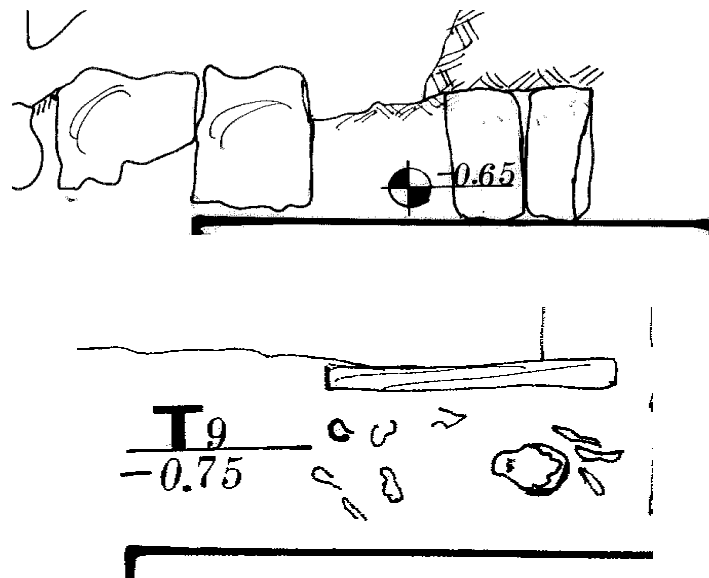
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Δ - Α (το κρανίο στα Α.), ύπτια θέση.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς τα πάνω.

Μήκος σκελετού: 0,64μ.

Παρατηρήσεις: πρόκειται για πρόχειρο τάφο, που δεν διαθέτει στενές πλευρές. Στα βόρεια τοποθετήθηκε μία λίθινη πλάκα, διαστάσεων 0,58μ. × 0,066μ., ενώ ρόλο νότιας πλευράς έπαιξε ο δεύτερος από δυσμάς πεσσός του κλίτους.

Ευρήματα: -

T₁₀

Θέση: βόρειο κλίτος, νότια και δυτικά του T₈.

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: -

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,22μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,475μ. μέγ. × 1,585μ., έξω: 0,55μ. × 1,585μ.

Είδος ταφής: ενηλίκου.

Διατήρηση: πολύ άσχημη (ελλιπής σκελετός, μόνο οι κνήμες).

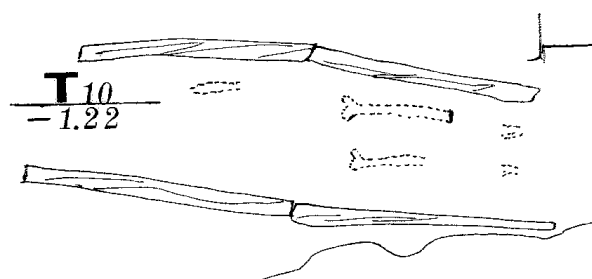
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, πόδια παράλληλα τοποθετημένα.

Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: -

Παρατηρήσεις: ο τάφος δεν έφερε καλυπτήριες πλάκες. Ίσως τα οστά να περιουλλέχθηκαν. Αποτελείται από τέσσερις λίθινες μεγάλες πλάκες (διαστάσεων: 0,665μ. × 0,057μ., 0,70μ. × 0,057μ., 0,825μ. × 0,057μ., 0,78μ. × 0,076μ.) και δεν υπάρχουν πλάκες στις στενές πλευρές. Η απόστασή του από Β. τοίχο είναι 1,036μ., από Δ. 0,205μ. και από Ν. 0,30μ.

Ευρήματα: -

T_{10α}

Θέση: βόρειο κλίτος, βόρεια και δυτικά του T₈.

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,62μ. (δυτικά) έως - 0,86μ. (ανατολικά).

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,22μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,38μ. μέγ. × 1,205μ., έξω: 0,51μ. × 1,23μ.

Είδος ταφής: ενηλίκου.

Διατήρηση: άσχημη (ελλειψής σκελετός: μηροί, αριστερό χέρι, λίγα πλευρικά οστά).

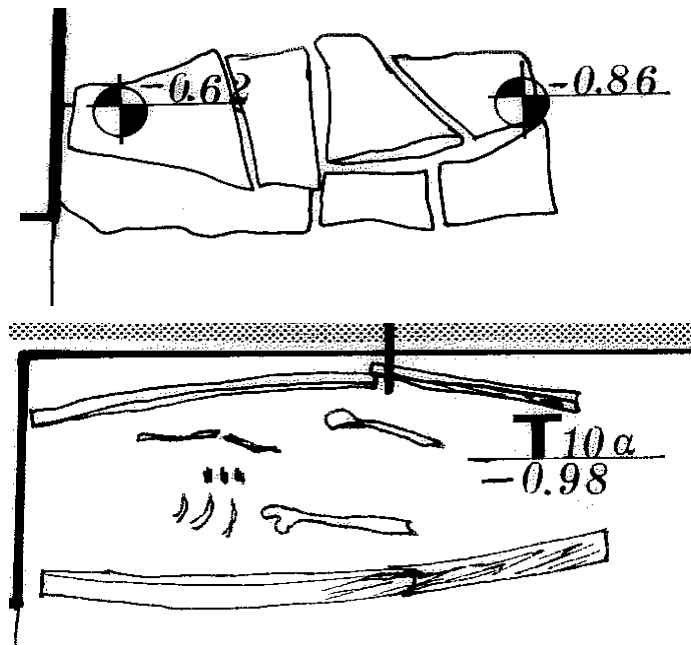
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, πόδια παράλληλα τοποθετημένα.

Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: -

Παρατηρήσεις: ο τάφος βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του κλίτους. Οι τέσσερις λίθινες πλάκες των μακριών πλευρών (ανά δύο σε κάθε πλευρά) δεν έχουν τοποθετηθεί ευθύγραμμα, αλλά παρουσιάζουν ωσειδές σχήμα. Ως δυτικό πέρας χρησιμοποιείται ο δυτικός τοίχος του κλίτους, ενώ δεν υπάρχει ανατολικό όριο.

Ευρήματα: με επιφύλαξη: χάλκινο νόμισμα (N 4), ανώνυμη φόλλις, τύπου I (1075- 1080).

T₁₁

Θέση: νάρθηκας, βόρειο τμήμα.

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,70μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,12μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,665μ. μέγ × 1,94μ., έξω: 0,76μ. × 2,10μ.

Είδος ταφής: πολλαπλή ενηλίκων.

Διατήρηση: μέτρια (βόρειος σκελετός), άσχημη (νότιος σκελετός).

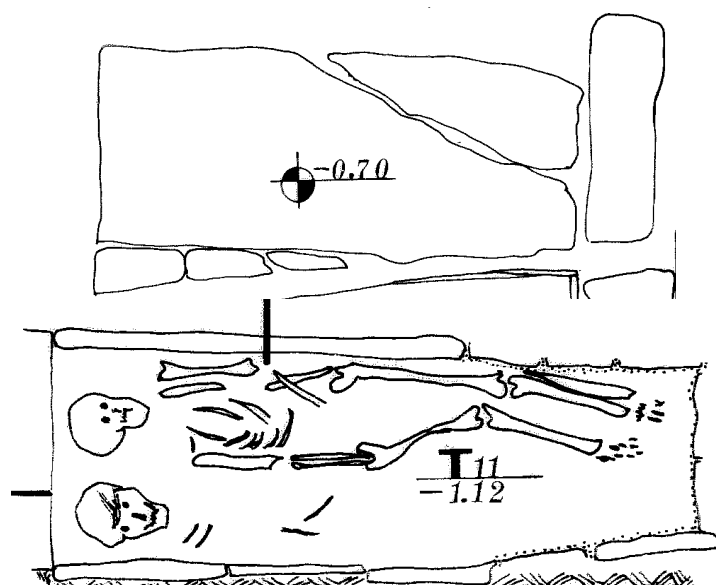
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπια θέση. Ο βόρειος σκελετός έχει τα χέρια χαμηλά στη λεκάνη και τα πόδια παράλληλα.

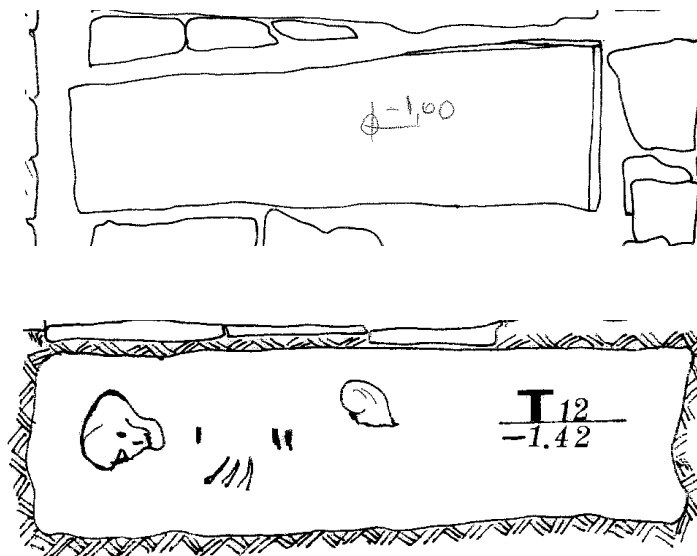
Προσανατολισμός κεφαλής: βόρειος σκελετός: πρόσωπο προς το βορρά, νότιος σκελετός: πρόσωπο προς τα πάνω.

Μήκος σκελετού: βόρειος: 1,76μ.

Παρατηρήσεις: ο τάφος αποτελείται από δύο μεγάλες λίθινες πλάκες, πέντε μετρίου μεγέθους, ενώ η ανατολική πλευρά και τμήμα της βόρειας είναι κτισμένες και καταλαμβάνει όλο το μήκος σχεδόν του νάρθηκα. Ο βόρειος σκελετός έχει εναποτεθεί με τέτοιο τρόπο, που δηλώνει ότι ήταν η δεύτερη χρονικά ταφή. Ο πρώτος νεκρός παραμερίστηκε, για να τοποθετηθεί και ο δεύτερος, που σώζεται σε καλύτερη κατάσταση. Από το νότιο σκελετό διατηρήθηκαν μόνο το κρανίο και κάποια πλευρικά οστά. Απόσταση από Δ. τοίχο: 0,30μ. και από Β: 0,135μ.

Ευρήματα: -

T₁₂**Θέση:** νάρθηκας, βόρειο τμήμα.**Είδος:** λακκοειδής.**Βάθος εύρεσης τάφου:** - 1,00μ.**Βάθος εύρεσης νεκρού:** - 1,42μ.**Διαστάσεις:** 0,52μ. × 1,86μ.**Είδος ταφής:** ενηλίκου.**Διατήρηση:** άσχημη (σώζεται το κρανίο, λίγα πλευρικά οστά και η αριστερή λεκάνη).**Εναπόθεση νεκρού:** προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση.**Προσανατολισμός κεφαλής:** πρόσωπο προς τα νότια.**Μήκος σκελετού:** -**Παρατηρήσεις:** σχεδόν σε επαφή με τον T₁₁. Λάκκος στενός, που καταλαμβάνει όλο το μήκος σχεδόν του νάρθηκα. Απόσταση από το Δ. τοίχο: 0,205μ., από το Β: 0,90μ.**Ευρήματα:** -

T₁₃

Θέση: νάρθηκας, βόρειο τμήμα.

Είδος: λακκοειδής.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,98μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,27μ.

Διαστάσεις: 0,475μ. (ανατολικά), 0,61μ. × (δυτικά) 1,83μ.

Είδος ταφής: ενηλίκου.

Διατήρηση: καλή κατάσταση.

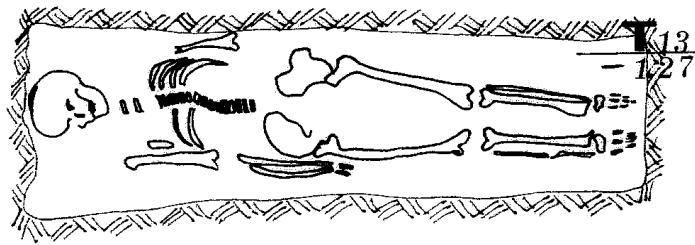
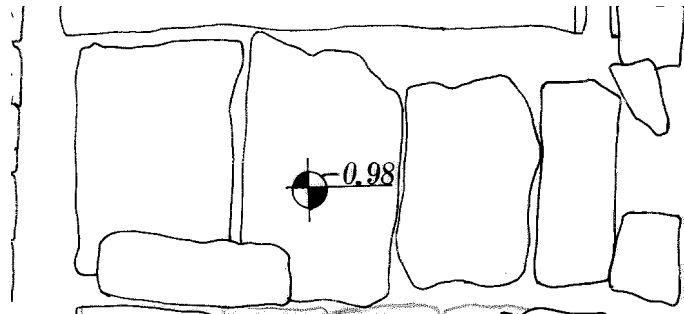
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπια θέση, τα χέρια «κολλημένα» παράπλευρα στο σώμα, τα πόδια παράλληλα.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς τα νοτιοανατολικά.

Μήκος σκελετού: 1,78μ.

Παρατηρήσεις: σχεδόν ακέραιος σκελετός (λείπουν μόνο κάποια πλευρικά οστά και μέρος του αριστερού χεριού). Λάκκος στενός, που καταλαμβάνει όλο το μήκος σχεδόν του νάρθηκα. Μέγιστη απόσταση από το T₁₂ 0,13μ. Απέχει από το Δ. τοίχο 0,12μ. και από το Β: 1,64μ.

Ευρήματα: όστρακα αβαφή.

T₁₄

Θέση: νάρθηκας, βόρειο τμήμα.

Είδος: κτιστός κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,60μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,17μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,44μ. μέγ. × 1,90μ., έξω: 0,645μ. × 1,90μ.

Είδος ταφής: ενηλίκου.

Διατήρηση: καλή.

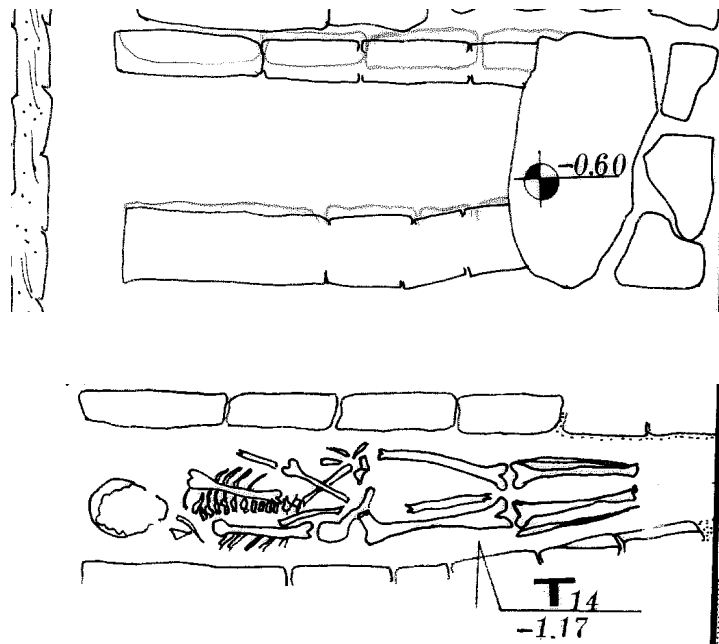
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, τα χέρια είναι σταυρωμένα χαμηλά στη μέση, πόδια σε παράλληλη διάταξη.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς τα επάνω.

Μήκος σκελετού: 1,63μ.

Παρατηρήσεις: τάφος κτισμένος από λίθους μέγ. διαστάσεων 0,61μ. × 0,11μ., χωρίς ανατολική και δυτική πλευρά (ο Α. τοίχος του νάρθηκα παίζει το ρόλο της ανατολικής πλευράς του τάφου), στενός, που καταλαμβάνει όλο το μήκος σχεδόν του νάρθηκα. Απόσταση από Δ. τοίχο 0,38μ. και από Β. 2,345μ.

Ευρήματα: σόλες και πέταλα παπουτσιού, αβαφή όστρακα, χάλκινο τετραγωνισμένο νόμισμα (εκτός καταλόγου γιατί είναι ασυντήρητο και αδιάγνωστο).

T₁₅

Θέση: νάρθηκας, νότιο τμήμα (συνανήκει με T_{15α}).

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,90μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,24μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,36μ. (ανατολικά), 0,49μ. (δυτικά) × 1,955μ., έξω: 0,61μ. × 1,955μ.

Είδος ταφής: πολλαπλή (ενήλικας, παιδί).

Διατήρηση: καλή (;).

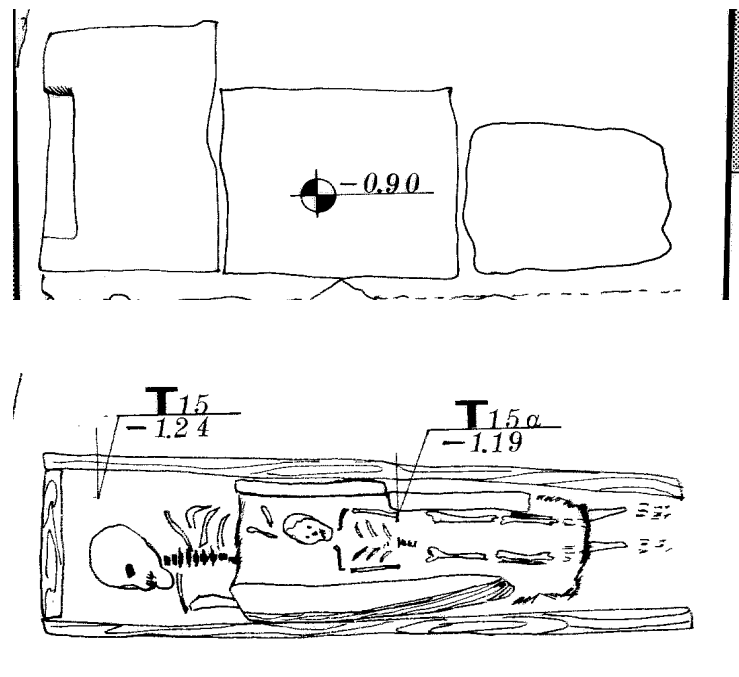
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, πόδια σε παράλληλη διάταξη.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς τα νότια.

Μήκος σκελετού: 1,80μ.

Παρατηρήσεις: ο τάφος αποτελείται από δύο μεγάλες λίθινες πλάκες (α: 1,92μ. × 0,076μ., β: 1,955μ. × 0,076μ.) και μία μικρότερη (0,475μ. × 0,076μ.) για τη δυτική πλευρά (ο Α. τοίχος του νάρθηκα λειτουργεί ως ανατολικό πέρας του τάφου). Δεν είμαστε σίγουροι για την κατάσταση διατήρησης του σκελετού, γιατί στο σχέδιο αποτυπώνεται με την παιδική ταφή, η οποία καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του σώματος. Απόσταση από Δ. τοίχο: 0,095μ. και από Ν.: 2,70μ.

Ευρήματα: κομμάτι ξύλου, πέλμα παπουτσιού, καρφιά και πέταλο.

T_{15α}

Θέση: νάρθηκας, νότιο τμήμα (συνανήκει με T₁₅).

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,90μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,19μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,43μ. μέγ × 1,52μ., έξω: 0,64μ. × 1,52μ.

Είδος ταφής: παιδική, μέσα στον T₁₅.

Διατήρηση: καλή.

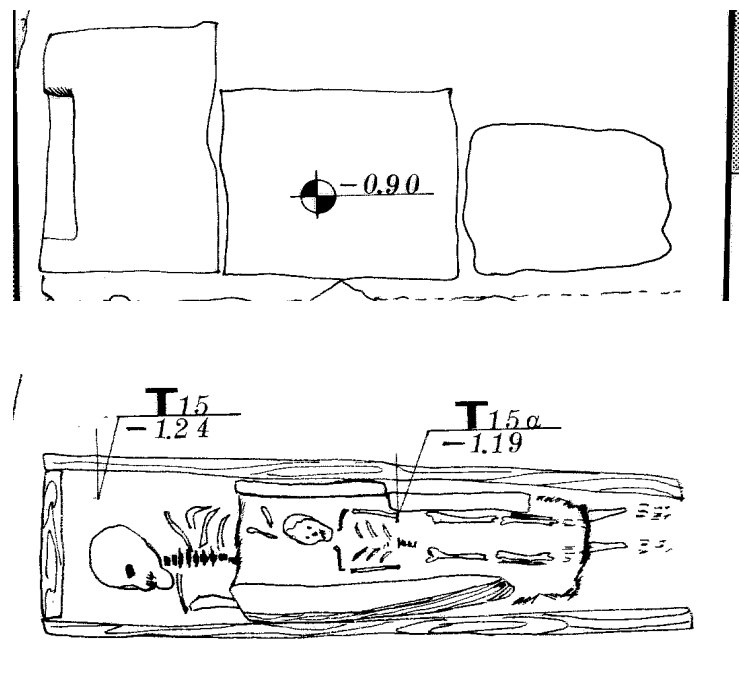
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, πόδια σε παράλληλη διάταξη.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς τα νοτιοανατολικά.

Μήκος σκελετού: 1,22μ.

Παρατηρήσεις: μόλις 0,05μ. πάνω από τη σορό του T₁₅ δημιουργήθηκε ένας μικρός κιβωτιόσχημος τάφος (διαστάσεις λίθινων πλακών: 0,60μ. × 0,084μ., 0,675μ. × 0,075μ., 1,14μ. × 0,15μ.), που μείωσε αισθητά τη χωρητικότητα του αρχικού. Ο παιδικός τάφος δεν είχε στενές πλευρές. Απόσταση από Δ. τοίχο: 0,68μ.

Ευρήματα: -

T₁₆

Θέση: νάρθηκας, νότιο τμήμα.

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,77μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,13μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,66μ. × 2,05μ., έξω: 0,825μ. × 2,05μ.

Είδος ταφής: ενηλίκου.

Διατήρηση: άσχημη (διαλυμένα, σαθρά και εύθρυπτα οστά).

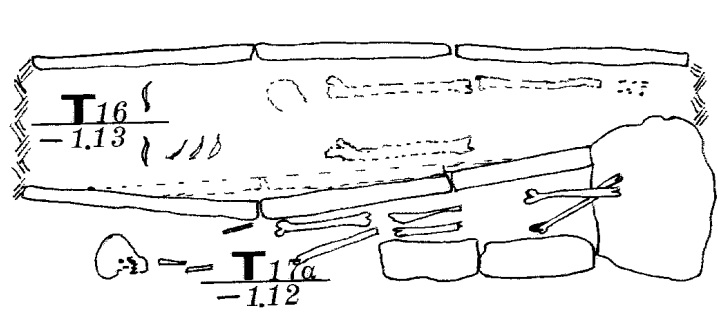
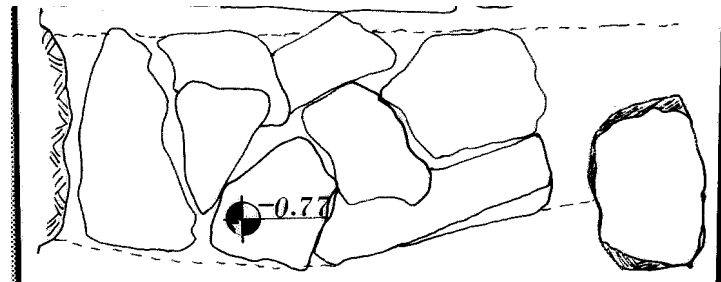
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση.

Προσανατολισμός κεφαλής: -

Μήκος σκελετού: -

Παρατηρήσεις: ιδιαίτερα επιμήκης και στενός τάφος. Αποτελείται από έξι λίθινες πλάκες μεσαίου μεγέθους, χωρίς να ορίζονται οι στενές πλευρές. Το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πλευράς παρουσιάζει κλίση προς το εσωτερικό του τάφου. Στην νοτιοανατολική γωνία ακουμπούσε μία καλυπτήρια πλάκα ενός άλλου τάφου, πάνω στην οποία βρέθηκαν λίγα οστά (τυχαία θέση). Απέχει από το Δ.: 0,135μ. και από το Ν.: 2,00μ. μέγ.

Ευρήματα: -

T_{17α}

Θέση: νάρθηκας, νότιο τμήμα.

Είδος: ημιελεύθερη ταφή (κατεστραμμένος τάφος;).

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,80μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,12μ.

Διαστάσεις: -

Είδος ταφής: ενηλίκου (;)

Διατήρηση: κακή.

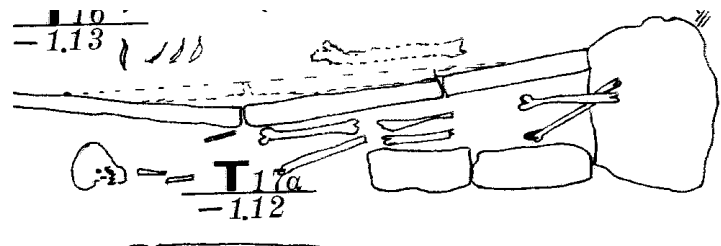
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς τα νότια.

Μήκος σκελετού: 1,575μ.

Παρατηρήσεις: στο σχέδιο αποτυπώνεται τμήμα της κτιστής νότιας πλευράς ενός τάφου (δύο μόνο λίθοι, διαστάσεων α: 0,34μ. × 0,136μ., β: 0,30μ. × 0,135μ.) και η ανατολική καλυπτήρια λίθινη πλάκα (διαστάσεων 0,38μ. × 0,545μ.), η οποία ακουμπά και στη νοτιοανατολική γωνία του T₁₆ για επιπλέον στήριξη. Δεν φαίνονται ίχνη λάκκου και το μεγαλύτερο μέρος της σορού τοποθετήθηκε ελεύθερα στο επίπεδο. Ο νεκρός ακουμπούσε στη νότια πλευρά του T₁₆ και απείχε από την καλυπτήρια πλάκα 0,57μ. Απόσταση από το Δ. τοίχο 0,37μ. και από το Ν. 1,85μ.

Ευρήματα: -

T₁₇

Θέση: νάρθηκας, νότιο τμήμα.

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: -

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,13μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,375μ. × 0,56μ., έξω: 0,51μ. × 0,66μ.

Είδος ταφής: ενηλίκου (;).

Διατήρηση: κακή (λείπει ο σκελετός από το θώρακα και κάτω).

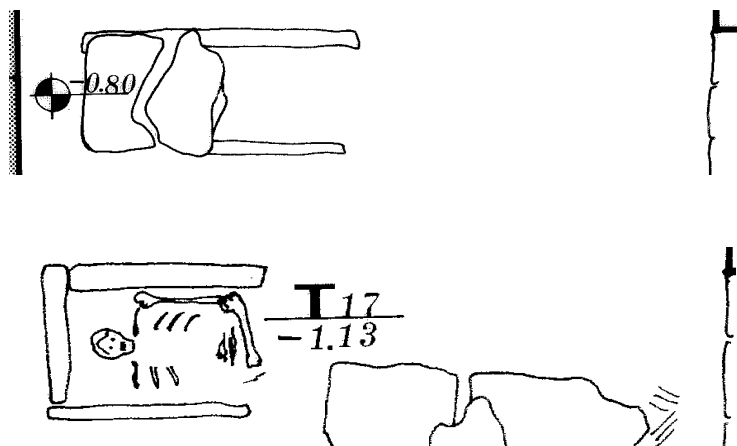
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, χέρια διπλωμένα στο θώρακα.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς τα επάνω.

Μήκος σκελετού: 0,49μ.

Παρατηρήσεις: ο τάφος σώζεται κατά το ήμισυ (μόνο οι τρεις λίθινες πλάκες στο δυτικό άκρο). Σε απόσταση 0,20μ. προς τα ανατολικά βρέθηκαν στο ίδιο επίπεδο με το νεκρό τρεις καλυπτήριες πλάκες παλαιότερου τάφου (T₁₉) συνολικών διαστάσεων 0,956μ. × 0,90μ. Απόσταση από Ν. τοίχο 1,17μ. και από Δ. 0,545μ.

Ευρήματα: -

T₁₈

Θέση: νάρθηκας, νότιο τμήμα.

Είδος: κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 0,70μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,07μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,41μ. × 1,65μ., έξω: 0,60μ. × 1,65μ.

Είδος ταφής: ενηλίκου.

Διατήρηση: μέτρια.

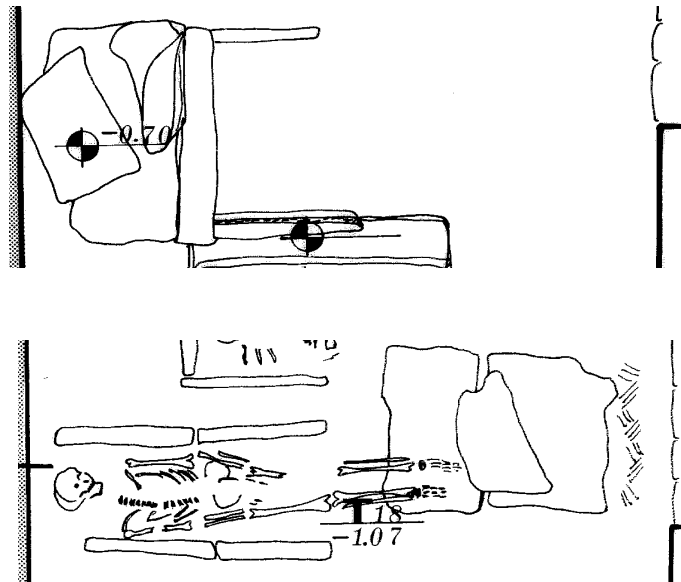
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπια θέση, τα χέρια ακουμπούν στους μηρούς, πόδια σε παράλληλη διάταξη.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς το βορρά.

Μήκος σκελετού: 1,65μ.

Παρατηρήσεις: έχει χαλάσει το ανατολικό μισό του τάφου (σώζονται μόνο τέσσερις λίθινες πλάκες από τις μακριές πλευρές). Δεν υπάρχει ανατολικό ή δυτικό πέρας. Το κάτω μέρος των ποδιών ακουμπούν πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του T₁₉. Απέχει από το Ν, τοίχο 0,53μ. και από το Δ. 0,10μ.

Ευρήματα: -

T₁₉

Θέση: νάρθηκας, νότιο τμήμα.

Είδος: κτιστός κιβωτιόσχημος.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 1,13μ.

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,63μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,415μ. (δυτικά), 0,37μ. (ανατολικά) × 1,85μ., έξω: 0,74μ. × 1,96μ.

Είδος ταφής: ενηλίκου.

Διατήρηση: καλή.

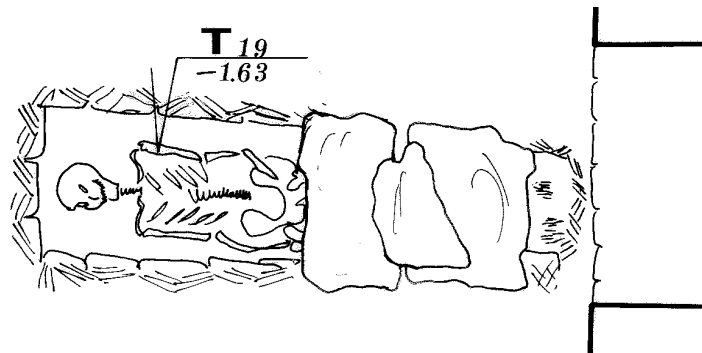
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, τα χέρια ακουμπούν χαλαρά στους μηρούς, πόδια σε παράλληλη διάταξη.

Προσανατολισμός κεφαλής: πρόσωπο προς τα νότια.

Μήκος σκελετού: 1,70μ.

Παρατηρήσεις: ευρύχωρος τάφος, κτιστός, προσεγμένος. Λείπει το ανατολικό άκρο του. Βρίσκεται κάτω από τους T₁₇ και T₁₈. Απόσταση από Ν. τοίχο 0,69μ. και από Δ. 0,25μ.

Ευρήματα: κομμάτια σόλας παπουτσιού, αβαφή όστρακα, χάλκινα κομβία (M 8).

T₂₀

Θέση: νάρθηκας, νότιο τμήμα, βόρεια του T₁₉.

Είδος: λακκοειδής.

Βάθος εύρεσης τάφου: - 1,10μ. (περίπου).

Βάθος εύρεσης νεκρού: - 1,34μ.

Διαστάσεις: μέσα: 0,553μ. μέγ. × 1,75μ., έξω: 0,69μ. μέγ. × 1,985μ.

Είδος ταφής: πολλαπλή ενηλίκων.

Διατήρηση: μέτρια.

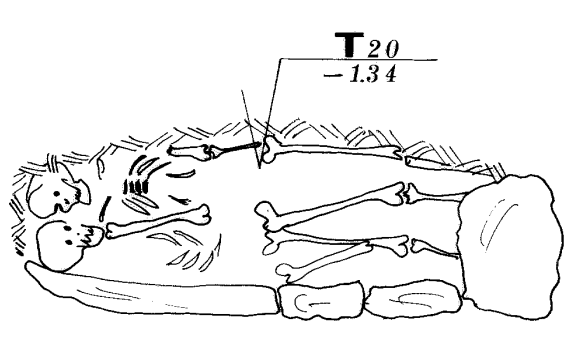
Εναπόθεση νεκρού: προσανατολισμός Α - Δ, ύπτια θέση, τα χέρια είναι κολλημένα στο σώμα, πόδια σε παράλληλη διάταξη.

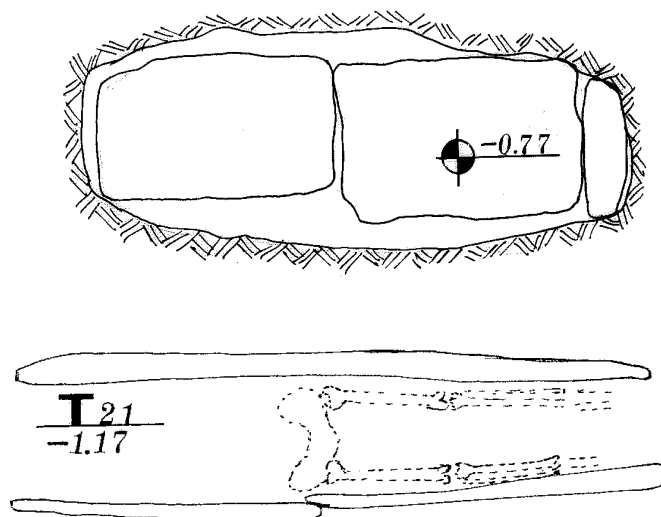
Προσανατολισμός κεφαλής: αλληλοκοιτάζονται.

Μήκος σκελετού: βόρειος: 1,77μ., νότιος: 1,71μ.

Παρατηρήσεις: οι σκελετοί δεν δείχνουν διαταραγμένοι, οπότε ίσως πρόκειται για ταυτόχρονη ταφή. Ο τάφος είναι στενός, λακκοειδής κατά το ήμισυ, γιατί χρησιμοποιείται η νότια πλευρά με τις λίθινες πλάκες του T_{17α}. Η καλυπτήρια πλάκα της ΝΑ γωνίας του T_{17α} προέρχεται από αυτή την ταφή. Απόσταση από τον T₁₉ 0,40μ., από Ν. τοίχο 1,79μ. και από Δ. 0,275μ.

Ευρήματα: σπασμένο χάλκινο βραχιόλι (M 5), όστρακα (εκ των οποίων τα εξής εφραλωμένα: K 9, K 14, K 17, K 20, K 27) και ένα λίθινο ακόσμητο σφονδύλι (M 13).

T₂₁**Θέση:** Κεντρικό κλίτος**Είδος:** κιβωτιόσχημος.**Βάθος εύρεσης τάφου:** - 0,77μ.**Βάθος εύρεσης νεκρού:** - 1,17μ.**Διαστάσεις: μέσα:** 0,38μ. × 1,90μ., **έξω:** 0,505μ. × 1,90μ.**Είδος ταφής:** ενηλίκου.**Διατήρηση:** κακή (διαλυμένα, σαθρά και εύθρυπτα οστά από τη λεκάνη και κάτω).**Εναπόθεση νεκρού:** προσανατολισμός Α – Δ, ύπτια θέση, πόδια σε παράλληλη διάταξη.**Προσανατολισμός κεφαλής:** –**Μήκος σκελετού:** –**Παρατηρήσεις:** κιβωτιόσχημος τάφος που αποτελείται από τρεις μεγάλες λίθινες πλάκες, διαστάσεων α: 1,90μ. × 0,082μ., β: 0,90μ. × 0,068μ., γ: 1,06μ. × 0,081μ., χωρίς στενές πλευρές. Είναι ο μοναδικός τάφος του κεντρικού κλίτους και βρίσκεται στο μέσο περίπου του πλάτους του τριβήλου. Απέχει από το Β. τοίχο 1,12μ., από το Δ. 0,33μ. και από το Ν. 1,53μ.**Ευρήματα:** –

Κατάλογος Γλυπτών Ανασκαφής

Γ1. Λ 133

Διαστάσεις: ύψος: ± 0,10μ., 0,33μ. × 0,14μ.

Περιγραφή: θραύσμα λοξότμητου κοσμήτη (;) με απλή ανάγλυφη φυτική διακόσμηση τρίφυλλων μικρών ανθεμίων σε εναλλαγή με υδροχαρή φύλλα που φέρουν νευρώσεις. Η πίσω όψη αδρά δουλεμένη με χοντρό βελόνι. Άσχημη κατάσταση διατήρησης (είναι σπασμένο και στις δύο άκρες, καθώς και στο κάτω μέρος). Γκριζωπό μάρμαρο.

Παρατηρήσεις: Το θέμα των όρθιων υδροχαρών φύλλων σε σειρά απαντά ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, όπως σε κοσμήτη και σε άβακα επικράνου από τη βασιλική Α΄ της Νέας Αγχιάλου⁶⁴³. Το γεγονός ότι απαντά και σε αρχιτεκτονικά μέλη στη Ραβέννα⁶⁴⁴ ίσως ερμηνεύεται από το ότι το θέμα κατάγεται από κάποιο σημαντικό κέντρο γλυπτικής, όπως η Κωνσταντινούπολη ή η Θεσσαλονίκη. Στα παραπάνω παραδείγματα, όμως, ανάμεσα στα φύλλα δεν υπάρχουν τρίφυλλα, αλλά απλά φυλλάρια. Ο τρόπος εργασίας και το έξεργο ανάγλυφο στα τρίφυλλα μαρτυρούν προχωρημένη εποχή, μετά τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες», στους οποίους μάλλον τοποθετείται επίκρανο παραστάδας από την Τεγέα⁶⁴⁵.

Χρονολόγηση: 10^{ος} αιώνας (;).

Γ2. Λ 134 (ίσως συνανήκει με το Λ 462)

Διαστάσεις: 0,27μ. × 0,29μ., πάχος: ± 0,05μ.

Περιγραφή: τμήμα θωρακίου σπασμένου περιμετρικά, που στην κύρια όψη φέρει ανάγλυφο γεωμετρικό και φυτικό διάκοσμο από δισχιδή ταινία που σχηματίζει μετάλλια ανακομβούμενα με ορθογώνια σε σειρά. Σώζεται η διακόσμηση τετράγωνου διαχώρου με τρίφυλλα διατεταγμένα χιαστί, ενώ στον ενδιάμεσο μικρό κύκλο τοποθετείται άνθος με τέσσερα πέταλα. Στον κάμπο επτάφυλλο ανθέμιο. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη με χοντρό βελόνι. Μάρμαρο υπόλευκου χρώματος⁶⁴⁶.

⁶⁴³ Σωτηρίου 1929, 71- 72, εικ. 80- 81.

⁶⁴⁴ Sodini 1977, 446, εικ.51- 52, 55.

⁶⁴⁵ Ορλάνδος 1973, 99- 100, εικ. 65, με πρόιμη χρονολόγηση, στον 4^ο- 5^ο αιώνα.

⁶⁴⁶ Πρβλ. Ορλάνδος 1967, 29, αρ.91, εικ.49, Δημητροκάλλης 1982, 145, εικ.124, Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 170- 171, αρ.235. Vanderheyde 2005, 39, αρ.42, 111, σχ.5.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αιώνας.

Γ3. Λ 136, Λ 137, Λ 138⁶⁴⁷

Διαστάσεις: 0,60μ. × 0,58μ. × 0,07μ.

Περιγραφή: τρία συνανήκοντα και συγκολλημένα τεμάχια θωρακίου με γεωμετρικό και φυτικό διάκοσμο, που αποτελείται από έξεργη επίπεδη ταινία συμπλεκόμενη έτσι, ώστε να διαμορφώνονται κυκλικά διάχωρα που φέρουν στο κέντρο το ένα φυτικό χιαστί κόσμημα με πέταλα από πίκες σε σειρά και το άλλο σταυρό τύπου Μάλτας με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών. Στην περιφέρεια των κύκλων πλέκονται μαιάνδροι στο σχήμα της σβάστικας. Μάρμαρο σκληρό λεπτόκοκκο υποκίτρινο⁶⁴⁸.

Παρατηρήσεις: Οι μαιάνδροι στο σχήμα της σβάστικας βρίσκουν αναλογίες με το διάκοσμο διαχώρων από επιστύλια τέμπλων στη Μάνη, όπως στον Ταξιάρχη της Χαρούδας και την Επισκοπή⁶⁴⁹, του τέλους του 12^{ου} αιώνα, αλλά εκεί η ταινία είναι δισχιδής και όχι επίπεδη, όπως στο θωράκιο που μας απασχολεί.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας.

Γ4. Λ 169

Διαστάσεις: άνω επιφάνεια: 0,77μ. × 0,40μ., κάτω επιφάνεια: 0,48μ. × 0,20μ., ύψος: 0,30μ.

Περιγραφή: ακόσμητο κιονόκρανο αμφικιονίσκου αποκεκρουμένου σε δύο γωνίες με απλό παραλληλεπίπεδο άβακα. Στις δύο πλάγιες πλευρές φέρει ίχνη στερέωσης μεταλλικού κιγκλιδώματος του υαλοστασίου (οι αυλακώσεις είναι πιο έντονες στη μία πλευρά) και επίπεδη ταινία στο σημείο της ένωσης με τον άβακα. Μάρμαρο γκριζωπού χρώματος⁶⁵⁰.

Παρατηρήσεις: Οι ακόσμητες αδρές επιφάνειες και οι βαριές αναλογίες οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για προϊόν τοπικού εργαστηρίου και ότι μάλλον ανήκει στην α' φάση του μνημείου, ίσως από το παράθυρο της αψίδας.

⁶⁴⁷ Πρόκειται να συμπεριληφθεί στη μόνιμη έκθεση του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας.

⁶⁴⁸ Για το θέμα των κύκλων που διαμορφώνονται από σβάστικες, βλ. Ορλάνδος 1951, 193- 197, εικ.8, 12 (θωράκιο από την Επισκοπή Θήρας, του τέλους του 11^{ου} αιώνα). Δημητροκάλλης 1982, 157- 162, εικ.158 (αρμενικό «χατοκάρ» του 13^{ου} αιώνα), εικ.160 (τμήμα θωρακίου από το Μουσείο del Sannio στο Benevento της Κάτω Ιταλίας του 9^{ου} αιώνα), εικ.161. Για τις πίκες, γενικά, βλ. Martiniani – Reber 1986, 102, αρ.86, 106 αρ.91.

⁶⁴⁹ Δρανδάκης 2002, 251- 252, εικ.381- 382 και 268- 269, εικ.408.

⁶⁵⁰ Πρβλ. Γραμμένος, Κνιθάκης 1994, 87, Νο.206, πιν.24, 89, Νο.213, πιν.25.

Παρόμοιοι είναι και ορισμένοι αμφικιονίσκοι από τον ναό της Επισκοπής Τεγέας, του β' μισού του 10^{ου} αιώνα⁶⁵¹

Χρονολόγηση: 10^{ος} αιώνας (:).

Γ5. Λ 287

Διαστάσεις: 0,40μ. × 0,405μ. × 0,19μ.

Περιγραφή: ακόσμητο ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα αποκεκρουμένο στις γωνίες. Οι έλικες διαγράφονται αδρά, ο εχίνος κοσμείται με ένα κεντρικό ωό και δύο ημίσεια εκατέρωθέν του. Τα προσκεφάλαια είναι τελείως ακόσμητα. Η κάτω επιφάνεια είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι. Μάρμαρο χοντρόκοκκο φαιό⁶⁵².

Παρατηρήσεις: Αρκετά παρόμοια ιωνικά κιονόκρανα σε β' χρήση, όπως και το κιονόκρανο που μας απασχολεί, έχουν επισημανθεί στην περιοχή της Αγιάς⁶⁵³.

Χρονολόγηση: 7^{ος} αιώνας.

Γ6. Λ 326

Διαστάσεις: 0,53μ. × 0,38μ. × 0,16μ.

Περιγραφή: ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα σπασμένο στη μία πλευρά. Τα προσκεφάλαια διαμορφώνονται ως προέκταση των πλαγίων πλευρών του επιθήματος, χωρίς διάκριση ανάμεσα στα δύο μέλη. Οι έλικες είναι συμπίεσμένοι και μικροί. Στο μέσον του κολουροκωνικού εχίνου προεξέχει αδρό εξόγκωμα-κομβίο. Η επιφάνεια δεν είναι απολύτως λειασμένη, αλλά ούτε και αδρή. Μάρμαρο χοντρόκοκκο λευκόφαιο⁶⁵⁴.

Παρατηρήσεις: Βλ. παραπάνω αρ. Γ5.

Χρονολόγηση: 7^{ος} αιώνας.

Γ7. Λ 328

⁶⁵¹ Ορλάνδος 1973, εικ.108, 110, 112.

⁶⁵² Πρβλ. Vemi 1989, 158, πίν.57, Γραμμένος, Κνιθάκης 1994, 115- 117, πίν.35.

⁶⁵³ Σοθιακάκη 2002, τ.2, πίν.13, φωτ. 76 (αρ.38 από τον Άγιο Δημήτριο Στομίου), πίν.16, φωτ.95 (αρ.50 από την περιοχή της Αγιάς), πίν.17, φωτ.98 (αρ.52 από το Κόκκινο Νερό), 99, 100 (αρ.53 από τη Λάρισα).

⁶⁵⁴ Πρβλ. Vemi 1989, 117- 119, πίν.30- 31 και 151, πίν.53.

Διαστάσεις: 0,37μ. × 0,12μ. × 0,13μ., ύψος οπών από τη βάση: 0,065μ., διάμ. 0,022μ. (αρχική), 0,285μ., διάμ. 0,018μ., 0,285μ., διάμ. 0,025μ., 0,285μ., διάμ. 0,025μ., αύλακα: 0,075μ. × 0,025μ., 0,081μ. × 0,015μ., 0,08μ. × 0,015μ.

Περιγραφή: τμήμα οκτάπλευρου κιονίσκου τέμπλου με συμφυή ακόσμητο πεσσίσκο. Ο κιονίσκος, στον κορμό του οποίου υπάρχουν τέσσερις οπές που σώζουν in situ ίχνη μεταλλικών πόλων. Μεταξύ των οπών διαμορφώνεται αβαθής αύλακα. Ενδεχομένως να πρόκειται για ίχνη μεταγενέστερων επεμβάσεων για τη στήριξη φορητών εικόνων. Μάρμαρο λευκό.

Παρατηρήσεις: Η έλλειψη διακόσμου δυσχεραίνει την χρονική τοποθέτηση του κιονίσκου. Κρίνοντας μακροσκοπικά το χρώμα και την υφή του μαρμάρου από το οποίο είναι κατασκευασμένο, δεν είναι αυτό των θωρακίων Γ2 και Γ10 (Λ 134+Λ 462) του 11^{ου} αιώνα, ούτε και αυτό του Γ3 (Λ 136+Λ 137+Λ 138) του 12^{ου} αιώνα, οπότε δεν μπορεί να αποκλειστεί η υπόθεση να ανήκε στο αρχικό τέμπλο του ναού, του 10^{ου} αιώνα.

Χρονολόγηση: 10^{ος} αιώνας.

Γ8. Λ 39+ Λ 329

Διαστάσεις: i) 1,34μ. × 0,24μ., διάμετρος 0,31μ., ii) 0,98μ. × 0,24μ., διάμετρος 0,31μ.

Περιγραφή: πελεκημένος και τετραγωνισμένος αρράβδωτος κίονας, σπασμένος σε δύο τεμάχια, το ένα εκ των οποίων φέρει την επιγραφή της ανακαίνισης του ναού από τον πρωτοσπαθάριο Ευστάθιο στη μία όψη (Λ 39)⁶⁵⁵. Το αρχικό κυκλικό σχήμα του κίονα διατηρήθηκε στην κορυφή και στη βάση, στο κέντρο της οποίας υπάρχει υποδοχή για τόρνο. Μάρμαρο λευκό.

Χρονολόγηση: παλαιοχριστιανική περίοδος (πρόκειται για κίονα σε β' χρήση στο ναό).

Γ9. Λ 461

Διαστάσεις: 0,73μ. × 0,40μ. × 0,065μ.

Περιγραφή: αμφικιονίσκος παραθύρου αποκεκρουμένος στην κάτω απόληξη. Στις στενές του πλευρές διαμορφώνεται από ένας ημι-εξάπλευρος ημικιονίσκος που στο άνω άκρο του φέρει έξεργο εχίνο. Σώζονται τα συμφυή κιονόκρανα, που

⁶⁵⁵ Γιαννόπουλος 1932- 1933, 6- 7 (αρ. κατ.26). Βρέθηκε αποσπασμένη σε δεύτερη χρήση στον κοντινό ναό του Αγίου Νικολάου.

φέρουν τριγωνικές λοξότητες πλευρές στις γωνίες, ενώ από τη βάση προεξέχουν περνιστήρες. Οι πλάγιες πλευρές του είναι λιγότερο επιμελημένες, ενώ δεν διακρίνονται ίχνη στερέωσης μεταλλικού κιγκλιδώματος του υαλοστασίου⁶⁵⁶. Μάρμαρο λευκό.

Παρατηρήσεις: Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η ύπαρξη περνιστήρων, που δεν φαίνεται να είναι τόσο συνηθισμένη στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Μέρμπακα της Αργολίδας, του 12^{ου} αιώνα, υπάρχουν περνιστήρες που εκεί όμως κρέμονται σαν πρεπενδούλια από τα κιονόκρανα των αμφικιονίσκων του παραθύρου της αψίδας και της πρόθεσης⁶⁵⁷. Ο αμφικιονίσκος θα μπορούσε να προέρχεται από το φωταγωγό της β' οικοδομικής φάσης του ναού.

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

Γ10. Λ 462(ίσως συνανήκει με το Λ 134)

Διαστάσεις: 0,40μ. × 0,42μ. × 0,07μ.

Περιγραφή: πάνω αριστερό τμήμα θωρακίου, σπασμένο περιμετρικά, που φέρει ανάγλυφη φυτική και ζωική διακόσμηση στην κύρια όψη. Δισχιδής ταινία σχηματίζει κυκλικά μέταλλα ανακομβούμενα με ορθογώνια διάχωρα. Ο σωζόμενος κύκλος κοσμεύεται με παράσταση μικρού πτηνού με στραμμένο το σώμα προς τα δεξιά. Τμήμα τετράφυλλου ανθεμίου με ραδινά πέταλα καταλαμβάνει το πεδίο εκτός του κυκλικού πλαίσιου. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη με χοντρό βελόνι⁶⁵⁸. Μάρμαρο λευκό.

Παρατηρήσεις: Βλ. παραπάνω αρ. Γ2.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αιώνας.

Γ11. Λ 463

Διαστάσεις: 0,61μ. × 0,38μ. × 0,15μ. (βάση), 0,30μ. × 0,27μ. × 0,06μ. (κιονόκρανο), ύψος: 0,25μ.

⁶⁵⁶ Πρβλ. Συθιακάκη 2002, τ.2, 105- 106, αρ.90 και 107- 108, αρ.92.

⁶⁵⁷ Hadji-minaglou 1992, εικ. 10α, 11 (δεξιά), πίν. IIIa-b, VIIa,e.

⁶⁵⁸ Πρβλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 113, αρ.153 και 123 αρ.165, Δρανδάκης 2002, 78, εικ.127- 128 και Vanderheyde 2005, 52, αρ.70, εικ.60.

Περιγραφή: ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα. Στη μία όψη το κιονόκρανο είναι αποκεκρουμένο στις γωνίες. Τα προσκεφάλαια διαμορφώνονται ως προέκταση των πλαγίων πλευρών του επιθήματος, χωρίς διάκριση ανάμεσα στα δύο μέλη. Οι έλικες είναι συμπιεσμένοι και μικροί, με κλίση προς τα μέσα. Ο εχίνος προεξέχει σε σχέση με την ακμή της κάτω επιφάνειας του επιθήματος. Η επιφάνεια δεν είναι απολύτως λειασμένη, αλλά ούτε και αδρή⁶⁵⁹. Μάρμαρο λευκόφαιο.

Χρονολόγηση: 7^{ος} αιώνας (σε β' χρήση στον ναό).

Γ12. Λ 465

Διαστάσεις: 0,42μ. × 0,035μ.

Περιγραφή: μαρμάρινος δίσκος κηροστασίου λευκού μαρμάρου, κυματιστού περιγράμματος, που φέρει στην επάνω όψη περιμετρικά εννέα οπές και μία στο κέντρο. Η κεντρική οπή φέρει υποδοχή για την προσαρμογή μεταλλικού αιχμηρού κηροστάτη, πιθανώς για κερί μεγαλύτερης διαμέτρου από τα υπόλοιπα. Στην άλλη όψη φέρει κυκλική υποδοχή για τον κίονα στήριξης⁶⁶⁰.

Παρατηρήσεις: Παρόμοιοι δίσκοι κηροστατών είναι ακόμη σε χρήση σε εκκλησίες της περιοχής, όπως στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Νικολάου στην Αγιά.

Χρονολόγηση: 19^{ος} αιώνας.

Γ13. Λ 1443α,β,γ

Διαστάσεις: i) 0,33μ. × 0,27μ. × 0,08μ.,

ii) 0,20μ. × 0,10μ. × 0,06μ.,

iii) 0,16μ. × 0,12μ. × 0,05μ.

Περιγραφή: τρία συνανήκοντα θραύσματα ανάγλυφης πλάκας με γεωμετρική διακόσμηση. Στο μεγαλύτερο τμήμα εντός ορθογωνίου ταινιωτού πλαισίου εγγράφεται ρόμβος, στο κέντρο του οποίου είναι χαραγμένος λεπτός γραμμικός σταυρός. Όμοιος εγχάρακτος σταυρός σώζεται και στα δύο

⁶⁵⁹ Δημοσιεύτηκε από τη Σηθιακάκη 2002, Α', 358- 359 (παράλληλα: ένα κιονόκρανο από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 7^{ου} αιώνα και ένα κιονόκρανο από τη βασιλική Δ' της Νέας Αγχιάλου των μεταβατικών χρόνων) και Β', 57, 58, πίν.17, φωτ.97.

⁶⁶⁰ Πρβλ. το μεταγενέστερο παράλληλο του 19^{ου} αιώνα στο Μότσιανος, Μπίντση 2011, 334 αρ.228 (Ελένη Μπίντση, Ξένια Γρηγοριάδου).

μικρότερα θραύσματα⁶⁶¹. Από το ορθογώνιο πλαίσιο ξεκινούν ή καταλήγουν δύο ευθύγραμμες ταινίες, εφαιπόμενες με την ταινία του πλαισίου. Η υπόλοιπη παράσταση είναι αδιάγνωστη. Η πίσω όψη είναι ανώμαλη λόγω σπασίματος. Μάρμαρο λευκό.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αιώνας(;).

Γ14. Λ 1471α,β,γ,δ

Διαστάσεις: 0,92μ. × 0,23μ. × 0,07μ.

Περιγραφή: τέσσερα συνανήκοντα τμήματα θωρακίου με σχεδόν επιπεδόγλυφη φυτική διακόσμηση στην κύρια όψη. Εντός πλαισίου αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο μεγάλος κατακόρυφος βλαστός που απολήγει στην κορυφή σε κουκουνάρι· από τον βλαστό εκφύονται από τη μια και την άλλη πλευρά συμμετρικά φύλλα. Η πίσω όψη είναι έντονα αδρή, σχεδόν ακατέργαστη. Μάρμαρο γκριζο με λευκές φλεβώσεις⁶⁶².

Παρατηρήσεις: Οι μακρόστενες διαστάσεις του θωρακίου συνηγορούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για θωράκιο από το τέμπλο της πρόθεσης ή του διακονικού.

Χρονολόγηση: 10^{ος} αιώνας.

⁶⁶¹ Ο σταυρός τεχνοτροπικά θυμίζει τις νευρώσεις των υδροχαρών φύλλων από το τμήμα κοσμήτη (Γ2).

⁶⁶² Πρβλ. όμοια διαμόρφωση φύλλων σε θωράκια από τον Άγιο Νικόλαο της Βαράσοβας στην Αιτωλία, Vanderheyde 2005, 71- 72, αρ.103- 108, εικ.92- 93.

Κατάλογος Κεραμεικής Βασιλικής

K1. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: ύψος: 0,063μ., βάση: 0,45μ. × 0,45μ.

Περιγραφή: πυραμιδοειδής αγνύθα με οπή ανάρτησης, ωχροκίτρινου λεπτόκοκκου πηλού και ίχνη μαύρου γανώματος.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με το K43.

Προέλευση: νότιο κλίτος.

Χρονολόγηση: ελληνιστικών χρόνων (:)

K2. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: ύψος: 0,095μ., βάση: 0,045μ. × 0,045μ.

Περιγραφή: πυραμιδοειδής αβαφής αγνύθα με οπή ανάρτησης, κοκκινωπού πηλού, μέτριας κοκκομετρίας, αδρό στην αφή, με εμφανή εγκλείσματα⁶⁶³.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα K8, K19.

Προέλευση: βόρειο κλίτος, βάθος - 0,30μ.

Χρονολόγηση: ρωμαϊκών ή υστερορωμαϊκών χρόνων.

K3. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: i) σώματος: 0,101μ. × 0,053μ., χείλους: 0,13μ. × 0,022μ.

ii) σώματος: 0,042μ. × 0,038μ, χείλους: 0,035μ. × 0,022μ.

Περιγραφή: δύο συνανήκοντα μη συγκολλόμενα τμήματα από το χείλος και το σώμα ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου (κούπα). Το χείλος είναι οριζόντιο και πειλατωμένο και φέρει επαναλαμβανόμενο γραμμικό εμπιέστο θέμα περιμετρικά. Εκατέρωθεν του μοτίβου χαραχτηκαν με αιχμηρό εργαλείο δύο λεπτές γραμμές εν είδει πλαισίου. Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρή. Πηλός γκριζωπός, λεπτόκοκκος. Ανήκει στον τύπο «Macedonian gray»⁶⁶⁴.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα K4, K5.

Προέλευση: νότιο τμήμα κεντρικού κλίτους, σε βάθος από -1,00μ. έως -1,30μ.

Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} έως α΄ μισό 5^{ου} αιώνα.

⁶⁶³ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιριτζή 2002, 363 αρ.428 (Ευτέρπη Μαρκή).

⁶⁶⁴ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιριτζή 2002, 313- 314, αρ.340 και Hayes 2008, 90- 91, 251, πίν.70, 1437.

K4. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: σώματος: 0,066μ. × 0,05μ., χείλους: 0,063μ. × 0,016μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος από ανοικτό επιτραπέζιο αγγείο (κούπα). Το χείλος είναι οριζόντιο και πεπλατυσμένο και διαμορφώνει τελείωμα από τόξα σε σειρά. Στην επιφάνειά του φέρει επαναλαμβανόμενο εμπύεστο μοτίβο ρόδακα με γραμμές αντί για πέταλα και σειρά στιγμών στην παρυφή. Δακτύλιος διαχωρίζει το χείλος από το σώμα. Η εσωτερική επιφάνεια είναι κάπως αδρή. Πηλός γκριζωπός, με λίγα εγκλείσματα. Ανήκει στον τύπο «Macedonian gray»⁶⁶⁵.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα K3, K5.

Προέλευση: νότιο τμήμα κεντρικού κλίτους, σε βάθος από -1,00μ. έως -1,30μ.

Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} έως α΄ μισό 5^{ου} αιώνα.

K5. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: σώματος: 0,073μ. × 0,036μ., χείλους: 0,026μ. × 0,0585μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου (κούπα). Το χείλος είναι οριζόντιο και πεπλατυσμένο και διαμορφώνει τελείωμα από τόξα σε σειρά. Στην επιφάνειά του φέρει επαναλαμβανόμενο εμπύεστο μοτίβο ρόδακα και σειρά στιγμών με καμπύλη γραμμή στην παρυφή. Δύο δακτύλιοι διαχωρίζουν το χείλος από το σώμα. Πηλός ανοιχτού γκρι χρώματος, λεπτόκοκκος. Ανήκει στον τύπο «Macedonian gray»⁶⁶⁶.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα K3, K4. Παρόμοιας τεχνοτροπίας με το K4, αλλά πιο προσεγμένο.

Προέλευση: νότιο τμήμα κεντρικού κλίτους, σε βάθος από -1,00μ. έως -1,30μ.

Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} έως α΄ μισό 5^{ου} αιώνα.

K6. M 163

Μέγ. διαστάσεις: ύψος: 0,135μ., διάμ.: 0,23μ., πάχος: 0,004μ.

Περιγραφή: άωτη χύτρα με ίχνη καύσης εξωτερικά, από χονδρόκοκκο πορτοκαλόχρωμο πηλό με πολλά εγκλείσματα. Κάτω από το έξω νεύον χείλος υπάρχει κυματιστή εγχάρακτη γραμμή. Λείπει η βάση και το κάτω μέρος του

⁶⁶⁵ Πρβλ. στο ίδιο, 90- 91, 250, πίν.70, 1427, 1428.

⁶⁶⁶ Πρβλ. Hayes 2008, 90- 91, 250, πίν. 70, 1427, 1428.

σώματος, πάντως πρόκειται για τροχήλατο αγγείο και όχι για χειροποίητο⁶⁶⁷.

Προέλευση: κόγχη ιερού.

Χρονολόγηση: 7^{ος} - 10^{ος} αιώνας.

K7. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,05μ. × 0,039μ. × 0,004μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, με γραπτή γεωμετρική διακόσμηση (κυκλιά και τραπεζοειδή μοτίβα σε πολλά χρώματα). Επίχρισμα υπόλευκο και διαφανής εφυάλωση. Πηλός λευκός, λεπτόκκοκος⁶⁶⁸.

Παρατηρήσεις: πιθανώς από Κωνσταντινουπολίτικο εργαστήριο.

Προέλευση: νότιο κλίτος, βάθος - 0,70μ. έως - 0,90μ.

Χρονολόγηση: τέλη 11^{ου} με αρχές 12^{ου} αιώνα.

K8. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: ύψος: 0,024μ., διάμ. βάσης: 0,093μ., πάχος: 0,006μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης κλειστού επιτραπέζιου αγγείου πόσεως, πιθανώς οινοχόης, με επίπεδη βάση, που φέρει γραπτή διακόσμηση: πάνω σε υπόλευκο κάμπο γράφονται με ελεύθερο χέρι σπείρες από πράσινο και ανοιχτό καστανό χρώμα. Η εφυάλωση είναι αδιαφανής. Πηλός λεπτόκκοκος καστανέρυθρος⁶⁶⁹. Ανήκει στην ομάδα II των κεραμικών της Κορίνθου που έχει συμβατικά ονομαστεί κεραμική «γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα»⁶⁷⁰.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με το K2, K19.

Προέλευση: βόρειο κλίτος, βάθος - 0,30μ.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αιώνας.

K9. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,05μ. × 0,022μ. × 0,006μ.

⁶⁶⁷ Πρβλ. Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005, 157, εικ.25 (κάτω σειρά, σχέδιο στα αριστερά).

Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 344 αρ.391 (Νίκος Ζήκος).

⁶⁶⁸ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2005, 64.

⁶⁶⁹ Πρβλ. Καλοπίση - Βέρτη 2003, 69- 70, αρ.Α26 και Γιαγκάκη 2012, 40, 75, εικ.10, 12.

⁶⁷⁰ Βλ. Γιαγκάκη 2012, 40- 41 με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

Περιγραφή: τμήμα σώματος εφυσωμένου ανοικτού επιτραπέζιου λεπτεγγάρακτου αγγείου. Το σχέδιο, που μάλλον αποδίδει δέρμα ζώου, διαμορφώνεται με λεπτή χάραξη, οι γραμμές είναι καθαρές και σίγουρες. Λευκό επίθετο χρώμα πάνω σε καστανό πηλό, με κίτρινη στιλπνή εφυσάλωση εσωτερικά⁶⁷¹.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K14, K17, K20, K23, M13.

Προέλευση: νάρθηκας, τάφος 20, βάθος -1,34μ.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} αιώνα.

K10. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,036μ. × 0,035μ., πάχος: 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα πινακίου με κάθετο χείλος στο περίγραμμα απολεπισμένο. Σώζει διακόσμηση επιπεδόγλυφη και εγχάρακτη. Επιπεδόγλυφη γραμμή περιτρέχει το εσωτερικό του αγγείου στο ύψος κάτω από το χείλος και, πιο κάτω, ταινία από κάθετες εγχάρακτες γραμμές. Στον κάμπο εγχάρακτη φολιδωτή διακόσμηση. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός. Το σχέδιο χαραχτηκε με αιχμηρό λεπτό εργαλείο πάνω σε λευκό επίχρισμα και καλύφθηκε με υποκίτρινη εφυσάλωση. Όταν βρέθηκε, το όστρακο έφερε παχύ στρώμα οργανικού υλικού (πιθανώς λαδιού). Τα άλατα έχουν εισχωρήσει κάτω από την εφυσάλωση και προκαλέσει έντονο κρακελλάρισμα.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με το K49 .

Προέλευση: βόρειο τμήμα νάρθηκα.

Χρονολόγηση: β' μισό 12^{ου} έως αρχές 13^{ου} αιώνα.

K11. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,061μ, × 0,022μ,× 0,005μ.

Περιγραφή: σώμα εφυσωμένου ανοικτού επιτραπέζιου λεπτεγγάρακτου αγγείου, με υπολείμματα αδιάγνωστης παράστασης. Το σχέδιο, που θα μπορούσε να αποδίδει φτέρωμα πτηνού, έχει γίνει με καθαρές και σίγουρες εγχάρακτες λεπτές γραμμές μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται μικρά κόμματα. Χρώμα ώχρας πάνω σε καστανό πηλό, με κίτρινη στιλπνή εφυσάλωση εσωτερικά⁶⁷².

⁶⁷¹ Βλ. προηγούμενη σημείωση και Παπανικόλα – Μπακιρτζή 1999, 128 αρ.140.

⁶⁷² Πρβλ. Ευγενίδου 1982, 63 και Παπανικόλα – Μπακιρτζή 1999, 125, αρ.136- 137, από το ναυάγιο της Αλοννήσου.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με το Κ48.

Προέλευση: νότιο κλίτος, βάθος - 1,38μ.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} - αρχές 13^{ου} αιώνα.

Κ12. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμετρος: 0,04 μ., ύψος ποδίου: 0,012 μ.

Περιγραφή: τμήμα πάτου ανοικτού επιτραπέζιου εφυσωμένου αγγείου με αδρεγγχάρακτη παράσταση με δικτυωτά πλέγματα ίσως από φορεσιά ανθρώπινης μορφής. Επίχρισμα υπόλευκο και διαφανής εφύαλωση. Πηλός λειπόκοκκος καστανός⁶⁷³.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα Κ13, Κ16, Κ22, Κ24, Κ25, Κ27, Κ28, Κ30- Κ42, Κ44- Κ47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} - 13^{ου} αιώνας.

Κ13. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ. β.: 0,062μ., άνω διάμ.: 0,094μ., ύψος ποδίου: 0,01μ.

Περιγραφή: τμήμα από πάτο και τοιχώματα ανοικτού εφυσωμένου επιτραπέζιου αγγείου, με δακτυλιόσχημη βάση και εγχάρακτη παράσταση πτηνού (;). Με λεπτή ακίδα χαράχθηκαν αμελείς καμπύλες και συνεχόμενες φολίδες που αναπαριστούν τα φτερά από τον κορμό του ζώου. Η επιφάνεια καλύφθηκε με διάφανη εφύαλωση. Υπόλευκο επίχρισμα πάνω σε λειπόκοκκο κόκκινο πηλό⁶⁷⁴.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα Κ12, Κ16, Κ22, Κ24, Κ25, Κ27, Κ28, Κ30- Κ42, Κ44- Κ47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} - 13^{ου} αιώνας.

Κ14. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,041μ. × 0,045μ. × 0,006μ.

⁶⁷³ Πρβλ. Παπαναϊκόλα - Μπακιρτζή 1999, 48, αρ.34, 176, αρ.203- 204 από την Κόρινθο.

⁶⁷⁴ Πρβλ. Παπαναϊκόλα - Μπακιρτζή 1999, 129- 130, αρ.141- 142 από το ναυάγιο της Αλοννήσου και 170, αρ.197 από την Κόρινθο.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου (ίσως πινακίου) με κάθετο χείλος. Η διακόσμηση είναι επιπεδόγλυφη και αποτελείται από διπλό δακτύλιο στο σημείο της γένεσης του χείλους, που ορίζει ένα μεγάλο μέταλλο εντός του οποίου υπάρχει αδιάγνωστη παράσταση περιβαλλόμενη από κυματιστή ταινία. Λευκό επίχρισμα πάνω σε καστανό πηλό, με κίτρινη, στιλπνή εφύαλωση εσωτερικά. Η αφαίρεση του επιχρίσματος είναι τόσο έντονη, όσο και σε πάτους πινακίων από τη Λάρισα και τον Τύρναβο⁶⁷⁵.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K9, K17, K20, K23, M13.

Προέλευση: νάρθηκας, τάφος 20, βάθος 1,34μ.

Χρονολόγηση: 12^{ος} - 13^{ος} αιώνας.

K15. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: i) 0,032μ. × 0,014μ.,

ii) 0,074μ. × 0,075μ., πάχος: 0,004μ. έως 0,006μ.

Περιγραφή: δύο συνανήκοντα μη συγκολλώμενα τμήματα (χείλος, σώμα) ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου που φέρει επιπεδόγλυφο διάκοσμο από γραμμικά θέματα πάνω σε λευκό επίχρισμα. Στο ισχυρώς έξω νεδόν χείλος σώζεται στενή ζώνη με ωσειδή μοτίβα σε σειρά. Στον κάμπο κυματοειδής γραμμή κατευθύνεται στο κέντρο του πινακίου, όπου διαμορφώνονται τρεις ομόκεντροι κύκλοι. Στον εσώτερο κύκλο διακρίνεται ζατριοειδές κόσμημα (:). Πηλός λεπτόκοκκος καστανός με κίτρινη παχιά εφύαλωση. Τα όστρακα σχετίζονται με αγγεία της μεγάλης οικογένεια του «Ζευξίππου» και θα μπορούσαν να τοποθετηθούν τόσο στην ομάδα Ia όσο και στην ομάδα Ib, όπως τις έχει διακρίνει ο Arthur Megaw⁶⁷⁶. Εγχάρακτες γραμμές που κατευθύνονται προς το κέντρο του πινακίου απαντούν σχετικά σπάνια⁶⁷⁷.

Παρατηρήσεις: παρόμοιο σχέδιο με το Kπ1 από το παρεκκλήσιο.

Προέλευση: νάρθηκας, βάθος - 0,70μ. έως - 1,00μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

⁶⁷⁵ Για τη Λάρισα, βλ. Γρουσόπουλος 2006, 90, αρ.3 και 92, αρ. 8. Για τον Τύρναβο, βλ. Γουργιώτης 1983, 66, εικ.4 (κάτω). Κορρέ 1995, 41, εικ.65 (άνω).

⁶⁷⁶ Για τις ομάδες της κεραμικής του «Ζευξίππου», βλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.άλ. 1999, 113-114 και Γιαγάκη 2012, 50- 54 με εκτενή συζήτηση και βιβλιογραφία.

⁶⁷⁷ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.άλ. 1999, 121 αρ. 250 και 123 αρ. 255 (όπου και χρήση χτενιού).

K16. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,043μ. × 0,033μ., ύψος ποδίου: 0,009μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης ανοικτού επιτραπέζιου εφυσωμένου αγγείου σε κακή κατάσταση διατήρησης. Πάνω σε υπόλευκο επίχρισμα φέρει εγχάρακτη διακόσμηση σπειρών και «τανυσμένου ελατηρίου», φτιαγμένων με λεπτή ακίδα, αμελούς τεχνοτροπίας. Υπάρχει μικρή πινελιά πράσινου χρώματος. Η κίτρινη εφύαλωση είναι φθαρμένη. Πηλός κόκκινος, με λίγα μικρά εγκλείσματα⁶⁷⁸.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: β' μισό 13^{ου} - αρχές 14^{ου} αιώνα.

K17. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,024μ. × 0,03μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, με κίτρινη διαφανή εφύαλωση πάνω από το υπόλευκο επίχρισμα. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός⁶⁷⁹.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα K9, K14, K20, K23, M13.

Προέλευση: νάρθηκας, Τάφος 20, βάθος 1,34μ.

Χρονολόγηση: τέλη 13^{ου} αιώνα (:).

K18. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: άνω διάμ.: 0,041μ., διάμ. βάσης: 0,034μ., ύψος ποδίου: 0,01μ.

Περιγραφή: βάση ανοικτού επιτραπέζιου εφυσωμένου αγγείου (πινάκιο) με τεχνική λεπτεγχάρακτη. Φέρει διακόσμηση επτά μεταλλίων (τα έξι περιμετρικά και το ένα στο κέντρο), μέσα στα οποία χαράσσεται πυκνό πλέγμα από δικτυωτή διαγράμμιση. Η διακόσμηση έγινε πάνω σε υπόλευκο επίχρισμα, που τοπικά έχει απολεπιστεί. Δεν σώζεται η εφύαλωση. Πηλός λεπτόκοκκος,

⁶⁷⁸ Πρβλ. Καλοπίση – Βέρτη 2003, 96, αρ.Α75.

⁶⁷⁹ Πρβλ. Γιαγκάκη, 2012, 59.

κοκκινωπός. Η χάραξη φαίνεται χαλαρή (οι γραμμές βγαίνουν και εκτός του περιγράμματος)⁶⁸⁰.

Παρατηρήσεις: πιθανώς από εργαστήριο του Τυρνάβου.

Προέλευση: μη σημειωμένη.

Χρονολόγηση: 13^{ος} - 14^{ος} αιώνας.

K19. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,091μ. × 0,081μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου (ίσως πινακίου) με εγχάρακτη διακόσμηση στο εσωτερικό. Σώζεται τμήμα ζώνης, που περιέτρεχε όλο το αγγείο κάτω από το χείλος με χιαστί γραμμές που τη διαιρούν σε τρίγωνα κατά κορυφήν με διαγράμμιση. Πιο κάτω κυκλικό μέταλλιο στον πυθμένα του πινακίου, εντός του οποίου σχηματίζεται ταινία πλοχμού (:), προβαλλόμενη στον κάμπο που φέρει παράλληλες γραμμές στο κέντρο και επιπεδόγλυφη τεχνική στην άκρη. Εφυάλωση κιτρινοπράσινη πάνω σε λεπτόκοκκο καστανό πηλό. Ο διάκοσμος έχει αξιοσημείωτες αναλογίες με κούπες που έχουν αποδοθεί με μεγάλη πιθανότητα σε εργαστήριο της Θεσσαλονίκης⁶⁸¹.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με το K2, K8.

Προέλευση: βόρειο κλίτος, βάθος - 0,30μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} - 14^{ος} αιώνας.

K20. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,03μ. × 0,015μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει διακόσμηση από κίτρινες και καστανές πινελιές και αδρές εγχάρακτες καμπύλες γραμμές (φολίδες) πάνω σε λευκό επίχρισμα. Η επιφάνεια καλύπτεται από σκουροκίτρινη εφυάλωση. Πηλός καστανέρυθρος, λεπτόκοκκος. Ανήκει τη λεγόμενη υστεροβυζαντινή εγχάρακτη κεραμική⁶⁸².

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα K9, K14, K17, K23, M13.

⁶⁸⁰ Πρβλ. Ευγενίδου 1982, 63, Γουργιώτης 1983, 66, εικ. 4, Κορρέ 1995, 41, εικ.65 (κάτω) και Καλοπίση - Βέρτη, 2003, 40.

⁶⁸¹ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 134, αρ.275 και 136, αρ.281.

⁶⁸² Πρβλ. Γιαγκάκη 2012, 60- 61, εικ.52- 53.

Προέλευση: νάρθηκας, Τάφος 20, βάθος 1,34μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} - 14^{ος} αιώνας.

K21. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ.: 0,12μ., πάχος: 0,01μ.

Περιγραφή: τμήμα ακόσμητου πάτου και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου. Λείπει η βάση (είναι σπασμένο στο σημείο της ένωσης με το σώμα). Φέρει μονόχρωμη κίτρινη εφύαλωση πάνω από το άσπρο επίχρισμα της επιφάνειας του κάμπου, εσωτερικά και εξωτερικά. Στο κέντρο υπάρχουν ίχνη από το ψήσιμο. Η εσωτερική επιφάνεια έχει κρακελλάρει από τα άλατα που έχουν εισχωρήσει κάτω από την εφύαλωση. Πηλός καστανός με λίγα μικρά ορατά εγκλείσματα και ορατούς πόρους⁶⁸³.

Προέλευση: νότιο κλίτος, βάθος από -0,70μ. έως -0,90μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} - 14^{ος} αιώνας.

K22. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,044μ. × 0,04μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου με γραπτή διακόσμηση στην εσωτερική όψη: πάνω σε υπόλευκο επίχρισμα πέταλα άνθους από κόκκινο χρώμα με γαλάζιο περίγραμμα. Η εφύαλωση έχει απολεπιστεί. Πηλός καστανέρυθρος, με ορατούς πόρους και εγκλείσματα. Όψη αρκετά διαβρωμένη. Πρόκειται για κεραμική τύπου «proto-maiolica» εισηγμένη από την νότια Ιταλία και τη Σικελία⁶⁸⁴.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 13^{ος} - 14^{ος} αιώνας.

K23. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,011μ. × 0,016μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει πράσινη εφύαλωση πάνω από το λευκό επίχρισμα της επιφάνειας, ενώ διακρίνεται

⁶⁸³ Πρβλ. Καλοπίση - Βέρτη, 2003, 60- 62.

⁶⁸⁴ Γιαγκάκη 2012, 98- 100, 148, αρ.80- 81, εκ.71, 73.

ένα μικρό τμήμα από κύκλο με βαθιά χάραξη. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός⁶⁸⁵.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα K9, K14, K17, K20, M13.

Προέλευση: νάρθηκας, Τάφος 20, βάθος 1,34μ.

Χρονολόγηση: αρχές 14^{ου} αιώνα.

K24. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ. β.: 0,055μ., άνω διάμ.: 0,062μ., ύψος ποδίου: 0,009μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου με δακτυλιόσχημη βάση, που φέρει γραπτό και εγχάρακτο διάκοσμο και απολεπισμένη σήμερα εφυάλωση. Με μετρίου μεγέθους ακίδα χαράχθηκαν τέσσερις ομάδες παράλληλων γραμμών, με διαφορετικό προσανατολισμό και αριθμό γραμμών η καθεμιά, ενώ στο κέντρο του πυθμένα διαγράφεται τμήμα μιας ταινίας με στρογγυλεμένο άκρο⁶⁸⁶. Διαφαίνεται ίχνος ωχροκίτρινης πινελιάς πάνω στο υπόλευκο επίχρισμα. Η εφυάλωση είναι διαφανής κίτρινη. Πηλός κόκκινος, με ορατούς πόρους και αποτόπωμα τριποδίσκου. Θα μπορούσε ίσως να προέρχεται από εργαστήριο της Θεσσαλονίκης ή της Κωνσταντινούπολης, καθώς σε εφυαλωμένα αγγεία και των δύο περιοχών υπάρχουν, σπανίως, επιφάνειες διαγραμμισμένες γύρω από το κεντρικό θέμα⁶⁸⁷.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K25, K27, K30- K42, K44-K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 14^{ος} αιώνας.

K25. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,032μ. × 0,36μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου εφυαλωμένου αγγείου με αδρεγχάρακτη διακόσμηση και στις δύο όψεις. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα διακρίνεται τμήμα από μέταλλο (;) από το οποίο εκφύονται περίτεχνα στελέχη. Το σχέδιο είναι προσεγγμένο και οι γραμμές δεν ξεφεύγουν από το περίγραμμα. Εξωτερικά, εγχάρακτος φολιδωτός

⁶⁸⁵ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 146, εικ. 302 και Γιαγκάκη 2002, 59- 60.

⁶⁸⁶ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 110, εικ.223.

⁶⁸⁷ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 125- 127, εικ.269, 275, 277- 279.

διάκοσμος σε σειρές με πράσινες και ανοικτοκάστανες πινελιές. Υποκίτρινη εφυάλωση και στις δύο όψεις. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός. Εσωτερικά σώζεται αποτόπωμα τριποδίσκου. Πρόκειται μάλλον για προϊόν του εργαστηρίου του Τύρναβου⁶⁸⁸.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα Κ12, Κ13, Κ16, Κ22, Κ24, Κ27, Κ28, Κ30- Κ42, Κ44- Κ47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμαρίνο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 14^{ος} - 15^{ος} αιώνας.

Κ26. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,46μ. × 0,056μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και τοιχώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου (πινακίου) τοπικά απολεπισμένο. Το χείλος είναι πλατύ και επίπεδο. Η διακόσμηση, αποδοσμένη με χάραξη, πλουτίζεται με πινελιές πράσινου αραιού χρώματος. Το χείλος περιτρέχει γραμμή με συνεχόμενα ημικόκλια και χωρίζεται από το σώμα με δύο εγχάρακτους κύκλους. Το σώμα φέρει εγχάρακτη διακόσμηση από συνεχόμενες σπείρες και παράλληλες γραμμές. Υπόλευκο επίχρισμα πάνω σε λεπτόκοκκο ερυθροκάστανο πηλό. Λείπει η εφυάλωση⁶⁸⁹.

Παρατηρήσεις: πιθανώς από εργαστήριο της Θεσσαλονίκης.

Προέλευση: νάρθηκας, βάθος -0,20μ. έως -0,30μ.

Χρονολόγηση: 15^{ος} - 16^{ος} αιώνας.

Κ27. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,057μ. × 0,021μ., ύψος ποδίου: 0,011μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης ανοικτού επιτραπέζιου εφυαλωμένου αγγείου, που φέρει υπολείμματα γραπτής και εγχάρακτης διακόσμησης. Σώζεται μερικώς το εγχάρακτο μοτίβο του «τανυσμένου ελατηρίου», καθώς και ίχνη πράσινου χρώματος πάνω στο λευκό επίχρισμα. Κόκκινος λεπτόκοκκος πηλός. Άσχημη κατάσταση διατήρησης. Βλ. παραπάνω το Κ16.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα Κ12, Κ13, Κ16, Κ22, Κ24, Κ25, Κ28, Κ30- Κ42, Κ44- Κ47.

⁶⁸⁸ Πρβλ. Γουργιώτης 1983, εικ.4- 5, 7, Κορρέ 1995, 41, εικ.64- 67.

⁶⁸⁹ Πρβλ. Γιαγκάκη 2012, 69- 72, 93- 94, αρ.75- 76, εικ.67- 68.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 15^{ος} - 16^{ος} αιώνας.

K28. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,048μ. × 0,034μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος κλειστού εφραλωμένου επιτραπέζιου αγγείου, με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική όψη. Το υπόλευκο επίχρισμα δεν καλύπτει όλη την επιφάνεια, αλλά είναι απλωμένο σε δύο στρώματα, που δημιουργούν αντίθεση και αναδεικνύουν το εγχάρακτο σχέδιο, το οποίο επιζωγραφίζεται με πράσινο χρώμα. Τελείωμα με διαφανή εφράλωση. Πηλός λεπτόκοκκος καστανέρυθρος.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 15^{ος} - 16^{ος} αιώνας.

K29. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: i) 0,071μ. × 0,056μ.,

ii) 0,0695μ. × 0,055μ., πάχος: 0,005μ.

Περιγραφή: δύο συνανήκοντα, αλλά μη συγκολλώμενα, όστρακα από το σώμα κλειστού, επιτραπέζιου αγγείου πόσεως (οινοχόη;) Φέρουν εξωτερικά λεπτεγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση πάνω σε υποκίτρινο επίχρισμα. Με χάραξη αποδίδονται συνεχόμενες σπείρες σε μορφή «τανυσμένου ελατηρίου», καθώς και καμπύλες ή ευθύγραμμες γραμμές. Καφεκίτρινες και πράσινες πινελιές κοσμούν το αγγείο ανεξάρτητα των εγχάρακτων μοτίβων. Διαφανής εφράλωση, καστανοκόκκινος πηλός. Πιθανώς προέρχεται από Ηπειρώτικο εργαστήριο⁶⁹⁰.

Προέλευση: κεντρικό κλίτος, βάθος - 0,20μ.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K30. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,027μ. × 0,032μ. × 0,004μ. μέγ.

⁶⁹⁰ Πρβλ. Κορρέ 1995, 46, εικ.82, 123, εικ.202 και Καλοπίση - Βέρτη 2003, 99- 102.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου εφυσωμένου αγγείου (κούπα), που φέρει εσωτερικά γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση. Πάνω σε υπόλευκο επίχρισμα χαράσσονται καμπύλες γραμμές με λεπτή ακίδα, που εμπλουτίζονται από καφεκίτρινες και πράσινες πινελιές. Το τελείωμα γίνεται με κίτρινη διαφανή εφυάλωση. Το όστρακο φέρει απολεπίσεις, αλλά από τα εναπομείναντα ίχνη του επιχρίσματος διαπιστώνουμε ότι εξωτερικά στο ύψος του χείλους συνεχιζόταν το επίχρισμα και η εφυάλωση. Πηλός λεπτόκοκκος καστανέρυθρος. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K31- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K31. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,054μ. × 0,037μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος κλειστού εφυσωμένου επιτραπέζιου αγγείου με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση στην εξωτερική του όψη, που όμως είναι αρκετά απολεπισμένη. Πάνω σε λευκό επίχρισμα χαράχτηκαν καμπύλες γραμμές (τμήματα ομόκεντρων κύκλων ή σπειρών;) που στη συνέχεια διακοσμήθηκαν με καφεκίτρινες και ανοικτές πράσινες πινελιές. Η επιφάνεια εφυσώθηκε με διάφανο κίτρινο χρώμα. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44-K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K32. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,031μ. × 0,024μ. × 0,004μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού εφυσωμένου επιτραπέζιου αγγείου με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση στην εσωτερική του επιφάνεια. Πάνω σε λευκό χρώμα χαράχτηκαν δύο παράλληλοι δακτύλιοι που ακολουθούν την καμπύλη του οστράκου και από κάτω μία γραμμή στο μοτίβο του τανυσμένου ελατηρίου. Το σχέδιο καλύπτουν καφεκίτρινες και πράσινες

πινελιές. Η εφυάλωση είναι κίτρινη διαφανής. Πηλός καστανός, με λίγα εγκλείσματα. Τα άλατα έχουν εισδώσει κάτω από την εφυάλωση, με αποτέλεσμα το κρακελλάρισμα της επιφάνειάς της. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} – 18^{ος} αιώνας.

K33. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,054μ. × 0,0056μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού εφυαλωμένου επιτραπέζιου αγγείου. Εσωτερικά φέρει διαφανή εφυάλωση πάνω από το υπόλευκο επίχρισμα. Εξωτερικά, κοσμείται με εγχάρακτες καμπυλόσχημες γραμμές και δακτυλίους, που ακολουθούν την καμπύλη του αγγείου, αλλά και με κίτρινες και πράσινες πινελιές. Η εφυάλωση είναι πράσινη διαφανής. Άλατα έχουν εισχωρήσει κάτω από την εφυάλωση και δημιουργήσει μουντή όψη και κρακελλαρισμένη επιφάνεια. Πηλός με λίγα εγκλείσματα καστανός. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} – 18^{ος} αιώνας.

K34. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,0385μ. × 0,03μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού εφυαλωμένου επιτραπέζιου αγγείου. Εσωτερικά φέρει διάφανη εφυάλωση πάνω στο υπόλευκο επίχρισμα, που φέρει στο χείλος ένα εγχάρακτο δακτύλιο από ακίδα μεσαίου μεγέθους. Εξωτερικά, η επιφάνεια κοσμείται με εγχάρακτο λεπτό διπλό δακτύλιο στο χείλος και με μία γραμμή στο μοτίβο του τανυσομένου ελατηρίου στο σώμα. Το σχέδιο εμπλουτίζεται με καφεκίτρινες και ανοικτές πράσινες πινελιές. Η εφυάλωση είναι διαφανής, ενώ τα άλατα έχουν δημιουργήσει κρακελλαρισμένη επιφάνεια. Πηλός καστανός. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K35. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,042μ. × 0,045μ., πάχος: 0,004μ. έως 0,006μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και λαιμού κλειστού επιτραπέζιου εφυσωμένου αγγείου πόσεως, με αρκετές απολεπίσεις. Σώζει εσωτερικά και εξωτερικά λευκό επίχρισμα και πινελιές ανοικτού πράσινου χρώματος στο χείλος. Διακρίνονται ίχνη εγχάραξης στην εξωτερική όψη. Η εφυσάλωση είναι διαφανής. Πηλός καστανός, με αρκετά εγκλείσματα, ορατούς πόρους και κρακελλαρισμένη από τα άλατα επιφάνεια. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K36. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,04μ. × 0,025μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος κλειστού επιτραπέζιου εφυσωμένου αγγείου με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση στην εξωτερική όψη. Πάνω σε λευκό επίχρισμα χαράχθηκαν καμπύλες γραμμές και μοτίβο τανυσμένου ελατηρίου, που εμπλουτίστηκε με κιτρινοπορτοκαλί και ανοικτό πράσινο χρώμα. Τελείωμα με κίτρινη διαφανή εφυσάλωση. Πηλός καστανός, λεπτόκοκκος. Τα άλατα έχουν διαβρώσει την επιφάνεια (κρακελλαρισμένη επιφάνεια). Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K37. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,044μ. × 0,04μ. × 0,005μ

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού εφυσωμένου και στις δύο όψεις επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση εξωτερικά από πράσινες πινελιές και παράλληλους δακτυλίους. Φέρει και στις δύο όψεις υπόλευκο επίχρισμα και κιτρινωπή διαφανή εφυσάλωση. Πηλός καστανός, λεπτόκοκκος, με ελαφρώς διαβρωμένη από τα άλατα υφή (κρακελλαρισμένη επιφάνεια). Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K38. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ. β.: 0,044μ., ύψος ποδίου: 0,01μ., 0,087μ. × 0,06μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, με βάση ίναι δακτυλιόσχημη. Ο διάκοσμος γίνεται με εγχάρακτες μεγάλες σπείρες στο πεδίο αμελούς τεχνοτροπίας από λεπτή ακίδα και πινελιές πράσινου χρώματος πάνω στο λευκό επίχρισμα της επιφάνειας. Το αγγείο εσωτερικά είναι καλυμμένο με κίτρινη διαφανή εφυσάλωση. Πηλός με ορατούς πόρους μεσαίου μεγέθους καστανός. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K39. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ. β.: 0,0375μ., άνω διάμ.: 0,0675μ., ύψος ποδίου: 0,01μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου εφυσωμένου αγγείου, που φέρει εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση. Στο κέντρο υπάρχει μέταλλιο, που περικλείει δικτυωτό πλέγμα αμελούς χάραξης και περιμετρικά του τέσσερις πυκνές ανοργάνωτες σπείρες, σαν μουτζούρες. Η διακόσμηση συμπληρώνεται από ανοικτές πράσινες πινελιές. Η εφυσάλωση είναι διαφανής κίτρινη (αρκετά φθαρμένη) και το επίχρισμα υπόλευκο. Πηλός λεπτόκοκκος κόκκινος. Κατάσταση διατήρησης μέτρια. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K40. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,06μ. × 0,026μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου με υπολείμματα εγχάρακτης γραμμικής διακόσμησης και στις δύο όψεις. Εσωτερικά, στο σημείο της γένεσης του χείλους χαράσσονται δύο δακτύλιοι, ενώ στο σώμα έξι θλαστές στενές γραμμές, παράλληλες μεταξύ τους, που έχουν το άνοιγμά τους προς το κέντρο. Όψη αρκετά φθαρμένη που δεν σώζει εφύαλωση. Εξωτερικά, στο ίδιο σημείο δύο εγχάρακτοι δακτύλιοι περιτρέχουν το αγγείο. Το υπόλοιπο σώμα κοσμείται με εγχάρακτες ωοειδείς γραμμές και πινελιές κίτρινου και πράσινου χρώματος. Η όψη καλύπτεται από κίτρινη διαφανή εφύαλωση. Τα άλατα έχουν εισχωρήσει κάτω από την εφύαλωση και δίνουν μουντή όψη και κρακελλαρισμένη επιφάνεια. Λευκό επίχρισμα πάνω σε καστανό πηλό, με ορατούς πόρους. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K41. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,043μ. × 0,04μ., πάχος: 0,003μ. έως 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου εφυσωμένου αγγείου με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση. Κιτρινοκαφέ και ανοικτές πράσινες πινελιές καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας, η οποία φέρει εγχαράξεις από λεπτή ακίδα σε σπείρες και «τανυσμένο ελατήριο». Υπόλευκο επίχρισμα και κίτρινη διαφανής εφύαλωση πάνω σε λεπτόκοκκο κόκκινο πηλό. Η κατάσταση διατήρησης είναι μέτρια (τα άλατα έχουν εισχωρήσει κάτω από την εφύαλωση και δώσει στο όστρακο όψη μουντή και κρακελλαρισμένη επιφάνεια). Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K42. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,07μ. × 0,0485μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος κλειστού επιτραπέζιου αγγείου με διακόσμηση και εφυάλωση εξωτερικά. Η επιφάνεια καλύπτεται από λευκό επίχρισμα που κοσμείται με εγχάρακτους κύκλους και σπείρες, τυχαία τοποθετημένα στο πεδίο, και με πινελιές καφεκίτρινου και πράσινου χρώματος. Το όστρακο φέρει απολεπίσεις και η πράσινη διαφανής εφυάλωση είναι φθαρμένη. Πηλός λεπτόκοκκος κόκκινος. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K41, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K43. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: i) 0,105μ. × 0,095μ.,

ii) 0,08μ. × 0,049μ.,

iii) 0,071μ. × 0,018μ., πάχος: 0,06μ.

Περιγραφή: τρία συνανήκοντα τεμάχια από το σώμα κλειστού επιτραπέζιου αγγείου πόσεως («μαστραπά»);). Πάνω σε υπόλευκο επίχρισμα δημιουργήθηκαν με εγχάραξη συνεχόμενες σπείρες, αλλού πυκνές και αλλού αραιές, σαν τανυσμένα ελατήρια, που τοποθετούνται μέσα σε εγχάρακτο καμπύλο ή ευθύγραμμο πλαίσιο. Η γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα διακόσμηση διαμορφώνεται ανεξάρτητα από την εγχάραξη. Το χρώμα του πηλού είναι καστανό, ενώ η κοκκομετρία του είναι μέτρια. Τα όστρακα φέρουν διαφανή εφυάλωση. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: Πιθανώς από Ηπειρώτικο εργαστήριο.

Προέλευση: νότιο κλίτος, βάθος - 0,40μ.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K44. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,05μ. × 0,034μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου εφυαλωμένου αγγείου. Εσωτερικά η επιφάνεια καλύπτεται με ανοικτό κοκκινωπό επίχρισμα με διαφανή εφυάλωση. Το επίχρισμα και η εφυάλωση επεκτείνονται και στην εξωτερική όψη, που φέρει εγχάρακτες καμπύλες γραμμές, μαζί με καφέ και πράσινες πινελιές. Πηλός καστανός, με λίγα εγκλείσματα. Τα άλατα έχουν διαβρώσει την υφή (κρακελλαρισμένη επιφάνεια). Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K45- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K45. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,033μ. × 0,046μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου εφυαλωμένου αγγείου, που φέρει εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση και στις δύο όψεις με παρόμοια μοτίβα: πάνω σε υπόλευκο επίχρισμα χαράχθηκαν καμπύλες, «τανυομένα ελατήρια», κύκλοι με παράλληλες γραμμές, που εμπλουτίστηκαν με πινελιές πράσινου χρώματος. Η εφυάλωση είναι κίτρινη διαφανής, ο πηλός κόκκινος με λίγα εγκλείσματα. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42- K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K46. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,056μ. × 0,031μ., πάχος: 0,0035μ. έως 0,006μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και λαιμού κλειστού εφυαλωμένου επιτραπέζιου αγγείου πόσεως, με γραπτή διακόσμηση πράσινου χρώματος στο ύψος του χείλους και στις δύο όψεις πάνω στο ανοικτό κοκκινωπό επίχρισμα, χωρίς όμως να έχει απλωθεί ομοιόμορφα. Η εφυάλωση είναι κίτρινη διαφανής, ο πηλός κόκκινος, με εγκλείσματα και ορατούς πόρους. Το όστρακο φέρει αρκετές απολεπίσεις. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K47.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K47. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,042μ. × 0,024μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου («μαστραπά»);, που φέρει στην εξωτερική του όψη εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση. Πάνω σε λευκό επίχρισμα σχέδιο με καμπύλες εγχάρακτες γραμμές, που τονίζονται με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα. Η εφυάλωση είναι διαφανής και επεκτείνεται μαζί με το επίχρισμα και στην εσωτερική όψη. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός. Τα άλατα έχουν διαβρώσει μερικώς την υφή και το χρώμα. Βλ. παραπάνω K28.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K12, K13, K16, K22, K24, K25, K27, K28, K30- K42, K44- K46.

Προέλευση: λίγα εκατοστά κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της βασιλικής.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K48. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: i) 0,037μ. × 0,032μ.,

ii) 0,019μ. × 0,019μ.,

iii) 0,04μ. × 0,021μ.,

iv) 0,018μ. × 0,017μ., πάχους 0,005μ.

Περιγραφή: τέσσερα συνανήκοντα, μη συγκολλόμενα όστρακα από ανοικτό επιτραπέζιο αγγείο, με γραπτή διακόσμηση (το ένα με χείλος). Στην εξωτερική πλευρά πινελιές από λευκό επίχρισμα σχηματίζουν αφηρημένα σχέδια πάνω στον πηλό, ενώ η εσωτερική επιφάνεια φέρει πράσινο χρώμα. Το αγγείο φέρει παχιά στιλπνή εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά. Ο πηλός είναι λεπτόκοκκος καστανός. Πιθανώς από Ηπειρώτικο εργαστήριο⁶⁹¹.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με το K11.

---

⁶⁹¹ Πρβλ. Κορρέ 1995, 121- 126.

Προέλευση: νότιο κλίτος, βάθος - 1,38μ.

Χρονολόγηση: τέλη 17^{ου} με αρχές 18^{ου} αιώνα.

K49. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ.: 0,138μ., διάμ. β.: 0,0625μ., ύψος: 0,061μ., ύψος ποδίου: 0,009μ.

Περιγραφή: τμήμα συγκολλημένης βαθιάς γαβάθας με ελλείποντα τοιχώματα, τοπικά απολεπισμένα. Φέρει ενιαία πράσινη εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά, που καλύπτει το λευκό επίχρισμα του αγγείου. Έχει χαμηλό πόδιο που διαμορφώνει δακτυλιόσχημη βάση. Στο κάτω μέρος του ποδίου υπάρχει μία φάσα σκούρου πράσινου χρώματος. Τα άλατα έχουν εισδύσει κάτω από την εφυάλωση και προσδώσει ιριδισμούς στην επιφάνεια της εφυάλωσης. Πηλός λεπτός, πορτοκαλόχρωμος. Πιθανώς από Ηπειρώτικο εργαστήριο, βλ. παραπάνω K47.

Προέλευση: βόρειο τμήμα νάρθηκα.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με το K10.

Χρονολόγηση: 17^{ος} - 18^{ος} αιώνας.

K50. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ.: 0,027μ. (εσωτ.), 0,044μ. (εξωτ.).

Περιγραφή: τμήμα πάτου από επιτραπέζιο αγγείο. Η βάση είναι επίπεδη δισκοειδής προεξέχουσα αρκετά από το περίγραμμα του σώματος του αγγείου. Εξωτερικά φέρει γραπτή διακόσμηση μονόχρωμη, πράσινου χρώματος με διαφανή εφυάλωση, ενώ εσωτερικά σώζεται μικρό τμήμα διαφανούς εφυάλωσης πάνω σε υπόλευκο επίχρισμα. Λεπτόκοκκος ανοικτορόδινος πηλός⁶⁹².

Προέλευση: από άγνωστο σημείο, βάθος - 0,80μ.

Χρονολόγηση: 19^{ος} αιώνας (:).

---

⁶⁹² Πρβλ. Καλοπίση - Βέρτη 2003, 57- 58.

Κατάλογος κεραμεικής παρεκκλήσιου

Κπ1. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ. β.: 0,075μ., άνω διάμ.: 0,09μ., ύψος ποδίου: 0,015μ., ύψος ολικό: 0,025μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης ανοικτού επιτραπέζιου εφυαλωμένου αγγείου (πινακίου), που φέρει δακτυλιόσχημη βάση. Ο πυθμένας δεν είναι επίπεδος, αλλά εσωτερικά είναι καμπυλούμενος και έξεργος. Στο κέντρο τέσσερις ομόκεντροι δακτύλιοι πλαισιώνουν μέταλλιο χωρισμένο σε τεταρτημόρια, καθένα από τα οποία κοσμείται με ομάδες παράλληλων και γραμμών σταυροειδώς διατεταγμένων, αποδοσμένων με αδρή χάραξη. Πηλός λεπτόκοκκος ερυθρός, λευκό επίχρισμα και εσωτερικά εφύαλωση πορτοκαλίζουσα⁶⁹³.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} με αρχές 13^{ου} αιώνα.

Κπ2. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,041μ. × 0,031μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος εφυαλωμένου ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου με αδρή εγχάραξη κυματιστής γραμμής με φορά προς τον πυθμένα του αγγείου. Λευκό επίθετο χρώμα πάνω σε καφέ, λεπτόκοκκο πηλό, που φέρει παχιά κίτρινη εφύαλωση⁶⁹⁴. Παρόμοιο σχέδιο με το Κ12 ii της βασιλικής.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ3, Κπ14- Κπ16, Κπ21, Κπ22, Μ10.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

Κπ3. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,07μ. × 0,048μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα ακόσμητου σώματος ανοικτού εφυαλωμένου επιτραπέζιου αγγείου. Πάνω στο λευκό επίχρισμα απλώθηκε παχιά κίτρινη εφύαλωση. Πηλός καστανός, λεπτόκοκκος, με ορατούς πόρους μεσαίου μεγέθους.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ2, Κπ14- Κπ16, Κπ21, Κπ22, Μ10.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,90μ.

⁶⁹³ Πρβλ. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1984, 467, εικ.26, 471, Νικολακόπουλος 1985, 44, εικ.17, Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 85, 90, αρ.172 και Γιαγκάκη 2012, 80, εικ.27.

⁶⁹⁴ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 85- 86 και Γιαγκάκη, 2012, 45- 47, αρ.23, 24.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

Κπ4. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: ύψος ολικό: 0,03μ., 0,035μ. × 0,03μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει τρεις ομόκεντρους δακτυλίους γύρω από τον πυθμένα, αποδοσμένων με αδρή χάραξη, καθώς και μικρό τμήμα από εγχάρακτο αδιάγνωστο μοτίβο στον κάμπο. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός, που φέρει λευκό επίχρισμα και κίτρινη εφυάλωση εσωτερικά. Ανήκει στην κατηγορία της ύστερης εγχάρακτης κεραμικής⁶⁹⁵.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ5, Κπ27.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, εξωτερικά της κόγχης, βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

Κπ5. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,0035μ. × 0,027μ., πάχος: 0,0035μ. έως 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου εφυαλωμένου αγγείου, που φέρει τμήμα γραμμικής αδρεγχάρακτης διακόσμησης. Πηλός ερυθρός, λεπτόκοκκος, που φέρει λευκό επίχρισμα και κίτρινη εφυάλωση εσωτερικά και μερικώς εξωτερικά (στο άνω τμήμα του αγγείου)⁶⁹⁶.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ4, Κπ27.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, εξωτερικά της κόγχης, βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

Κπ6. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,025μ. × 0,019μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος και χείλους επιτραπέζιου ανοικτού αγγείου με εσωτερική εφυάλωση. Φέρει λευκό επίχρισμα και πινελιά πράσινου χρώματος. Όλη η επιφάνεια είναι καλυμμένη με υποκίτρινη διαφανή εφυάλωση. Πηλός καστανέρυθρος⁶⁹⁷.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στην ίδια ομάδα με τα Κπ7, Κπ17, Κπ18, Κπ24- Κπ26, Μ14.

⁶⁹⁵ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά, 1999, 125- 127, Γιαγκάκη 2012, 57- 60, 85, αρ.45- 46, εικ.38- 39.

⁶⁹⁶ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 85-86.

⁶⁹⁷ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά, 1999, 149- 150.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος από - 0,80μ. έως - 1,00μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

Κπ7. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,025μ. × 0,022μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει όμοια εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά. Το λευκό επίχρισμα καλύφθηκε με πράσινο χρώμα και κίτρινη εφυάλωση. Πηλός καστανός, με λίγα εγκλείσματα⁶⁹⁸.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στην ίδια ομάδα με τα Κπ6, Κπ17, Κπ18, Κπ24- Κπ26, Μ14.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος από - 0,80μ. έως - 1,00μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

Κπ8. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,06μ. × 0,053μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει τρεις αδρεγχάρακτους δακτυλίους αμελούς χάραξης που τέμνονται σε κάποια σημεία (ο μεσαίος είναι πιο λεπτός) και μονόχρωμη πράσινη εφυάλωση πάνω από το λευκό επίχρισμα. Επιφάνεια κρακελλαρισμένη και απολεπισμένη. Πηλός κόκκινος, με ορατούς πόρους⁶⁹⁹.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με το Κπ9.

Προέλευση: εξωτερικά του παρεκκλησίου.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

Κπ9. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,05μ. × 0,031μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου (κούπα), που φέρει στο εσωτερικό και ελάχιστα στο εξωτερικό επίχρισμα λευκό. Η εσωτερική επιφάνεια καλύπτεται από μονόχρωμη κίτρινη διαφανή εφυάλωση. Στο χείλος κόκκινο επίθετο χρώμα με γαλάζια γραμμή

⁶⁹⁸ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιριτζή κ.ά. 1999, 134, αρ.275 και 136, αρ.281.

⁶⁹⁹ Γιαγκάκη 2012, 57- 60.

εωτερικά⁷⁰⁰. Ενδεχομένως ανήκει σε τύπο αγγείων που απομιμούνται την μαγιόλικη κεραμική της Ιταλίας,

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με το Κπ8.

Προέλευση: εξωτερικά του παρεκκλησίου.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αιώνας.

Κπ10. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,062μ. × 0,041μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει εγχάρακτη διακόσμηση με λεπτές καμπύλες γραμμές πάνω σε λευκό επίχρισμα. Οι σπείρες τονίζονται με πράσινο χρώμα. Η επιφάνεια καλύπτεται από στιλπνή υποπράσινη εφυάλωση⁷⁰¹.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ12, Κπ13, Κπ19.

Προέλευση: εξωτερικά του παρεκκλησίου, σε βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 13^{ος} - 14^{ος} αιώνας.

Κπ11. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,05μ. × 0,038μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα ακόσμητου σώματος ανοικτού εφυαλωμένου επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει λευκό επίχρισμα και κίτρινη παχιά εφυάλωση. Πηλός καστανός, λεπτόκοκκος, με αρκετούς μεσαίου μεγέθους πόρους⁷⁰².

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με το Κπ20.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 14^{ος} αιώνας (:)

Κπ12. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,087μ. × 0,066μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα συγκολλημένου σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει τρεις αμελώς χαραγμένους κύκλους που σε ορισμένα σημεία τέμνονται (με

⁷⁰⁰ Πρβλ. Καλοπίση - Βέρτη 2003, 102.

⁷⁰¹ Πρβλ., Γιαγκάκη, 2012, 132- 135, 162, αρ.124, εικ.108.

⁷⁰² Πρβλ. Καλοπίση - Βέρτη 2003, 60- 62.

το μεσαίο να είναι πιο λεπτός). Η μονόχρωμη πράσινη εφυάλωση ιριδίζει πάνω από το λευκό επιχρίσμα. Πηλός πορώδης κόκκινος⁷⁰³.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ10, Κπ13, Κπ19.

Προέλευση: εξωτερικά του παρεκκλησίου, σε βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 14^{ος} αιώνας.

Κπ13. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,10μ. × 0,06μ., πάχος: 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος και βάσης ανοικτού επιτραπέζιου εφυαλωμένου αγγείου (πινακίου;), που φέρει παράσταση τετράποδου σε μέταλλο. Με λεπτή ακίδα σχηματίστηκε το περίγραμμα του ζώου (από το οποίο σώζεται τμήμα από την ουρά και δύο πόδια) και δύο δακτύλιοι, που περιμετρικά ορίζουν το μέταλλο. Το σώμα του ζώου έμεινε με το λευκό χρώμα του επιχρίσματος, ενώ το υπόλοιπο αγγείο καλύφθηκε με ανοιχτό πράσινο χρώμα και από πάνω τοποθετήθηκε άχρωμη εφυάλωση. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός⁷⁰⁴.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με Κπ10, Κπ12, Κπ19.

Προέλευση: έξω από την κόγχη του παρεκκλησίου, βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 14^{ος} αιώνας (;).

Κπ14. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,075μ. 0,058μ., πάχος μέγ.: 0,007μ.

Περιγραφή: τμήμα βάσης και σώματος ανοικτού εφυαλωμένου επιτραπέζιου αγγείου (κούπας) σε άσχημη κατάσταση διατήρησης (το μεγαλύτερο μέρος είναι απολεπισμένο). Φέρει εγχάρακτη διακόσμηση από τρεις ομόκεντρους κύκλους, που σχηματίζονται στη γένεση του πυθμένα και ίχνη από στικτή διακόσμηση. Πάνω σε λευκό επιχρίσμα υπάρχει ανοιχτή πράσινη εφυάλωση και κίτρινες πινελιές. Πηλός καστανός, λεπτόκοκκος⁷⁰⁵.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ2, Κπ3, Κπ15, Κπ16, Κπ21, Κπ22, Μ10.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 14^{ος} αιώνας.

⁷⁰³ Πρβλ. Βαβυλοπούλου - Χαριτωνίδου 1984, 468: «από το 12^ο αιώνα και εξής στην πρωτεύουσα κατασκευάζονταν μονόχρωμα αγγεία σε έντονο πράσινο χρώμα με ασημένιους ιριδισμούς». Γιαγκάκη 2012, 57- 60.

⁷⁰⁴ Νικολακόπουλος 1985, 45- 46, εικ.21.

⁷⁰⁵ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 146- 147.

Κπ15. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,045μ. × 0,025μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου εφυαλωμένου αγγείου με αδρή γραμμική χάραξη παράλληλων γραμμών σε δύο ομάδες με αντίθετη κατεύθυνση πάνω στον πηλό. Εγχάρακτος κύκλος πάνω στο λευκό επίχρισμα ορίζει την ταινία με τις χαρακτές γραμμές. Η διακόσμηση πλουτίζεται με κιτρινοκαφέ πινελιές. Τελείωμα με διαφανή εφυάλωση⁷⁰⁶.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ2, Κπ3, Κπ14, Κπ16, Κπ21, Κπ22, Μ10.

Παρόμοιο με το Κπ17, με το οποίο ίσως συνανήκει.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 14^{ος} αιώνας.

Κπ16. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,056μ. × 0,06μ. × 0,0035μ. έως 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού εφυαλωμένου επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει εγχάρακτο κύκλο και πινελιές κιτρινοκαφέ (και ίχνη πράσινου) χρώματος πάνω στο λευκό επίχρισμα. Τελείωμα με διαφανή εφυάλωση. Πηλός λεπτόκοκκος, με ορατούς πόρους, καστανέρυθρος⁷⁰⁷.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ2, Κπ3, Κπ14, Κπ15, Κπ21, Κπ22, Μ10.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 14^{ος} αιώνας.

Κπ17. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,034μ. × 0,025μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος εφυαλωμένου ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου με αδρή εγχάρακτη διακόσμηση πάνω στον πηλό, λευκό επίχρισμα και πινελιές από κιτρινοκαφέ χρώμα. Η επιφάνεια είναι καλυμμένη με διαφανή εφυάλωση. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός⁷⁰⁸.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στην ίδια ομάδα με τα Κπ6, Κπ7, Κπ18, Κπ24- Κπ26, Μ14.

Παρόμοιο με το Κπ15, με το οποίο ίσως συνανήκει.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος από - 0,80μ. έως - 1,00μ.

⁷⁰⁶ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 134- 136.

⁷⁰⁷ Πρβλ. στο ίδιο.

⁷⁰⁸ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά 1999, 134- 136.

Χρονολόγηση: 14^{ος} αιώνας.

Κπ18. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,031μ. × 0,025μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος και χείλους ανοικτού επιτραπέζιου εφυαλωμένου εγχάρακτου αγγείου, μερικώς απολεπισμένο. Πάνω στο λευκό επίχρισμα έχουν χαραχθεί δύο κύκλοι με φαρδιά ακίδα. Η επιφάνεια καλύφθηκε με πράσινο χρώμα και εφύαλωση. Διακρίνεται το ίχνος από τον τριποδίσκο. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός⁷⁰⁹.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στην ίδια ομάδα με τα Κπ6, Κπ7, Κπ17, Κπ24- Κπ26, Μ14.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος από - 0,80μ. έως - 1,00μ.

Χρονολόγηση: 14^{ος} αιώνας.

Κπ19. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,046μ. × 0,031μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα συγκολλημένου σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει εσωτερικά μονόχρωμη εφύαλωση σκούρου πράσινου χρώματος. Πηλός κόκκινος, με πολλούς ορατούς πόρους⁷¹⁰.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ10, Κπ12, Κπ13.

Προέλευση: εξωτερικά του παρεκκλησίου, σε βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: μέσα 14^ο αιώνα.

Κπ20. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,04μ. × 0,032μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού εφυαλωμένου επιτραπέζιου αγγείου. Φέρει αδρεγγχάρακτες καμπύλες και ένα σιγμοειδές εγχάρακτο μοτίβο πάνω στο λευκό επίχρισμα. Η επιφάνεια πλουτίζεται με κίτρινη και πράσινη πινελιά. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός, εφύαλωση διαφανής⁷¹¹.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με το Κπ11.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 16^{ος} - 17^{ος} αιώνας.

⁷⁰⁹ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 146- 147.

⁷¹⁰ Γιαγκάκη 2012, 57- 60.

⁷¹¹ Πρβλ. Καλοπίση - Βέρτη 2003, 100- 102, αρ.Α84- Α88.

Κπ21. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,022μ. × 0,02μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος κλειστού εφυαλωμένου επιτραπέζιου αγγείου με λίγες απολεπίσεις. Φέρει μια κυκλική και ορισμένες καμπόλες χαράξεις πάνω σε λευκό επίχρισμα, που εμπλουτίζονται με πινελιές πράσινου και κίτρινου χρώματος. Υπάρχει διαφανής εφυάλωση. Πηλός λεπτόκοκκος καστανός⁷¹².

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ2, Κπ3, Κπ14- Κπ16, Κπ22, Μ10.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 16^{ος} - 17^{ος} αιώνας.

Κπ22. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,044μ. × 0,023μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος κλειστού επιτραπέζιου εφυαλωμένου αγγείου σε άσχημη κατάσταση διατήρησης (φθαρμένο, χωρίς την εφυάλωση). Σώζει ίχνος γραμμικής εγχάραξης από πλατιά ακίδα πάνω σε λευκό επίχρισμα, που διακοσμείται με πινελιά καφεκίτρινου χρώματος⁷¹³.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ2, Κπ3, Κπ14- Κπ16, Κπ21, Μ10.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 16^{ος} - 17^{ος} αιώνας.

Κπ23. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,065μ. × 0,04μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει γραπτή διακόσμηση περιμετρικά του όρθιου χείλους. Αποδίδονται τέσσερις παράλληλες γραμμές με ελεύθερες πινελιές κόκκινου χρώματος και, προς την αντίθετη κατεύθυνση, άλλες τρεις παράλληλες γραμμές με πράσινο χρώμα από φαρδύτερο πινέλο. Η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται από λευκό επίχρισμα και κίτρινη διαφανή εφυάλωση. Εξωτερικά το επίχρισμα και η εφυάλωση εκτείνονται ελάχιστα. Πηλός λεπτόκοκκος κόκκινος⁷¹⁴.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 17^{ος} αιώνας (;)

⁷¹² Πρβλ. Καλοπίση - Βέρτη 2003, 101- 102.

⁷¹³ Πρβλ. Καλοπίση - Βέρτη 2003, 101- 102.

⁷¹⁴ Πρβλ. Καλοπίση - Βέρτη 2003, 102.

Κπ24. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,034μ. × 0,022μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου καθημερινού χρηστικού αγγείου, με υπόλευκο επίχρισμα, χωρίς εφύαλωση. Πηλός καστανός, με αρκετά εγκλείσματα που προσδίδουν άγρια υφή στην επιφάνεια⁷¹⁵.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στην ίδια ομάδα με τα Κπ6, Κπ7, Κπ17, Κπ18, Κπ24, Κπ26, Μ14.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος από - 0,80μ. έως - 1,00μ.

Χρονολόγηση: 17^{ος} αιώνας (;).

Κπ25. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,032μ. × 0,025μ. × 0,0045μ.

Περιγραφή: τμήμα λαιμού κλειστού επιτραπέζιου αγγείου. Φέρει παράλληλους δακτυλίους από το γύρισμα στον τροχό, στους οποίους διακρίνεται ίχνος λευκού επιχρίσματος. Πηλός λευκόκοκκος καστανέρυθρος.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στην ίδια ομάδα με τα Κπ6, Κπ7, Κπ17, Κπ18, Κπ24, Κπ26, Μ14.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος από - 0,80μ. έως - 1,00μ.

Χρονολόγηση: 17^{ος} αιώνας (;).

Κπ26. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,033μ. × 0,045μ. × 0,005μ.

Περιγραφή: τμήμα σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου, που φέρει ίχνη αδρής χάραξης πάνω στον πηλό. Ο κάμπος γεμίζει με υπόλευκο επίχρισμα. Διαφαίνονται ίχνη στιγμών. Δεν έχει σωθεί η εφύαλωση. Πηλός καστανός, με αρκετά εγκλείσματα, που δίνουν άγρια υφή.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στην ίδια ομάδα με τα Κπ6, Κπ7, Κπ17, Κπ18, Κπ24, Κπ25, Μ14.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος από - 0,80μ. έως - 1,00μ.

Χρονολόγηση: 17^{ος} αιώνας (;).

Κπ27. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: 0,073μ. × 0,048μ., πάχος: 0,005μ. έως 0,015μ.

⁷¹⁵ Χαριτωνίδου 1982, 62: η έλλειψη εφύαλωσης σημαίνει ότι το αγγείο έμεινε μισοτελειωμένο, δηλαδή χωρίς το τελικό γυάλωμα και το δεύτερο ψήσιμο, γιατί προοριζόταν για καθημερινή χρήση.

Περιγραφή: τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού επιτραπέζιου αγγείου (πινακίου), με ελαφρώς έσω νεύον χείλος. Ήταν εφραλωμένο, αλλά μας σώζεται απολεπισμένο (διατηρείται σε άσχημη κατάσταση μόνο το λευκό επίχρισμα).

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τα Κπ4, Κπ5.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, εξωτερικά της κόγχης, βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 17^{ος} αιώνας (;).

Κατάλογος Αντικειμένων Μικροτεχνίας

M1. ά.α.

Διαστάσεις: μήκος: 0,055μ., πλάτος: 0,012μ. (ελάχ.), 0,022μ. (μέγ.).

Περιγραφή: χάλκινη ακόσμητη πόρπη. Αποτελείται από ημικυκλικό, κυλινδρικό στοιχείο με γλωσσίδα, περασμένο σε διπλωμένο έλασμα ορθογωνίου σχήματος, το οποίο ήταν προσαρμοσμένο με καρφάκια στη μία άκρη της ζώνης⁷¹⁶.

Προέλευση: νότιο κλίτος, σε βάθος από - 0,70 έως - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 10^{ος} με 11^{ος} αιώνας (;).

M2. ΛΜ 782

Διαστάσεις: μήκος: 0,018μ., πλάτος: 0,015μ.

Περιγραφή: τμήμα χάλκινου χυτού, πιθανώς μηνοειδούς ενωτίου με ανάγλυφη νεύρωση κατά μήκος του σώματος και ψευδοκοκκίδωση υπό τη μορφή στικτών σταγόνων στην κάτω πλευρά⁷¹⁷.

Προέλευση: παρεκκλήσιο (2,20μ. από τη βόρεια γωνία), σε βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 15^{ος} με 16^{ος} αιώνας.

M3. ΛΜ 828

Διαστάσεις: διάμ. σφενδόνης: 0,018μ., διάμ. δακτυλίου: 0,02μ.

Περιγραφή: ακέραιο χάλκινο χυτό δακτυλίδι - σφραγίδα με παράσταση ζώου (;) σε υπερυψωμένη, επίπεδη σφενδόνη κυκλικού σχήματος. Στεφάνη ημικυκλικής διατομής⁷¹⁸.

Προέλευση: βόρειο κλίτος, στο κέντρο του Τάφου 8.

Χρονολόγηση: 1075- 1080 (όπως προκύπτει από το νόμισμα του τάφου).

M4. ΛΜ 829

Διαστάσεις: διάμ.: 0,045μ., πάχος: 0,004μ.

⁷¹⁶ Πρβλ. Davidson 1952, 140, αρ.1010 και Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 388- 395.

⁷¹⁷ Πρβλ. Ζαφειροπούλου 2001, 88, αρ.110 (Α. Αντωνάρας).

⁷¹⁸ Πρβλ. Davidson 1952, 246, αρ.1858, 1966, Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 449, αρ.602 (Α. Αντωνάρας) και Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005, 170, εκ.54.

Περιγραφή: χάλκινο, οξειδωμένο, ανοιχτό παιδικό ψέλλιο, σπασμένο στη μία απόληξη, η άλλη πεπλατυσμένη⁷¹⁹.

Προέλευση: παρεκκλήσιο (1,80μ. από τη βόρεια γωνία), σε βάθος - 0,20μ.

Χρονολόγηση: μεταβυζαντινό.

M5. ΛΜ 831

Διαστάσεις: διάμ.: 0.065μ., πάχος: από 0,007μ. έως 0,01μ.

Περιγραφή: σπασμένο, χάλκινο, οξειδωμένο, ανοιχτό ψέλλιο με πεπλατυσμένη απόληξη στα άκρα και ενσύρματη τεχνική (;)⁷²⁰.

Προέλευση: νάρθηκας, Τάφος 20, σε βάθος - 1,34μ.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} έως τέλη 13^{ου}, όπως προκύπτει από την κεραμική.

M6. ΛΜ 833

Διαστάσεις: σφενδόνης: 0,07μ. × 0,012μ., διάμ. δακτυλίου: 0,02μ.

Περιγραφή: ακέραιο χάλκινο χυτό δακτυλίδι, με υπερυψωμένη, επίπεδη σφενδόνη σε σχήμα ρόμβου με εγχάρακτο άστρο στο κέντρο. Στεφάνη ημικυκλικής διατομής⁷²¹.

Προέλευση: περισυλλογή από το σωρό της αποχωμάτωσης.

Χρονολόγηση: 10^{ος} με 12^{ος} αιώνας.

M7. ΛΜ 835

Διαστάσεις: μήκος: 0,065μ.

Περιγραφή: χάλκινη βελόνη με κυκλικής διατομής σώμα που καταλήγει σε αιχμηρή ακίδα και πεπλατυσμένη κεφαλή, όπου και ανοίγεται επίμηκες «μάτι». Η βελόνη είναι σπασμένη στο σημείο που σχηματίζεται η αρχή του «ματιού»⁷²².

⁷¹⁹ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 413- 417 (αρ.521- αρ.529), Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005, 173, εικ.58.

⁷²⁰ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 413- 417 (αρ.521- αρ.529), Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005, 173, εικ.58.

⁷²¹ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 560, αρ.775 (Αικ. Παντελίδου - Αλεξιάδου), Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005, 170- 171, εικ.54, 55.

⁷²² Πρβλ. Davidson 1952, αρ.1329, Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 372- 373, αρ.453- αρ.456 (Ι. Μότσιανος, Κ. Σκαρμούτσου).

Προέλευση: νότια γωνία κόγχης παρεκκλησίου.

Χρονολόγηση: μεσοβυζαντινών χρόνων.

M8. ά.α.

Διαστάσεις: διάμ. 0,008μ. έκαστο.

Περιγραφή: δύο χάλκινα οξειδωμένα κομβία (κουμπιά ενδύματος), με ενσωματωμένο σύρμα ανάρτησης⁷²³.

Προέλευση: νάρθηκας, Τάφος 19, βάθος, - 1,60μ.

Χρονολόγηση: 10^ο με 12^ο αιώνα.

M9. ΛΜ 832

Διαστάσεις: διάμ. σφενδόνης: από 0,009 έως 0,011μ., διάμ. δακτυλίου: 0,02μ.

Περιγραφή: ακέραιο, χάλκινο, χυτό δακτυλίδι, με επίπεδη σφενδόνη και εγχάρακτη διακόσμηση⁷²⁴.

Προέλευση: περισυλλογή από το σωρό της αποχωμάτωσης, βάθους - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 10^ος με 12^ος αιώνας.

M10. ά.α.

Διαστάσεις: 0,0175μ. × 0,002μ.

Περιγραφή: σιδερένιο εγχειρίδιο, που σώζει το σιδερένιο σώμα. Έφερε επίθετη λαβή που προσαρμοζόταν στο στέλεχος με καρφιά, που βρέθηκαν in situ. Λεπίδα ορθογώνιας διατομής⁷²⁵.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα Κπ2, Κπ3, Κπ14- Κπ16, Κπ21, Κπ22.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, από την εσωτερική κόγχη, σε βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 11^ος με 13^ος αιώνας.

M11. ά.α.

⁷²³ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 396- 397, Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005, 168, εικ.47.

⁷²⁴ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 560, αρ.775 (Αικ. Παντελίδου - Αλεξιάδου), Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005, 170- 171, εικ.54, 55.

⁷²⁵ Πρβλ. Davidson 1952, 203, αρ.1568, Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 108- 109, 342, αρ.99, αρ.100, αρ.386 και Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005, 173, εικ.60.

Διαστάσεις: 0,10μ. × 0,002μ.

Περιγραφή: σιδερένιο εγχειρίδιο, που σώζει το σιδερένιο σώμα. Έφερε επίθετη λαβή που προσαρμοζόταν στο στέλεχος. Λεπίδα ορθογώνιας διατομής⁷²⁶.

Προέλευση: ιερό βήμα, σε βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 11^{ος} με 13^{ος} αιώνας.

M12. ά.α.

Διαστάσεις: διάμ.: 0,023μ., ύψος: 0,11μ.

Περιγραφή: οστέινο σπασμένο κυκλικό σφονδύλι. Φέρει διαμπερή μικρή οπή στο κέντρο και ένα εγχάρακτο κύκλο γύρω από αυτή. Στο σώμα εγχάρακτη διακόσμηση από ομόκεντρους κύκλους και δακτυλίους⁷²⁷.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, σε βάθος - 0,80μ.

Χρονολόγηση: μεσοβυζαντινή περίοδος (:).

M13. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ. β.: 0,023μ., άνω διάμ.: 0,018μ., διά. οπής: 0,008μ. (κάτω), 0,01μ. (άνω), ύψος: 0,01μ.

Περιγραφή: λίθινο ακόσμητο σφονδύλι κωνικού σχήματος, αποκεκρουμένου με διαμπερή οπή⁷²⁸.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε μαζί με τα K9, K14, K17, K20, K23.

Προέλευση: νάρθηκας, τάφος 20, βάθος - 1,34μ.

Χρονολόγηση: μεσοβυζαντινή περίοδος (:).

M14. ά.α.

Μέγ. διαστάσεις: διάμ.: 0,022μ., διάμ. οπής: 0,01μ.

Περιγραφή: κυλινδρικό λίθινο ακόσμητο σφονδύλι με διαμπερή οπή στο κέντρο⁷²⁹.

Παρατηρήσεις: βρέθηκε στην ίδια ομάδα με τα Kπ6, Kπ7, Kπ17, Kπ18, Kπ24- Kπ26.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, βάθος από - 0,80μ. έως - 1,00μ.

Χρονολόγηση: ρωμαϊκών - υστερορωμαϊκών χρόνων.

⁷²⁶ Πρβλ. Davidson 1952, 203, αρ.1568, Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 108, 109, 342, αρ.99, αρ.100, αρ.386 και Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου 2005, 173, εικ.60.

⁷²⁷ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 366- 368 (Σ. Δουκατά - Δεμερτζή).

⁷²⁸ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 368, αρ.440 (Σ. Δουκατά - Δεμερτζή).

⁷²⁹ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 368, αρ.440 (Σ. Δουκατά - Δεμερτζή).

M15. ΛΜ 834

Μέγ. διαστάσεις: διάμ.: 0,023μ, διάμ. οπή: 0,01μ., ύψος: 0,11μ.

Περιγραφή: πήλινο ακέρατο ακόσμητο σφονδύλι μελαμβαφές, κυλινδρικού σχεδόν σχήματος. Φέρει διαμπερή οπή στο κέντρο και δύο εγχαράξεις για τη στερέωση της κλωστής⁷³⁰.

Προέλευση: τομή έξω από κόγχη (παρεκκλησίου) σε μήκος 2,10μ. από το βόρειο τοίχο της εκκλησίας, βόρεια γωνία επάνω από τον τάφο, σε βάθος 0,40μ.

Χρονολόγηση: αρχαίοι χρόνοι (:).

M16. ά.α.

Διαστάσεις: αριστερή: 0,155μ. × 0,08μ. μέγ., δεξιά : 0,15μ. × 0,075μ. μέγ.

Περιγραφή: φθαρμένο ζευγάρι από δερμάτινες σόλες υποδημάτων, που σώζει περιμετρικά ίχνη ραφής⁷³¹.

Προέλευση: βόρειο κλίτος, Τάφος 8.

Χρονολόγηση: 1075- 1080 (όπως προκύπτει από το νόμισμα του T₈).

M17. ά.α.

Διαστάσεις: 0,068μ. × 0,018μ. × 0,0035μ., άνοιγμα 0,072μ.

Περιγραφή: σιδερένια πέταλα υποδημάτων, που φέρουν μικρές συμφυείς καμπύλες προεξοχές - άγκιστρα για την καλύτερη στερέωσή τους στις σόλες των υποδημάτων. Η κάτω επιφάνεια είναι λεία. Τα πέταλα μείωναν το χρόνο φθοράς των υποδημάτων και παρέτειναν το χρόνο χρήσης τους⁷³².

Προέλευση: βόρειο κλίτος, Τάφος 8.

Χρονολόγηση: 1075- 1080 (όπως προκύπτει από το νόμισμα του T₈).

⁷³⁰ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 368, αρ.440 (Σ. Δουκατά - Δεμερτζή).

⁷³¹ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 112, αρ.105 (Α. Δρανδάκη, όπου καλύτερης ποιότητας παιδικά δερμάτινα καττύματα από την Αίγυπτο κοπτικής περιόδου), το ίδιο εύρημα και στο Cormack, Vassilaki 2008, 191, 420, αρ.166 (Α. Δρανδάκη).

⁷³² Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 113, αρ.107 (Μ. Παϊσίδου) και στο ίδιο, 113, αρ.108 (Ν. Ζήκος).

Κατάλογος Νομισμάτων Ανασκαφής

N1. ΛΜ 762

Διαστάσεις: διάμ.: 0,028μ., πάχος: 0,0005μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, εποχής Ιωάννη Β' Κομνηνού.

Εμ.: προτομή Χριστού κατά μέτωπο, με φωτοστέφανο, χιτώνα και κολόβιο. Στο αριστερό του χέρι κρατά ευαγγέλιο. Στο πεδίο το συμπλήμα: IC XC.

Οπ.: προτομή κατά μέτωπο του αυτοκράτορα με στέμμα, διβιτήσιο με περιλαίμια παρυφή και λώρο. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σκήπτρο και στο αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Στο πεδίο η επιγραφή: † ΙΩΔΕCΠΟΤΤ ΠΦΝΡΟΓΝΤ⁷³³.

Προέλευση: βόρειο κλίτος, σε βάθος - 0,40μ.

Χρονολόγηση: 1118- 1143.

N2. ΛΜ 763

Διαστάσεις: διάμ.: 0,026μ., πάχος: 0,001μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, ανώνυμη φόλλις, τύπου I.

Εμ.: προτομή κατά μέτωπον του Χριστού στον τύπο του Παντοκράτορος. Φέρει φωτοστέφανο με σταυρό και μία στιγμή σε κάθε κεραία, χιτώνα και ιμάτιο. Ευλογεί με το δεξί, ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό διάλιθο ευαγγέλιο. Στο πεδίο το συμπλήμα: IC XC.

Οπ.: σταυρός λατινικού τύπου, με μικρότερο σταυρό στο μέσον του και φυτικό κόσμημα εκατέρωθεν της βάσης του. Μία μεγάλη και δύο μικρές στιγμές στο άκρο κάθε κεραίας του. Ημισέληνος αριστερά και δεξιά⁷³⁴.

Προέλευση: βόρειο κλίτος, στο δάπεδο του Τάφου 8.

Χρονολόγηση: 1075- 1080.

N3. ΛΜ 764

Διαστάσεις: διάμ.: 0,027μ., πάχος: 0,003μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, ανώνυμη φόλλις, τύπου Α₂.

⁷³³ Πρβλ. Γαλάνη - Κρίκου, Τουράτσογλου, Τσούρη 2000, 176- 177, αρ.32.1.

⁷³⁴ Πρβλ. Γαλάνη - Κρίκου, Τουράτσογλου, Τσούρη 2000, 158- 159, αρ.25.86.

Εμ.: Προτομή κατά μέτωπον του Χριστού στον τύπο του Παντοκράτορος. Φέρει ένσταυρο φωτοστέφανο, με σχηματιζόμενο σταυρό από πέντε στιγμές σε κάθε κεραία. Φορά χιτώνα και ιμάτιο. Ευλογεί με το δεξί, ενώ με το αριστερό κρατά διάλιθο κλειστό ευαγγέλιο. Στο πεδίο το συμπλήρωμα: IC XC και η επιγραφή: † EMMANOYHΛ.

Οπ.: † IηSYΣ/ XPICTOC/ bASILEY' / bASILE' ⁷³⁵.

Προέλευση: νότιο κλίτος, Τάφος 7β.

Χρονολόγηση: 976- 1030.

N4. ΛΜ 765

Διαστάσεις: διάμ.: 0,025μ., πάχος 0,001μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, ανώνυμη φύλλισ, τύπου I. Βλ. περιγραφή N2.

Προέλευση: βόρειο κλίτος, πάνω στην πλάκα του Τάφου 10α, σε βάθος - 0,80μ.

Χρονολόγηση: 1075- 1080.

N5. ΛΜ 766

Διαστάσεις: διάμ.: 0,016μ., πάχος: 0,0005μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, Λατινική απομίμηση Μανουήλ Α'.

Εμ.: Ο Χριστός κατά μέτωπον και καθήμενος σε θρόνο με ερεισίνωτο. Φέρει φωτοστέφανο, χιτώνα και κολόβιο. Με το αριστερό χέρι κρατά ευαγγέλιο. Στο πεδίο το συμπλήρωμα: IC XC.

Οπ.: Ο αυτοκράτορας ιστάμενος κατά μέτωπο με στέμμα, διβιτήσιο και χλαμύδα. Κρατά στο δεξί ξίφος και στο αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Στο πεδίο η επιγραφή: ΜΑΝΟΝΗΛ ΔΕCΠΟΤΗC ή ΜΑΝΟΝΗΛ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟC⁷³⁶.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, νότιο μέρος (2,60μ. από τη νότια γωνία της κόγχης), σε βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 1204- 1261.

N6. ΛΜ 767

Διαστάσεις: διάμ.: 0,028μ., πάχος: 0,001μ.

⁷³⁵ Πρβλ. Γαλάνη - Κρίκου, Τουράτσογλου, Τσούρη 2000, 144- 145, αρ.25.23.

⁷³⁶ Πρβλ. Γαλάνη - Κρίκου, Τουράτσογλου, Τσούρη 2000, 216- 217, αρ.39.2.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, ανώνυμη φόλλις, τύπου C.

Εμ.: απόδοση κατά μέτωπον και κατά $\frac{3}{4}$ του Χριστού στον τύπο του Αντιφωνητή. Φέρει φωτοστέφανο με σταυρό, με μία στιγμή σε κάθε κεραία, χιτώνα και ιμάτιο. Ευλογεί με το δεξί, ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό διάλιθο ευαγγέλιο. Στο πεδίο το συμπλήμα: IC XC και η επιγραφή: † EMMANOVHΛ.

Οπ.: στα διάχωρα διάλιθου σταυρού η επιγραφή σε συμπλήματα: IC XC NI KA⁷³⁷.

Προέλευση: παρεκκλήσιο (2,20μ. από τη βόρεια γωνία), σε βάθος - 0,50μ.

Χρονολόγηση: 1042 (-) - 1050.

N7. ΛΜ 768α

Διαστάσεις: διάμ.: 0,018μ., πάχος: 0,0005μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, Λατινική απομίμηση Μανουήλ Α΄. Βλ. περιγραφή N5.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, εσωτερικά της κόγχης.

Χρονολόγηση: 1204- 1261.

N8. ΛΜ 768β

Διαστάσεις: διάμ.: 0,022μ., πάχος: 0,0005μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, τραχύ Ανδρόνικου Β΄.

Εμ.: προτομή κατά μέτωπον Χριστού στον τύπο του Παντοκράτορος.

Οπ.: ιστάμενη μορφή του αυτοκράτορα με διάδημα, πανοπλία και μακρό μανδύα. Στο δεξί του χέρι κρατά ράβδο.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, εσωτερικά της κόγχης.

Χρονολόγηση: 1282- 1328.

N9. ΛΜ 768γ

Διαστάσεις: διάμ.: 0,02μ., πάχος: 0,0005μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, τραχύ Ανδρόνικου Β΄, λίγο σπασμένο στη μία γωνία.

Εμ.: αδιάγνωστη όψη λόγω φθοράς.

Οπ.: προτομή κατά μέτωπον αυτοκράτορα με στρατιωτική ενδυμασία, που φέρει στέμμα και κρατά σταυροφόρο ράβδο με το δεξί χέρι.

---

⁷³⁷ Πρβλ. Γαλάνη - Κρίκου, Τουράτσογλου, Τσούρητη 2000, 150- 151, αρ.25, 49.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, εσωτερικά της κόγχης.

Χρονολόγηση: 1282- 1328.

N10. ΛΜ 770

Διαστάσεις: διάμ.: 0,0185μ., πάχος: 0,0005μ.

Περιγραφή: αργυρό τορνέζιο Γουλιέλμου.

Εμ.: Στο κέντρο σε μέταλλο σταυρός με πεπλατυσμένες απολήξεις κεραιών λατινικού τύπου. Στο περίγραμμα φέρει λατινόγλωσση επιγραφή: + G DVX ATENES.

Οπ.: στο κέντρο παράσταση πρόσοψη εκκλησίας με σταυρό στην κορυφή.

Στο περίγραμμα φέρει λατινόγλωσση επιγραφή: + THEBE CIVIS⁷³⁸.

Προέλευση: επιφανειακό εύρημα στο νότιο περίβολο.

Χρονολόγηση: 1280- 1287.

N11. ΛΜ 796α

Διαστάσεις: διάμ.: 0,022μ., πάχος: 0,0005μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, τραχύ.

Εμ.: προτομή κατά μέτωπον του Χριστού με φωτοστέφανο, χιτώνα και κολόβιο. Στο αριστερό χέρι κρατά ειλητάριο. Φθαρμένη όψη.

Οπ.: ο αυτοκράτορας και ο άγιος Κωνσταντίνος ιστάμενοι κατά μέτωπον. Φέρουν στέμμα, διβιτήσιο με περιλαίμια παρυφή και λώρο. Κρατούν σκήπτρο, που απολήγει σε λάβαρο και ανάμεσά τους σταυροφόρο σφαίρα⁷³⁹.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, κόγχη, σε βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 1202- 1215 (;).

N12. ΛΜ 796β

Διαστάσεις: διάμ.: 0,018μ., πάχος: 0,0005μ.

⁷³⁸ Πρβλ., Τζαμαλής 1981, 96, Φ80α, Φ81.

⁷³⁹ Πρβλ. Γαλάνη - Κρίκου, Τουράτσογλου, Τσούρη 2000, 214- 215, αρ.38.12. Στον κατάλογο της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας έχει καταγραφεί ως πιστή απομίμηση τύπου C, κοπής 1195.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα, Λατινική απομίμηση Μανουήλ Α΄. Βλ. περιγραφή Ν5.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, κόγχη, σε βάθος - 0,90μ.

Χρονολόγηση: 1204- 1261.

N13. ΛΜ 810

Διαστάσεις: διάμ.: 0,029μ., πάχος: 0,0005μ.

Περιγραφή: αργυρό μέταλλο Βρανδεμβούργου.

Εμ.: προτομή του Γεωργίου Γουλιέλμου στηθαίου, στραμμένου προς τα δεξιά, ντυμένου με αυτοκρατορικά ενδύματα. Φέρει στέμμα, σκήπτρο στο δεξί του χέρι και σπαθί στο αριστερό. Λατινόγλωσση επιγραφή περιμετρικά: GEORG. WILHELM. MARCHIO. BRAND.

Οπ.: κάτω από διάδημα ασπίδα - θυρέος με τέσσερα διάχωρα. Σε κάθε τεταρτημόριο παράσταση αετού και λιονταριού σε εναλλαγή. Λατινόγλωσση επιγραφή περιμετρικά: CHIC. EL. D. PRVS. SA. ROM. IMP. AR.⁷⁴⁰

Προέλευση: περιουλλογή από το σωρό της αποχωμάτωσης.

Χρονολόγηση: 1619.

N14. ΛΜ 838

Διαστάσεις: διάμ.: 0,02μ., πάχος: 0,001μ.

Περιγραφή: χάλκινο νόμισμα (δεκανούμιο).

Εμ.: προτομή κατά μέτωπο του αυτοκράτορα με σταυροφόρο στέμμα και θώρακα. Στο πεδίο δυσανάγνωστη επιγραφή ΝΤΙbE.

Οπ.: στο κέντρο I και επάνω σταυρός. Στο πεδίο αριστερά και δεξιά από ένα αστέρι. Στο έξεργο CON⁷⁴¹.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, καρφωμένο με τη μύτη πάνω σε κεραμίδα (εύρημα Δημητρίου Αγραφιώτη).

Χρονολόγηση: 578.

N15. ΛΜ 807

⁷⁴⁰ http://www.ccoins.ru/germany/brandenburg_en.html (στις 25- 07- 2013).

⁷⁴¹ Πρβλ. Bellinger 1992, 274, αρ.18.1, πιν.62.

Διαστάσεις: διάμ.: 20χιλ. (πάχος: 0,002μ.).

Περιγραφή: μολυβδόβουλλο πριν χρησιμοποιηθεί και σφραγιστεί, που φέρει αύλακα στο κέντρο για την προσαρμογή του σχοινιού⁷⁴².

Προέλευση: νότια γωνία κόγχης (παρεκκλησίου), σε βάθος - 0,70μ.

Χρονολόγηση: -

N16. ΛΜ 808

Διαστάσεις: διάμ.: 17χιλ., διάμ. πεδίου: 14χιλ. (πάχος: 0,003μ.).

Περιγραφή: ενεπίγραφο μολυβδόβουλλο.

Εμ.: πατριαρχικός σταυρός επί τριών βαθμίδων. Κυκλοτερής επιγραφή επίκλησης στην περιφέρεια μέσα σε διπλό στικτό πλαίσιο:

Κ(ύρι)ε βοήθη τῶ σῶ δούλ(ω).

Οπ.: τετράστιχη επιγραφή επικλήσεως σε στικτό πλαίσιο:

+Πέτρ(ω)/

(Πρώτο)σπαθ(αρίω) (καί)/

ἐπή τ(οῦ) μα/

νγλαβ(ίου)⁷⁴³.

Προέλευση: περισυλλογή από τα μπάζα της ανασκαφής.

Χρονολόγηση: 9^{ος} - 10^{ος} αιώνας.

⁷⁴² Πρβλ. Davidson 1952, 328, αρ.2826, 2827 και Τσουγκαράκης 1999, 11- 12.

⁷⁴³ Πρβλ. Τσουγκαράκη 1999, 36 (κατηγορία αρ.7), 52- 53, Δρούγου, 2009, 587, αρ.10 (Ι. Κολτσιδα - Μακρή). Για μολυβδόβουλλα που σώζουν παρόμοια επιγραφή στον οπισθότυπο πρβλ. Zacos, Veglery 1972- 1986, 1884, αρ.1760, 2089, 3077.

Κατάλογος Γυάλινων Αγγείων

Υ1. ά.α.

Διαστάσεις: ύψος: 0,065μ., διάμ. στομίου: 0,018μ. (εξωτ.), 0,014μ. (εσωτ.), διάμ. βάσης: 0,025μ., μέγ. πλάτος κοιλίας: 0,035μ., μέγ. πάχος βάσης: 0,0025μ.

Περιγραφή: γυάλινο μυροδοχείο από λεπτό, φουσητό γυαλί γαλάζιου ύαλου. Βρέθηκε ακέραιο κατά το μεγαλύτερο τμήμα του (λείπει ένα μικρό του τμήμα). Η ύαλος δημιουργεί πλούσιους ιριδισμούς και φαίνονται πολλές μικρές φυσαλίδες, σημάδι σχετικά χαμηλής θερμοκρασίας του τήγματος και άρα υποδεέστερου πυροτεχνουργικά εργαστηρίου, σύμφωνα με τον Αναστάσιο Αντωνάρα⁷⁴⁴. Έχει σχεδόν πεπλατυσμένο σώμα - η μία του όψη εξέχει πιο πολύ σε σχέση με την άλλη - ενώ στην κοιλία υπάρχει μία ελαφριά καμπυλότητα προς το εσωτερικό (διαμέτρου 0,024μ.), για να μην γλιστρά από το χέρι. Στο σώμα διακρίνονται ίχνη κόκκινου και υποπράσινου χρώματος, χωρίς όμως να σχηματίζουν κάποιο συγκεκριμένο μοτίβο. Δεν πρόκειται για διακόσμηση. Αντίθετα, είναι υπόλοιπο γυαλιού από προηγούμενο «φύσημα», που παρέμεινε στην άκρη της κάννης και ενσωματώθηκε στο γυαλί του νέου αγγείου. Η πρασινωπή μάζα που εντοπίζεται κυρίως περιμετρικά του λαιμού πρέπει να είναι επίσης τυχαία (ίσως είναι ένα μη τέλεια «λιωμένο» θραύσμα ύαλου που ανακυκλώθηκε στη μπλε μάζα του γυαλιού, σύμφωνα με τον καθηγητή). Ο λαίμος είναι κοντός με ελαφρώς έξω νεύον χείλος, που ορίζεται σαφώς από το λαίμο με μία γραμμή. Η διάμετρός του σταδιακά μεγαλώνει προσεγγίζοντας το σώμα. Η βάση είναι επίπεδη, σχεδόν κυκλική, με ελαφρώς κωνοειδή σχηματισμό εσωτερικά. Σώζει ίχνος υαλουργικής κάννης στο σημείο που ενώνεται η κοιλία με το λαίμο.

Προέλευση: παρεκκλήσιο, από την εσωτερική κόγχη, σε βάθος - 1,30μ.

Παρατηρήσεις: ίσως είναι επείσακτο από τη Συροπαλαιστίνη.

Χρονολόγηση: μεταγενέστερο του 14^{ου} αιώνα.

Υ2. ά.α.

⁷⁴⁴ Κατόπιν προσωπικής συνεννόησης με τον καθηγητή, στον οποίο εκφράζω τις ευχαριστίες μου και από αυτή τη θέση, και με τη σύμφωνη γνώμη της κ. Yael Gorin - Rosen, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία του Ισραήλ.

Διαστάσεις: ύψος: 0,035μ., διάμ. βάσης: 0,02μ., άνω διάμ.: 0,028μ., πάχος: 0,002μ.

Περιγραφή: θραύσμα από το κάτω τμήμα κανδήλας σε μορφή ποτηριού, από υποκίτρινο γυαλί. Σώζεται το πόδιο και ο πυθμένας⁷⁴⁵.

Προέλευση: ιερό βήμα βασιλικής.

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

Y3. ά.α.

Διαστάσεις: διάμ. βάσης: 0,029μ., άνω διάμ.: 0,027μ., πάχος: 0,002μ.

Περιγραφή: τμήμα πυθμένα και βάσης γυάλινης κανδήλας από ανοικτό γαλάζιο γυαλί. Η βάση είναι επίπεδη, κυκλικού σχήματος⁷⁴⁶.

Προέλευση: ιερό βήμα βασιλικής.

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

Y4. ά.α.

Διαστάσεις: 0,031μ. × 0,023μ. × 0,002μ.

Περιγραφή: θραύσμα από σώμα κανδήλας σε μορφή ποτηριού, με ελαφρώς έξω νεύον χείλος, στην απόληξη του οποίου σώζει μικρή, συμφυή πεπλατυσμένη λαβή ανάρτησης, με ταινιωτό διάκοσμο, από ανοικτό γαλάζιο γυαλί⁷⁴⁷.

Προέλευση: ιερό βήμα βασιλικής.

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

Y5. ά.α.

Διαστάσεις: 0,041μ. × 0,025μ. × 0,002μ.

Περιγραφή: θραύσμα από σώμα κανδήλας σε μορφή ποτηριού, με ελαφρώς έξω νεύον χείλος, στην απόληξη του οποίου σώζει μικρή, συμφυή λαβή ανάρτησης, κυκλικής τομής, από άχρωμο γυαλί με έντονους ιριδισμούς⁷⁴⁸.

Προέλευση: ιερό βήμα βασιλικής.

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

Y6. ά.α.

⁷⁴⁵ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 580, αρ.820 (Α. Αντωνάρας).

⁷⁴⁶ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 580, αρ.820 (Α. Αντωνάρας).

⁷⁴⁷ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 285, αρ.299 (Α. Αντωνάρας).

⁷⁴⁸ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 285, αρ.299 (Α. Αντωνάρας).

Διαστάσεις: ύψος: 0,026μ., διάμ.: 0,038μ., πάχος: 0,002μ.

Περιγραφή: θραύσμα από το κάτω τμήμα ποτηρόσχημης κανδήλας ή πυθμένας μυροδοχείου από ανοιχτό υποπράσινο γυαλί, του οποίου η βάση σχηματίζει εσωτερικά κωνική απόληξη⁷⁴⁹.

Προέλευση: κεντρικό κλίτος (βάθος από - 1,20μ. έως - 1,40μ.).

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

Υ7. ά.α.

Διαστάσεις: διάμετρος βάσης: 0,025μ., άνω διάμετρος: 0,033μ., μέγ. ύψος: 0,025μ.

Περιγραφή: θραύσμα από το κάτω τμήμα κανδήλας σε μορφή ποτηριού από μπλε ύαλο, που στηρίζεται σε χαμηλό συμφυές πόδι, με επίπεδη κυκλική βάση, από υποκίτρινο γυαλί⁷⁵⁰.

Προέλευση: κεντρικό κλίτος (βάθος από - 1,20μ. έως - 1,40μ.).

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

Υ8. ά.α.

Διαστάσεις: 0,031μ. × 0,041μ. × 0,001μ. έως 0,003μ.

Περιγραφή: θραύσμα από σώμα κανδήλας σε μορφή ποτηριού, με ελαφρώς έξω νεύον χείλος, στην απόληξη του οποίου σώζει μικρή, συμφυή λαβή ανάρτησης κυκλικής τομής, κάτω από την οποία στο σώμα φέρει περιμετρικά δύο ανάγλυφους δακτυλίσκους, από υποκίτρινο γυαλί⁷⁵¹.

Προέλευση: νότιο κλίτος (βάθος - 0,70μ. έως - 0,90μ.).

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

Υ9. ά.α.

Διαστάσεις: 0,027μ. × 0,03μ. × 0,001μ. έως 0,003μ.

Περιγραφή: θραύσμα από σώμα ποτηρόσχημης κανδήλας, με ελαφρώς έξω νεύον χείλος, στην απόληξη του οποίου σώζει τμήμα μικρής, συμφυούς λαβής ανάρτησης κυκλικής τομής, από ανοιχτό γαλάζιο γυαλί που ιριδίζει⁷⁵².

Προέλευση: νάρθηκας (βάθος από - 0,70μ. έως - 1,00μ.).

⁷⁴⁹ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 580, αρ.820 (Α. Αντωνάρας).

⁷⁵⁰ Πρβλ. Davidson 1952, 121, αρ.802.

⁷⁵¹ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 285, αρ.299 (Α. Αντωνάρας).

⁷⁵² Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 285, εκ.299, Μότσιανος, Μπίντση 2011, 182 (Α. Αντωνάρας).

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

Y10. ά.α.

Διαστάσεις: 0,028μ. × 0022μ. × 0,001μ. έως 0,003μ.

Περιγραφή: θραύσμα από σώμα ποτηρόσχημης κανδήλας, που φέρει δύο ανάγλυφους δακτυλίους περιμετρικά στο σώμα, από ανοικτό γαλάζιο γυαλί που ιριδίζει⁷⁵³.

Προέλευση: νάρθηκας (βάθος από - 0,70μ. έως - 1,00μ.).

Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αιώνας.

---

⁷⁵³ Πρβλ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή 2002, 285, εικ.299, Μότσιανος, Μπίντση 2011, 182 (Α. Αντωνάρας).

Πίνακας Εικόνων

- Εικ.1:** χάρτης - αεροφωτογραφία νοτιοδυτικού μέρους της επαρχίας Αγιάς, πηγή: <http://maps.google.gr>.
- Εικ.2:** χάρτης - αεροφωτογραφία ευρύτερης περιοχής Βαθυρρέματος, πηγή: <http://maps.google.gr>.
- Εικ.3:** άποψη βασιλικής από τα βορειοανατολικά, από αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Εικ.4:** Βυζαντινό γεφύρι Βαθυρρέματος, άποψη από τα δυτικά.
- Εικ.5:** χάρτης με τα όρια του Θέματος Ελλάδος γύρω στο 900, πηγή: http://el.wikipedia.org/wiki/Θέμα_Ελλάδος.
- Εικ.6:** άνω τμήμα κίονος με την επιγραφή του πρωτοσπαθαρίου Ευσταθίου, πηγή: αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.7:** σύνθρονο από το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Αετόλοφο.
- Εικ.8:** Άγιος Νικόλαος Αγιάς (παλιά Μητρόπολη), άποψη από τα βορειοανατολικά.
- Εικ.9:** μερική άποψη από το σπίτι της οικογένειας Ιωάννη Γκανά, όπου διέμενε επί χρόνια ο μητροπολίτης Δημητριάδος στην Αγιά.
- Εικ.10:** εσωτερικό τεταρτοσφαιρίου κόγχης, που υπερβαίνει τη σημερινή οροφή.
- Εικ.11:** ανατολική πλευρά, κεντρική κόγχη βασιλικής.
- Εικ.12:** κόγχη στην ανατολική παρειά της τοξωτής διόδου για την πρόθεση.
- Εικ.13:** κόγχη στην ανατολική παρειά της τοξωτής διόδου για το διακονικό.
- Εικ.14:** επίκρανο παραστάδας σε β' χρήση στο βόρειο τμήμα της κόγχης του ιερού.
- Εικ.15:** επίκρανο παραστάδας σε β' χρήση στο νότιο τμήμα της κόγχης του ιερού.
- Εικ.16:** αγία τράπεζα.
- Εικ.17:** κόγχης πρόθεσης.
- Εικ.18:** τοιχισμένη κόγχη διακονικού.
- Εικ.19:** τέμπλο πρόθεσης, άποψη από τα δυτικά.
- Εικ.20:** τέμπλο διακονικού, άποψη από τα δυτικά.
- Εικ.21:** τέμπλο ιερού, άποψη από τα δυτικά.
- Εικ.22:** τοιχογραφίες εσωραχίου βόρειας πεσσοστοιχίας.
- Εικ.23:** τοιχογραφίες εσωραχίου νότιας πεσσοστοιχίας.
- Εικ.24:** τοιχογραφίες βόρειου τοίχου κεντρικού κλίτους, γενική άποψη.
- Εικ.25:** τοιχογραφίες νότιου τοίχου κεντρικού κλίτους, γενική άποψη.
- Εικ.26:** βόρειος τοίχος βασιλική (εσωτερικά και εξωτερικά) με εμφανή κλίση στην τοιχοποιία.

- Εικ.27:** βόρεια παραστάδα νότιου κλίτους (μετά την αποκατάσταση του τόξου της εισόδου). Στην παράσταση εικονίζεται η αγία Παρασκευή.
- Εικ.28:** βόρεια παραστάδα νότιου κλίτους με ορατό το αρχικό τόξο, πηγή: αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας. Στην παράσταση εικονίζεται η αγία Παρασκευή.
- Εικ.29:** άγιος Παντελεήμων, αρχική θέση (πηγή: αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας) και σημερινή θέση.
- Εικ.30:** άγιοι Ανάργυροι, πηγή: αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.31:** παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο σε β' χρήση στο υπέρθυρο της εισόδου του κυρίως ναού.
- Εικ.32:** σύγχρονη εικόνα Κοίμησης της Θεοτόκου στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου της βασιλικής.
- Εικ.33:** νότιος τοίχος ναού.
- Εικ.34:** δυτικός τοίχος ναού.
- Εικ.35:** νότια παραστάδα βόρειου κλίτους, άποψη από τα βορειοανατολικά με εμφανή οπή από ελκυστήρα, πηγή: αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.36:** ανατολικός τοίχος βασιλικής.
- Εικ.37:** λεπτομέρεια κεντρικής κόγχης (οδοντωτή ταινία).
- Εικ.38:** δυτικός σταθμός βόρειας θύρας νάρθηκα (εξωτερική όψη).
- Εικ.39:** εσωράχιο με τοιχογραφία μοναχού.
- Εικ.40:** εσωράχιο με τοιχογραφία μοναχού.
- Εικ.41:** παρεκκλήσιο σημερινή κατάσταση, άποψη από τα δυτικά.
- Εικ.42:** παρεκκλήσιο σημερινή κατάσταση, άποψη από τα ανατολικά.
- Εικ.43:** ανατολική πλευρά βασιλικής με διαχωρισμένες τις οικοδομικές φάσεις (α' φάση με ροζ χρώμα, β' φάση με κίτρινο χρώμα, δ' φάση με μοβ χρώμα, ε' φάση με γαλάζιο χρώμα και η στ' φάση με ανοικτό πράσινο χρώμα).
- Εικ.44:** νότιο τμήμα βόρειου τοίχου βασιλικής με εμφανή ραφή στην τοιχοποιία.
- Εικ.45:** βόρειο τμήμα βόρειου τοίχου βασιλικής με εμφανείς ξυλοδεσιές.
- Εικ.46:** άποψη παρεκκλησίου και τοιχοσμένης θύρας το 1983, πηγή: αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.47:** λεπτομέρεια παραθύρου βόρειας κόγχης, με εμφανείς ξυλοδεσιές.
- Εικ.48:** άποψη της βασιλικής από τα νοτιοδυτικά, πριν από το 1983, πηγή: αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

- Εικ.49:** φωτογραφία από αρχείο 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας, στην οποία φαίνεται το επίπεδο ταβάνι της οροφής από πεπιεσμένο χαρτονέξ.
- Εικ.50:** ορατή τοιχοποιία, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.51:** δυτικός τοίχος βασιλικής, μετά την προσθήκη υποστέγου στα δυτικά, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.52:** βόρειος τοίχος ναού πριν από την αποψίλωση και την αποκάλυψη του παρεκκλησίου το 1983, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.53α:** ανασκαφή παρεκκλησίου, πριν από την αφαίρεση του εξωτερικού επιχρίσματος ασβέστη και την αποκάλυψη της βόρειας θύρας του νάρθηκα, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.53β:** ανασκαφή παρεκκλησίου (εσωτερικό κόγχης), πριν από την αφαίρεση του εξωτερικού επιχρίσματος ασβέστη και την αποκάλυψη της τοιχισμένης θύρας του νάρθηκα, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.53γ:** ανασκαφή παρεκκλησίου (εξωτερικό κόγχης), πριν από την αφαίρεση του εξωτερικού επιχρίσματος ασβέστη και την αποκάλυψη της τοιχισμένης θύρας του νάρθηκα, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.54α:** διερεύνηση της βόρειας θύρας του νάρθηκα από την εξωτερική πλευρά, αμέσως μετά την αρμολόγηση του βόρειου τοίχου, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.54β:** πρόχειρο φράξιμο της θύρας του παρεκκλησίου, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.55α:** άποψη της βασιλικής από τα νοτιοδυτικά, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ. 55β:** άποψη της βασιλικής από τα νοτιοδυτικά, μετά την τοπική αρμολόγηση του ανατολικού τοίχου του διακονικού, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας (μετά τις εργασίες του 1983).
- Εικ.56:** είσοδος κυρίως ναού σήμερα (κάλυψη τριβήλου).
- Εικ.57:** διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου.
- Εικ.58:** κάθετος τοίχος ως προς τη δυτική πλευρά της βασιλικής, όπου πιθανότατα τοποθετήθηκε το μαρμάρινο κατώφλι.
- Εικ.59:** άποψη βασιλικής από τα βόρεια μετά την τοποθέτηση του υπόστεγου.

- Εικ.60:** ανατολικός τάφος παρεκκλησίου, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.61:** βόρειος τάφος παρεκκλησίου, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.62:** αρχαία επιτύμβια στήλη σε β' χρήση στο δάπεδο του νότιου κλίτους, *in situ*, πηγή: προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.63:** αμφικίονας παραθύρου σε β' χρήση στο δάπεδο της βασιλικής *in situ*, πηγή: προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.64:** ενεπίγραφη στήλη αρχαίων χρόνων από την ανασκαφή του Ιερού Βήματος (Λ 1442α,β).
- Εικ.65:** ανασκαφή νότιου κλίτους, άποψη από τα δυτικά, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας και από το προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.66:** ανασκαφή νότιου κλίτους, άποψη από τα δυτικά, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας και από το προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.67:** ανασκαφή νότιου κλίτους, άποψη από τα ανατολικά, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας και από το προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.68:** θεμέλια τοιχισμένης βόρειας θύρας νάρθηκα, εσωτερική όψη, πηγή: προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.69:** τμήμα ξύλου από τον Τάφο 15 του νάρθηκα *in situ*, πηγή: προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.70:** ανασκαφή νάρθηκα, βόρειο τμήμα, πηγή: προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.71:** ανασκαφή νάρθηκα, βόρειο τμήμα, πηγή: προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.72:** ανασκαφή νάρθηκα, νότιο τμήμα, πηγή: προσωπικό αρχείο του Α. Δημηρούλη.
- Εικ.73:** μαρμάρινη πλάκα που φέρει διαγραμμίσεις - οδηγούς, για να φιλοξενήσει επιγραφή (Λ 466).
- Εικ.74:** επίθημα κιονόκρανου από το προαύλιο της βασιλικής στα ανατολικά, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.75:** ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη αρχαίων χρόνων, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.
- Εικ.76:** μαρμαροθετήματα από την ανασκαφή του παρεκκλησίου.

Εικ.77: τέσσερα θραύσματα ενεπιγραφών οθωμανικών επιτύμβιων στηλών (Λ 1444 - Λ 1447).

Πίνακας Σχεδίων

Σχ.1: κάτοψη βασιλικής με όλες τις οικοδομικές φάσεις, από καθ. Θεοκλή Καναρέλη⁷⁵⁴.

Σχ.2: αποκατάσταση τριβήλου από Νικονάνο (1979, σχ.4).

Σχ.3: κάτοψη βασιλικής κατά την α' οικοδομική φάση, από καθ. Θεοκλή Καναρέλη .

Σχ.4: κάτοψη βασιλικής κατά τη β' οικοδομική φάση, από καθ. Θεοκλή Καναρέλη.

Σχ.5: σχέδιο κίονα τριβήλου που φέρει την επιγραφή του πρωτοσπαθαρίου και αποκατάσταση τριβήλου β' οικοδομικής φάσης, από καθ. Θεοκλή Καναρέλη.

Σχ.6: κάτοψη βασιλικής κατά την γ' οικοδομική φάση, από καθ. Θεοκλή Καναρέλη.

Σχ.7: κάτοψη βασιλικής κατά την δ' οικοδομική φάση, από καθ. Θεοκλή Καναρέλη.

Σχ.8: κάτοψη βασιλικής κατά την ε' οικοδομική φάση, από καθ. Θεοκλή Καναρέλη.

Σχ.9: κάτοψη βασιλικής κατά την στ' οικοδομική φάση, από καθ. Θεοκλή Καναρέλη.

Σχ.10: όψη τέμπλου, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

Σχ.11: τομή κατά μήκος της βασιλικής στην οποία αποτυπώνεται η τοιχοσμένη βόρεια θύρα του νάρθηκα, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

Σχ.12: όψη τριβήλου από τα δυτικά και τα ανατολικά, πριν από τις εργασίες της στ' φάσης, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

Κάτοψη Α: κάτοψη βασιλικής κατά τη διάρκεια της ανασκαφής με την αποκάλυψη του δαπέδου του ναού, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

Κάτοψη Β: κάτοψη βασιλικής μετά την αφαίρεση του λίθινου δαπέδου, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

Κάτοψη Γ: κάτοψη βασιλικής με την αποκάλυψη των τάφων του πρώτου στρώματος με τις καλυπτήριες πλάκες in situ, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

⁷⁵⁴ Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στον καθηγητή για την πολύτιμη βοήθειά του, αλλά και τις συμβουλές του και από αυτή τη θέση.

Κάτοψη Δ: κάτοψη βασιλικής με την αποκάλυψη του εσωτερικού των τάφων, πηγή:

αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

Κάτοψη Ε: κάτοψη βασιλικής με την αποκάλυψη των δύο βαθύτερων τάφων του

νάρθηκα, πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

Σχέδιο Υποθεμελίωσης - Τομές Ανασκαφής (α), πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας

Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

Σχέδιο Υποθεμελίωσης - Τομές Ανασκαφής (β), πηγή: αρχείο της 7^{ης} Εφορείας

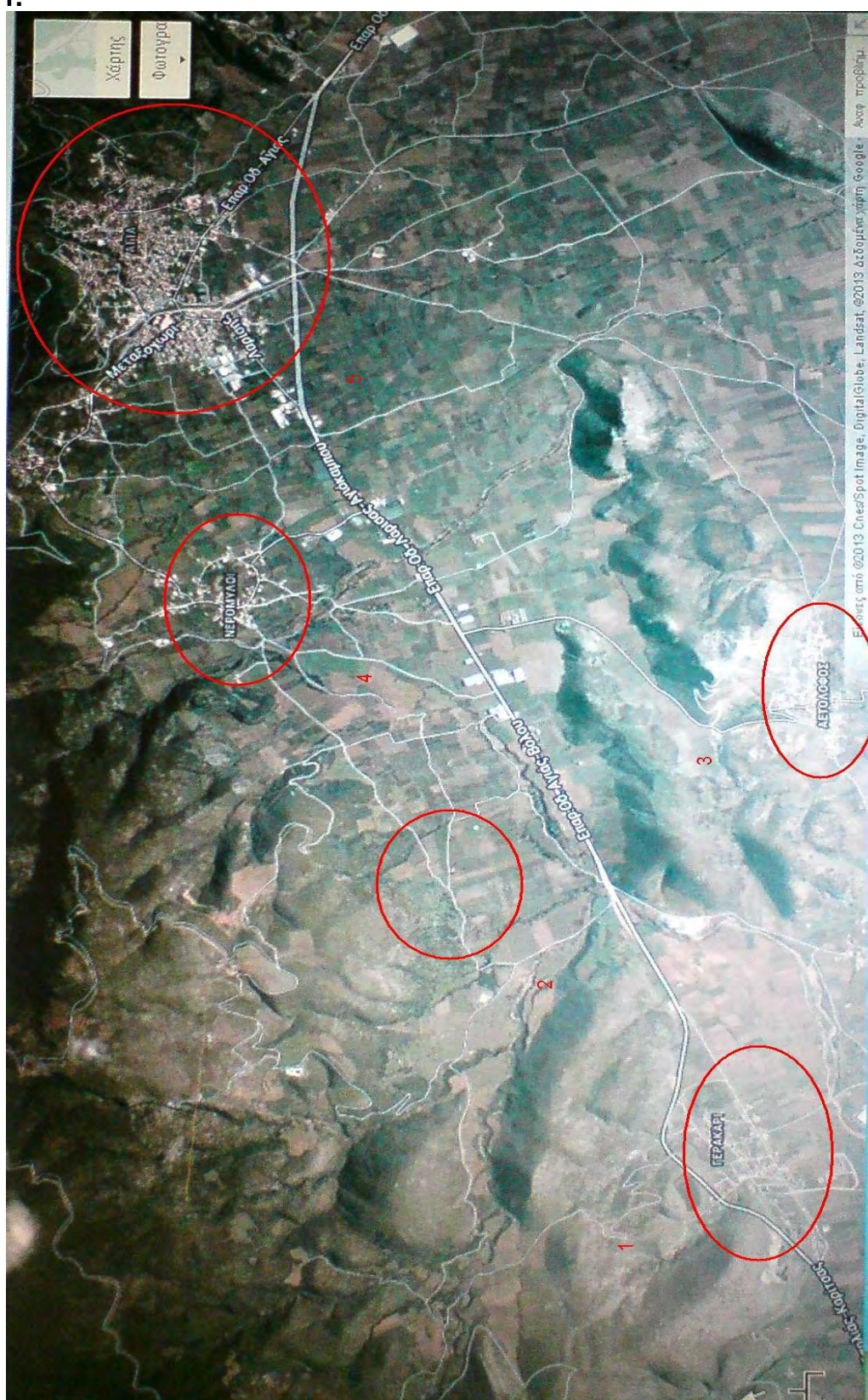
Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας.

Χάρτης Βυζαντινών Μνημείων Θεσσαλίας, πηγή: Νικονάνος 1979, 14.

*Φωτογραφικό Υλικό
& Σχέδια*

Κατάλογος Φωτογραφιών

Εικ.1.

Υπόμνημα: 1. Γερακάρη 2. Βαθύρρεμα 3. Αετόλοφος
4. Νερόμυλοι 5. Αγιά

Εικ.2.

Υπόμνημα: 1. Ναός Αγίου Νικολάου
3. Ναός Αγίων Θεοδώρων

2. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου
4. Ι. Μ. Αγίου Αθανασίου

Εικ.3.

Εικ.4.

Εικ.7.

Εικ.8.

Εικ.9.

Εικ.10.

Εικ.11.

Εικ.12, 13.

Εικ.14.

Εικ.15.

Εικ.16.

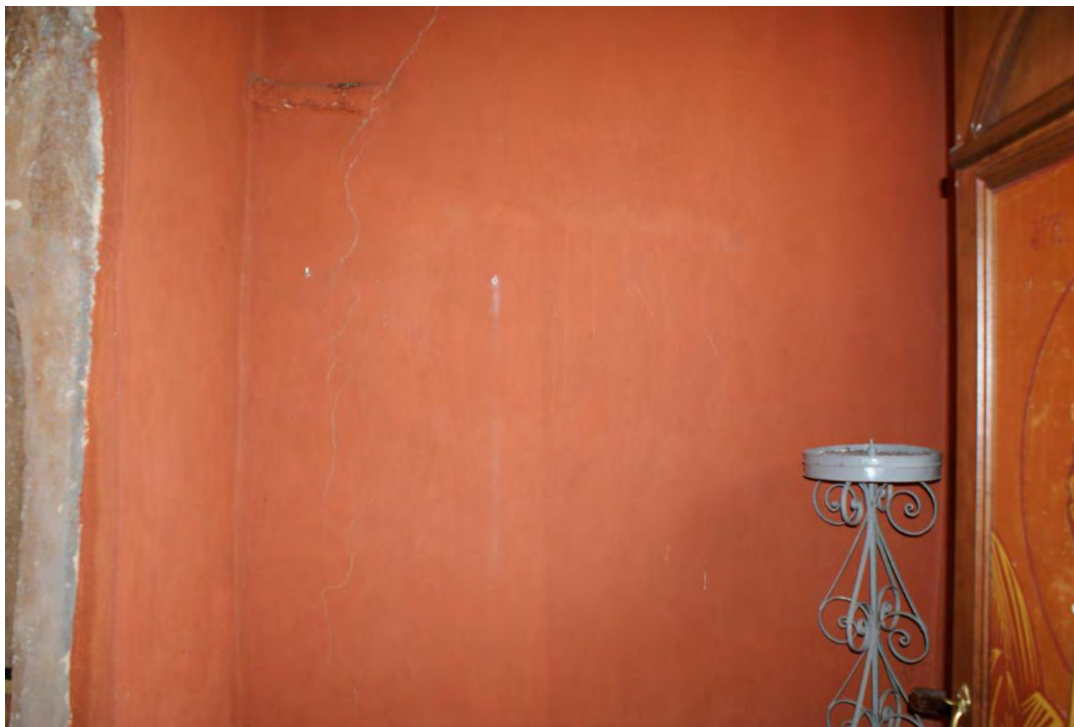

Εικ.17.

Εικ.18.

Εικ.19, 20.

Εικ.21.

Εικ.22.

Εικ.23.

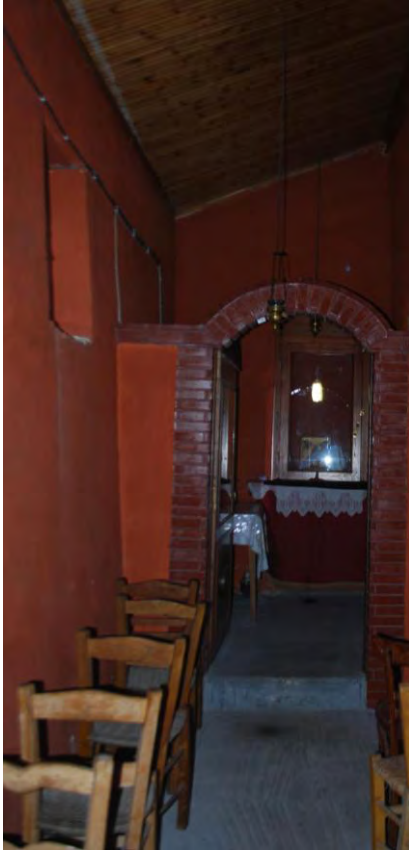
Εικ.24.

Εικ.25.

Εικ.26.

Εικ.27, 28.

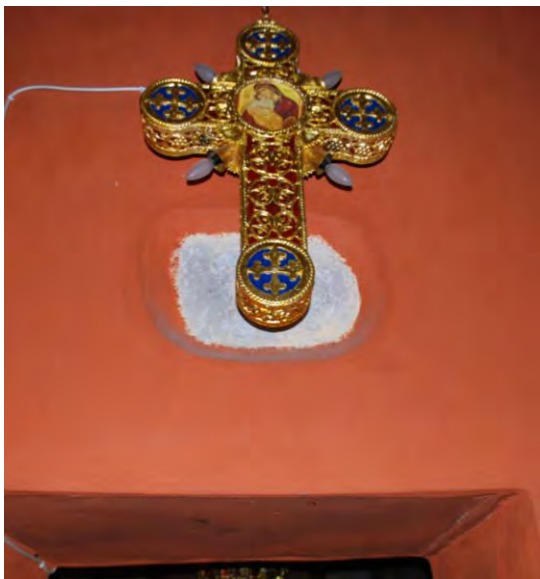
Εικ.29α,β,γ.

Εικ.30.

Εικ.31.

Εικ.32.

Εικ.33.

Εικ.34.**Εικ.35.**

Εικ.36.

Εικ.37.

Εικ.38.

Εικ.39, 40.

Εικ.41.

Εικ.42.

Εικ.43.

Υπόμνημα: Α' φάση: ροζ χρώμα.
Δ' φάση: μοβ χρώμα.
Στ' φάση: πράσινο χρώμα.

Β' φάση: κίτρινο χρώμα.
Ε' φάση: γαλάζιο χρώμα.

Εικ.44.

Εικ.45.

Εικ.46.

Εικ.47.

Εικ.48.

Εικ.49, 50.

Εικ.51.

Εικ.52.

Εικ.53α.

Εικ.53β.

Εικ.53γ.

Εικ.54α.**Εικ.54β.**

Εικ.55α.

Εικ.55β.

Εικ.56.

Εικ.57.

Εικ.58.

Εικ.59.

Εικ.60.

Εικ.61α.

Εικ.61β.

Εικ.62.

Εικ.63.

Εικ.64.

Εικ.65.**Εικ.66.**

Εικ.67.

Εικ.68.

Εικ.69.

Εικ.70.

Εικ.71.

Εικ.72.

Εικ.73.

Εικ.74.

Εικ.75.

Εικ.76.

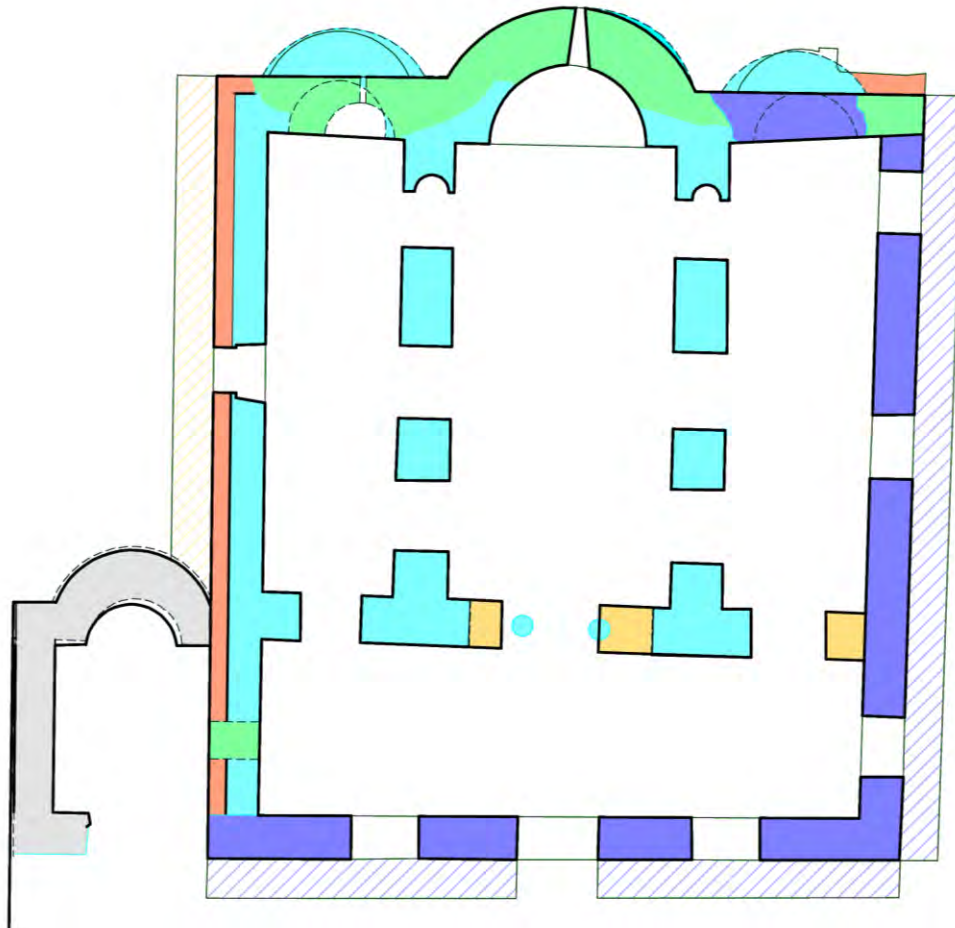

Εικ.77.

Κατάλογος Σχεδίων και Κατόψεων Βασιλικής

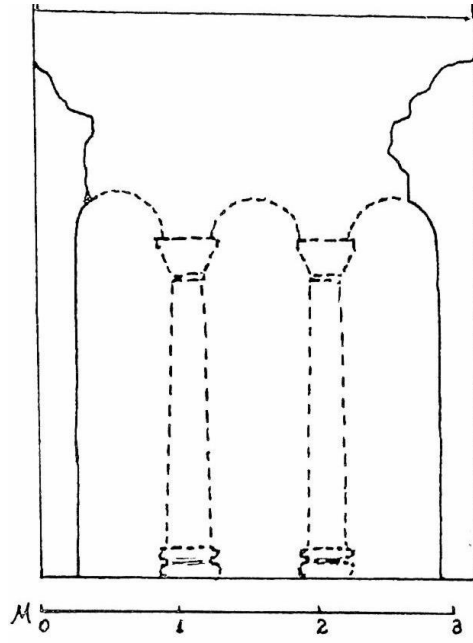
Σχ.1.

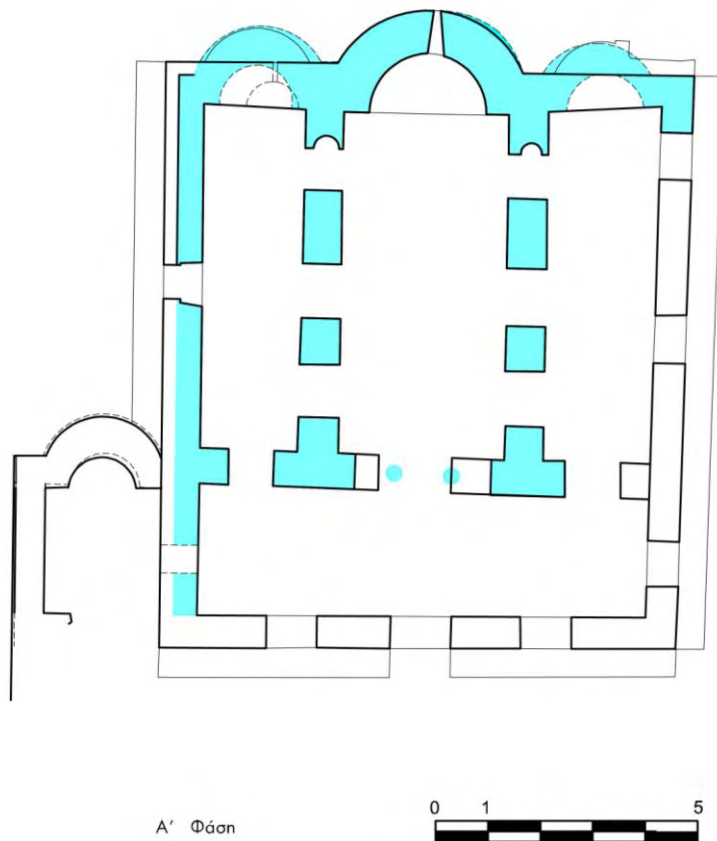
A' Φάση	
B' Φάση	
Γ' Φάση	
Δ' Φάση	
Ε' Φάση	
ΣΤ' Φάση	

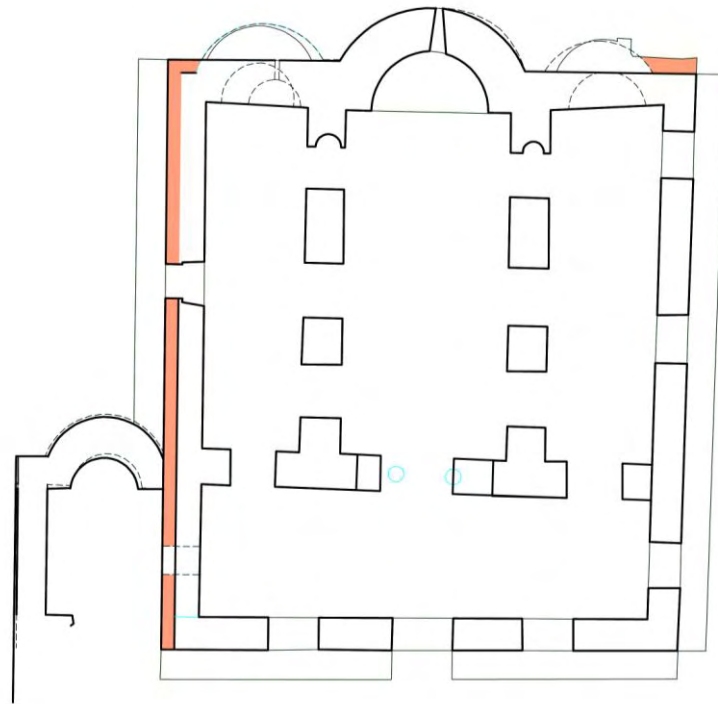
Σχ.2.

Σχ.3.

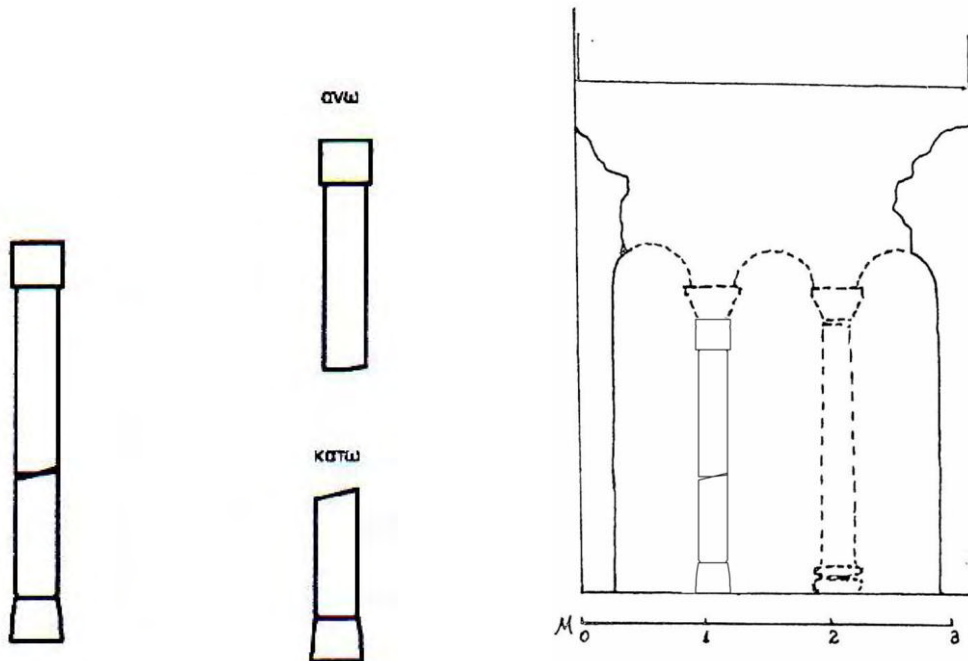

Σχ.4.

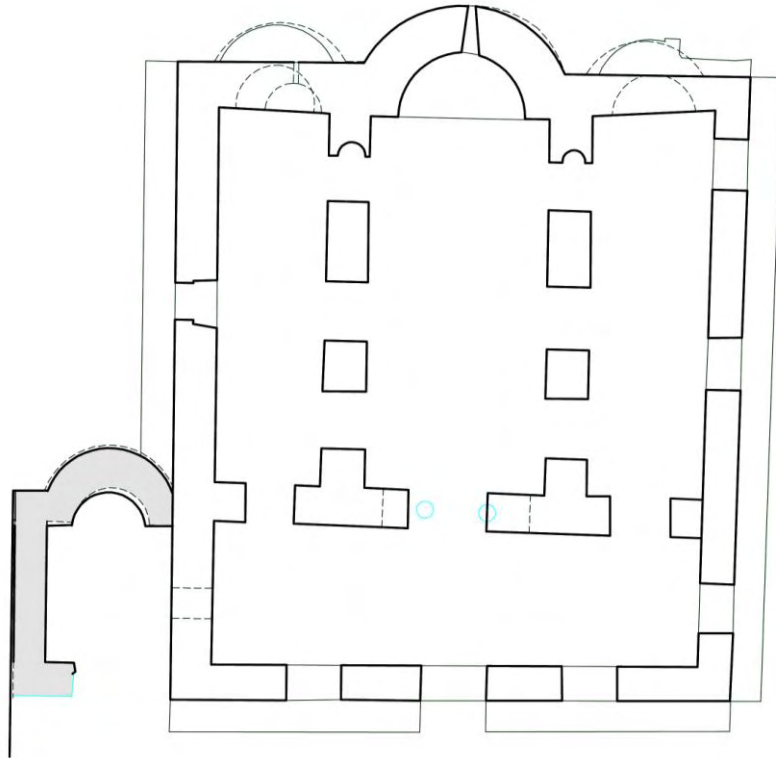

Β' Φάση

Σχ.5.

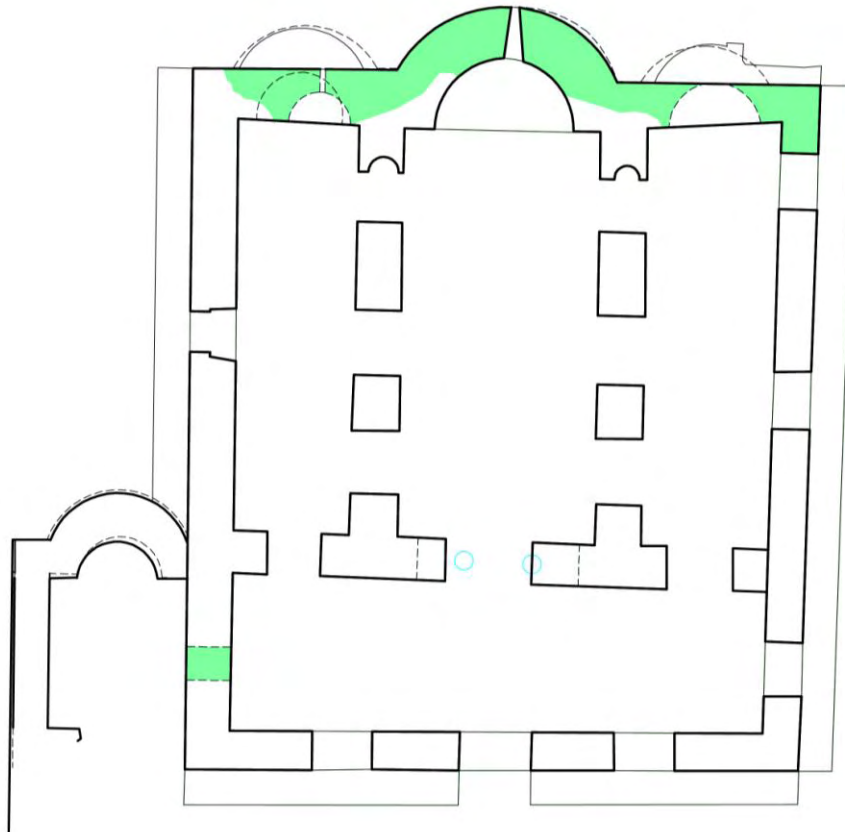

Σχ.6.

Γ' Φάση

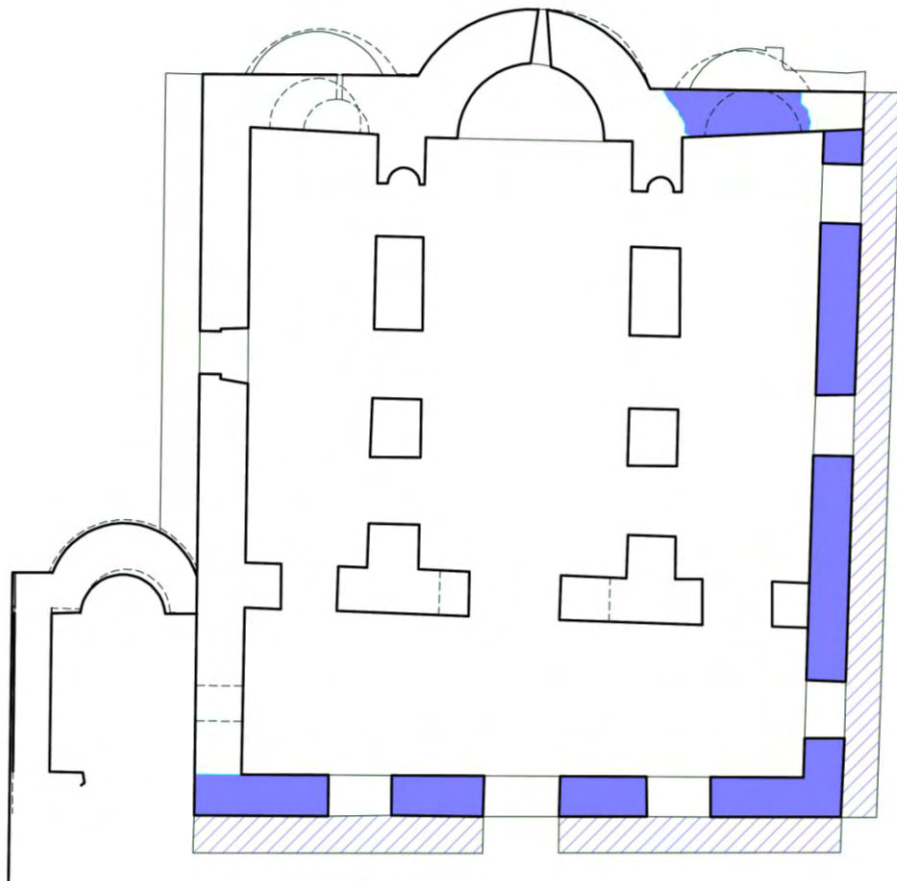
Σχ.7.

Δ' Φάση

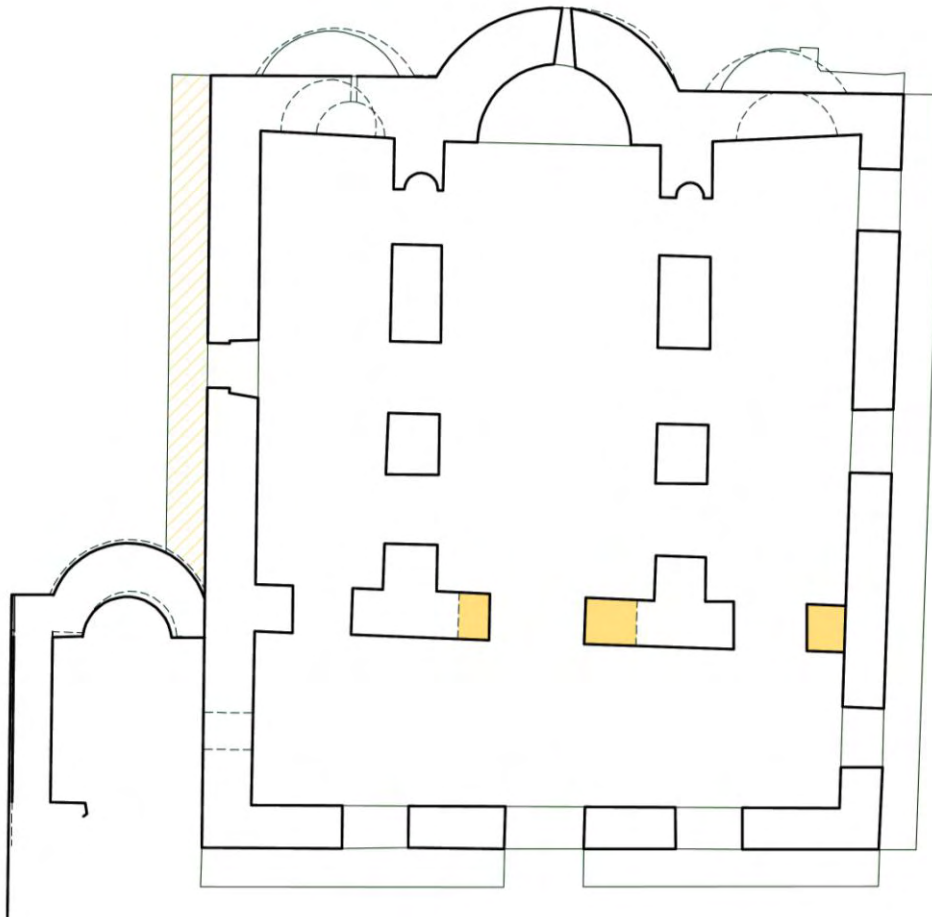

Σχ.8.

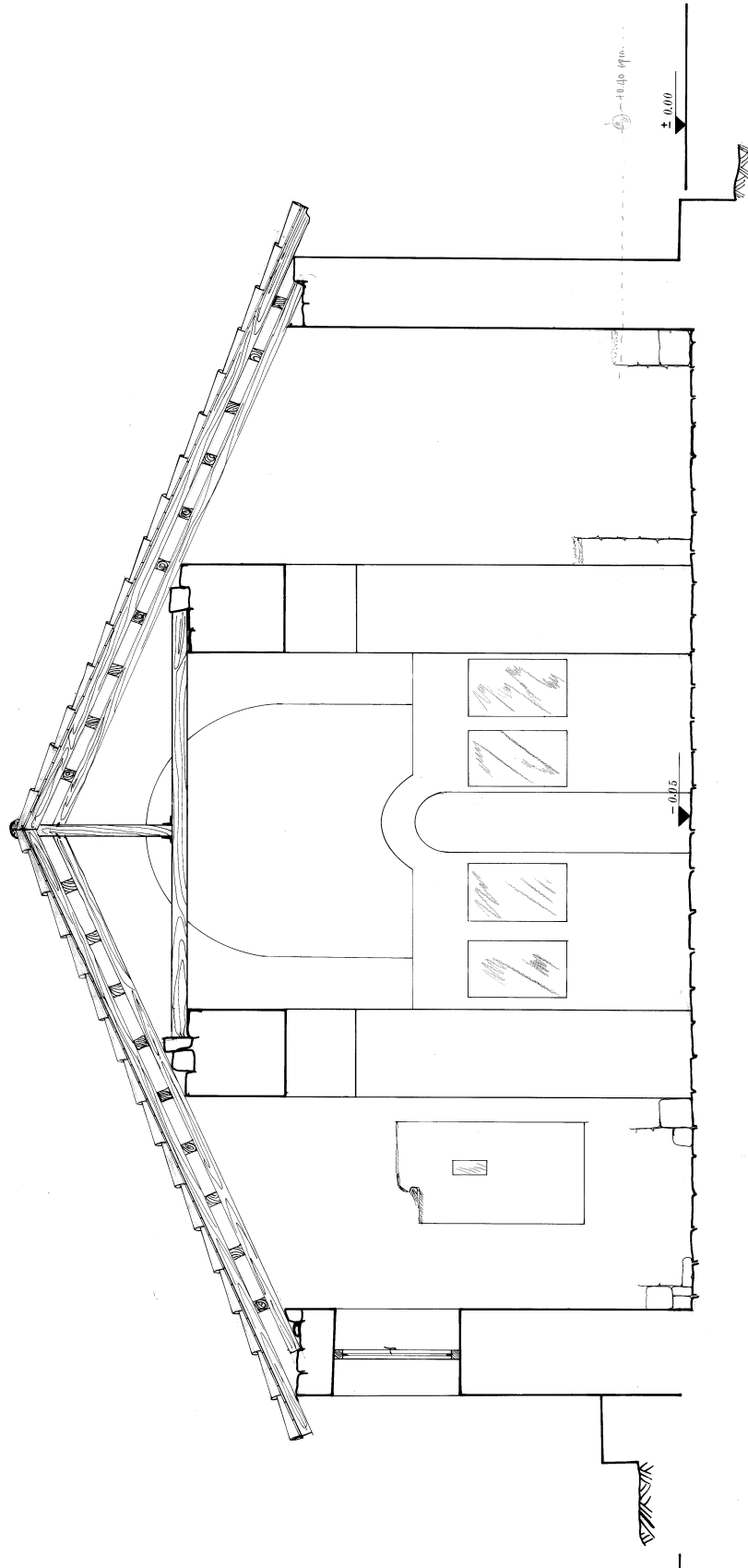
Ε' Φάση

Σχ.9.

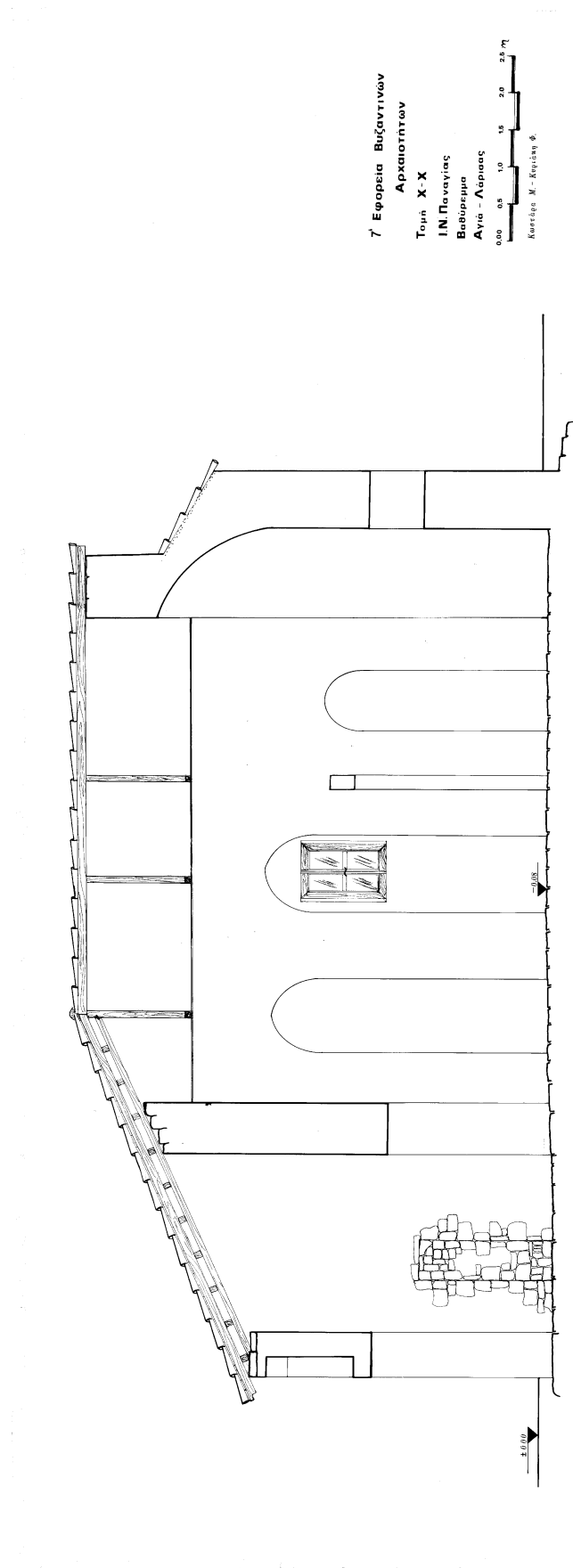

ΣΤ' Φάση

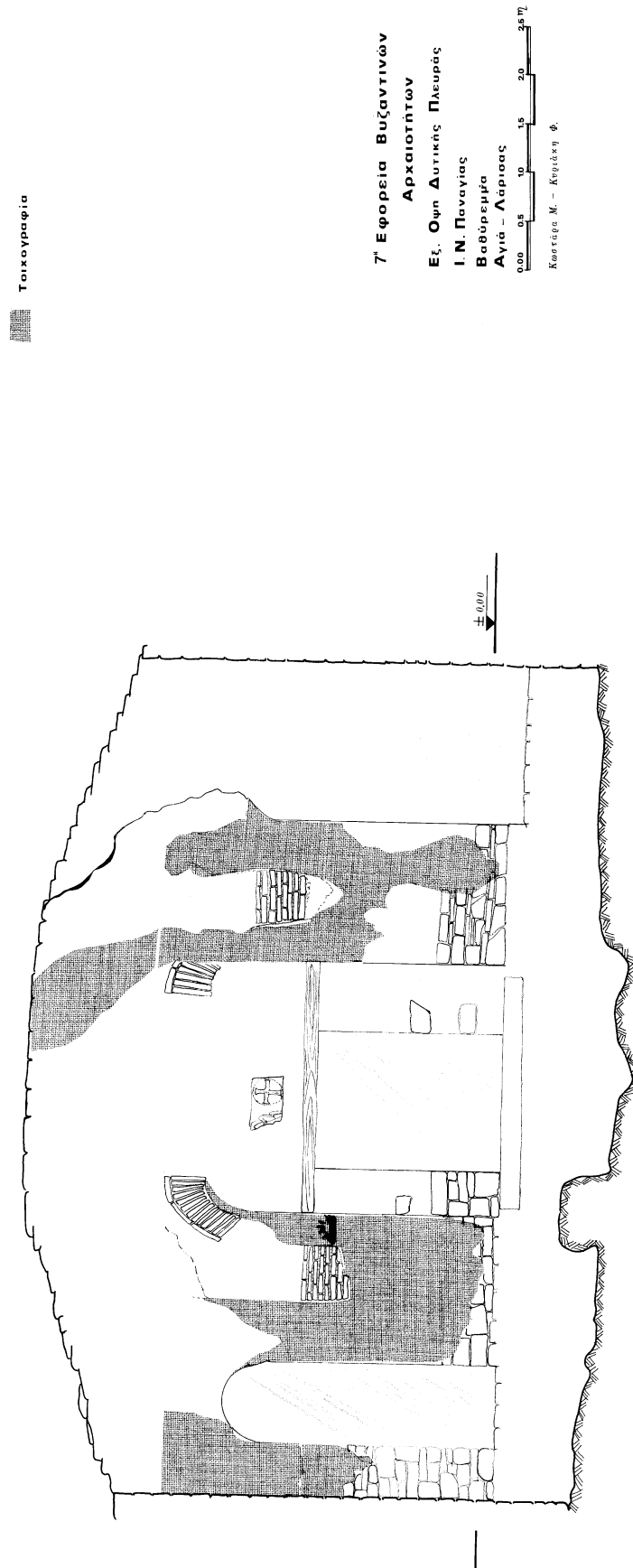
Σχ.10.

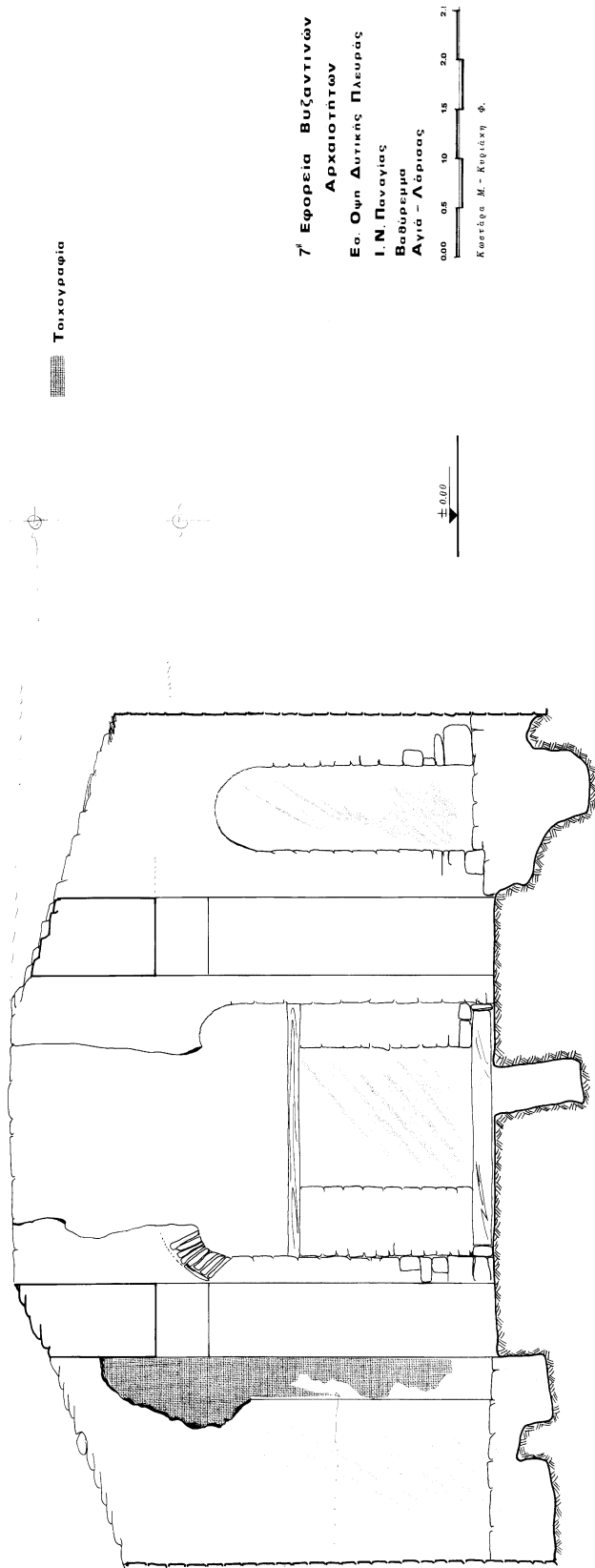
Σχ.11.

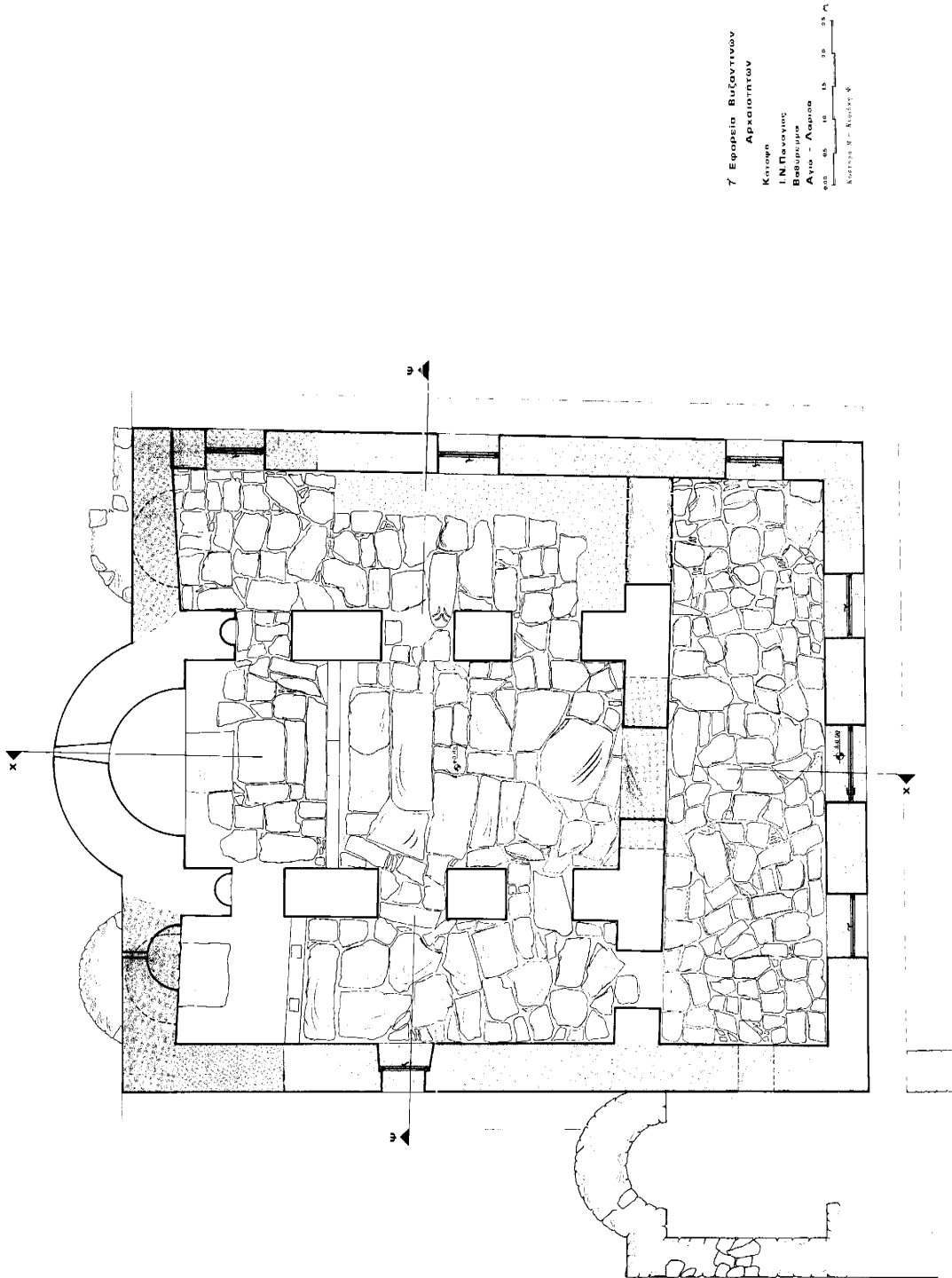
Σχ.12α.

Σχ.12β.

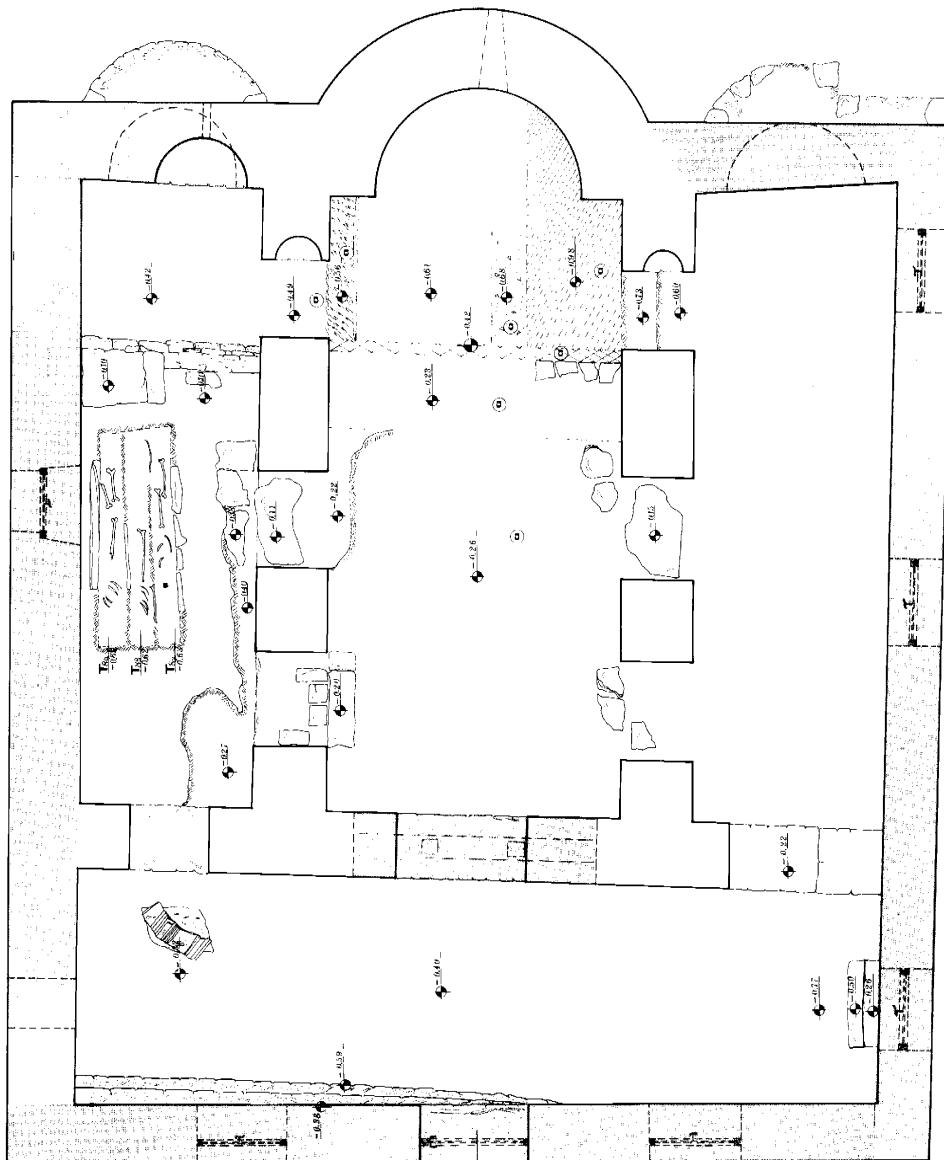
Κάτοψη Α

7 Ἐφορεία Βυζαντινῶν
Ἀρχαιοτήτων
Κόσμη
Ι. Ν. Παναγιώτης
Βαθμύχης
Ἄγιοι - Ἀσπύρα
εἰς 05 10 15 20 25 μ.
Κλίμακα 1:500

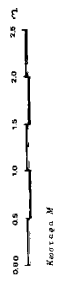
Κάτοψη Β

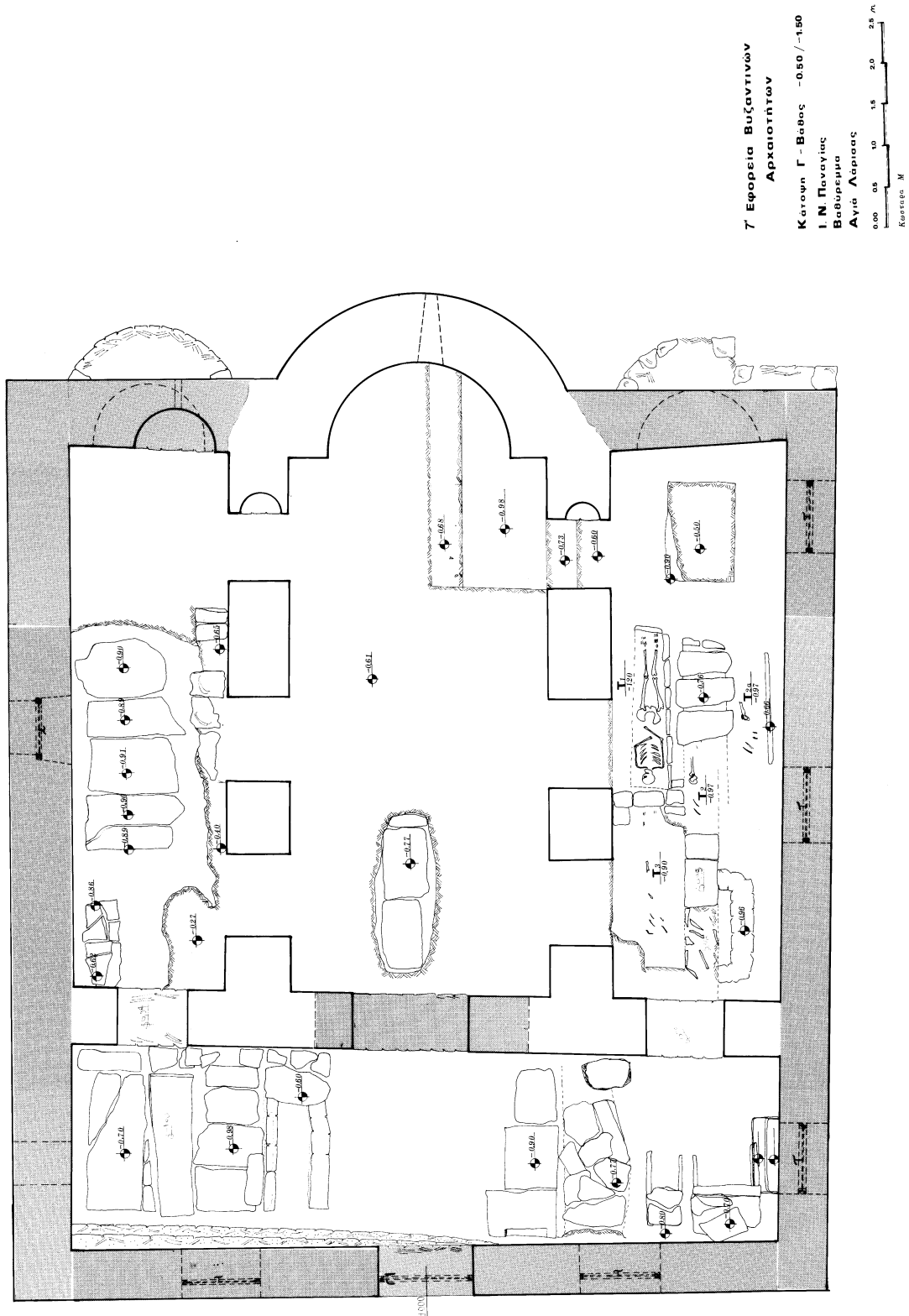
7^η Εφορεία Βυζαντινών
Αρχαιοτήτων

Κάτοψη Β - Βάθος 1:000 / - 1:00

Ι.Ν. Παναγίας
Βαθέρμης
Αγία Λαρίσας

Κάτοψη Γ

7^η Εφορεία Βυζαντινών
Αρχαιοτήτων

Κάτοψη Γ - Βάθος -0.50 / -1.50

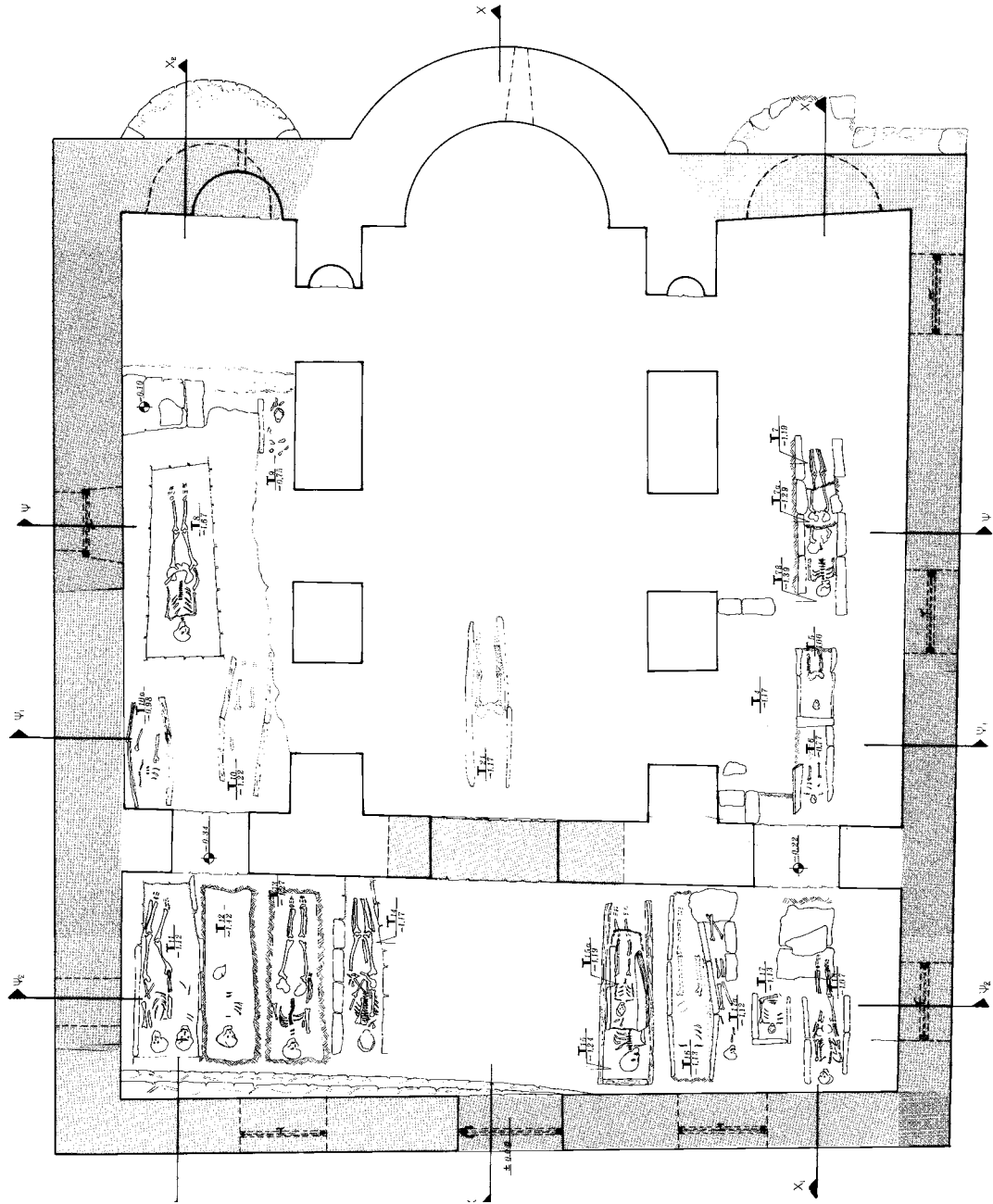
Ι. Ν. Παναγίας

Βαθρέμμα

Αγία Λατρία

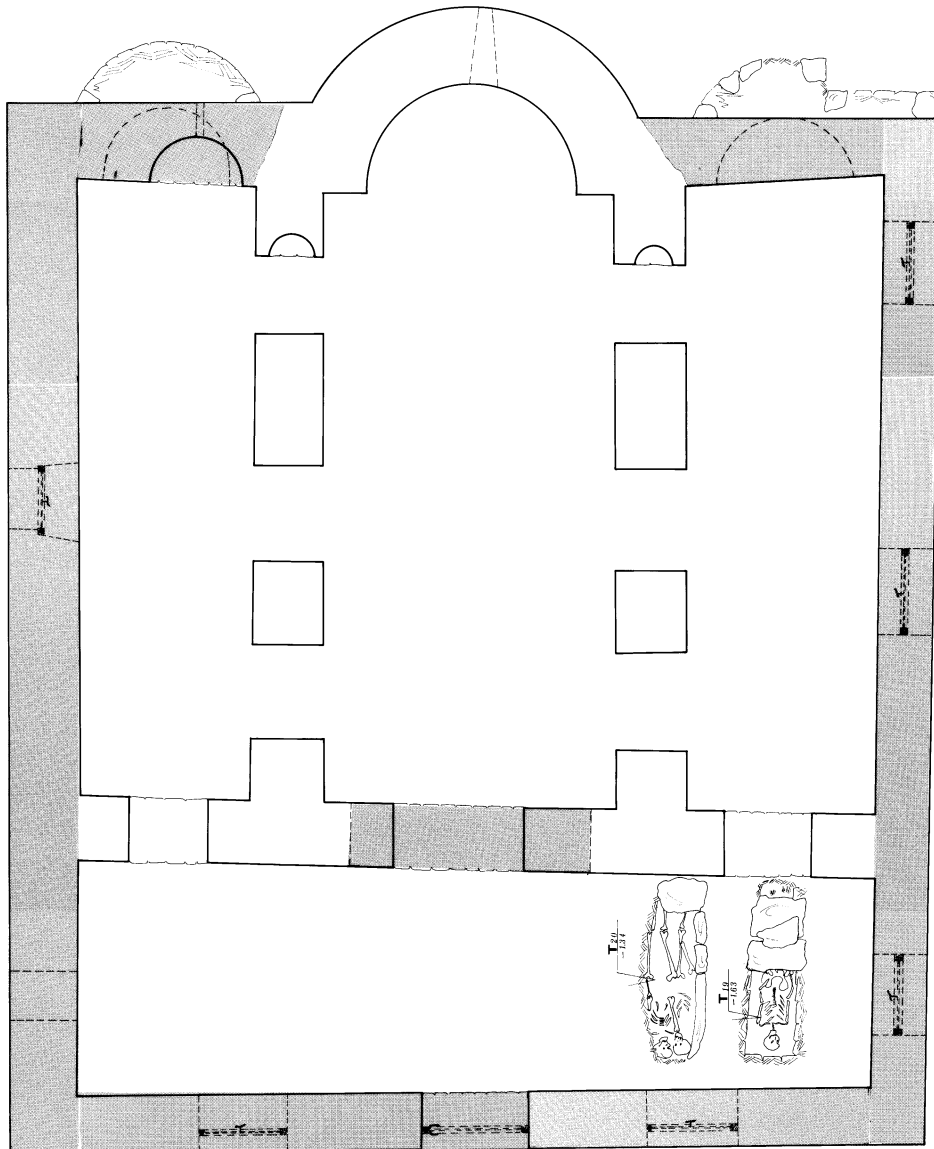
Κάτοψη Δ

7^η Εφορεία Βυζαντινών
Αρχαιοτήτων
Κάτοψη Δ - Βάθος -100 / -200
Ι. Ν. Παναγίας
Βαθύρρεμα
Αγιά Λάρα
0,00 0,5 1,0 1,5 2,0 2,5 m
Κωστήρας Μ. - Εγκύλιος Φ.

Κάτοψη Ε

7^η Εφορεία Βυζαντινών
Αρχαιοτήτων
Κάτοψη Ε - Βάθος - 150 / -200
Ι.Ν.Παναγίας
Βαβυρώνια
Αγία-Λαρίας
0,00 0,5 1,0 1,5 2,0 2,5 3,0 μ.
Κλίμακα Μ. - Κλίμακα Φ.

Σχέδιο Υποθεμελίωσης – Τομές Ανασκαφής

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	
7^η ΕΦΟΡΕΙΑ	
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	
ΜΝΗΜΕΙΟ : Ι.Ν. ΠΑΡΑΓΓΙΑΣ	
ΤΟΠΟΣ : ΒΑΘΥΡΕΥΜΑ - ΑΓΙΑΣ	
ΘΕΜΑ : ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΥΠΟΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ	
ΣΧΕΔΙΟ : ΤΟΜΕΣ ΑΝΩΣ/ΦΩΣ	ΑΡ. ΣΧΕΔ.
ΚΑΙΜΑΚΑ : 1:25	ΗΜΕΡ. 1993
ΜΕΛΕΤΗ : ΥΠΟΘΕΜΕΛΙΩΣΗ	
ΣΧΕΔΙΑΣΗ : ΚΙΣΣΙΑΡΑ Μ.	
ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΕΙΣ :	
ΗΛΕΥΘΗ	ΕΣΘΕΡΗΘΗ

Σχέδιο Υποθεμελίωσης – Τομές Ανασκαφής

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	
7 ^η ΕΦΟΡΕΙΑ	
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	
ΜΗΜΕΙΟ : Ν. ΠΑΡΑΤΙΣ	
ΤΟΠΟΣ : ΒΑΘΥΓΕΡΜΑ - ΑΓΙΑΣ	
ΘΕΜΑ : ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΥΠΟΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ	
ΣΧΕΔΙΟ : ΤΟΜΕΣ ΑΝΑΥ/ΦΗΣ	ΑΡΧ.ΣΧ.Δ.
ΚΛΙΜΑΚΑ : 1:25	ΗΜΕΡΑ 1993
ΜΕΛΕΤΗ : ΥΠΟΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ	
ΣΧΕΔΙΑΣΗ : ΚΩΣΤΑΣ Ν.	
ΤΡΟΠΟΛΟΓΙΣΕΙΣ :	
ΗΛΕΓΧΘΗ	ΕΘΕΩΡΗΘΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

1. Νῆες. Μονὴ Ἁγίας Τριάδος	15. Πόθιον. Ἀσκηταριὰ
2. Ἄνω Βόλος. Ἐπισκοπὴ	16. Ἐλασσόνα. Ὀλυμπιάτισσα
3. Πορταριά. Παναγία «Πορταρέα»	17. Ἀχλαδοχώρι. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου
4. Κανάλια. Ἅγιος Νικόλαος	18. Παναγίτσα. Ἁγία Παρασκευή
5. Καστρί. Ἅγιος Γεώργιος	19. Κρήνη. Ἅγιος Νικόλαος
6. Ἀετόλοφος. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου	20. Κλοκωτός. Ἅγιοι Πέτρος καὶ Παῦλος
7. Ἁγιά. Ἅγιος Γεώργιος	21. Παλαιογαρδίκι. Ἁγία Παρασκευή
8. Βαθύρεμα. Παναγία	22. Πόρτα-Παναγιά
9. Μεγαλόβρυσο. Μονὴ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου	23. Καλαμπάκα. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου
10. Ἁγιά. Ἀσκηταριὸν Ἁγίων Ἀναργύρων	24. Καστράκι. Παναγία Δούπιανη
11. Ἀγιοκάμπος. Παναγία Βιλίκα	25. Μετέωρα. Παλαιὸν καθολικὸν Μεγάλου Μετεώρου
12. Κόκκινο Νερό. Τρίκογχος ναὸς	26. Μετέωρα. Ἀσκηταριὸν Ἁγίου Ἀθανασίου
13. Τσάγεζι. Μονὴ Παναγίας καὶ Ἁγίου Δημητρίου	27. Μετέωρα. Καθολικὸν μονῆς Ὑπαπαντῆς
14. Ὁμόλιον. Ἀσκηταριὸν Ἁγίας Παρασκευῆς	28. Ἀσπροεκκλησιὰ. Παναγία

Κατάλογος Φωτογραφιών Γλυπτών
Αρχιτεκτονικών Μελών Ανασκαφής

Γ1. Λ133

Γ2. Λ134

Γ3. Λ136 - Λ138

Γ4. Λ169

Γ5. Λ287

Γ6. Λ326

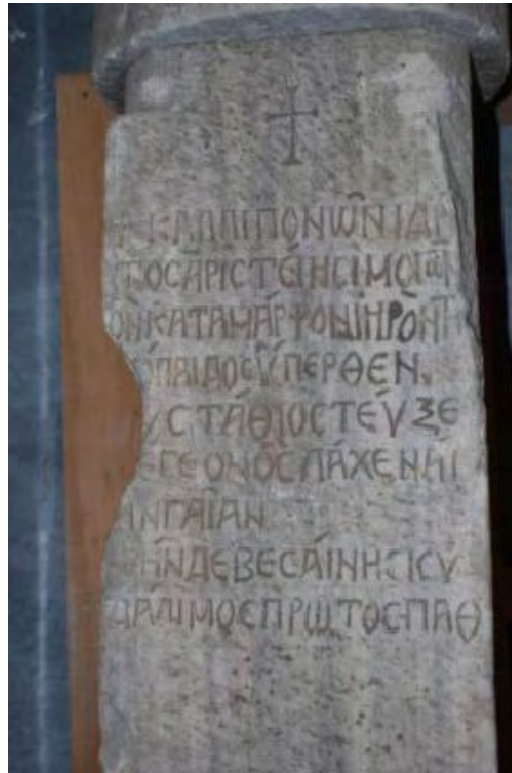

Г7. Λ328

Г8. Λ39

Г9. Λ461

Г10. Λ462

Γ11. Λ463

Γ13. Λ1443

Γ12. Λ465

Γ14. Λ1471

Φωτογραφίες Κεραμεικής Βασιλικής

K1.

K2.

K3.

K4.

K5.

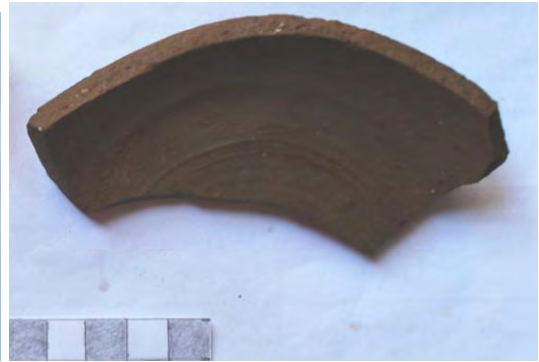
K6.

K7.

K8.

K9.

K10.

K11.

K12.

K13.

K14.

K15.

K16.

K17.

K18.

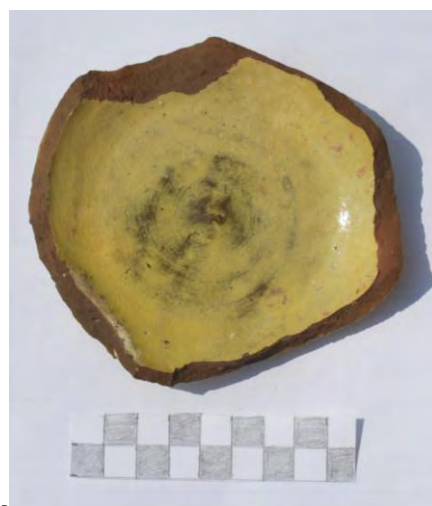
K19.

K20.

K21.

K22.

K23.

K24.

K25.

K26.

K27.

K28.

K29.

K30.

K31.

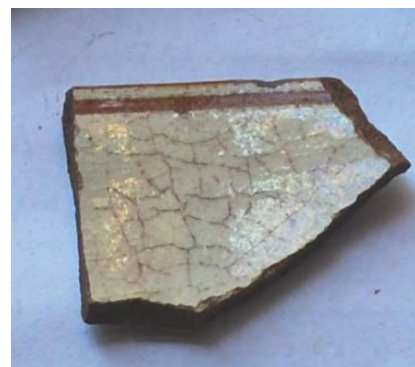
K32.

K33.

K34.

K35.

K36.

K37.

K38.

K39.

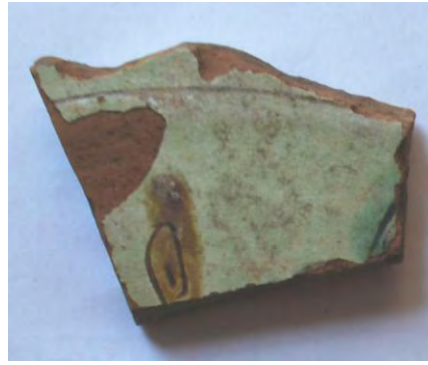
K40.

K41.

K42.

K43.

K44.

K45.

K46.

K47.

K48.

K49.

K50.

Κατάλογος φωτογραφιών κεραμεικής παρεκκλησίου

Κπ1.

Κπ2.

Κπ3.

Κπ4.

Κπ5.

Κπ6.

Κπ7.

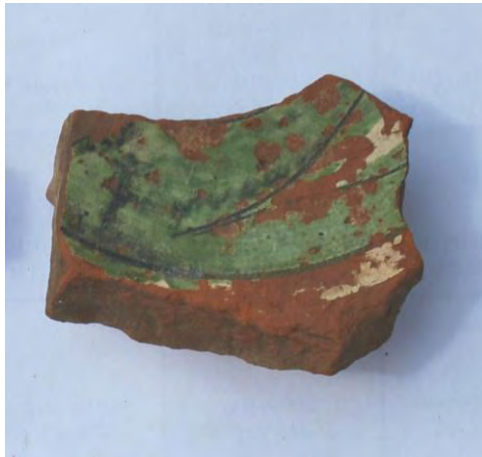

Κπ8.

Κπ9.

Κπ10.

Κπ11.

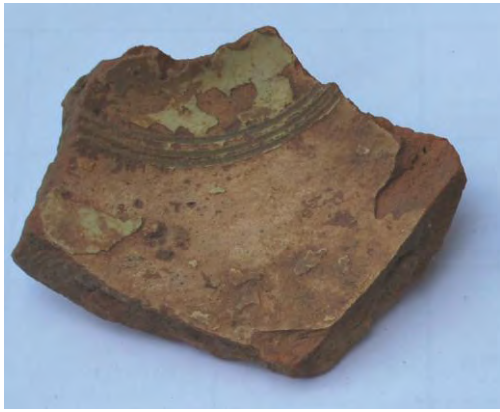

Κπ12.

Κπ13.

Κπ14.

Κπ15.

Κπ16.

Κπ17.

Κπ18.

Κπ19.

Κπ20.

Κπ21.

Κπ22.

Κπ23.

Κπ24.

Κπ25.

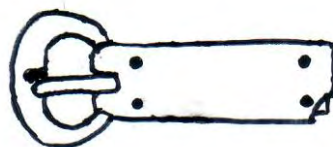
Κπ26.

Κπ27.

Κατάλογος Φωτογραφιών
Αντικειμένων Μικροτεχνίας

M1. ά.α.

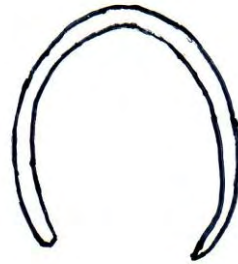
M2. ΛΜ 782

M3. ΛΜ 828

M4. AM 829

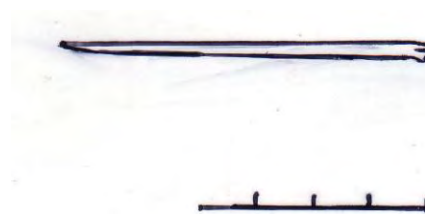
M5. AM 831

M6. AM 833

M7. AM 835

M8. ά.α.

M9. ΛΜ 832

M10. ά.α.

M11. ά.α.

M12. ά.α.

M13. ά.α.

M14. ά.α.

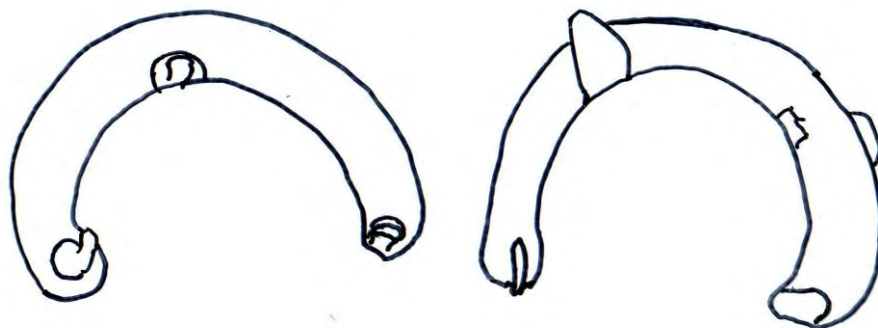
M15. ΛΜ 834

M16. ά.α.

M17. ά.α.

Κατάλογος Νομισμάτων

N1. AM 762

N2. AM 763

N3. AM 764

N4. AM 765

N5. AM 766

N6. AM 767

N7. AM 768α

N8. AM 768β

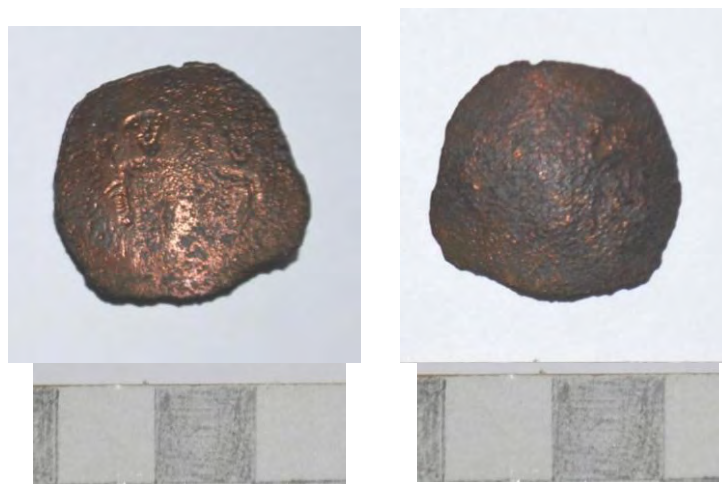
N9. AM 768γ

N10. AM 770

N11. AM 796α

N12. AM 796β

N13. AM 810

N14. AM 838

N15. AM 807

N16. AM 808

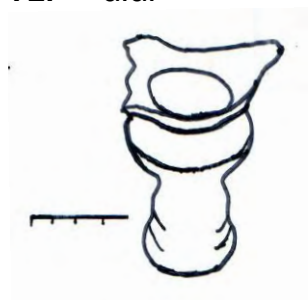

Κατάλογος Γυάλινων Αγγείων

Υ1. ά.α.

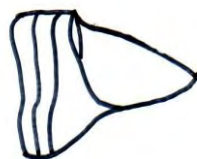
Υ2. ά.α.

Υ3. ά.α.

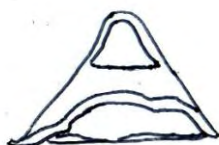
Υ4. ά.α.

Υ5. ά.α.

Υ6. ά.α.

Υ7. ά.α.

Υ8. ά.α.

Υ9. ά.α.

Υ10. ά.α.

